Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза благодарение на любезното спомоществователство на

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ НА КУЛТУРАТА

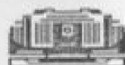

1000 екземпляра от всяко заглавие са предназначени за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ **МОН**

СТОЯН ЗАГОРЧИНОВ

ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН

ИСТОРИЧЕСКИ РОМАН
ОТ ЧЕТИРИНАДЕСЕТО СТОЛЕТИЕ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2003

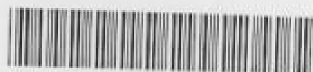

На корицата: „Дейсис" – икона от Бачковския манастир, и „Турците в Цариград" – гравюра от П. Кок

ISBN 954-739-411-8

ПРЕДИСЛОВИЕ

Романът Ден последен – ден Господен изобразява времето на цар Йоана Александра до Димотишката битка (1352) и преминаването на Дарданелите – Великия брод – от турците (1354) – оня къс време, който в известно отношение е последен ден на нашия свободен живот преди турското робство. От тия две дати нататък започват да падат първите вечерни сенки и халата, която дотогава се само усеща и предчувства, връхлита над Балкана. Заглавието има символно, а по-малко фактическо значение. То бележи изобщо край, предел, който макар и да не е още настъпил, е предопределен, подготвен е чрез природните и човешки закони.

Всичко това бурно и забравено минало се постарах да възкреся в книгата си; всички лица, за които има бележка у византийски хронист или у наш летописец, получиха своето място. Душата на хората, които са отдавна вече прах, и духът на епохата, която сега е само историческа значимост, оживяха чрез мъртвите знаци. Ако времето е било сурово, аз не го разкрасих; ако върхарите на народа са били незначителни и себични, не ги направих по-добри и по-големи само защото са носели една титла, която ги поставя на предния план на историята. Опитах се да създам национален исторически роман без излишен войнстващ национализъм. Онова, което народът е изстрадал в предвечерието на робството; онова, което той е сътворил; онова, което е покълнало в неговото лоно, но не е могло да даде плод, намери, убеден съм, своя промисъл тук.

Място на действието в този роман е цяла България. Аз намерих за по-правилно да изляза вън от стените на Царевец и на Трапезица не само поради естествената и отличителна за времето раздробеност. В дебрите на ве-

ковните лесове, под сламените покриви на хижите, в болярските бащини и пронии, в тъмните килии на манастири и скитове живеят своето безименно или полуисторическо битие разбойници-хусари, отроци и парици, безмълвници-исихасти, богомолци и странстващи паломници, които много по-ясно и по-красноречиво изразяват духа на това време, отколкото разните прахтори, примикюри, протовестиари и дуксове на търновския дворец. В техните души се кръстосват предчувствия за бъдещето и всички те еднакво и убедено очакват нещо, което ще дойде и трябва да дойде, за да промени този свят. И православни, и еретици, и мирни селяни, и сурови хусари живеят с жажда за Бога като мзда и награда, като истина и правда и с това тъкмо тям именно се открива смисълът на тогавашния живот и неговото духовно уразумение. Центърът на тежестта е изместен към низините. Макар в Търново царят да царува със същия блясък и връзките на средновековието да стягат все по-силно хората към самодържеца, към неговите велики боляри и съборната православна църква, долу се върши независимо от тях потайна и упорита работа: там бленуват за общност и сговор между народите на Балкана, за да се отбият турците – агарянците, – които идваха от юг. И става така, че не тия, които държат поводите, а неизвестните и безвластните посочват първи спасителния път.

Без съмнение аз надебелих известни тежнения: окрилих стремежите и блянoвете; историческите данни ми послужиха повече като напътствия, отколкото като стожери; някои дати са преместени; второстепенни събития, които се извършват неедновременно и в различни места, са подредени едни до други и принудени да станат на едно място. Ала изобщо време и събития, хора и вещи са поставени в своята среда дотолкова поне, доколкото ние, шест века подире, можем да си ги представим. За ония, които търсят в историческия роман само археология, популярен коментар на историята или нещо друго освен патриотичен дитирамб, тази книга може и да не бъде по вкуса им. Не мога да скрия, че често съм вършил тъкмо обратното.

Аз се помъчих да намаля, колкото това е възможно, тъй наречената „принадена стойност“ на историческия роман, като създам преди всичко живи хора и човешки души, които с малки изменения биха могли да живеят и сега между нас. По този начин, мисля, не сгреших ни срещу историческата правда, нито пък спрямо вечната правда на живота, който вчера и днес е един и същ, еднакво прост и разнолик.

Постарах се да остариня речта, употребявайки с мярка и не за външна украса на езика малко известни думи и изрази. Не ми се вярва, че те ще спънат внимателния читател, затова и не прибавих речник на края на книгата. Така също запазих старинния изговор на някои нарицателни и собствени имена, както и граматически форми, рядко срещани днес.

АВТОРЪТ

На скъпата памет
на
Костадин Чехларов
мудрий и вещий сердцем
тая книга се посвещава.

ДЯЛ ПЪРВИ

ОТРОЦИ

... Или парици и отроци
или людие какови либо...

(ОРЯХОВСКА ЦАРСКА ГРАМОТА)

1
ОГЪН В ГОРАТА

На седмата година от царуването си през късна пролет цар Йоан-Александър поведе тежка сватба с император Андроника, както това бе уговорено по-рано, след битката при крепостта Русокастро.

Осем дни край бреговете на Тунджа при Одрин се празнува царската сватба с игри и гощавки, каквито отдавна не се помнеха между българи и византийци. Сякаш виното, което се лееше без мяра, изми враждите и спомена за нанесените рани, в песните, които се редуваха от една и друга страна, звучаха само радост и доволство. Когато песните прекъснаха, започнаха надбягвания с коне, мятане на копия, или пък, по българска покана, борба на тантурести отроци планинци, доведени нарочно от болярите им чак от Загорие, с гърци рибари, сухи и жилави като волски ремък. Колкото имаше гости, толкова повече хора бяха надошли да видят и да чуят, за да разправят после от род на род за двамата царе, които се бяха целунали в уста навръх Гергьовден след венчаването, и за хубавите и пременени като кукли младоженци – десетгодишната Андроникова щерка Мария и младия Михаил-Асен, царевия син. Да останеше на младите буйни боляри и властели, кой знае колко би продължило веселието, ако най-сетне на деветия ден сутринта императорските коняри не доведоха оседлания жребец на Андроника и сам императорът, след като прегърна дъщеря си разплакан, че я праща при варвари, не даде пръв знак за разотиване. Тъй като никой не излезе от шатъра за българския цар,

императорът си тръгна, без да дочака Йоана-Александра, за което всъщност не скърбеше никак.

На другия ден, в зори, с голям шум и след дълги молитви запътиха се към Търново и младоженците, придружени от много знатни византийци и предшествани от Мариината прид, поставена в разтворени дъбови ракли, за да бъде видена от събралото се множество. Само когато кулите на Одрин се скриха далеко зад завоите на Тунджа и гората започна да става по-гъста, царският протовестиарий Раксин заключи ковчезите със златни ключове и ги предаде тържествено, тъй че всички да могат да видят, на младоженката, която, като не знаеше какво да прави с тях, ги връчи на своя млад съпруг. Князът повърна ключовете на Раксина.

През същия ден вечерта на другия край на гората, където навлезе царската сватба, доста високо от утъпкания царски друм пламтеше буен огън. Мястото, на което гореше огънят, беше полегата полянка, обиколена с високи, но немного гъсти брези, измежду чиито прави като свещи стволове бе порасналa сочна папрат. На най-високия край на полянката гората редееше съвсем и оттам се виждаше голото теме на хълма. Една пътечка криволеше едва забележимо нагоре и спираше до някакви струпани камъни, които при легналия здрач можеха да се вземат за развалини на кула. Макар пламъците да се издигаха високо нагоре и жаравата да бе тъй силна, че листата на близките дървета се гърчеха от зной, не се виждаше ни една човешка сянка. Огънят гореше самичък в тихата синева на пролетната нощ, като че ли поникнал подобно на ярко цвете из недрата на влажната и рохкава земя. От време на време ведно с пращенето на главните, които отхвърчаха настрана, някъде отдолу и отдалеч идваше шумно жабешко квакане.

Ненадейно из дълбочините на леса изграка някаква птица, после – друга, трета и след това цялото ято изпърполя тежко в нощта, раздирайки въздуха със своите откъслечни, но все още уплашени викове. Когато птиците отлетяха далеко и в гората стана отново тихо, откъм върха на хълма се зададе един стар калугер. Той слизаше по пътеката бавно и предпазливо, като се подпираше на патерица с раздвоена дръжка, а същевременно виждаше се как нещо го кара да усилва своите ситни крачки, в които проличаваше детска немощ, съединена с упорита настойчивост. Навремени той се спираше, като че ли да си отдъхне или да се ослуша. Някаква бран лежеше в душата му въпреки кроткото блещукане на звездите и веселото сияние на огъня, чийто мек топлик той сякаш не усещаше. Един език от огъня заливза един сух клон и освети ярко лицето на калугера. То беше сухо, зло и безкръвно. Когато наближи кладата, старецът вдигна лявата ръка и закри очите си от силния блясък на пламъците. Подпрян на патерицата, калугерът загледа сега към оная посока, отдето полетяха уплашените птици. Неговата сянка заигра зад него дълга и пречупена между белите брези.

Ала старият калугер не остана дълго време на мястото си. Тъкмо там, където той гледаше, лесът зашумоля, няколко прилепа се откъснаха от мрака и безшумно прекосиха червеното небе над огъня. Чуваше се ясно как към полянката се приближават хора или някакви едри животни – трещяха сухите съчки и шумолеше гнилата шума. Старецът изведнъж сне ръката си от челото, прибра полите на дългото расо и пое бързо, доколкото държаха старите му нозе, по същата вита и тясна пътечка нагоре, като се обръщаше назад бегло, когато някое дърво закриваше високата му прегърбена снага. Едвам се беше отдалечил калуге-

рът, и на полянката се изсипа една дружина от десетина души снажни и здрави мъже, които уморено влачеха краката си.

Освен първия от тях, който носеше изтъркано расо на послушник, другите бяха облечени в полуселски, полуградски дрехи, или много тесни, или твърде къси за широките им плещи и за дългите исполински снаги. На гърбовете им стърчаха колчани със стрели, двама бяха препоясали дълги мечове и един висок и дълъг като върлина носеше само дебела тояга, на чийто връх тежеше желязна топка. Когато наближи до огъня, високият хвърли рунтавия си овчи калпак на̀земи. От главата му заизлиза потна пара. Над едната вежда, напреки на челото, се откри страшна зараснала рана от меч. Той перна с железния край на тоягата си натрупаните на камара главни тъй силно, че въглените захвърчаха на всички страни с искрести пламъчета.

– Ех, че огън! – каза той, като седна уморено на едно повалено дърво. – Виждаше се още от Погледец. Да се позлати ръчицата на оня, който го е запалил!

– Дето кандило – там и поп – изговори в скоропоговорка друг от дошлите и откачи от врата си торба, от която се подаваше пъстра опашка на глухар – лъскавите синьочервени пера заблестяха на огъня като седефен накит. – Не ме радва огънят, братя – продължи той, – чини ми се, ще имаме работа и тая нощ. Току без нищо не се пали такъв огън. Я гледайте! Жар, цял глиган да опечеш.

И като се обърна към огъня, плю върху главните.

– Що, що рече? Още тая нощ ли? – завикаха недоволно с дрезгави и груби гласове останалите, които също така уморено се тръшнаха кой на куп шума, кой направо на земята и бързаха да снемат колчаните и лъковете. Ала най-вече викаше един великан с червеникава брада, която се катереше по лицето му като го-

ра по голо бърдо. Той свали калпака и отри потното си чело с опакото на своята длан.

– Пребийте ни, ама крак няма да мръднем оттук – допълни той. – Ей, не е ли истина, братя?

Между хората отново се надигна ропот, ала послаб и недружен, защото повечето бяха заети да изваждат от торбите си убития дивеч: ту едър заек с претрошени крака, още жив, ту някоя жълва, която се мъчеше да допълзи до гъстата трева. Само един се обади по-силно:

– Вярно е. И защо ни беше тая пуста Парория! Останахме си само с умората.

В това време до огъня се приближи последният от дошлите и като се разкрачи, подпря главата си на дълга чепата тояга, по която бяха накачени висулки и нанизи ситни мъниста. Едничък той бе нисък, но плещест и як и тъй безус, че приличаше на младо момче. В малките му очи, прищурени от топлината и от дима, се таеше дълбока тъга, голямата му кожена шапка бе килната назад, а върху челото падаше гъста коса, сплъстена и остра като конопени влакна. Този човек беше облечен в червен износен забун с петлици, каквито носеха по онова време царските соколници-кргуяри. От разкопчаната дреха се подаваше дълга цевница, прилична на овчарски кавал. Като че ли той не чу думите на своя другар и не виждаше как всички, след като оскубаха и одраха своя дивеч, почнаха да пекат вечерята си върху огъня. Замириса на месо и на кръв. Някой завика:

– Събо! Хей, Събо!

Ниският човек лениво се заклати и вдигна глава.

– Кой ме вика? – попита той, като се оглеждаше.

От другата страна на огъня, зад пушека, който излизаше от едно парче полуопечено месо, му махаше с ръка същият оня едър мъжага с цепнатата вежда. Пла-

мъците бяха вече намалели, но от жарта идеше така-ва горещина, че лицата на всички се бяха зачервили.

– Ела тука! – извика му той заповеднически.

Събо заобиколи полека огъня, като отстраняваше с тоягата си въглените, които бяха изхвръкнали надалеко. На няколко крачки отпред той се спря и заговори сърдито:

– Защо ми крещиш като вещер? Или съм ти отрок, а ти си болярин? Ей, Батуле, когато ни окачат на въжето с главата надолу като разбойници и хусаре, и ведър, и вълк, и всяка друга гадина ще ми мирише и скверни. Аз ще гледам отвисоко, като чета молитви за греховете си, а пък ти и време няма да имаш! Какъвто си дълъг, с езика си и земята ще лижеш като гладен пес.

– Седни – отвърна Батул по-меко. – Пий и яж! Въжето е още високо.

И разбойникът с цепнатата вежда протегна на Съба лежешком една кратуна.

Събо взе съсъда и дълго и жадно пи. После захвърли празната кратуна и мрачно погледна наоколо. Погледът му като че ли търсеше някого.

– Де е Лука послушникът? Повикайте го! Нека дойде и той.

– Валя се в малинака – каза един разбойник, като отриваше с космататa си ръка своите мазни устни. После извика: – Хей, Лука, вдигни се или ей сега ще ти хвърля една главня!

Разбойникът наистина протегна ръка към едно необгорено дърво, което пушеше до нозете му.

– Не бутай този пън, Халахойда – рече Батул. – Ако спи, ще му разтрошиш главата като орех. Ето го нà, става.

Иззад храста през синия дим се показа една рошава глава.

– Какво ви трябвам? – сипкаво и неохотно запита послушникът.

– Ставай, язовец! – заповядa кратко Батул.

– Защо?

– Халахойда, опари го с пъна!

Рошавият се помая още малко, но когато видя, че разбойникът, който се наричаше Халахойда, щеше да изпълни заповедта, изправи се бързо на нозете, отърсвайки от старото си расо листата и полепените бодили. Той се приближи лениво. Очите му гледаха недружелюбно изпод нaвисналите вежди.

– Заведох ви до Парория, оставете ме сега на мира – промълви през зъби.

– Заведе ни в Парория, в това пустогорие, а що намерихме там? – изръмжа някой.

– Отидохме по риза, върнахме се голи – добави друг злобно.

А разбойникът с червената брада надвика, както по-рано, всички:

– Той им е съобщник, братя. Нали е бил при тях, преди да се засели тук при Амирали!

Разбойниците се надигнаха от местата си и заобиколиха послушника със злобни диви викове и стиснати пестници. Батул и Халахойда лежеха още до огъня и макар да не се месеха в общата свада, показваха острите си бели зъби и ту насърчаваха своите другари, ту изпускаха някоя дума в защита на заградения отвсякъде послушник.

Само Събо като че ли забрави за Лука и седеше на един дънер с наведена глава, която от време на време леко се потръсваше. Посивялата му сплъстена коса се белееше някак безпомощно над попрегърбените рамене и изсъхналата с издути жили старческа шия. Личеше, че годините бяха вече натежали и ведно с тях мисъл някаква неспокойна и едновременно благотворна тежеше в душата му.

Изведнъж над леса зашумя издалеко и на вълни, дълга въздишка пролази по върхарите на дърветата, които разклатиха клони и тъмните си, сгушени в просъница листа. Мирис на зелено и на дървесина се разтопи във въздуха, няколко млади гранки попадаха в жарта и се сгърчиха като живи, лумвайки в кратък син пламък. После въздишката угасна пак тъй незабелязано и бързо, както се и появи, и същото сънно мълчание зацари в гората.

Този лъх сякаш събуди стария разбойник и той се изправи. Като се олюляваше, той затърси нещо в пазвата и два пъти издигна очи нагоре. На небето звездите се белееха като малки царевични пуканки, пръснати върху тъмна черга.

Събо разбута другарите си, доближи се до побледнелия послушник и застана между него и разбойниците. Той повдигна очи към бледото, но дръзко лице на Лука.

– Оставете го! – каза старият хусарин и без да се обръща към дружината, махна с ръка.

И сякаш бързаше да свърши някаква започната работа, запита послушника тържествено и бавно, но с малко преплетен език:

– Лука, ти си граматик и повече знаеш от мене. Чел си за това-онова, дето се говори из писанията. И ето що: отговори ми с чисто сърце, знаеш ли книгата, дето се приказва за греховете човешки? А? Чел ли си и нея?

Послушникът не си промени недружелюбното изражение на лицето, а все тъй упорито и дръзко гледаше Събо, както по-рано разбойниците. И промърмори:

– Остави ме на мира!

Ала Събо още по-плътно се доближи до него и като го хвана за полата на расото, продължи със същото напрегнато внимание, боейки се сякаш да не забрави или пропусне нещо:

– Не, не тъй. Ако те питам, значи, душата ми иска да знае. Потълкувай малко, поучи ме!

– Аз съм неук. Иди при Амирали, той знае повече от мене.

– При Амирали, при тоя зъл старец ли? Не, братко Лука, не. Па и какво ще му разбера от приказките? Две думи ще каже на български, десет – по гръцки.

– Тогава върви в Парория при Григорий.

И ядно, и насмешливо го гризна:

– Ходи там, на корема на калугерите въглени туряше за пари, а сега питаш що е грях. Ти си тат и нечестивец, както са всички тия.

Между разбойниците, които слушаха със зяпнали уста разговора на Събо с монаха, се разнесе глух ропот, а Батул извика:

– Мълчи, църковна метла, или ей сега Халахойда и Стратимир ще ти метнат въжето... Халахойда, повдигни се малко! Стратимире, избери някой клон за тоя хубостник!

Двамата разбойници наистина се изправиха и се приближиха до купчината, всред която бяха Лука и Събо. Стратимир дори протегна ръка към една по-дебела бреза.

Събо, който сякаш не чу тия думи, се размърда и някак насмешливо и дрезгаво завика:

– Искам да се изповядам бе, братя, искам да се покая. Грях ми тежи на душата. А то си е истина: нечестивци сме и татове нощни. Що се сърдите на момчето? Право казва.

Лука се наведе бързо над него и с учудване, и с недоверчива усмивка на устните загледа стария разбойник.

– Ти си пиян – тихо прошепна той.

Неочаквано Събо се заклати и цял се стовари като тежък чувал на колене нито пред Лука, нито пред

Стратимира, а тъй, пред някакъв далечен и невидим образ. Гласът му се извиши все по-тънък и дрезгав, като че ли нямаше сили да каже онова, което лежеше вътре в сърцето му.

– Стареца оскърбихме, братя, тоя, самия Григорий. За зло ни прати проклетият Амирали да го мъчим и грабим. Ала просвети ме старият човек и аз...

Но разбойникът с цепнатата вежда се хвърли върху него и като го разтърси за раменете, не му даде да довърши, викайки свирепо:

– Григорий, а, Григорий! Де го видя? Къде го намери? Де са парите, дето си взел от него? Старо псе, ти и нас излъга.

– И то е вярно, братя – зашепна уморено Събо, както беше на колене пред Батула, – и това ще кажа. И всичко, дето съм взел, ще ви дам. Пусни ме, Батуле, ще ви разкажа от игла до конец, всичко ще разкажа.

Той си поотдъхна и без да се изправя, продължи, като се кланяше смирено поред на всички разбойници, но най-много към оная посока, където, изглежда, стоеше някой невидим свидетел:

– Простете ми, братя. От алчност и от сребролюбие и вас излъгах. Като наближихме скита до вира на реката, помните ли що ви казах?

Няколко разбойници едновременно отговориха:

– Помним, как да не помним! Ти каза да развалим яза, та да се пресуши вирът, а водата да отвлече добитъка на монасите...

– Това е тъй, Славоте – въздъхна съкрушено Събо, гледайки надолу към земята.

– А като направихме това – подхвана друг самичък, – започнахме да ловим рибата ей тъй, с ръце. Тогава от колибата до яза излезе един калугер и започна да ни се моли...

– А после? Говори, синко!

– После ли? Ех, макар да беше и от нас по-силен и по-як, ние го набихме и вързахме, а ти му взе расото и се преоблече като калугер, за да влезеш в манастира незабелязан.

– Тъй, тъй. Стой сега, аз ще кажа нататък, всичко ще кажа – пак така съкрушено подхвана Събо.

Но Батул отново се развика:

– Стара лисицо, надхитри ни!

С висок глас, като че ли се боеше да не го надвикат, Събо започна:

– Ех, братя, промъкнах се аз тогава в манастира и никой не ме позна и не се уплаши. Като влизах в някоя килия, казвах така: „Исус и Богородица да са ви на помощ!“ – ала вместо кръст показвах им меча си, скрит под расото. И монасите даваха каквото имаха, а аз им взимах по малко. На излизане пък казвах така: „Толкова взех, стига ми, хвала на светите Безсребърници, ала ако дойдат другарите ми, и душата ви ще вземат. Бягайте в гората!“

– Ах, ти, ръждиво копие! Затова никого не намерихме в манастира и без бодка се върнахме тук – завикаха наново разбойниците, като се нахвърляха с ругания и викове върху Събо, а Халахойда и Славота започнаха да го дърпат и да посягат към пазвата му за пари.

Тогава Събо завика с все глас, мъчейки се да скрие нещо, което космагите ръце на Халахойда бяха напипали върху гърдите му. Силният разбойник дори го повлече след себе си, но старецът не се пущаше, вчепкан в неговите ръце.

– Остави ми го – викаше той с прегракнал глас, – всичко ще ви дам, това само ми остави. Старецът ми го даде, самият отец Григорий, когато влязох в пещерата, дето се криеше.

Ала разбойниците извиха ръцете му назад и макар жилавият старец да легна на очи, като хапеше и

риташе, Халахойда измъкна най-сетне скрития предмет и го издигна високо. Между зачервените от борбата лица се появи едно малко абаносово разпятие.

– Кръст! – извикаха всички удивени.

– Кръст, на кръст да умрете, без кръст да легнете в гроба! – завика Събо, вдигайки се от земята с изпокъсани дрехи и разкървавено лице. Той се хвърли върху разбойниците тъй бързо и неочаквано, че кръстът скоро пак мина в ръцете му. Па и никой, изглежда, не държеше много на тая проста и ненужна вещ. Разбойниците се поотдръпнаха.

Батул пак се намеси:

– Задръж кръста за себе си, а нам дай парите на калугерите! И по-скоро!

Събо бързо и грижливо скри разпятието в пазвата си и отстъпи няколко крачки назад до едно дърво, без да снеме поглед от разбойниците. Лицето му доби предишното изражение: полутъжно, полунасмешливо. Той закопча тук-там някоя петлица на червения си забун и намести по-здраво свирката.

– Дайте ми да пия! – каза той уморено.

– Де са парите? – повтори грубо Батул.

– После ще кажа. Искам да пия, дай ми, Цепната веждо! Само една-две глътки.

– Вино искаш, а скри от другарите дела им – укорно издума червенобрадият.

– Това е вярно. Не е хубаво да се мамят другари – подхвърлиха и другите. – А пък и кръст имаш на гърдите си.

– Имам, братя, и ще го нося до моето окончание. И ще се кая за това, че съгреших – заговори Събо ни виновато, ни равнодушно. – И парите ще ви върна, в корист и сребролюбие няма вече да съгрешавам. Както ми каза отец Григорий: „Сребролюбието е огън и тъма, червей и татарин за душата." Душата си ще спасявам.

Той въздъхна.

Огънят вече тлееше и слабият отблясък от покритите с бяла пепел въглени огряваше лицата на хусарите и клоните на близките дървета.

Изведнъж Събо вдигна глава.

– Парите ще дам, ей ги – каза тихо той, като се наведе, разви навоя на левия си крак и измъкна оттам един кумбулест възел. – Нà, вземете, поделете ги поравно, нищо не ща от тях. Доброто им няма да видите. Я стрела ще ви сети в гърба от царските хора, я змия ще ви ухапе, както спите. Божи люде са те, пустинниците свети...

– Бай си на вятъра – изсмя се Халахойда. – А паричките са си парички. Я ги виж! Все бели грошове.

И косматият разбойник показа на светлината на огъня парите, които Батул извади от възела, докле Събо още говореше.

Другите се изсмяха, като чакаха своите дялове.

– Та и ти ли Божи човек ще ставаш, Събо? – подхвърли един.

Събо се наведе и продума:

– Ще се простя с вас, другари, пътищата ни се разделят вече. Много съгрешихме заедно, май дебеличко си постлахме на душите. А когато си отида, ще се моля и за себе си, и за вас. Ето небето – и той посочи тъмния, звезден свод, – ето и земята, две наши майки. Всичко те са видели, нищо не им се е утаило от очите. А вятърът, дето духа между тях, на четирите крайща на света е разнесъл нечестивите ни мисли и дела. Слушате ли как той шъпне и говори?

Събо се спря и повдигна ръка, като да наложи мълчание. И подчинявайки се сякаш на неговите думи, зашумя пак глухо и издълбоко лесът, поклатиха се и зашумоляха близките дървета и лъхна наоколо на пролетна нощ, на влажен хлад и на сладка нежеща топлина като дихание на самата пробудена земя.

Разбойниците се позаслушаха, позавъртяха глави и като че ли посърнаха.

– Остани при нас – меко настави Славота, най-младият. – Ето нà, изказа си грешката, поделихме парите и пак ще заживеем по живо, по здраво, както преди.

И той погледна Батула, който навъсено гледаше напреде си.

– Остани, остани – подхванаха и другите.

– Не, ще си отида – подзе след кратко мълчание Събо и гласът му затрепера и отслабна. – Ще отида при стареца Григорий в Парория. Сърцето ми взе той, позна ми болката, всичко, всичко като на длан видя. Щом влязох при него в пещерата и му показах меча си, той, вместо да се уплаши, загледа ме, загледа и ме попита кротко за името, откъде съм, що съм. И каза: „Досега ти си се казвал Събо, а занапред ще се казваш Саватий, Сава, което значи „печален". Печален си бил, самотна ти е била душата, затова и много си сгрешил. Кай се и ела при нас!" А кръста ми даде напокон, самичък ми го даде, за да ми спомнял за него. Ето нà, стопли ми човекът душата. Хайде, прощавайте, братя!

И Събо като че ли се приготви да тръгва: постегна пояса си, взе от земята шапката и я нахлупи, здраво хвана и тоягата си.

– Е, прощавайте! – повтори старият хусарин, но се поспря и с друг глас, вкрадчив и смирен, пошепна: – Жъден съм.

Славота взе кратуната с вино и погледна Батула. Батул махна с ръка: „Дай му!"

Събо протегна лявата си ръка, за да вземе кратуната, а с другата се прекръсти:

– Сполай ви! Хай на изпроводяк!

Но преди да допре Събо съсъда до устните си, запращяха сухи съчки в леса, залаяха кучета, зачу се конско цвилене и една малка дружина хора на коне се появи на долната страна на полянката. Отпред яздеха отделно двама конници, които тъй бързо препуснаха към огъня, че преди изненаданите разбойници да се опомнят, непознатите бяха при тях и спряха рязко конете си. Огънят освети рошавите и потни чела на животните, в чиито уплашени, изкривени очи загоряха червени точици. Един вран кон настъпи няколко въглена и с яростно пръхтене се дръпна назад и едвам не свали ездача си. Ездачът чевръсто скокна на земята и грабна кратуната с вино от ръката на Събо, вдигна я до устните си и извика:

– Наздраве, Събо! Наздраве, мечкарино! Тебе търсехме.

2
ХУСАРИ

Като узнаха свои хора в новодошлите, разбойниците ги заобиколиха и черпейки се взаимно от кратуни и бъклици, поведоха шумен и весел разговор. Някой хвърли в загасващия огън няколко сухи вейки и лумналият нависоко светъл език освети цялата пъстра купчина хора и животни, насъбрана върху малката полянка всред брезовата горичка. Батул се приближи до Събо и до гостенина, който, след като изпи виното, хвърли празната кратуна на земята.

– Добра среща, Райко – каза Батул. – Какво ви води насам?

Нареченият Райко не побърза да отговори, а дълго три своите огромни дебели върси с овчия си голям калпак, който той сне от главата си. И всичко бе у него голямо и силно, като че ли направено от канари и от букови стволи – сякаш го беше родила сама планина-

та. Ала имаше и нещо нефело и детско в черните му очи, които гледаха примижали от огъня ту Съба, ту Батула, насмешливо и разсеяно – като се спираха на единия, те като че ли забравяха другия.

– Тъй си и мислех, че ще дойдете – додаде пак Батул тихо и някак недоволно. – Още отдалеко, като видях огъня, си рекох...

Но Батул не довърши, а протегна ръка и хвана коня на Райка за поводите, украсени с ресни и медни пулове. Очите му завистливо заблестяха.

– Витез кон имаш. Отде го взе? – попита той глухо и поиска да почеше животното по челото. Конят рязко дръпна главата си назад.

– Ех, отде – с дебел и звучен глас се усмихна Райко и започна да тупа коня по шията. – Един живот се живее, а който мисли за това и онова, не е юнак.

И като му намигна, обърна се към Съба. Събо си стоеше така, както се бе приготвил за тръгване, опрян на своята тояга, със затворени очи, като овчар на своя кривак.

– Защо си се замислил, старо? Или се сърдиш, че ти изпих виното? – Па изкриви уста: – Кисело ви е виното, дето го държите в кози мехове.

Райко се наведе после и някак тайнствено пошъпна:

– Дойдох да ви повикам. Тая нощ ще има работа. Хайде, стягайте се! Затова изпратих и огън да запалят.

Събо отвори едното си око.

– Аз няма да дойда – каза той навъсено.

– Че защо?

– Защо? Моя работа.

– В манастир ще ходи, душата си иска да спасява – прибави Батул с насмешка.

Райко погледа, погледа и единия, и другия, па изведнъж се разтресе в гръмък смях, като удряше бедрата си със своите грамадни длани.

– Ка-лу-гер, ла-лу-гер – завика подигравателно той и затананика с половин глас:

Юнак си вино пиеше,
калугер църква метеше...

Ненадейно Райко прекъсна песента и загледа някого учудено.

– А този пък, другият, кой е той? – попита, сочейки Лука.

И без да дочака отговора, добави:

– И ние ви водим един черноризец. Хванахме го по пътя, а сега ще го подържите пленник, докато си свършим работата. Иначе, ако царските люде го уловят, ще им стане хубав език. Хей, Трохане – завика той гърлено, обърнат към своите хора, – къде се дянаха Едрей и Хрельо с оня калугер? Запиха ли се, поганските синове, или спят нейде като млади невести? Ако изпуснат отчето, ще им отрежа ушите за смях на децата ей с тая сабя.

И Райко поприхвана своя необичайно дълъг меч, който висеше на бедрото му. Ала личеше си, че не само ушите не щеше да отреже на своите развеселени сратници, ами и с гърбач не би ги подхванал – само щеше да повика и да покрещи. Той бе от ония хора, които са пострашни с вързан език, отколкото със свободни ръце.

Повиканият Трохан подръпна коня си и каза:

– Не се гневи! Милостта ти забравя, че калугерът върви пеши. Да се напият не вярвам. Вино нямаха със себе си, а да се отбият в някое село, все едно е да налетят на царските слуги и песяци, дано песя смърт ги изтръшка всички.

Разбойниците се изсмяха грубо и одобрително на това пожелание.

– За какви царски люде говорите само, Райко? Сякаш сме близо до Търново, та да слугуваме на царска

челяд с приселици и с подводи като последни отроци – каза тихо Батул и прихвана пак поводите на коня.

Райко му махна с ръка и продължи все тъй, обърнат към хората си:

– Ти не бъбри като воденичарско кречетало, а иди ги посрещни. Кажи им да бързат. Вече е късно.

– Ами – потвърди един старичък разбойник с едно око, като дъвчеше нещо. – Време е да се бърза. Квачката, аха, да се разкудкудяка над главите ни. – И показвайки звездното небе, добави: – Полунощ скоро превали, а войводата, Момчил де, ни чака в Чуйпетльово.

При това име всички разбойници от дружината на Батула се смълчаха, а Събо се размърда и повдигна глава.

– Момчил, твоят чичо ли? – запита той с видимо вълнение. – Знаех го, при един византиец на гръцко четмо и писмо се учел. Две-три години има, откак не съм чувал за него.

Лицето на Съба се оживи, цялата му снага се изправи и изопна. Няколко пъти той промърмори полугласно:

– Я гледай, гледай, Момчил!

– Че къде сте били, та нищо не знаете? – завика учудено Райко и ги изгледа поред. – Нито за царската сватба сте чували, ни за това, че сам цар Иван-Александър с де-що ми са крагуяри и песяци в нашите гори на лов за елени е дошъл. А пък Момчил си е Момчил! Все същият юнак над юнаците, дето шеташе от Родопа до двете морета и по гръцка, и по нашенска земя. Дотегнало му четмото и писмото и ей го пак при нас. Хайде, стягайте се сега! Дойдох да ви калесам от негово име на царската сватба. Тия, дето от малко разбират, да си наточат мечовете и да си приготвят торбите, а другите – нечулите и невиделите – да земат една паничка, па да запеят край някой мост: „Подарете мене темничарю!“ За юнака – меч, за просяка – гъдулка. Туйто!

– Сватба а, царска сватба! Че то, дето се казва, под носа ни е, ех! – обадиха се неколцина удивено и радостно.

– Ако е сватба, нека да е с кумове и сватове, с побащими и помайчими и с щото му е ред! – завикаха повечето.

– Щом е Момчил, идвам и аз!

– И аз, и аз!

– Да е жив Момчил!

– До един ще дойдем!

Полянката се изпълни с глъч и викове, забравеният огън бавно затлея, хусарите бързаха да приберат разпилените си вещи, а някои наистина почнаха да острят тежките мечове при лая на кучетата, които сякаш подушиха близка сеч. А хората, които бяха дошли с Райка, слагаха оглавниците на конете, стягаха подпръгите на седлата или облегнати на дърветата, бързаха да изпият някоя още кратуна или бъклица с благопожелания за Момчила. Лека мъгла едва-едва запълзя към върха на хълма. Дърветата станаха по-клонести и големи, гората като че ли се прибра наблизо, окръжи огъня и простря ръце, за да се постопли.

Около Райка останаха Събо, Батул и старият едноок разбойник. Когато Райко се качи на коня, Събо вдигна глава.

– Аз също ще дойда – каза той тихо, без да гледа някого. – Само ми кажи какво е намислил Момчил: да ограби царската сватба или да отвлече някого?

– Не зная, мечкарино. Зная само, че целият керван коли и коне носи прикята на Андрониковата щерка през тая гора. Пък не смятай какви накити носят болярките и колко са пълни пазвите на сватовете. Защо ти е това?

Събо помълча и после пак запита:

– Не ти ли поръча Момчил мене да потърсиш най-първо и нещо да ми кажеш?

– Ех, ти, Събо! Че нали ти казах, когато изпих виното от кратуната! Па и без мечкарин сватба може ли? Как не! Поръки-заръки за тебе, колко щеш – и нарочни. Без тебе да не се връщам. Някога сте били побратими. Чувал съм да разправят още в село.

– Добре – каза все тъй тихо Събо. – Още едно ще те попитам: жива ли е... сестра му... Ефросина?

– Жива погребана. В манастир.

Събо наведе глава.

– Сполай ти, Райко – добави той по-високо след някое време, – няма що друго да питам. Да вървим!

И без това Райко вече оглеждаше на всички страни полянката и като видя, че разбойниците се бяха събрали накуп, издигна до устните си един крив волски рог, който висеше на гърдите му. Преди да изтръби, от долната страна на гората се зададоха трима души – двамата на кон, третият, облечен в расо, пеши между конниците.

Райко отпусна рога и извика:

– Хрельо! Едрей!

И като не можеше да се сдържи на едно място, пусна коня си насреща им. Другите хусари се струпаха около пленника, когато той със стражата се приближи до огъня.

Пленникът видимо беше уморен, но се държеше крепко на нозете си. Расото му, макар и опрашено, беше здраво и ново. Той бе още млад мъж с хубаво, малко изпито лице, обрасло с гъста къдрава брада. Докато при ходенето главата му беше наведена, сега, когато се намери между толкова хора, той я изправи. Обходи ги със спокоен поглед. После пленникът се прекръсти, а прекръсти широко и хусарите. Някои от тях наведоха глави, други грубо и подигравателно се разсмяха.

Райко забеляза от коня си отново Лука, който любопитно гледаше новодошлия.

– Ей, калугерино! – извика му Райко. – Виждам, че си от нашите, макар и да миришеш на тамян. Ще повардиш тука тоя черноризец два дни, докато ние си свършим работата. Пък после пусни го да ходи, дето иска.

И добави, като посви вежди:

– Иначе моите соколи ще ти изкълват очите. Па ако ви харесва, направете си и манастир.

И весело изви глас:

Двама черни калугери,
два черни гарвана,
бял манастир градили...

– Трима са, трима – чу се откъм задните редове един тънък глас. – Те, двамата, и Амирали, онзи злият, старото плашило Амирали, дето живее горе в разрушената кула.

– Да им е честит тогава манастирът! А ние напред! – се провикна все тъй весело Райко и подкара коня си.

Разбойниците повториха:

– Напред!

След малко полянката опустя. Само в гората дълго още се чуваше високият говор на хората и пращенето на тъпканите клони. Няколко кучета залаяха гръмко по дивеч. Райковият рог изсвири продължително, после в леса настъпи отново тишина.

3
ЗА ТАВОРСКАТА СВЕТЛИНА

Лука дълго мълча, като гледаше под вежди пленника, който бе приседнал на един обгорен пън, покорен и смирен. Умората и вълненията, изглежда, бяха надделели и сега, когато нямаше ни един от хусарите, той не криеше нищо. Няколко пъти потри челото си и найпосле заговори.

– Брате – каза той с тих и благ глас, – нека бъде волята Божия! Ще се покорявам на тебе и на твоите предстойници, докато не ме пуснете сами на свобода. По дрехите виждам, че си Божи служител, макар да не уразумявам що търсиш тука. От коя си обител и как те зоват?

– Наричай ме Лука – отвърна троснато послушникът, – а за друго не питай.

– Добре, брате Лука, добре – продължи пленникът, – нищо друго не ми трябва.

– А ти пък накъде отиваш? Как ти е името?

– Брат твой во Христе Теодосий – пак тихо отговори пленникът и погледна навъсения Лука в очите. – Слушал ли си за светата Парорийска обител на отца преподобния Григория Синаита? Там отивам с Божията помощ, брате. Колко ли поприща остават дотам?

Лука изведнъж рязко го прекъсна:

– Мълчи, мълчи! Ако отиваш при Григория в Парорийската пустиня, много-много не приказвай за това. А най-вече...

Тука Лука като че се разкая за добрия съвет или се уплаши от нещо, защото не доврши, огледа се наоколо и още по-сърдито сви вежди.

И с предишния груб глас заповяда:

– Хайде, да вървим!

Той нарами дебелата си тояга и с едри, привични крачки се упъти нагоре по пътеката, отдето преди идването на разбойниците беше слязъл старият калугер.

Пленникът, все тъй покорен и смирен, стана от мястото си и тръгна по стъпките на Лука, без да каже дума.

Двамата калугери мълчаливо възлязоха до горния край на полянката, където започваше храсталак от глог и дрян. Пътечката сви наляво по склона на хълма, после пак пое нагоре и спря пред каменната ограда, която се виждаше още отдолу. Тука духаше вятър и поради това нямаше никаква мъгла. Отвъд оградата, която имаше и порта, се виждаше долната част на една кула и се тулеха в буренака и в мрачината някакви ниски каменни пристройки. Всичката тая грамада изглеждаше нелюдима и пуста, като че ли огромна човешка ръка беше нахвърляла на това място тия камъни без цел заради глупава и ненужна глума. От двете страни хълмът се стесняваше и стените на оградата висяха над сипеи и оврази.

– Сега пък през тая близна на стената – каза Лука на приближаващия се пленник, който се беше малко запъхтял. – Стъкмил съм уж нещо като порта – добави той, като отместваше вратата, направена от дебели, едва отесани талпи.

Пленникът последва Лука и се намери в двора на кулата. Тук още повече личеше запустението на мястото. Гъста трева и буен слез растяха между настилката, кладенецът зееше разграден, бойниците бяха полузапушени и окадени като след пожар. Ала имаше и някои белези, че живеят хора: под крив плевник беше струпано сено, рибарска мрежа съхнеше, просната на два кола, а в долната част на кулата мъждееше кандило. Привлечен от светлината, морният пътник се отправи нататък. Но Лука го потегли за ръкава:

– Не, не там. В кулата спи Амирали, старецът. Ще го събудим и после отиде нощта в хоратния.

Гласът му зазвуча боязливо. Цялата му едра тромава снага се сниши и сви в себе си.

Той преведе спътника си покрай плевника и му посочи една ниска пристройка, покрита с почерняла слама и конопени гръсти.

– Ей тук – каза той. И повтори меко и гостолюбиво: – Влез! Влез! – като видя, че пътникът се позапря на прага. – Вътре има одър, има и огнище, това е моята килия.

Тъкмо в това време откъм стаята се чу тропот и врещене и едра черна коза с хубави вити рога се появи на прага, последвана от съвсем малко козле. Тя застана в някакво недоумение на прага, като видя непознатия пришълец, после се изправи на задните си крака и отново заврещя. Пълното ѝ виме висна надолу. Козлето заскача около нея.

– Рогушке, Рогушке! – извика Лука с добър и разнежен глас. – Омръзна ли ти сама? Има ли що да похрупаш, да се позалъжеш? Е, не напирай де, ей сега ще ти дам.

И Лука извади от торбата, която висеше през рамото му, крехки млади върхари. Козата пусна предните си нозе и лакомо захрупа гранките. После той ѝ поизтегли брадата, подръпна ушите и огледа нея и козлето от всички страни като грижлив стопанин. Послушникът сякаш забрави за пленника, за умората и за това, че там наблизо спи или слухти злият старец Амирали, от когото той тъй много, изглежда, се боеше.

Пленникът сложи ръка на рамото на Лука и го потегли към себе си.

– Брате – каза му тихо, – ти си добър пастир. Самичък не си ял, дълъг път си бил, ала не забравяш и Божията твар. Добре, добре правиш.

Послушникът глухо се засмя. По лицето му пробягна простодушна радост.

– Е, животинка е, душа жива. Тъй са ме учили и баща, и дядо. По нас все сме си козаре. И добави:

– Пък и мляко дава. Без него и без гъби ще си умрем отгладѝ. Случва се и рибица хващам... Шт... Той се озърна.

– Май старият се пробуди. Хайде, влез вътре. Ще ти донеса мляко, като издоя козата.

Пленникът прекрачи прага и се намери в полутъмна ниска стая, удължена към едната страна – навярно там лежеше козата. Подът беше утъпкан и равен. Повече опипом и воден от слабата виделина, която идваше отвън, той намери широк одър, покрит с кожи, които още миришеха на сурова кръв, и прилегна уморено на него. Искаше му се да каже: „Слава тебе, Господи!“, да стане и да се прекръсти, но някаква лен сковаваше ръцете и краката. Очите му се затвориха сами. Минаваха му през ума неясни мисли и едно усещане, че не е извършил потребна и Богополезна работа, го измъчваше. Мярна му се доброто лице на брата Евтимия, портаря на Епикерневия манастир, който бе излязъл да го изпрати най-далеко, а същевременно чуваше в просъница как врещи козата вън и тропа по камъните с яките си копитца. Ведно с тоя шум идваше и пресекливо остро църкане. „Навярно Лука дои козата“ – си каза той и усети в устата си дъх на козе мляко и на серива вълна, както е винаги, когато млякото е прясно доено. Сънят го облада веднъж – тежък, упоителен, черен. Ала все пак едно сновидение блесна в този мрак: баща му, великият прахтор в Царевец, боляринът Петър, тегли със загрижен вид – както винаги го помнеше той – на малки везни едри перпери и златици и ги изсипва в голяма зинала торба...

През затворените му клепачи засия ярка светлина и той се събуди. Клекнал до огнището, Лука пале-

ше вощеница от една стиска слама, която гореше върху пепелта. Не му се искаше да говори и когато калугерът със запалената вощеница се изправи и се обърна към него, той отново затвори очи. Ярката светлина започна да изгасва, а вместо нея някъде над него затрептя слаб неподвижен пламък, после чу, че Лука сложи нещо и излезе, като притвори тихо вратата.

Едва тогава пленникът стана. На малко триножно столче до самия одър беше сложена паничка с мляко, от което се издигаше пара, и парче корав хляб. Той още веднъж усети дъха на млякото в устата си, но този път по-явствено и мъчително, защото не бе хапнал ни троха от снощи. Ала преди да протегне ръка към храната, пленникът се обърна към пламъка, който трептеше над него. Вощеницата гореше кротко със сълзливо пращене в глъбината на малък пезул, издълбан в стената. Зад свещта имаше груб прост кръст от две превързани пръчки. Теодосий падна на колене и обърнат към кръста, дълго и безмълвно се моли. После се изправи полека, изпи млякото и изяде хляба.

Сънната омая си беше отишла и както често става след кратък, но дълбок сън, умората се замести с остро и зорко възбуждение. Теодосий приседна на леглото със свити ръце на скута. Вощеницата огряваше само дясната му страна и част от устата, свита загрижено и скръбно. Той стоя така дълго в някакво вцепенение, като че ли очакваше нещо. По едно време му се стори, че от тъмния кът на стаята се изправя сянка с дълги прави рогове.

– Навождение – пошепна той полугласно. – Тялото бодърствува, а духът спи.

И попипа по навик гърдите си, където винаги носеше малък сребърен кръст, оброк от отец Йов, игумен на манастира „Свети Никола“ в Арчар, подарен при подстрига му. Кръстът не беше там. В същия миг си спомни, че разбойниците го бяха претърсили и всичко бяха взели, дори малкото кръстче.

Лицето му доби съвсем измъчен вид. Колко ли време щяха да го държат пленник? В душата му нямаше ни страх, ни съжаление за живота, а само едно: жал, че тъкмо сега, когато щеше да види чудния оня старец Григорий, задържаха го и му пречеха да се съедини с него. От самото напомняне, от съзвучието на името на преподобния в гърдите му затрептя умиление, той цял просия, а в очите му избликнаха сълзи.

Теодосий се изправи, прекръсти се и прошепна с развълнуван глас:

– Се гряди, Господи, осанна!

Като шепнеше молитви, той отвори вратата на килията и излезе вън – не го сдържаше вече в тъмната и задушна стая.

Още от прага го посрещна свежият нощен въздух, пълен с мирис на трева и на билки. Над срутената кула надничаше изгрелият месец, леко нащърбен, и в двора беше светло. Козата, която лежеше до прага с козлето си, вдигна глава и тихо изврещя. Не се виждаше никъде Лука. Пленникът се застоя на прага и въздъхна: и скръбно му бе, че го спряха от пътя, и същевременно хубаво му беше да стои на нощния хлад и да си мисли, че рано или късно ще види преподобния и ще вземе неговата благословия. Стори му се по едно време, че някой върви по пътеката откъм кулата. Той обърна главата си нататък. Наистина, по пътеката идеше насам един старец. „Това ще е Амирали – каза си Теодосий. – Дали ще ме види?“

Старецът, изглежда, само за него бе излязъл от килията, защото отдалече още го следеше с очи. Като се подпираше тежко на патерицата, Амирали се приближи. Теодосий забеляза неговия недоверчив и изпитателен поглед.

– Благослови, отче, в името на света Троица – каза той почтително и се поклони на стареца.

Старият калугер не отговори нищо, само си поклати главата. Той се спря на няколко крачки отпред и се облегна на патерицата. Овехтяла монашеска скуфа беше нахлупена над челото му.

– А в света Троица вярваш ли? – ненадейно запита старецът с рязък и насмешлив глас.

– Вярвам – благо и убедено отвърна Теодосий, макар и учуден от това питане.

– Прекръсти се! – пак тъй неочаквано, комай грубо, заповяда старият постник.

Теодосий наведе глава: стана му и обидно за себе си, и жално за стареца. И меко възрази:

– Защо, отче? Нито молитва съм прочел, нито пък има икона пред мене. Вярвай, върша кръстното знамение тъй, както, мисля, и ти го правиш в прославление на Христа и на светците.

– Прекръсти се, прекръсти се! – завика в изстъпление калугерът и вдигна патерицата над него.

Теодосий кротко го погледна.

– Не се гневи, твое преподобие. Ще се прекръстя и ще се помоля за всички заблуждения человечески.

И той вдигна десницата и направи три пъти кръстно знамение, бавно и подчертано, като шепнеше молитви.

Старецът, който беше впил очите си в движещата се ръка на монаха, остана видимо доволен. Той пусна патерицата на земята.

– Всякакви ереси се наплодиха по православието за слава Велиярова и на вси нечестиви сили – издума глухо Амирали. – Както скакалците във фараоновата земя са се спуснали над Господнята нива – ни огън, ни слово ги плашат. Анатема! Над всички, над всички анатема!

Гласът му пресекна от гневно възбуждение, само брадата му продължаваше да се тресе и устните да се мърдат. Ненадейно той спря да бъбре и устреми поглед към Теодосия, сякаш едва сега го виждаше ясно.

– А ти, кой си ти? – запита го сурово Амирали. – И откъде си? Що правиш тука? Току ме изгледваш. Не си ли пратен от оня вещер Григория, който на пъпа си вижда сияние и вярва в несътворената светлина на Тавор? А, казвай де! Защо сега пак се прекръсти?

Наистина, като чу да наричат преподобния Григорий вещер, Теодосий се прекръсти, не познавайки друго оръжие срещу безумието и словата на хората. Колкото за гледането в пъпа, той знаеше, че това беше клевета, измислена от зли врагове. Поиска му се да каже още сега на стареца къде отива, ала си спомни за предупреждението на Лука. Безумният старец можеше да поиска от разбойниците да го държат още в плен от яд към парорийския подвижник.

– Защо се прекръсти, а? – настави пак подозрително Амирали.

– Бог заповядва да любим враговете си – отвърна тихо Теодосий.

– Този враг е враг человечески и слуга Сатанаилов – отговори веднага старецът.

– Отче – каза примирително Теодосий, – ти си по-стар и знаеш по-добре от мене козните на Лукавия. Но светият мъж, който се подвизава в Парорийската пустиня...

– Свети е той като Юлияна Отстъпника, като Арийя Еретика, като римския архиепископ, дето се кръсти с два пръста. Анатема и пак анатема!

Стареца го прихвана вече такъв бяс, че започна цял да се тресе като болен от огница. Той се доближи съвсем до слисания Теодосий и го обсипа с куп въпроси, на които самичък си отговаряше, без да слуша своя

събеседник. Гласът му беше такъв остър, сърдит и яден, че приличаше на пила, която стърже къс желязо.

– Пъпа си гледа цял ден двубожникът и месалианецът – завика той. – С телесните си очи Божеството съзерцава и умна молитва сътворява. Видения му се привиждат и гадания, и предсказания всякакви извършва за грях и за срама. Вещер е той и биляр! Гробокопател! Изкусител на душите! Мястото му е в земята, тъмна и мрачна, в земята на вечния мрак, в геената, пъпа на самия Велияр да съзерцава! Анатема на окаяния и на съблазнителя!

Бледен и разтреперан, Теодосий отстъпваше назад при всяка нова хула, хвърлена върху преподобния. Няколко пъти се опита да възпре стареца, да го вразуми, но напразно. Амирали не го слушаше, изригваше все нови и нови проклятия и вървеше по стъпките му. Страдайки неизмеримо, Теодосий още повече се мъчеше от мисълта, че нигли и в неговата душа се отваря прозорец за тия клевети и зли думи – като че ли и него облъхваше съмнение.

– Спри, отче, спри в името на Христа, в името на светата му кръв, пролята за прегрешенията човешки! – извика най-сетне пленникът и очите му се напълниха със сълзи от скръб и възмущение.

Те бяха дошли до самата крепостна ограда и Теодосий опря гръб на една бойница. Дали от вика му, или от умора старецът наистина спря да вика. След малко време той отново се раздвижи, в очите му блесна лукаво пламъче.

– Хе, хе – захили се старият калугер, – уплаши се, а, уплаши се! Побоя се за душата си, да не стигне анатемата и тебе. Защищавай Григория, аз и теб тогава ще анатемосам. А сега погледни, погледни небето! Какво там виждаш ти?

Тия последни думи старецът изрече спокойно и някак умилкващо, като посочи с патерицата звездите.

Теодосий промълви глухо:

– Месеца.

– Още! Още!

– Звездите небесни.

– Тъмни ли са Божиите светила?

– Виждаш сам, отче. Те светлина ни дават.

Очите на стареца блеснаха злобно.

– Светлина – повтори той, – светлина. А кой създаде светлината?

– Бог Отец, казвайки: „Да бъде светлина!" – твърдо и вразумително отвърна Теодосий.

– Значи, светлината е сътворена, сътворена, а?

Старецът помълча, като че ли се наслаждаваше на нещо, после издигна пак глас:

– А Таворската светлина, дето се е явила при преображението Господне, сътворена ли е светлина, или несътворена?

Злият калугер зачака със същата хитра усмивка; само ръката му, която стискаше патерицата, трепереше от нетърпеливо очакване.

Но Теодосий замълча. Той изведнъж разбра лукавата игра на стареца: от неговите собствени уста калугерът искаше да чуе, че осъжда преподобния в противоречие.

Амирали сякаш се досети за неговото недоумение.

– Хе, хе – отново се разсмя той доволно. – Отговори де! Ако светлината на Таворската планина е сътворена, ти право си говорил. Ако е несътворена, все едно че има друго несътворено освен Бога. Бог и още един Бог.

– Бог е един – тихо отвърна Теодосий. И кой знае защо едва сега той повдигна очи нагоре и погледна небето. Нему твърде рядко се случваше да гледа небето така, без да има защо: да гадае времето на другия ден или да узнае за часа по звездите. Мисълта му биваше

заета с някаква грижа и тая грижа като че ли даваше и на самите звезди земно значение. Сега, в тоя миг, нищо не му трябваше ни от месеца, който едва се беше издигнал над разрушената кула, кръгъл като църковен дискос, нито от звездите, разхвърляни ту на купчини, ту нарядко като зърна жито, хвърлено за посев от неумела ръка. Тяхната трепердива светлина засия с нов и чист блясък, сякаш Бог току-що бе изрекъл: „Да бъде светлина!" – и светлината се беше родила от мрака. „Слава тебе, Боже, който си създал светлината! – прозвуча в ушите му, – Бог е един – повтори той мислено думите си, – Бог е навсъде! Бог е бил и в светлината на първия ден, и в светлината на планината Тавор около тялото на своя син... Тъй повелява той, тъй е и било. И ще бъде до окончанието на вековете."

Теодосий наведе глава към земята, препълнен от радости и спокойствие.

– Е, сътворена или несътворена е Таворската светлина? – продължи старецът все повече тържествуващ.

– Аз вярвам във всичко, което говори и изповядва отец Григорий – каза тихо, но твърдо Теодосий. – Ако се заблуждава, и аз се заблуждавам и ще горя в пъкъла веднo с него. Аз съм негово духовно чадо и няма да похуля своя баща. Амин!

Тия думи бяха тъй неочаквани за стареца, че той отначало не отвърна нищо, само разтвори устата си. Ала лека-полека се опомни и гневът го обладa отведнъж, безумен и безсмислен, както преди.

– Анатема на теб и на него! Проклятие, трижди проклятие! – записка той. – Да ви порази в очите несътворената светлина на Тавор, двубожници и еретици! Да побеснеете от вашите молитви, както подобава на нечестивци и лицемери! Отец да ви изпъди от царството си, Христос да ви забрави в ада во великия час на страшния съд, свети Дух да ви лиши от възкресение из мъртвите! Анатема! Анатема! Лука! Лука! – развика се старецът.

И той беше тъй заслепен от злоба и от яд, че не видя кога послушникът се яви пред него, мълчалив и мрачен, а продължаваше да крещи и вика:

– Запри го, запри го! В обора при козата! Да издъхне там и да се въвонее! Отпущение на греховете си да не получи, светлина да не види вече!

Преди още да го подкани, Теодосий се запъти към килията развълнуван и бледен. На прага той чу Лука, като му прошепна:

– Легни на одъра, старецът нищо няма да види. Поспи си, поспи! Зъл е той, че изпрати разбойниците и мене в Парория да ограбим монасите и да подпалим манастира, па никой не му донесе нищо.

Вратата се затвори след него и Теодосий чу как Лука здраво я залости, навярно по повеля на стареца. Теодосий легна на одъра. Дълго време още ечаха вън клетвите и виковете на сърдития калугер, но сънят унесе Теодосия и той заспа дълбоко.

4
В ЛЕСА

След като напуснаха полянката, разбойниците поеха една пътека, която слизаше към полите на хълма. Най-напред вървяха Райко и Събо, а след тях размесено, без ред – конници и пешаци. Усещайки близка река, конете пръхтяха нетърпеливо и сами усилваха своя ход. Понякога пътеката ставаше тъй изронена и плъзгава от изгнилата ланшна шума, която покриваше земята с дебел килим, че конете се плъзгаха и пада-

ха на задниците си. Хората трябваше да се спират и да повдигат уплашените животни. Вървяха гъсто един зад друг, за да не се заблудят в странични пътища; всеки виждаше само гърба на пешака пред себе си или дългата опашка на някой кон. Ниските клони шибаха ездачите през очите или се закачаха по лъковете и копията на ония, които вървяха пеши.

Откъм първите редове се зачу рогът на Райка и плясък на вода, газена от много нозе. Комай едновременно почвата стана равна, мъглата пооредя и вместо брезовата горичка отпред се просна широко разляна река. Конете нагазиха във водата и започнаха жадно да цедят влагата през зъбите си. Реката се разливаше тук като блато, опасващо във вид на сърп подножието на хълма. Мъглата не стоеше неподвижна и плътна като пелена, а се влачеше на валма от пари, които ту скриваха, ту откриваха хората и животните и придаваха на оттатъшния бряг чудновати и измамливи очертания: изведнъж изпъкваше всред реката огромно дърво, чиито виснали клони изглеждаше, че смучат бистрата вода, а друг път водната шир се удължаваше, разливаше се до безкрая страхотно и неизмеримо като наводнение от чудовищен потоп.

Хората бързо се отпуснаха и започнаха да се провикват от единия край до другия с весели, закачливи думи.

Рогът на Райка изсвири наново, а после сам той мина, възседнал на коня си, по продължение на реката, като пръскаше със студени пръски пешаците, които бяха останали на отсамния бряг. Зад гърба му на коня седеше нисичък, набит човечец. Узнали стария Сьбо, разбойниците обърнаха към него закачките и шумните си подвиквания. Ала Райко издигна глас:

– Зашийте си устата, хей-й! Царски люде шетат низ гората, да не целувате земята наопаки!

Хусарите веднага се смълчаха, знаейки добре, че не беше шега това, което им говореше Райко: не един измежду техните беше обесван с главата надолу според тогавашния обичай.

Животните взеха да вдигат глави едно по едно, освежени и натежнели. От другия край се предаде от уста на уста заповедта: „По двама на кон!“

Върволицата пак се източи, сега вече без пешаци, и като пресече тръстиката, излезе на оттатъшния бряг.

Мъгла тук нямаше никак. Гората се извиваше навътре и отпред се белееше пространно поле, обрасло с козешки трън. Огряно от месеца, който стоеше ниско над леса, то приличаше на кръгла тепсия, посипана с брашно.

– Влявo, влявo край сянката!

Вместо да прекоси откритото поле, благоразумният Райко свърна край гората и скри хората в сянката на дърветата.

Конниците вървяха тъй дълго време, мълчаливи и притихнали. Кон се препъваше о къртичина дупка и изцвилваше, ножниците се удряха тъпо в железните стремена, или пък някой хусарин, задрямал от равномерното клатушкане над коня, се сепваше с вик, свлечен настрана, готов да се строполи на земята. През тихия и равен сън на леса и на полето шумът от хората и животните изглеждаше чужд и непривичен, сякаш в това бяло успокоение на нощта имаше нещо изначално, съществуващо още преди живота и преди движението, преди първия слънчев лъч и първия земен звук. Спеше лесът под тъмното крило на сянката, спеше и сънуваше полето, огряно от месеца и от звездите, а когато далечният лъх на южния топъл вятър се докосваше до земята, леко и нежно шумеше тревата на полето, а дърветата отвръщаха с подземно продъл-

жително бучене, като че ли се пееше песен на два гласа: единият – детски и крехък, другият – безкрайно могъщ. Над тия два свята, по чийто синор вървяха хусарите, се издигаше небесният купол, загледан внимателно надолу като полуспусната клепка на огромно око, бдящо върху ориста на земята и хората.

Като прегази една тинеста рекичка, върволицата изведнъж се спря – полето остана надире. Пред тях като висока черна стена се издигаше вековен дъбов лес. Тесният път се провираше навътре и скоро се губеше в сянката на надвисналите тежки клони. След малко бавене, за да се съберат закъснелите, разбойниците навлязоха в гората.

Полумрак и спарен мирис на шума ги обгърна отвсякъде. Лесът се простираше като нещо цяло и неделимо, като жива снага, която дреме в буден и зрящ сън, разхлаждана от лекото клатене на листата и клоните, гъделичкана от хората и тварите, които пъплеха из гънките на нейните дебри. Тропотът от копитата на конете заглъхваше в напластената шума, а на разбойниците се струваше, че дори дишането им се попива от тишината и от мрака. В това мълчание нямаше предишното успокоение, а нещо потайно слухтеше отвред и самото небе прозираше плахо през клоните, сякаш имаше само лес – безкраен, самовластен и могъщ, – който покриваше от памтивека гънките на земята и стягаше здраво в своята ежовина дълбоко туптящото ѝ сърце. Като чели и в сърцата на самите сурови хусари се вмъкна като тежка мора тишината на огромния лес и забравили царските люде и бесилката, два гласа отведнъж запяха – запяха дива юнашка песен.

– Пей, Едрей, пей, Добромире! – извика Райко. – Па да става каквото ще!

А другите тихо запригласяха...

Звуците се откъртваха ту ниски, ту се издигаха и късаха душата със спотаен вопъл и сякаш не песен се пееше, не думи се отронваха из устата, а самото сърце нареждаше било и небило, чуто-недочуто, веднъж пожелано и пресечено като с нож, за да не се повтори никога. Дълбока гора, дълбока жалба! Живял нявга юнак, живял – и го няма!

Гласовете ечаха в нощната тишина самотни и диви и нито с вик на животно, нито с ехо не отвръщаше гората, само излеко прошавваха върховете на долните клони. Ала в леса недалеко ясно пропяха петли.

– Шт... Шт... момчета – извика Райко на песнопоите. – Петли! Не е ли близо Чуйпетльово?

– Че кой знае! – обади се сънливо едноокият хусарин. – Доста сме вървели. Минахме ли кухия дъб, дето лани на Благовец обесихме дебелия протоспатар?

И той се огледа наоколо, наведен над седлото. Едното му око блесна в полумрака.

– Войводо – подвикна той тихо към Райка, – до Чуйпетльово имаме още път. Но щом са петли, има селище. Пък чини ми се, че е близко и царският друм. Кажи на момците да не шумят.

Разбойниците се вдълбочиха пак в гората, сега смълчани и нащрек, побутваха конете си леко и внимаваха да не пръхтят и да не цвилят животните. Гората почна да оредява, дърветата бяха вече млади и потънки, сякаш разбойниците нагазиха в бранище. На малка полянка, цяла потънала в цветя, те се спряха – отпред бяха дали знак. Докато се разбере какво има, хусарите наскачаха от конете да се разтъпчат и се разбъбраха.

– Мирише на дим. Село има наблизо – каза един и се прозя.

– Я село, я катунище. Пък може да са и въглищари. Горят кладни. Срещал съм тъдес.

– Де въглищар в бранище? – учуди се друг разбойник, който изглеждаше млад и чужд на тия места. Пък си и личеше: в полуздрача лицето му се белееше бяло, слабичко, комай моминско, гласът му беше също тънък и срамежлив.

– Ех, Моско, личи, че си новак! По късна доба тук всеки си е цар. От приморието, та нагоре до Големия изкоп, че чак до Марица все е наше – на хусарите и на въглищарите. Птичка да прехвръкне, цар да премине, дан трябва да ни плати.

– Нали казват, царят тъдява на лов ходел, па и царска сватба щяла да мине оттук – запита боязливо младият разбойник, когото назоваха Моско.

Другият тихо подсвирна през зъби и едва след някое време отговори:

– На царя това си е работата: на лов да ходи и на сватби да сватбува. А нашата работа е друга.

И той замлъкна, като махна с ръка. Тъкмо в това време на горната страна на полянката се размърдаха шубраците и се появи старият едноок разбойник.

– Тихо! – прошъпна той, като тури пръст на устата. – Горе на рида на един хвърлей е царският друм. Войводата Момчил рекъл да му хванем език. Все ще мине някой: я заблудени соколници от царската челяд, я царски бързоходец. Слушай, Нисторе, и ти, Пройо, и ти, и ти! Райко заръча, ще идете горе – па без конете. Ако минат един-двама, живи ще ни ги доведете, ако са много, ще се таите. Пък ние сме с Райка и другите при въглищарите, хе по тая пътека, на полянката до Змейови зъби. Хай вървете!

Посочените разбойници хвърлиха поводите на своите другари и се загубиха скоро в храстите. Последен вървеше младият Моско.

– По мене сега, по мене – каза пак едноокият, като се скриха изпратените, а само шубраците се клатеха и трещяха клончетата.

И той пръв пое по тясната пътечка, която се задълбочаваше като тънка игла в леса.

Не след дълго гората отново оредя и разбойниците излязоха на малка околчеста полянка.

По края личеха обгорени пънове, съчки и още пресни делки. В горната част, където се запъти едноокият, гореше огън между няколко тъмни ту ниски, ту по-високи хълмчета, които приличаха на трупи от повалени дървета. На тях седяха двамина въглищари с оцапани лица и окъсани дрехи, Райко, Събо, косматият Халахойда и Батул. Настрани бяха натрупани клагни, а до дърветата имаше и кошара, оградена с плет. Там спеше малко стадо овце. Едно едро куче се хвърли към новодошлите и злобно заръмжа. Въглищарите наскачаха да вържат кучето, а Райко се обърна към тях. Лицето му беше червено от отблясъка на огъня, а бузите – издути; той дъвчеше нещо.

– А, вие ли сте! – извика Райко с пълна уста, възбудено и весело. – Войхна, прати ли хора на пътя да причакват? – обърна се той към едноокия разбойник, който вървеше пръв.

Разбойникът кимна с глава.

– Пуснете тогава конете да попасат и насядайте! Па не се срамете! Постол и Трифон ни гощават.

По-старият въглищар с голям белег от изгорено на челото повдигна глава.

– Почетете ни, люде, с каквото Бог дал! Все наши сме – каза той с гостолюбив израз.

Разбойниците, след като снеха оглавниците и препънаха конете, насядаха около огъня. Това, което отдалеч приличаше на трупи повалени дървета, бяха два реда едри камъни, посивели от дъжд, от вятър и от дълбока старина, побити в земята и тъй огънати по двата края, че напомняха отворена уста. Тия камъни бяха тъкмо Змейови зъби. На един от тях, по-плосък и

нисък, беше сложено козе сирене и няколко просенични хляба. Гладните хусари много-много не чакаха да ги канят. Устата здраво задъвкаха сухия хляб.

– Е, че продължи де, Трифоне – каза Райко след кратко мълчание. – И по нашенско, в Родопа, има елени, ама за такива не бях чувал.

– Има, има – заговори по-младият въглищар, без да вдига глава, като бъркаше в огъня с една дрянова тояжка. – Тъдява тъй си и знаят: видиш ли бял елен, то си е поличба. Ала между белите има един най-бял и най-стар. Косміте му са като сняг на пъртина, а рогата му – златни. Появи ли се, или цар ще умре, или царство ще пропадне. Тъй си е!

– Поличбата не лъже – настави старият поучително. – Поличбата е Божа работа. Ето на, кога цар Михаил, Бог да го прости, със сърбите поведе бран, чухме пак за белия елен със златните рога. Една заран го видели върху Меча пета, на рудината, дето е срещу градището на Главан. Па не мина много, и чухме: убили сърбите царя и заробили болярите му.

– Буен беше и припрян – намеси се в разговора и едноокият Войхна, – затова си погуби главата. Ех, оттогаз съм и аз без око!

– Та ти казваш, Трифоне – обади се пак Райко, – че видели невям белия елен, а? Какво ли ще значи то пък? Двойната брада, цар Иван-Александър де, жив и здрав си е, на лов ходи и сватби прави, та царството ли нещо ще се затрие, що?

Въглищарят помълча малко, после вдигна глава и изгледа Райка и разбойниците с мигливите си, зачервени от пушека очи и някак строго и тайнствено изрече:

– Нещо голямо ще стане. Сам царят видял сега елена.

– Царят ли? – удивиха се всички разбойници и се насъбраха близо до огъня, забравяйки сякаш, че ако царят и неговите люде ги хванеха на тая полянка, всички щяха да висят с главата надолу по дебелите клони на дърветата.

– Ех, Трифоне – засмя се Райко, – да не си по-стар от мене, щях да ти река, че се глумиш и приказки хортуваш. Че кой пък е говорил с царя, та знае това?

– Климент, внучето ми, яловарчето.

Косматият Халахойда дебело се засмя.

– Де се е чуло и видяло овчар с цар да говори бе! Баеш си, байно, на вятъра – грубо издума той и плю върху огъня.

– Де е внучето ти? – попита Райко.

– Ей нà там, спи зад кладнята – отвърна въглищарят и гласът му изведнъж стана по-тих, като че ли от страх да не пробуди момчето.

Той дори обърна глава нататък и се ослуша.

– Уморило се е – добави той, – цял ден се бъхте с тия шугави овце. Пък да ти кажа ли, Райко, и вам, добри люде – въглищарят се приведе и съвсем ниско зашепна: – Такова си е особито. Божи човек иска да става, в Света гора да ходи, че да се калугери. Хе! Върне се някой път, пък личицето му такова, бяло и светло, като на момиче, и казва: „Дядо, пак ми се привидя светлината.“ „Че каква светлина, думам, как ти се привижда?“ То се кръсти, кръсти… „Тъй както си стоя до глогината, а овцете хрупат тревата, отговаря ми, сякаш се зазорява наново. Всичко започва да грее, да свети – и гегата ми, и полянката, и Ваклушка, и кучето, както си спи под явора. И тъй свети, че очите ме заболяват и ме нещо унася на дрямка. Пък после туй, дето свети, почва да се вдига нагоре към небето тъй, като облак, вдига се, вдига се, че се загубва.“

– Щом тъй му се привижда, то и царят му се е привидял – отново се изсмя Халахойда.

– Мълчи! – сепнато извика Събо, който досега стоеше настрана, не говореше, ала слушаше внимателно.

И се обърна към въглищаря дружелюбно:

– Щом пък иска, прати го в манастир. Ще се моли там и за теб, и за всички нас грешници. Че защо не го повикаш да го видим?

– Наистина, Трифоне – обади се и Райко, – събуди го! Пък ще ни и разправи как е видяло царя и що му е той говорил.

– Може, люде, може – каза въглищарят, след като малко помисли. – Само не го разпитвайте за светлината, дето му се привижда. Ще се засрами.

И той стана от камъка и полека се запъти към кладнята. Кучето се вдигна от мястото си и затърча след него, като весело размахваше рунтавата си опашка. Един кон шумно запръхтя, а от дълбочините на леса изграка уплашено птица.

– Позабавихме се, Райко – каза Войхна, като се наклони над ухото му. – Не е ли време да се вдигаме? До Чуйпетльово ще има пет-шест поприща, а то е път.

– Е, кога да е, ще стигнем – отвърна разсеяно Райко. – Па все ще мине някой по друма за наша сгода.

В това време се зададе въглищарят, а зад него и момчето. Като наближи до разбойниците, то се спря и се поклони като пред господари – смирено и почтително. Беше височко на ръст, облечено по-чисто от въглищарите, с бледо и хубаво лице. Сините му очи като че не гледаха хората, а нещо зад тях. Погледът беше добър, радостен и кротък.

– Ти ли си Климент, овчарчето, дето с царя говорило в леса? – запита го Райко, като се мъчеше да направи високия си глас по-нисък, че да не уплаши момчето. – Приседни тука на камъка! Поразкажи ни нещо, да чуем и ние.

– Добре ми е и тъй – охотно и добродушно възрази овчарчето.

И то се опря на гегата си, като че ли се намираше всред своето стадо.

– А като искате, да ви разкажа.

– Ами ще разкажеш, ами – насърчи го Събо, – да видим как цар с овчаря е приказвал.

– Вчера ли беше това? – запита Райко.

– Не, тая заран, малко преди пладне – почна момчето да разправя. – Тъкмо бях излязъл на една полянка, ей от гората изскочиха около двайсетина господаре-боляре все на коне, а отпред тичаха хърти-загари. Овцете се разбягаха, пък и аз се уплаших. Прекръстих се и си рекох: „Па може да са добри боляре, люди християни.“ Помина ми страхът, само гегата развъртях от загарите и се постъписах. „Стой, пастирю“ – завика един болярин, дето най-напред вървеше – най-личен, такъв висок, румен, с двойна брада и в червено облечен.

– Щом е бил в червено, царят е бил – издума Войхна натъртено.

– Па и двойна брада – каза някой отзад.

– Двойна брада, двойна брадва, пазете си главите – додаде Райко.

Разбойниците се разсмяха.

– Ти си говори, не ги слушай – каза Събо, като видя, че момчето се посви и притихна.

– Тогава високият, руменият господар – почна пак овчарчето, но по-тихо, като гледаше вече само Съба и Райка – ме запита: „Ти, като ходиш низ гората, не видя ли да бяга преди малко едни ранен стар елен, цял бял, с големи рога като клонесто дърво?“ „Златни ли му бяха рогата, господарино-болярино?“ – запитах го аз и си рекох да не е оня елен, дето носи Божа поличба. Боляринът с двойната брада погледна един друг болярин, по-стар и такъв смръщен и сърдит, па си проговориха нещо по гръцки. „Златни, златни“ – каза той и се засмя. „Господи Боже и света Богородичке, този елен ще

е поличбеният – рекох си. – Че тогава?“ Прекръстих се. „Защо се кръстиш, момко!“ – учуди се болеринът и се наведе над мене. Па и всички други боляре-господаре, и песяците с бичовете, и ратниците, дето носеха лъкове, ме наобиколиха. И те ме питат: „Защо се кръстиш, овчарче-яловарче?“ „Че него ли гоните – със златните рога?“ „Да, него гоним, със стрела го ранихме.“ „Не, не сте го ранили, казвам аз, тъй ви се е привидяло. Него ни стрела достига, ни нож пробожда.“ Ратниците се разсмяха, па и болеринът се позасмя пак, само другият болерин ме загледа със зли очи и сърдито ми викна нещо. „Че какъв е този елен, та ни от стрела, ни от нож умира?“ – ме запита пак първият болерин. Дострашa ме, дострашa ме да им река, пък най-сетне се престраших. „Какъв, казвам, такъв – поличбен, от Бога пратен. Когато нейде се появи, значи, цар ще умре или царство ще се разсипе.“ Болеринът притъмня на лице и се дръпна надире, а другият като завика: „Мълкни, дрипаво овчарче, ти на цар ли приказваш, или на селски говедар?“ Па вдигна бич да ме удари през устата.

– Е, и добре ли те нашари? – попита Райко с любопитство.

– Не ме удари – отвърна момчето и премести долната си длан над горната. – Другият, царят, му хвана ръката и пак прохоратиха на гръцки. Тогава чак се уплаших и аз. „Царю-господарю – викам му и му целувам коляното, – опрости ми! Каквото ти сега казах, от просто сърце го казах. Тъй се по нас говори и от род се на род предава. Не ме затваряй в тъмница!“

– Че пак не си казал лъжа – продума въглищарят с изгореното чело. – Тъй, Клименте, тъй. Добре си рекъл на царя: от род на род се предава.

В това време Войхна стана от мястото си и като се ослуша, прошепна:

– Май някой идва насам.

Другите разбойници настанаха също и грабнаха оръжието си, а един-двама се хвърлиха за конете. Само Райко не се мръдна и спокойно издума:

– Нашите са, хванали са нещо.

Наистина, по пътечката, откъдето бяха дошли хусарите, се зачуха стъпки и гласове. Изкряка се като нощна птица, после този вик се повтори и в същия миг на полянката излязоха четиримата разбойници, които Войхна беше изпратил на царския друм, но между тях имаше още един човек, облечен другояче. Най-отдире вървеше Моско и водеше оседлан кон.

– Не ви ли думах – провикна се Райко и скочи на крака, – нашите са. И хванали са и език. Да си жив, Ністоре! Да сте живи всички! Войводата ще ви похвали. Я елате насам на светлото, до огъня! Какъв ми е нагизден като за сватба! Че той май е болерин. Хей, болерино, добра среща! Пък как го уловихте бе, Ністоре?

– Протегнахме едно въже пряко пътя и препънахме коня му – продума гордо Нистор. Той беше същият разбойник, който се надсмиваше на Моско. – Докато се опомни, вързахме го. И един отрок водеше със себе си, ала той избяга. Болеринът се малко попротиви...

– Не лъжи, хусарино – обади се един силен мъжествен глас. – Колко пъти видя звездите на небето? Ако не бяха твоите другари, щеше да отидеш в пъкъла при голите да отговаряш за греховете си.

Говореше пленникът, когото Райко нарече болерин. И личеше си, че бе такъв. Той беше много богато облечен, с пъстри стегнати дрехи, подплатени по края с кожи от видра, с широки ниски ботуши, по които дрънчаха едри звездообразни шипове. Над посребрения му шлем стърчаха две черни вранени пера, едното пречупено, навярно при боричкането. Изглежда, че от това също бе пострадал и дългият му зеленикав плащ, защото едва се държеше на дясното рамо. Очите му го-

ряха от гордост и от яд, черните му въси и широката брада придаваха мъжественост и високомерие на неговото лице.

– То се не знае още кой повече грехове има, болярино – отвърна Нистор, малко зачервен. – Как ли храниш и гледаш отроците си и с червено желязо ги бележиш, когато бягат от добрините ти? Ял съм ви попарата.

– Тъй Бог и цар заповядват – гордо възрази пленениият болярин, като не снемаше погледа си от разбойниците. – Болярите са от бога поставени.

– Болярино, болярино, затвори си устата, че знаеш ли в чии ръце си? – каза сърдито Райко, гледайки го изпод вежди.

– Брей, че лют, че сприхав! – завикаха и другите разбойници, навъсени.

– Да го люшнем на оня клон хе – каза с груб смях Халахойда, като запретна ръкави. – Да видим тогава кой е поставен по-високо, ха-ха-ха!

– Правете каквото щете – продума мрачно боляринът.

– А как ти е името и отде си, твоя милост? – попита Райко примирително и се приближи до него.

– Нито името си ще кажа, нито откъде съм – рязко отвърна той. – Ако искате пари, нà, вземете колкото са останали, вашите нехранимайковци добре ме опипаха. И откуп ще ви дам. Пуснете ме само да си вървя по работата.

– По каква работа? – полюбопитства Райко.

Ала пленникът не отговори. Райко не се отчая.

– Да не си царски пратеник или само тъй, със сватбата идеш?

– С каква сватба? – глухо запита боляринът.

– С каква, с царската! Цял свят знае, че цар Иван-Александър ожени сина си в Одрин и сега сватбата през тая гора минава за Търново. Какво се преструваш?

– Нито съм царски пратеник, нито царски сватбарин – продума той бавно, след като поразгледа и Райка, и Съба, който все стоеше настрана и мълчеше, пък и въглищарите. – Ето ви всичко!

– Хайде, Райко – намеси се Войхна. – Я гледай, звездите взеха да побеляват. Ще се съмне, а при Момчила не сме още стигнали.

При споменуването на това име боляринът, който вече презрително мълчеше, вдигна глава и внимателно загледа еднооокия.

– Е, да се стягат момците! – каза Райко и махна с ръка.

Разбойниците се разшътаха нагоре-надолу да търсят и отвързват конете.

След малко хусарите се подредиха, готови за път – конниците на конете си, а пешаците настрани от тях. Събо се натъкми върху коня на пленника болярин, а самият болярин, колкото и да се сърдеше и да правеше кисело лице, трябваше да седне зад него. Райко възседна сега сам своя вран жребец, който, щом усети ездач, заигра на тънките си жилести крака и зацвили.

– Останете си живо-здраво! – изрече Райко на прощаване към въглищарите, които през всичкото време, откак дойдоха хусарите с пленника, ни веднъж не отвориха уста.

Те изглеждаха изплашени. А момчето си стоеше все тъй малко настрана, опряно на гегата. Кучето се триеше в нозете му и ръмжеше към разбойниците.

– Със здраве, люде! – в един глас отвърнаха двамата въглищари.

– Не се бойте от царската челяд – викна им Райко. – Те насам няма да помиришат. Е, ами ти, Клименте – обърна се той към мълчаливото момче, – не доразказа за царя и за елена. Какво стана после?

Момчето вдигна глава и го погледна занесено с хубавите си сини очи.

– Отидоха си – отвърна то тихо – и не се видяха вече.

– И на тебе сбогом, Клименте!

– Със здраве. Бог към добро да ви води! – отвърна пак то.

– Към добро ли, към зло ли, кой знае – продума Райко, – ама всеки си върви по пътя. – И махна с ръка.

Въглищарите се поклониха мълком. Кучето залая след заминаващите.

5
ПРИ ОБРАД ОТ ЧУЙПЕТЛЬОВО

Чуйпетльово лежеше в планината, на валога на едно бърдо, далеко от други села и от пътища, всред такъв гъст лес, че само по пеенето на петлите и по дима на огнищата можеше да се разбере, че тук живеят хора. Някога, преди години, по полетата мор беше преминал и изморил сума свят. Чуйпетльовци, бягайки от злата напаст, бяха си проломили път през гората и като изсякоха сами дърветата, на образуваната полянка построиха хижи, издигнаха общ хлев за добитъка и заживяха, забравени от всички, но честити. Тъй като гората започваше направо от дворовете им и като крепостна стена ограждаше селището отвред, нямаше място ни за посев, нито пък за пасбище на добитъка. Добитъкът измря и останаха само няколко золгара волове, които се впрягаха два-три пъти през годината в единствената кола в селото – с нея ходеха отвъд гората в полските села за храна. Жените сами мелеха просо и ръж в ръчни каменни хромели и печеха хляба в подници. Гъби и лобода имаше, колкото душа иска, в леса, а пък дивечът идваше самичък до тремовете, привличан денем от тракането на хромелите, а нощем – от светлината на огнищата. Мъжете ходеха на лов за мечки, за сърни и диви свине със самоделни брадви и лъкове. Кожите на убитите мечки и сърни се кътаха грижливо в една сушница и срещу тях селяните разменяха просо или ръж и по малко сол, която се намираше рядко и струваше скъпо. Лете тук се живееше леко и добре, ала зиме, когато паднеха дебели снегове и от мраз започваха сами да се трошат клонките на дърветата, животът ставаше труден и мъчителен. Понякога идваха цели глутници гладни вълци или двойки черни рунтави мечки и посред бял ден виеха и ровеха снега около хижите, дълбоко зарити в земята. Ала чуйпетльовци бяха все пак доволни от всичко, свободни и необезпокоявани от никакви странници, без цар и без болярин. Пък лека-полека, като изсякоха още няколко дървета, поразшириха полянката и сами си засяха просо и ръж, тъй че по-рядко взеха да отиват в полето, когато останеха без зърно и без шепа сол. Селяните така отвикнаха да слизат в другия свят, че трябваше и увещания, и молби, или пък жребие, за да ги накарат да впрегнат колата, да я натоварят и потеглят за полето. То им се виждаше непривично и грешно дори. При това селяните от полето им се смееха на старинните думи, на дрехите от кожи на дивеч и на тяхната неприветливост и тъпота. Наистина, те си говореха по своему, смееха се рядко и за неща, които на другите не бяха никак смешни, не знаеха ни кой цар царува, ни чие е царството наоколо. Те нямаха ни църква, ни поп, кръстеха се някак особено, а тъй като се женеха помежду си, и все едни и същи имена си туряха. За да се различават пък, поставяха си прякори – или глупави, или много чудновати.

Веднъж селяните, които бяха отишли с колата, се върнаха без едного. Името на загубения беше Обрад – мъж, ни млад, ни стар, ала и от другите по-затворен и неприказлив. Не можа да се разбере де се е загубил и дали се е загубил, или пък самичък е избягал. От това време в Чуйпетльово не чуха нищо за Обрада – жив ли е, умрял ли е, – а като нямаше ни жена, ни майка, лесно го забравиха. Все също, че той не беше се раждал в селото. И когато един ден Обрад се върна в Чуйпетльово, цялото село се събра да го гледа и едва не го прогониха като тугин и пришълец. Старите и по-първи хора дълго мислиха, приказваха, разпитваха Обрад и най-сетне отсякоха, че той си е техен, защото знаеше изтънко де в гората се намира най-жилав дрян за лъкове и на кое място расте копидан, и де – росен. Пък скоро селяните видяха, че без него не могат, защото каквото и да похванеше ръката му, излизаше нещо угледно и добро: знаеше и тетива да ти стегне, и против мишки и змии да бае, и от изгорено и ухапано да цери с билки и зайча мас.

Върнаха му къщата и двора и той си съгради там нова хижа до самия път на края на селото, и то не такава ниска и прихлупена, заровена в земята като другите, а висока и светла, с две широки стаи и с просторен трем. Де беше ходил Обрад, по кои земи и царства се беше губил – никой нищо не узна; само виждаше се от пръв поглед, че беше много видял и много ново научил. Макар и все тъй неприказлив, понякога от устата му се отронваха непривични думи за полезни работи, па и за неща, които никога селяните не бяха слушали. Ала най-много учудваше чуйпетльовци това, дето Обрад беше изучил четмо и писмо, а на поличката над огнището в хижата му имаше няколко книги, от които им попрочиташе понякога нещичко и тълкуваше умно и разбрано: за мъките, които света Богородица видяла в пъкъла, за Христа, който изорал една нива, а най-вече за Сатанаила, който откраднал от Бога първия човек. Така незабелязано Обрад пришълецът влезе в душите на своите съселяни и взе преднина във всяко нещо: и те сами не разбраха как ги той отучи да се кръстят, колкото зле и рядко да правеха това, да палят свещи над гробовете на умрелите и да целуват иконите и разпятието.

От време на време Обрад събираше възрастните мъже и жени: ако е зима и дъжд – в своята стая, ако е лете – навън под един много стар дъб, на чиито клони селяните сушеха кожите на убитите животни. Най-напред им говореше дали ще валят скоро дъждове, та да постегнат покривите и стрехите, или ще падне дълга и сурова зима. И тъй като по някакви невидими белези той отгатваше всичко изнапред, ставаше това, което бе предрекъл. После откриваше една книга, подвързана с дебели тежки корици, и четеше с ясен и бавен глас нещо, наредено като пословици и гатанки, уж чудновато и необикновено, а пък лесно за разбиране, като че ли не Обрад четеше, а сама книгата си приказваше на оня език, на който си говореха чуйпетльовци помежду си, като сечеха дърва или дебнеха някоя сърна в шубраците. Това беше и като приказка за вихри и самодиви, които грабят хората и им пакостят, и като молитва хубаво и отмерено нагласено, пък и смешно понякога и на което може да се посмее човек от доволство, без да се сърди за това нито книгата, нито четецът. Селяните си седяха на хладно под сянката на дъба или на завет в Обрадовата стая, дето винаги миришеше на билки и на сушени цветя, и думите, които слушаха, им се струваха като ниско литнали птици; могат да се уловят с ръце, да се разгледат, пък ако ти се поиска, и да си отскубнеш някое перо за стрелите. След време, като им идваше на ум, че е греш-

но да се кръщават децата във вода и че не бива да се плаща ни наметък, ни димнина на царя, нито да се ходи на война, не можеха да се начудят как бяха научили това и кога, макар добре да се досещаха, че само Обрад може да ги научи на нещо ново, което по-рано другояче са вършили. На края Обрад затваряше книгата и говореше по друг начин и с по-друго лице. Всички разбираха, че не бива сега да се смеят, ни да си шепнат, а да станат прави и да слушат мълчаливо как Христос виси на кръста между двама разбойници, иска му се да пие вода, защото жажда го суши, а един войник му поднася на дълга тръстикова пръчка гъба, напоена с оцет. На всекиго от тях се беше случвало да попада в безводно място и да стои дълго време без вода през летните горещини и макар никой да не бе висял на кръст, ала си спомняха как като деца бяха увисвали на някой клон, за да търсят птичи гнезда. Така по себе си разбираха мъката от жажда и от кръстното мъчение. Тогава Христос им се виждаше и близък, и свой, а същевременно и много далечен и безплътен. А когато Обрад изричаше думите на Христа: „Свърши се!", с които предава дух, селяните си мислеха, че не всеки от тях с такива думи щеше да се прости с живота, а за всичко щеше да тъжи и да плаче: и за гората, която шуми, когато вятърът вее, и за ниската опушена хижа в селото, па дори за виенето на вълците зиме. И от това те разбираха, че наистина не можеше кой и да е човек да извърши онова, което Христос е извършил, а само един Бог като него. Те гледаха Обрада, сурови и строги, и се разотиваха, без да се гледат, а жените поплакваха скришом и без глас.

Само от едно Обрад не можа да отвикне своите съселяни. Каквото и да им говореше, с каквито мъки и да ги заплашваше, никой не се отказа да убива животните в гората и да яде месото им. Чуйпетльовци обичаха лова повече от всичко. Ако някой селянин, както си почиваше на трема през най-горещия час на деня, чуваше в леса стъпки на глиган или далечно брехтене на елен, той забравяше и почивката, и горещината и като грабнеше, що му попадне подръка, отиваше да гони лова. Върнеше ли се с празни ръце, чакаше в края на леса, докато падне нощта да не го види никой, но ако дивечът беше убит, гледаше да влезе в селото посред пладне с кървавото, още дишащо животно на плещите, сам кървав и полупребит от умора. Цялото село се струпваше да гледа струящата се кръв и да попипа рогата на елена или острите зъби на глигана и да послуша ловеца, който разправяше надълго и нашироко къде е дебнал животното, колко го е преследвал, на кое място го е ранил и с какъв удар на ножа е довършил лова. После всеки си отрязваше едно парче от топлата още плът и бързаше да го опече върху жаравата.

Като не взеха ни от приказки, нито от заплашвания, Обрад започна да се отдалечава в леса без никакво оръжие, с една само тояга, като че ли искаше да каже на своите чуйпетльовци, че сега пък зверовете могат да направят същото и с него и да си отмъстят на селото. Но зверовете ли бяха по-добри от хората, или сами те бягаха от Обрада, той се връщаше цял-целеничък при мълчаливите и виновати погледи на селяните. И това не помогна. Селяните си ходеха пак на лов, хващаха в примки четвероноги и птици и се гощаваха с кръв и месо до пресита. Обрад най-сетне махна ръка на това и само той не туряше в уста убита плът, а се хранеше с гъби и мед, с малини и стипчиви мушмули, които растяха в изобилие из гората.

Откак се върна Обрад, в селото почнаха да идват от време на време, а понякога и честичко разни странници: я някоя жена от девет села, та в десето, за да иска цяр против безплодие, я въглищар, ухапан

от змия, или пък и разбойници-хусари с дълбоки гнойни рани, добити от секирите на войниците-граничари. Отначало селяните се мусеха и мърмореха сърдито срещу гостите, а пък ако Обрад се беше зареял в леса, не ги и пускаха в селото. После с време свикнаха и драго започна да им става, че от толкова далеко идват хора да търсят Обрада, техния съселянин.

Такъв си беше Обрад от Чуйпетльово: биляр и знахар за чуждите, граматик и протогер за селото, богомил за екзарсите, които обикаляха понякога съседните села, за да събират владищина, па и да надзирават селските попове, и най-сетне – прост селянин, само поумен и по-одарен от другите. Който пък гледаше само на черната му вълнена дреха и на бледното постническо лице, можеше да го вземе за калугер, изгонен от своя манастир за наказание.

6
МОМЧИЛ

В това време, когато Райко и неговата дружина наближаваха Чуйпетльово, на просторния трем на своята хижа се беше изправил Обрад и говореше с двама селяни, и двамата на име Иван: единия – с прякор Коложега, което значеше по тяхному „зима", а другия – Прах. Пред прага на вратата, която водеше за стаите, хъркаха неколцина души неселяни, облечени също като Райковите другари, а до тях се въргаляха по пода или бяха подпрени на стената брадви, дълги боздугани, прилични на разпукани нарове, тежки закривени мечове и стройни, та тънки лъкове. Другите хижи едва-едва прозираха в здрача. Над тъмната черта на леса блещукаха предутринните звезди върху побелялото

сънно небе. От време на време утринникът разклащаше върховете на дърветата, ала не се чуваше нито лъхът на вятъра, нито шумоленето на листата.

– Защо сте тъй подранили, Прах и Коложега? – попита Обрад с нисък глас, като се взираше в сивите загрижени лица на двамата селяни.

Той беше висок и изглеждаше още по-висок, защото имаше малко и длъгнесто лице, което се удължаваше още повече от тънката, виснала като повесмо посивяла брада. Хлътналите му очи живо светеха из тъмните и дълбоки очни кладенци.

– В леса ли ще ходите, или нещо лошо ви се е присънило? – продължи да разпитва Обрад.

Двамата селяни се спогледаха и тежко въздъхнаха из един път.

– Хубаво, да беше ни се присънило само, Обрадко – започна най-сетне този, когото прекоросваха Коложега, висок и сух мъж като Обрад, но по-стар от него, – па да станехме, да се попрозеем и да идем в гората. И гъби да наберем, и някой заек в самострела може да се е убил. Не ми се е присънило, ама от тия – и той метна мълчалив поглед към спящите хусари и понижи още повече глас – безбожници страдаме, да ги вземе мътната, та да се пометат!

– И ти ли от тях се оплакваш, Прах? – попита Обрад и другия селянин.

Той беше по-млад, по-нисък и изглеждаше малко по-мъчен в говоренето.

В отговор селянинът само въздъхна и помаха глава.

– У всеки човек и Бог, и Сатана седят и се борят. Хусарите по друмищата ходят и човеческа кръв проливат, а пък вие кръвта на тварите пиете – строго и внушително издума Обрад. – Сега греховете си ще изкупвате.

Двамината селяни наведоха глави и замълчаха.

– Разкажи сега, Коложега, и за теб, и за Иван Прах. Какво са ви сторили хусарите? – попита Обрад по-благо. – Войводата им е спогодлив човек. Може да ги накара да върнат открадНатото.

– Да бяха само откраднали, да им е просто! – отвърна Коложега.

– Не им искаме връщането – добави като ехо и Прах.

– А какво искате?

– То, Праховото, не е голяма болка – почна Коложега. – Все ще се поправи как да е. Един от хусарите, дето у него нощуват, се напил и почнал да бие и него, и жена му. Бие и казва: „Пари искам, царски жълти пари, златици и перпери!" А откъде у Праха и у жена му златици и перпери?

– Ни златици, ни перпери, така си е – подзе пострадалият.

– „Няма ли, казва той, тогава ще ви изгоря душицата, селяни-мечкодавци, богомили такива, отстъпници, дето на кръста се смеете и иконите да целувате се гнусите." Сякаш той, пъсият син, вижда някога икона и кръст! Че като наченал да троши, да събаря. И не му стигнало това на разбойника, ами излязъл на пруста, че разпилял млякото. „Имате ли грошове и аспри, селяни-мърморковци!" „Нямаме – казват Прах и жена му. – И душата ни да вземеш, нямаме!"

– Ни грош, ни аспра – потвърди пак Прах.

– „И нея ще взема, на дявола да я дам" – казва пак той и съвсем се озверил. Та на двора – и там, каквото видял – ни кокошка останала, ни петела жив пощадил. Съвсем, съвсем къщата почернил!

– Без петел къщата ми остави – с хленч в гласа си притури селянинът, – та сега кукувица да кука насред двора.

И смръкна с носа си и плю.

Обрад дълго мълча, приведен и замислен.

– А у тебе, Коложега – попита той тихо другия, – и от това ли е по-лошо?

– По-лошо, бог вижда – също тихо отвърна запитаният. – На Маргида, дъщеря ми, моминството погазиха. Станой някой си. От близките села бил, в полето към Боруй. Кой ще я вземе после за невеста, от хусарин почерНена?

Селянинът се наведе и отри с ръкав очите си.

– Откъде се взеха, проклетите? – продължи пак той. – Кога ще се заметат оттука, да ни олекне? Ето и Манол Кривоходи, и Павлин Шестопръстника се оплакват. „Изпъдиха ни вън, казват, а те – и в готварницата, и в килера, и на пруста. Сякаш са царска челяд, та с приселици да им слугуваме." Няма мир, Обрадко, няма мир за нас, селяните и християните. Ако от царина и от царски люде избягаш, на тлака на болярите ще ходиш и на какво още не. Като се и от тях избавиш, хусарите на врата ти ще седнат. Бога ли да молим за опрощение на греховете ни, сатана ли да призовем на помощ, не зная – объркал съм се съвсем. Ох, ох! – завърши Коложега и въздъхна тежко.

– И по-лошо е бивало по света – възрази Обрад замислено. – И мор е наставал, и от земята огън е излизал, и глад е бивал такъв, че хората за мишки и плъхове са били петимни. Какво сте видели тука, в Чуйпетльово, селяни? Ни цар, ни болярин. Ще си отидат и хусарите и ще си тръгне всичко, както преди.

– А на моята Маргида кой моминството ще върне? – заохка пак Коложега.

– Ами у мене в хижата кога петел ще пропее? – обади се и другият селянин.

Ако не в хижата на Иван Прах, то в друга хижа в Чуйпетльово изведнъж закукурига с все сила един петел, а подир него от всички краища на селото закуку-

ригаха селските петли тъй, че за някое време нищо друго не можеше да се чуе. Беше се вече провиделило и тук-там димяха комините и хора се лутаха между хижите. Тъкмо върху Обрадовата къща, върху чистото, измито като че ли с босилкова вода небе грееше денницата, едра и светла като малко слънце. Утринникът задуха по-силно и лесът леко-леко зашумя.

– Хайде, вървете си при жените и децата, Коложега, и ти, Прах – каза Обрад спокойно и твърдо, – а когато ви повикам при Момчила, при войводата, да не се криете зад гърба ми и да мълчите. Аз всичко ще му разкажа. Знайте само, че още хусари ще дойдат, та и тях трябва да напоите и нахраните.

– Още, казваш? – запитаха в един глас двамата селяни. После и двамата заклатиха загрижено глави и се обърнаха да си тръгват. Ала не успяха още да се отделят от Обрада, когато вратата на стаята се отвори от силна ръка и на прага се появи един едър хусарин.

– Ей войводата Момчил! – пошепна Обрад на селяните и те си останаха така – наполовина обърнати, уплашени и втрещени.

На пръв поглед още новият хусарин си приличаше с Райка, както си приличат две капки вода: същата снага – едра и силна, от канари и от букови стволи издялана; същите очи – черни и бляскави, с надвиснали бухнати вежди; същото мургаво лице с правилни, но сурови черти; ала имаше и нещо съвсем друго, което у Райка само понявга се явяваше крадешком и за късо. Личеше си, че тая снага не само права може да стои, ами да се превива като жилав дрян и на най-силната буря докрай да удържи. Погледът гледаше право и остро като у ястреб и сякаш, видеше ли нещо веднъж, вдълбаваше му белег, за да не го забрави никога. Устата му беше голяма, но с тънки устни, закривени подобно на лък. Те се полускриваха под буйните черни въси и още по-буйната черна брада. Изглежда, той бе току-що станал от сън, защото беше гологлав. Гъстите му смолести коси се бяха разрошили. В такова безредие се намираха и дрехите му – полуселски, полувизантийски: на скъпия, от двоен аксамит тъмновишнен късак никак не вървяха селските ногавици и ниските ботуши от меча кожа с космите навън и с едри, звънтящи шипове на токовете. Под разкопчания вратник на дрехата се подаваше кенарът на конопена риза и изпъкналите му космати гърди. На кръста за сафиянен червен ремък беше прикачен такъв дълъг и тежък меч, какъвто носеше и неговият братанец. Ала като че ли и в тия два прилични меча имаше същата отлика, която делеше Райка от Момчила. Райковият меч можеше да сече и наляво, и надясно юнашки, но на едро, както се сече със секира бук или дебел бряст, а у Момчила това не беше само меч, ами нещо живо и силно като хала и хитро и зло като змия: може и изведнъж глава да отсече, а други път изневидело да ти прережe само жилите на крака, за да паднеш в плен. Личеше си още: по-стар от Райка и по-патил човек.

Някое време Момчил гледа неподвижно Обрада и двамата селяни, като че ли нещо размишляваше, пък косо поглеждаше и към събуденото село. Най-после той сви повече веждите си.

– Какво сте се събрали, селяни? – продума той с нисък и спокоен глас, но чувстваше се, че този глас можеше да стане лесно гръмлив и гневен без мъка. – Одумвате ли ме, проклинате ли ме?

Като чуха войводата си, хусарите наскачаха и започнаха да прибират разпилените оръжия и да стягат разкопчаните си дрехи.

– Така ли е? – продължи Момчил, без да хвърля поглед към своите хора.

И самичък допълни с крива усмивка:

– Така е, така е!

В погледа му светна гневна искра и както стоеше разкрачен на прага, той ритна една кратуна, която кой знае как не беше съгледана от хусарите и се въргаляше пред него. Кратуната се пукна и разлялото вино обагри пода на трема с дълга червена бразда, подобна на пролята кръв.

– Царски люде идваха ли да ви погостят? – попита Момчил неочаквано, без да изпуща селяните от погледа си.

– Не, твоя милост – отвърна Коложега боязливо. – Какво ще правят царски люде в тая пустиня?

– Ами катепанът, дето стои в Диампол, тъй да ви повиди, да ви погали, пък да попита плащате ли на царството димнината и волоберщината, а на църквата отделяте ли десятък, а?

– Сполай на господа бога, отдавна никой не ни е спохождал. Па на твоя милост може да кажем – охрабри се изведнъж Коложега, – ние не щем да плащаме ни на цар, ни на владика. Грешно е. Все едно на сатаната, на нечестивия да ставаме служители.

– Кой ви учи така? – попита Момчил и се засмя тихо, като на себе си.

– Ей на̀ кой! Обрадко.

И Коложега посочи Обрада, който през всичкото време стоеше с наведена глава.

Момчил погледна Обрада, но нищо не му каза, като че ли знаеше вече за него или от по-рано го познаваше.

– А кой е вашият болярин, та да ви почеше с бича си, задето един наръч дърва на царя не сте занесли? – продължи пак Момчил.

Иван Прах, който дори не смееше да се обърне към Момчила и все тъй си стоеше с единия крак вън, с другия – вътре, се разсмя глухо.

– Няма болярин, войводо – каза той, – няма, хе!

Ала сякаш веднага се уплаши от това, което каза, и съвсем се сви на мястото си.

– Право е – потвърди и Коложега. – Нямаме болярин. Нито сме парици и отроци, нито манастирски люде, метовяне, дето ги викат. Волни сме си в гората като божии птици. Ето на̀, и другите селяни ще кажат: право е.

Наистина, доста селяни отначало отдалеко се бяха спрели пред Обрадовия трем, а после съвсем се приближиха и слушаха със зяпнали уста разговора между Коложега и Момчила, на когото гледаха с боязън, а повече – с някакво страхопочитание.

Когато Коложега намеси и тях, те се поуплашиха и наведоха глави. Само някои отделни гласове извикаха:

– Коложега не лъже.

– Вярно говори човекът.

– Ние сме си сами боляри.

Момчил изгледа всичките наоколо мълчаливо и присмехулно.

– Ни на цар служите, ни на болярин тлакувате, а? Добри сте вие!

Той се поспря и ги стрелна с поглед, който загоря като раздухан въглен.

– Защо тогава не погостите мене и моите хусари от чисто сърце, а ни одумвате? Нито на подводи ще ви изкарваме добитъка и колата, нито ще бележим на рабош колко жито, вино и мед в наметък ни дължите. Дайте ни малко хляб и сол и ще си отидем с живо, със здраво.

Между селяните се разнесе ропот.

– Радостни сме да ви погостиме с хляб и сол и с щото имаме – промърмориха страхливо неколцина.

Ала един млад и смел глас се отдели от другите и завика:

– Хусарино, ако щеш, ме обеси, ама правдата ще ти кажа. Попитай Ивана Коложега какво се е случило снощи у него и у Ивана Прах, и у Павлина Шестопрьстник, и...

– И у мене, горкия, у Продана – извика някой, скрит зад другите.

– И в моята хижа, войводо!

Всички се охрабриха от това, че станаха мнозина, и гласовете се чуваха отвсякъде все по-високи, а някои дори започнаха да изреждат що бяха им сторили хусарите. Неколцина от разбойниците, дочули глъчката, побързаха да се отдалечат, като разбраха, че селяните на тях се гневяха. Ония, които оставаха в трема, шушукаха и с неми движения заплашваха развълнуваната тълпа.

Изведнъж гласовете замлъкнаха, като че ли нещо ги преряза, и селяните се размърдаха – Момчил с няколко крачки се намери на самия край на трема, тъй че ако протегнеше ръка, би могъл да досегне първите редове на чуйпетльовци. С грамадния си ръст и черните горящи очи той приличаше на орел, надвесен над уплашено стадо овце. Иван Прах побърза да се мушне в навалицата и само Коложега и Обрад останаха до стълбовете на трема на няколко крачки от хусарския войвода. Той тях като че ли и не виждаше.

– Хей, ти с топора, от какво се оплакваш? – попита ненадейно Момчил, обърнат към един нисичък, дребничък селянин с луничаво лице и малки мигливи очи.

В ръката си селянинът държеше наистина топор и, изглежда, както е дялал нещо, беше притърчал да чуе и да види що говорят съселяните му.

Ниският селянин се сви и бутна рамото си в позадните, за да се скрие.

– Говори! – сурово заповяда Момчил.

Селянинът подпря гърба си на редицата, която не го пущаше да мине, и замига.

– Какво, войводо – каза той със сплетен език. – Аз съм... аз съм си... с топора.

– С топора. А то правиш тука с топора?

– Взех кол да издялам за оградата, а като завикаха селяните, дойдох и аз да послушам.

– И да поразпиташ какво-що, и да повикаш с другите, а?

Неколцина се изсмяха страхливо, като си шъпнеха помежду. Същият млад и смел глас се обади пак отзад:

– Той все туй прави: пита и разпитва. Затова си му е и прякорът Питил – Петрунко Питил. Ти Коложега разпитай!

Момчил рязко се дръпна от преградата на трема и се обърна към своите хора.

– Твърдко! Деляне! – извика той. – Я ми доведете оня, дето ум иска да дава. Да видим дали отблизо все такъв юнак ще ми бъде!

Повиканите хусари бързо дотърчаха и се спуснаха – единият от едната страна, другият от другата страна на трема – да заловят приказливеца. Останалите хусари зашумяха и се размърдаха, а по лицата на Твърдка и на Деляна личеше, че отдавна им се е искало да сторят сами това, а не да слушат как селяните се издяват над тях и ги корят.

– Стойте, стойте, хусари! Аз самичък ще дойда пред войводата ви – завика пак същият глас.

Селяните се размърдаха. Личеше, че някой си пробравя път към предните редове. Навалицата най-сетне се разтвори и отпред до самата преграда на Обрадовия трем се изправи едно младо мършаво момче, само кожа и кости, с жълтеникаво лице, но с остри сиви очи, които тъй и не мигаха пред погледа на Момчила. Момъкът беше по риза, разгърден и овалян, с чорлава коса, която падаше над челото му.

В ръка имаше кривак, а на плещите си – полусвлечен клашник.

– Ето ме – каза той, като се облегна на кривака си. – Юнак ли съм, или не – ще видиш сам.

Момчил го загледа с ястребовия си поглед.

– Ти кой си, какъв си? – запита го най-после тихо.

– Кой съм, какъв съм! Такъв като другите, чуйпетльовец. Не си ти ни севаст, ни дукс да ме разпитваш – отговори момчето дръзко, с вирната глава. – Ако са зли те, ти дваж си по-зъл.

– Ти бивал ли си пред дуксове и севасти, та знаеш как те разпитват? – попита полека Момчил, без да си снема погледа от него.

– Може и да съм бивал – кратко отвърна момъкът.

– А знаеш ли как те изпитват, за да те накарат истината да говориш?

– И това зная. Ни от тях, ни от теб се боя.

Момчил мръдна устните си тъй, че зъбите му се бялнаха между гъстите черни въси.

– Аз не съм ни севаст, ни дукс – добави пак той изтежко, – ала в тоя лес сам цар Иван-Александър да е, няма да му простя обидата. Слушат ли, момко? Аз, Момчил от Родопа, избягал отрок и хусарин по друмища и гори! Хей, Твърдко, Деляне, елате тука! – обърна се към двамата хусари. – Вие бяхте ли, когато хванахме оня болярин, севаста, с белмо на окото и дето го мъчихме в кулата му?

– В Липовица? Бяхме, бяхме – завикаха и двамата и нещо жестоко и студено полази по косматите им лица. – Ние го питахме как наказва за бягство или за подка, или за конска татба и както той ни разправяше, тъй и ние него мъчихме. Силен човек беше, ей!

– А за вироглавство и за злоезичие помните ли как се наказва? – запита ги пак Момчил.

– Помним, помним. От това започнахме.

– Ха сега и него, тоя, вироглавеца! Нека знае, че Момчил е и севаст, и дукс, и болярин, па и цар, и базилевс в гората. А и вие всички – да знаете!

И той грозно изгледа насъбралите се селяни, мълчаливи и притихнали.

Двамата хусари със запретнати ръкави и издигнати бичове се приближиха към момъка. Чуйпетльовецът премести само кривак от едната в другата ръка и погледна Момчила спокойно.

– Прави какво щеш, ала правдата си е правда. Разпитай селяните и ще видиш що са извършили твоите хусари.

– Хайде, хайде, мълчи! – навъси се Твърдко и издигна бича. – Сваляй рухото!

– Първен тебе да научим на покорство, а после, ако е вярно това, което се е случило, и хусарите, и себе си ще накажа, жал няма да имам за свой и за чужд. Слушаш ли, момко, слушате ли и вие, селяни? Момчил за правда е препасал тоя меч. Иначе нека той мене прободе!

Като изрече тия думи с твърд и силен глас, Момчил измъкна меча от ножницата и го целуна до ръкохватката.

– Започвайте! – сурово извика той после на хусарите.

– Снемай дрехите, селянино – изкрещя Делян, – или ще ги смъкна от гърба ти с кожата заедно.

– Почакай! И то ще стане – отговори момъкът невъзмутимо.

И без да маха кривака от ръцете си, отхвърли от рамената клашника и остана само по риза.

– И ризата! – заповяда Делян.

Момъкът опря кривака си на пояса и като се понаведе, съблече единия ръкав, после – другия и хвърли ризата на земята. Той остана гол до пояса.

– Е, започвайте, хусари, започвайте! – извика той хрипкаво и насмешливо.

Ала хусарите сякаш замръзнаха с вдигнати бичове, загледани с широко разтворени очи в гърба на младия селянин. А и селяните започнаха да шушукат, да клатят глави и да си показват нещо, като поглеждаха страхливо към Момчила.

– Защо сте се вдървили като пънове – извика той, – защо не удряте? Или по вас искате аз да започна?

– Войводо, погледни! – промърмори Твърдко.

С един скок Момчил се прехвърли оттатък оградата на трема и се намери пред момъка, който беше обърнат с лице към него. Той се наведе и го притегли към себе си. Изведнъж лицето му от червено и ядосано стана бледно – по гърба на момъка от ключиците до самия кръст личеха широки червени браздулици от бич. Раните едва бяха позаздравели, а между червените белези кожата стоеше бяла, тънка и нежна като у дете.

– Хубаво са те нашарили! – издума мрачно Момчил и дълго гледа към земята, без да продума нещо. Едното му око заблестя повече от другото и той тръсна няколко пъти главата си.

– Дайте му ризата и клашника – каза Момчил най-после. – И с пръст да го не бутате!

Двамата хусари и няколко селяни помогнаха на момъка да се облече, па и кривака му дадоха в ръка. Момъкът се изправи. Лицето му беше по-бледно отпреди.

– Виждам сега, че знаеш как изпитват дуксове и севасти – тихо продума Момчил. – Простен да си от мене, побратиме! Как ти е името?

– Богдан.

– Когато ти омръзне в село да стоиш, ела при мен, побратиме Богдане. Ела, па ще разбереш защо те простих и те нарекох побратим. Момчил лесно не дава побратимство.

– Сполай ти, войводо – отвърна Богдан тихо, като се заклати. – Ще дойда, когато чуя наистина, че за правда само вадиш меча си.

Момчил набърчи вежди:

– Ти пак взе много да приказваш, побратиме. Или не вярваш на клетвата ми над меча?

– Вярвам, вярвам, войводо! Ала помни – кога дойда при теб, друг ще бъдеш. Нека бог даде живот и здраве, ще се видим!

– Дано! – продума някак замислено Момчил. – Макар и тъй дръзко да приказваш, има нещо добро и разумно в твоите думи – затова ти прощавам. Както у тоя, у вашия Обрад, знахаря. Е, Обраде – обърна се той към него, – какво ще речеш? Все тъй си седиш занесен и бледен като постник. Молитви ли четеш, баяния ли баеш, що? Я кажи по-добре какво ме одумват селяните! А ти, побратиме, за кого ми говореше? – обърна се сега той към Богдана, като не дочака отговора на Обрада.

– За мене, за мене, за стария Коложега – намеси се самият Коложега. – Вижда бог какво ме зло сполетя. И заклати глава.

– Говори тогава, старо, ей нà клетвата ми. Правда ли е – ще накажа чужд и свой; лъжеш ли – ето, като побратима Богдана ще те оголя.

– Право е, право е, и Обрадко знае, и Богдан, па и всички знаят.

– Знаем, знаем, как да не знаем! – в хор отвърнаха селяните.

Коложега се готвеше вече да почва, когато откъм селото се зачуха плачове и викове – личеше си, от женски глас. Навалицата пак се размърда, раздвои се и две жени, от които едната, по-пълна и по-стара, теглеше за ръка другата, по-млада, с лице, скрито в шепите си, се провряха между Коложега, Богдан и Обрад и се хвър-

лиха в краката на Момчила. Младата тъй си и захлупи лицето ничком и не се вдигна, а старата – на колене, с разпуснати коси като при смърт – завика и занарежда:

– О-о, войводо, войводо, почерниха ни, погубиха ни, войводоо! Едничка ни беше радост, едничка, и нея сега да нямам! Ако ли имаш сестрица, в нея те вричам! Маргида, щерка ни, сестрица да ти е, войводо! Невям сестра ти да е почернена...

– Сестра ми! – извика Момчил като луд и лицето му цяло побагровя.

Той се наведе, хвана я за ръка и я задърпа, повтаряйки:

– Като сестра ми почернена? Отгде знаеш ти това, жено, а, откъде?

Жената, уплашена и объркана, занарежда пак:

– Отгде ще зная, войводо, какво ще зная бе, сине! Горкана аз! Ако имаш сестрица, нека Бог ти я поживи, да ѝ се радваш! За моята Маргида, за моята щерка почернена ти говоря, като за сестра родна да се застъпиш. Ох, ох, войводо, войводоо, до какво доживях, до какво, до каквоо!

Момчил бързо се изправи. Дебела синя жила се виеше като пиявица на челото му. Той пусна ръката на жената и някое време гледа пред себе си, като че ли виждаше нещо далечно и минало, но все тъй живо, и ясно. После въздъхна изтежко, сякаш свали бремето от плещите си.

– Разбирам – каза той най-сетне. – Някой хусарин е поругал дъщеря ти.

– Тъй, тъй, войводо – продума и Коложега, като си триеше сълзите с опакото на дланите. – Станой някой си от полските села.

– Ох, почерниха ми, погубиха ми чедото! Какъв живот ще се живее вече войводоо! – завайка се пак жената, а на младата само раменете беззвучно се тресяха.

Момчил изгледа мрачно хусарите. Лицето му стана съвсем бледно, сякаш нямаше капчица кръв.

– Да дойде Станой! – издума той глухо. – Жив ли, мъртъв ли, да го доведете!

Няколко хусари се упътиха към селото със секири на рамо.

– Виждаш ли, войводо, душата си не кривях, правдата си е правда! – каза Богдан, като гледаше Момчила право в очите.

Момчил стрелна и него със същия мрачен и суров поглед.

– А ти гледай как аз клетвата си ще удържа – продума той.

Между селяните се разнесе одобрителен шепот. Коложега направи няколко крачки напред и страхливо започна:

– Злодееца ще накажеш, войводо, сполай ти, бог да те поживи, ала моминство връщане има ли? Виждаш ли как майка ѝ се вайка и плаче като върху гроб, а пък тя, щерка ми, и лице не смее да покаже на бял свят, слънчицето да я види, сълзите ѝ да изсуши.

Момчил го изгледа и пак предишната крива усмивка оголи белите му хубави зъби.

– Хитър селянин си ти, Коложега – издума той, – с една стрела два заека искаш да удариш. Само на ум не ме учи. Ще стане това, което съм намислил, пък ако щете, приемайте и благодарете. А сега вдигни тия жени от праха! Не съм цар, да ми целуват червените обуща – допълни сърдито той.

И се отдръпна назад.

Коложега се наведе над жена си, нещо ѝ пошушна тихо и макар тя да се теглеше и все още да нареждаше, накара я да се изправи, а същото направи и с дъщеря си. Старата си прибра косите и пак се вайкаше, ала по-сдържано и полугласно. Младата се притисна до майка си все със закрито в шепите си лице.

– Ей го хусарина! – завикаха селяните.

– Станой! Станой! – зашепнаха си и разбойниците по трема.

След малко пред Момчила се изправи този Станой и зад него – хусарите, които го бяха довели.

– В гората се канеше да бяга – каза един от тях.

– Намерил къде – се обади друг възстар разбойник. – Искала рибата да бяга, та право в мрежата.

Станой вдигна глава и страхливо погледна наоколо. Той беше висок мъж, още млад, със съвсем кръгло месесто лице, върху което всичко стърчеше напред: и коравата руса брада, и дългият му нос, и ябълките под очите като у татарин. Челото му беше ниско и обрасло с косми.

– Знаеш ли защо те викам, Станое? – запита Момчил сурово разбойника, след като дълго време гледа лицето му, ала личеше си, че не него вижда, а някого другиго.

– Зная – отвърна хусаринът и наведе погледа си.

– Значи, вярно е това, за което се оплакват селяните, дето си нощувал?

– Що, вярно е.

– Не ми се иска днес да виждам вдигнат бич, иначе оттам щяхме да почнем. А ето какво, избери си: или бесилка ей на оня клон – погледни! – или...

Разбойникът вдигна послушно очи и погледна един здрав ясенов клон, който се протягаше над Обрадовия двор като тялото на едър смок.

– Как ти се струва, дали ще удържи? – продължаваше Момчил и лицето му ставаше все повече суроВо и сухо.

– А, кой знае! – отвърна разбойникът, попребледнял.

– Или ако не бесило, тогава... Ти земята знаеш ли да ореш? – обърна изведнъж разговора Момчил.

– Знам.

– А мечки и вълци да давиш?

– Е, мога.

– Тогава, ако не искаш да се люлееш на това дърво, ей сега ще се ожениш за момата, дето си поругал. Като заминем, ти ще останеш в Чуйпетльово да ореш и да сееш и с мечките да се бориш. Слушаш ли?

– Що, слушам.

– А сега помисли!

Между селяните и хусарите пак се зашушука и зашепна. Коложега и жена му като че изглеждаха доволни, само момата ненадейно записка и завика:

– Не искам хусарина, не искам гоо! Не искам поразника! Нека на бесилото да провисне, гарваните и орлите месата му да ръфат!

– Право дума Маргида, да иде на бесилото! Не щеме ние хусарин и поганец в селото – се обади един измежду селяните, но другите го смушкаха и той замлъкна.

Момчил кимна на Твърдка, който стоеше наблизо и се почесваше по врата, като че ли нему бяха задали този въпрос: да го женят ли, или да го бесят! – и му пошъпна нещо. Хусаринът бързо влезе в стаята и след малко се върна, като носеше една ракличка, която предаде Момчилу.

Войводата отвори ракличката и изсипа на дланта си поотделно тъй, че всички да видят: едни едри златни обеци, два пръстена с големи камъни и един косичник от мъниста и сребърни крушовидни листа, които весело звъннаха.

– Това е от мене за невестата – каза Момчил и погледна към Коложега и жена му. – От старосватеца.

На Коложега очите загоряха.

– Бог да те поживи! – рече той. – На голяма чест ни туряш.

И се поклони. Жена му престана да се вайка и да

плаче и започна да дърпа ръцете на дъщеря си от лицето. Най-после момата отвори едното си око, подпухнало от плач, и загледа даровете. Другото око, и то скоро прогледна и момата сякаш забрави срама и сълзите. Тя съвсем притихна.

– Е, какво, намисли ли? – обърна се тогава Момчил към Станоя.

Хусаринът погледна към дървото, после към момата, па изведнъж отсече.

– Що, по-хубаво на дървото ме покачи, войводо. Не ми се иска да се деля от дружината. Па и кой я знае – ще се възгордее и, виж, почнала и хурката да вдига. Веднъж се умира.

Наоколо и селяни, и хусари взеха да се смеят, ала Момчил отново се навъси.

– Не на бесило, а на кладата жив да те опека ти се пада – извика той. – Ами хайде върви, върви сега при невестата!

И Момчил здравичката го тласна към Коложега и челядта му.

Намесиха се селяни, пък и хусарите, развеселени, наредиха – кое с добро, кое с тупаници – упорития жених до невестата, която вече съвсем сне шепите си. Червеното ѝ, мокро от сълзите лице, пълно и здраво, се разхубави и проясни, а когато майка ѝ, която шъташе наоколо с други жени, постави обеците, пръстените и косичника, тя заприлича на истинска невеста.

– Войводо – каза Коложега, като изтриваше сега радостните си сълзи, – да я понаредим, да я постъкмим. Ако е сватба, да е сватба за пред хората. Да оставим ли венчилото за утре?

– Не! Ей сега, тука, или махайте се от очите ми! – отвърна сърдито Момчил. – Само за вас ли има да мисля! Де ви е попът?

– Ето го, Обрадко. Той ни е и поп, и протопоп.

– Хайде! Целувайте кръста и я претупвайте по-скоро!

– Кръст ний не целуваме – обади се един стар, много стар дядо, прегърбен и с тояжка. – На кръста евреите Христос са разпънали, защо ще целуваме позора и мъчилището на господа? Само „Отче наш“ ще каже Обрадко и по две-три глътки вино на младоженците ще даде.

Обрад, който досега стоеше все настрана, като че ли всичко, което стана, не идваше до него, вдигна глава и се приближи до Момчила.

– Наистина ли искаш момата за твоя хусарин, войводо? – попита той с тих глас.

Момчил само кимна глава.

– Ние сме християни и человеческа кръв не проливаме – още по-тихо продължи Обрад и погледна Момчила в очите.

Момчил отначало сбърчи вежди, като че ли да се разсърди, но после прихна да се смее:

– Хубаво, хубаво, и той няма да пролива. Твой нека бъде, християнин, богомил. Хай чети им каквото ще четеш!

Обрад сякаш остана недоволен от казаното и се готвеше да говори още на Момчила, ала тъкмо в това време се зачуха викове, затропаха конски копита и в селото влетяха Райко и неговата дружина. Скоро дружината се спря пред Обрадовия трем.

– Добро утро, Момчиле – извика Райко от коня си весело и очите му тозчас се спряха на накичената булка и на жениха. – Че то и тук имало сватба! – продължи той все по-весело. – Не стига царската, ами сега и хусарска. Хай да е честито, да е честито!

– Добро намерил, Райко – отвърна полека Момчил, като погледна Райка изпод вежди. – Много подрани с дружината си. Не забравяш приказките и веселбите никога.

– Че какво да правя? – каза виновно Райко и се поизчерви. – Път, път – дълъг, че се и позагубихме... Ако не бяхме чули петлите, щяхме още много да обикаляме около това пусто Чуйпетльово – да му се не види името! А ти не се сърди – продължи да говори без умора Райко, – доведох ти каквото искаше. И Съба, знаеш ли Съба, побратима ти, и език... ей го, тоя болярин...

– Виждам – прекъсна го Момчил, като се втораче дълго в болярина, а после кимна и на Съба. – Добра среща, Събо! Речено било пак да се видим след толкова години!

– Добра среща и на тебе, Момчиле побратиме – отвърна мечкаринът, па се свлече от коня и отиде право при Момчила.

Двамата мъже се прегърнаха братски и се целунаха по двете бузи, без да говорят нещо, със сдържано вълнение.

– Хайде, слизайте всички от конете и елате вътре! – заповяда кратко Момчил и се постъписа. – С хусарската сватба е по-лесно, а да видим сега царската. И ти, болярино, заповядай – обърна се и към пленника и го погледна с прищурени очи.

Болярина̀т нищо не отвърна и също погледна войводата. И слезе от коня, като скочи чевръсто.

– А пък вие, сватбари, свършете си сватбата без мене. Младоженците после ще целуват ръка на старосватеца. Обраде, не се муси! Прочети им каквото трябва, по вашему! За Кана Галилейска ли, за Соломона ли, там, каквото е, твоя работа.

Като настани така и сватбата, Момчил бутна вратата на стаята и влезе пръв. Райко, Събо и болярина̀т го последваха.

7
ОТРОК И БОЛЯРИН

Те влязоха в широката Обрадова горница. Околовръст стените имаше нисък одър, а над него – полица, отрупана с китки сушени билки, от които в цялата стая миришеше на копър, на сминдух и лайка. До огнището в един пезул бяха наредени десетина книги, големи и малки, все подвързани и стегнати с медни задръжки. От двата тесни прозореца, пробити в стената под самия покрив, влизаха утринното слънце и многогласият смесен гълч на селяните.

Всеки си избра място: Момчил и Райко – на одъра срещу прозорците върху една просната меча кожа, тъй че светлият слънчев сноп падаше върху им; Събо прилегна уморено в най-тъмния ъгъл, а болярина̀т намери едно ниско трикрако столче и седна при огнището до самата врата. Между Момчила, който беше мрачен и замислен, и Райко и Събо, които се бореха с овладялата ги дрямка, само пленникът имаше бодър и жив вид. Неговите черни бляскави очи не се спускаха от войводата на хусарите, а дясната му ръка, подпряна на коляното, гладеше лъскавите въси и къдравата подрязана брада. За малко време Райко се пораздвижи и като показваше болярина, разказа нещо ниско на Момчила. Момчил не се оживи, сякаш не чу и не разбра това, което неговият братанец му каза. Най-сетне, като свърши Райко, войводата тръсна глава, за да отпъди някакви мисли, и погледна пленника. Неговите устни се свиха присмехулно.

– Каква среща, а, болярино Воиславе! – каза той. – И насън не ми минаваше, че ще те видя тука. Защо остави кир Пантелеймона и щерка му, хубавата Теофано?

Пленникът махна ръката си от въсите, които приглаждаше. Очите му светнаха горделиво.

– Макар живота си да ти дължа и да съм ти пленник, помни, че съм болярин, а ти – само главатар на разбойници, които срещу цар и царство се бунтуват – изрече наведнъж болярина с твърд глас.

– А ти царя признаваш ли, болярино? – попита Момчил, като опря лакти на колената си и втренчено загледа своя събеседник. – Слушах, че си бил в Цариград и си се въртял около сръбкинята Неда, цар Михаиловата вдовица? Разбирам защо си оставил черноокатa Теофано.

– Мълчи, хусарино! – извика гневно болярин Воислав и скочи от столчето, а ръката му потърси меча, който разбойниците бяха му ограбили още при пленяването.

Ръката тъй си увисна надолу. Той не седна, а стори две крачки към Момчила.

– Не говори хулни думи, Момчиле – каза болярина някак примирително. – Царица Неда е майка на багренородния български цар, комуто аз служа.

– А тоя, сегашният, Двойната брада, той какъв е, а?

– Йоан-Александър е насилник и тат на престола – отговори уверено пленникът.

– Значи, ние с тебе вървим по един път. Ако ни хванеха царските люде, макар да си болярин и властел, с нас, хусарите, ще те окачат на бесилото – издума бързо Момчил и намигна с едното око.

Райко се събуди и се разсмя:

– Тъй си е! Да е жива бесилката! Под нея всички са едно.

Но болярина се понавъси.

– То не е все същото – заговори той с високомерие, без да гледа Райка, който още се смееше и бъбреше нещо под нос. – Вие не се повинувате на царя, а пък аз – само против незаконния цар въставам. Без цар и без боляри царство не става.

– А без народ, без отроци? – попита ненадейно Момчил и гласът му затрептя. – Ето нà, без такива като мене, като братанеца ми Райко, като оня там мечкарин Събо, като селяните от Чуйпетльово, дето вънка сватба празнуват. Чуваш ли ги как викат и се веселят?

И той се ослуша в глъчката, която идеше през прозорците. Между тропота от нозе и подвиквания се нижеше глухата и еднообразна свирня на гъдулка, а като че ли от по-далеч на пресекулки припяваха и момински гласове. Докато слушаше, Момчил менеше лицето си като лятно небе: то ту ставаше ведро, спокойно и весело, ту изведнъж потъмняваше. Болярина го погледна със свити очи, па погледна и Съба, който не се мърдаше от мястото си.

– Царят и болярите са поставени да царуват и да управляват, а париците и отроците трябва данъци да плащат и да служат войници. Тъй сам бог е наредил – издума той уверено и гордо.

– Като е така, на мене, на Райка и на всички голтаци и нехраненици е все едно кому ще плащаме наметъка си и кошарнината – на Ивана-Александра ли, дето изпъди сръбкинята Неда и Михаиловия син, или на това безусо момче Стефан Шишман, когото ти тъкмиш за престола.

– И това си е така – потвърди Райко. – Иван ли е, Стефан ли е цар, нам по-леко не става.

Болярина не отговори нищо, а се доближи още по-близо.

– Слушай, Момчиле – каза той съвсем тихо, – същата ли песен ще пееш, ако ти кажа, че това безусо момче и тая Неда са ме пратили нарочно при тебе с грамота и с дарове?

Момчил вдигна бързо глава и изгледа говорещия изпитателно.

– Я гледай – рече той, – та ти мене си дирил! Пратили са те, казваш, нарочно царица Неда и Шишман, а? Че откъде ме знаят те и що искат от мене, отрока и хусарина? Аз не съм ни роб, ни болярин.

Боляринът се засмя.

– Царица Неда и младият Стефан те знаят от мене. Мислиш ли, че тъй лесно забравих оная вечер, когато ти ме спаси от пияните каталанци в кръчмата „Златният щит" при Цурулон? Един срещу четирима! Кълна се в св. Георги Копиеносец, такъв меч и такава десница не бях виждал дотогава, а кой знае ще ли видя и отсега нататък! Макар да си хусарин, а не болярин, юнак си, какъвто рядко се среща и между българи и гърци. Без тебе щях да отида на онзи свят при баща си, когото Йоан-Александър изгони от България, та му скъси дните. Сполай ти!

Момчил сбърчи вежди.

– Ами ти отде знаеше, че съм тука низ тия дебри? Чакай, чакай – додаде Момчил. – Не се сърди, че за кир Пантелеймона те запитах и за щерка му Теофано. Срам ме е и свян от умния грък. Кажи-речи, две години поживях в неговата стратиотия, много неща научих и човек като другите станах, па най-накрай вместо сполай да му кажа, избягах, без да му се обадя.

И той заклати глава. След някое време, като помълча, промърмори през зъби:

– Хайде, говори сега! И по-накъсо, че работа ни чака.

– Нищо не знаех за тебе, Момчиле – почна болярът. – Изглежда, бог ми помогна да те срещна най-подир. Когато твоите момци ме хванаха, аз чух от един едноок хусарин името ти за първи път. Дотогава де не ходих, къде не те търсих? Из цяло Меропско и в „Св. Юстина" чак, та до Клокотница. Навсякъде те знаят. Болярите зло говорят за тебе, а селяните – добро. Е, твоя работа! От тебе досега само добро съм видял.

– Занапред и лошо може да видиш – каза сурово Момчил. – Не спи само на това ухо.

– Може – отвърна болярът и погледът му блесна гордо. – По-добре храбър враг, отколкото страхлив приятел.

– А какво ти казаха в Меропско? – попита Момчил с някакво любопитство.

– И тия, що зло помнеха от тебе, и ония, които с добро са те запомнили, вдигаха рамене. Едните казваха, че на някоя бесилка вече се люлееш с главата надолу, а другите молеха бога жив да те поживи, та да се върнеш. Някъде дори знаеха, че си отишъл при един византиец на по-тънък живот да се учиш. А когато им казах, че те няма у този грък...

– Това пък откъде знаеш? – прекъсна го сърдито Момчил. – При кир Пантелеймона ли ходи?

– То се знае, ходих. Оттам научих, че си хванал гората.

– Вижда се, нещо много съм им притрябвал на твоята царица и на сина ѝ, та вдън земя ме търсиш, като хрът-загар по следите ми душиш – издума все тъй сърдито войводата.

– Човек с човек се събира – каза болярът, след като помълча малко. – Откъде знаеш дали няма да имаш и добро от това? Все хусарин ли ще бъдеш, та по пътища и по гори да ходиш? Ако младият цар си възвърне престола в Търново, той ще награди всички, които са били с него. А на такъв юнак като тебе все нещо по-голямо ще се падне.

– Стой, болярино! – извика Момчил. – Не ми е по сърце царски човек да ставам. Нито чашник ще бъда добър – да подавам на царя виното, – нито протоко-

лист – да дипля багрениците и свилените ризи. Ако ми се поиска да стана нещо друго, ей го тоя меч, ей я тая десница! Та какво пък може да иска от мене Михаиловата жена?

– Искаш ли да ти прочета грамотата? – попита боляринът и вдигна ръка към пазвата си. – Тя е пришита на гърдите ми. Твоите момци не я намериха.

– Не, не ми се слуша. Кажи по-добре какво са ти поръчали.

Боляринът взе столчето и седна отново, но сега към средата на стаята, близо до Момчила и Райка. Слънцето грееше вече тъй силно, че двамата хусари се отдръпнаха в сянката и в светлия сноп остана само пленникът. Богатите му пъстри дрехи сега добиха още по-ярък цвят, а двете вранени пера върху шлема приличаха на два златни ханджара.

– Младият Шишман – започна боляринът тихо – е вредно момче. Той няма да забрави така лесно, че Асеновата корона се пада нему, а не на тоя Александър, дето само по лов ходи и обикаля около портите на хубавите търновки. Говорят, че бил хвърлил сега око на една еврейка.

– На петела окото в просото! – извика Райко и се плесна по бедрата. – Добре е случил Двойната брада!

– Ти навярно знаеш, Момчиле – продължи болярииът, без да погледне към Райка, – че Шишман ходи при татарите в Русия и не се върна с празни ръце. Ханът му е помощ обещал. Кога му дадат знак, той ще удари откъм Дунава. А знакът щеше да бъде...

Момчил се наведе бързо и хвана болярина за ръката.

– Спри, болярино! Ти всичко изтънко разправяш, като че от една паница ядем. Ами ако пратя гонец по Александра и му разправя всичко? Знаеш ли, че той е из тия гори на лов?

Райко се удари по челото.

– Момчилко братко, ей на, и това забравих да ти кажа. Едно овчарче приказвало с царя в леса. Замаяна ми е главата – с топор да я тресна, умът да ми дойде. А ти отде пък знаеш вече?

– Аз бях в Одрин на Комненовата ливада и на сватбата сватбувах – каза тихо Момчил, като се усмихваше.

– На сватбата, на царската сватба! – извика Райко и плесна ръце от удивление, а устата му се разтвориха. – Че как не те беше страх, братко, да те видят и да те познаят! Де що има кастрофилакти и катепани отсам и оттатък границата и сянката ти помнят.

– Нека помнят – продума изтежко Момчил, – това ми трябва. Бях на сватбата на лично място като болярин и от царско вино пих. Пък и голяма работа ли е да минеш за болярин! Облечи сърмени дрехи, тури шлем с пера, па бъди горд и напет.

И той се обърна пак към пленника, гледайки го изпод вежди.

– Такава птица като тебе в златна клетка ще я тури Александър. Па и на твоята царица, и на Михаиловото момче тясно ще стане в Цариград. Сега българският цар е рода с Андроника.

– Прави каквото щеш, хусарино, с мене – надменно каза Воислав. – А царицата и Стефан Шишман са на добро място. Царица Нeда замина вече за Дубровник при роднините си, а Шишман, макар и да е в Цариград, има могъщ приятел.

– Кой е тоя приятел?

– Йоан Кантакузин, великият доместик.

– Тая лисица нещо замисля – проговори бавно и сякаш на себе си Момчил.

И помълча малко. Челото му се набърчи.

– Ти за някакъв знак говореше – попита ненадей-

но Момчил и се поизтегна на мечата кожа. – Какъв щеше да бъде тоя знак?

Боляринът хвърли бърз поглед към вратата и към прозорците, наведе се до хусарите и бавно изрече:

– Главата на самия Йоан-Александър.

– А кой щеше да му я снеме от плещите, болярино? Царска глава е то, не хусарска.

Запитаният като че ли не се осмели да отговори веднага, колкото и гордо и дръзко да беше лицето му. Той сне шлема си, издърпа едното вранено перо – това, което стърчеше още непречупено – и го протегна на войводата.

– Това перо сама царицата постави на шлема ми – каза той, като гледаше войводата в очите, – за да ти го дам. Разбираш ли що значи това, Момчиле?

Но Момчил гледаше мълчаливо, без да протегне ръка към перото.

– То значи – продължи пленникът, – че тоя, който пролее кръвта на един цар, ще стане един от първите хора в царството. Да ти честитя ли болярство и големство, войводо?

Момчил все мълчеше, втренчен в болярина, ала сякаш не го виждаше, а виждаше нещо друго – далечно и идващо. Само Райко взе перото. Той го повъртя любопитно, дори го помириса и огледа на слънцето, па пак го повърна на болярина с особен блясък в очите.

Момчил се помръдна на мястото си.

– Тури перото на шлема си! – продума той властно. – Момчил не е цареубиец. Вземи големството за себе си. То повече ще ти прилича.

– Добре – отвърна след малко пленникът, – аз сам ще сторя това, не е късно. Дай ми само стотина храбри момци и ми върни коня. Царят все още гони елените в леса. А кога татарите преминат Дунава, ти събери повечко хора, та удари на Търново. На всички хусари

царят и царицата обещават царска прошка и гощавка. А ти вземи каквото щеш, воля ти е!

– И това не ще стане – тихо отговори Момчил. – Вземи си коня и свободен си да вървиш, където очи ти видят. Ала аз с момците си няма да тръгна срещу Търново ведно с татари. Това ми е думата.

– Както искаш, войводо – каза боляринът и предишната горделива усмивка заигра по устните му, – ама ти грешиш. Ако не сега, след година-две Шишман ще си заеме престола и тогава тежкò на ония, които не са му подали ръка! Не само аз съм враг на Александра в България. Извикай името на Шишмана в Бдин, ще видиш колцина ще се отзоват, въоръжени от глава до пети. Па не забравяй, че и Белаур, цар Михаиловият брат, е още жив и здрав.

– Слушай, болярино! – каза Момчил и стана. Той няколко пъти обиколи горницата с широки крачки, а дългият му меч се биеше между нозете. Най-сетне се спря. Лицето му бе замислено, а погледът – тъй и поблясваше.

– На вас, болярите, да дадат само царе да сваляте и да качвате, това ви е работата – почна Момчил. – А каква сгода от това за царството и за народа, никак не помислювате. Ако може дяволът да ви помогне, и на него тамян ще кадите. Който ви е днеска приятел, утре ви е враг, щом ви пречи или вреди. Ти татарите искаш да викаш на помощ. А знаеш ли какви хора са тия татари? Слушал ли си песента за оня свинар Ивайло, дето с татарите се борил, па после цар станал в Търново? А, слушал ли си?

– Може би тебе не болярин, а цар ти се иска да станеш. Бил някога цар един свинар, сега пък хусарин – издума набързо и насмешливо болярът.

– Цар в Търново не искам да ставам – отвърна Момчил със същия глас – само веждите му се посви-

ха. – И оня Ивайло не е трябвало цар да става и за царица Мария да се жени, а при дружината си да стои и да пази народа от татарите. Затова добре направил татарският хан, като му отсякъл главата, както песента пее и поменува. И пак в песента се разправя как деца в майка пропищяло, нивята се изпепелили, а роби и робини, колкото си искат, отвели татарите в земята си. Твоят цар и твоята царица за това помислиха ли?

– Може и така да е, ама Бог за престола е миропомазал Шишмана и той ще си го върне, каквото ще да става.

– Нека тогава Бог му помогне, аз и пръста си няма да повдигна за него – рече Момчил и отново седна на мечата кожа. – Какво добро от такъв цар, дето народа на татарска робия оставя!

Той махна с ръка и затвори очи.

Болярinът погледна няколко пъти към Райка, като че ли от него търсеше помощ. Ала Райко пак дремеше на мястото си.

Момчил отвори очи.

– Болярино Воиславе – рече той. – Търсил си ме, намери ме. Каквото искаше да кажеш, каза го. За език те хванаха моите хусари, ала, изглежда, от тебе аз повече зная за сватбата. Хай, свободен си да си вървиш, където искаш! И коня, и оръжието ще кажа да ти върнат. Дано пак приятели се видим!

Пленникът не каза нищо и въздъхна, а по лицето личеше, че не му беше лесно да се примири.

– Твърда глава си – каза той най-после, – това да го знаеш, ама хайде, сполай ти, че ме пущаш! Само едно искам да те попитам: защо твоите момци, па и ти самият все за царската сватба приказвате? Дали не си намислил да я ограбиш? Нещо имаш на ума си.

Момчил кимна глава.

– Имам – каза той. – Затова побягнах от кир Пантелеймона, затова и в Одрин бях. Само едно не угоди. Не сватбата ще грабя, а невеста ще отвлека.

И преди да има време учуденият болярин да попита кое-що, Момчил се обърна към одъра, дето беше прилегнал Събо, и извика:

– Хей, побратиме Събо!

Събо не мръдна, само тежко сънно дишане идваше оттам.

– Заспал е – промълви Момчил. – Райко – обърна се той към братанеца си, – я иди побутни Съба! Време е вече да помислим за царската сватба.

Райко скокна сепнато и като се протягаше, отиде до одъра и побутна Съба. Едва след по-силно разклащане хусаринът отвори очи и бързо се вдигна на седалището си.

– Що, що има? – промърмори той полусънно и уплашено.

Но като видя Райка, който се смееше насреща му, завика:

– Защо се смееш? Момчила обкръжиха. Върви му на помощ!

– Събуди се, Събо! – извика над ушите му Райко, все като се смееше. – Момчила не са обкръжили. Ей го нà Момчил, седи си в ъгъла и приказва с болярина. Сън ли ти се присъни?

Събо вече съвсем отрезня и леко поклати глава.

– Сън, сън, изглежда.

Той стана, като се люлееше на нозете си, и направи няколко крачки към войводата. В средата на стаята Събо се спря.

– Момчиле, побратиме – проговори той със слаб и дрезгав глас, – уплаших се за тебе. Уж сън, пък тъй ми заигра сърцето! И защо така ми се присъни? Като че са те обградили отвред врагове, копията им като

чер облак са се надвесили над теб. Аз се силя да ти дойда на помощ, пък не мога – краката ми като камък тежат. Да прости господ прегрешенията ми! Сатанаилова сила! Побратима си на смърт да сънуваш и да не можеш му помогна. Добре, че Райко ме разбуди. Щеше да ми се пукне сърцето.

Момчил се разсмя.

– Като ми дойде умиралката, ни ти, ни някой друг ще ми помогне! Ама има още живот да се живее. Само ти ми се виждаш променен: в сънища вярваш, за прегрешения говориш като баба.

Събо помаха глава и лицето му прие угрижен и тъжен израз.

– Че съм се променил, променил съм се, Момчилко. И как да не се променя? Годините много май станаха, пък и греховце – колкото щеш.

– Какви грехове? – запита сопнато Момчил.

Събо се почеса зад ухото и стеснително погледна към болярина.

– Нà, ей такива като негова милост, малко ли сме им пакостили, па и на оня свят сме ги изпращали! Имената им – цял поменик. Пък колко купци и царски люде са си пострадвали, съвсем забравих. А всичко това е грях и Сатанаилово дело. Комуто живота не сме ва е грях и Сатанаилово дело. Комуто живота не сме взели, доброто му взехме. И сребролюбието е грях тежък, както ми рече отец Григорий в Парорийския манастир: „Сребролюбието, синко, е червей, огън и... татарин." И нещо друго имаше, ама нà, като забравих!

– И татарин! Ами кой е тоя отец Григорий? – попита с гръмък глас Момчил.

Събо малко помълча с наведена глава все по средата на стаята, като се олюляваше върху нозете си.

– Слушай, Момчилко – започна той отново. – Като заговорихме за туй-онуй, да ти кажа всичко, що съм вършил, откак не сме се с тебе виждали. Подружих се аз с други братя-хусари – с Батула, с Халахойда, със Стратимира и още други, само с Райка рядко се виждахме. Хусари като хусари, ама и малко по-други, защо да лъжа, това ми най тежи на душата. Преминахме ние отсам Марица и знаеш ли какво най-много вършехме, Момчиле? Грабехме манастири и скитове, а на монасите туряхме въглища на пъпа, да издават своето заровено добро. Изкупват си душата с набожен живот добрите хора, а пък ние: „Пари, та пари!" Добре, ако имат – все ще кажат, ще разкопаем и ще им простим. А пък има и такива, дето нищо нямат, на Бога се молят с кървави сълзи и ръцете ни целуват като на братя, на християни: „Нямам, братко! Нямам, синко!...", а въглените – църтят ли, църтят!

– Не си вършил добре – каза Момчил и се навъси.

– Зная, зная, Момчиле – отвърна Събо и тежко въздъхна. – В дъното на геената ми е мястото, там ще си отида...

– Остави тия думи – прекъсна го Момчил още по-навъсен. – Не обичам да ми разправят кого какво чакало на оня свят. Като умрем, ще видим.

– Тъй, тъй, Момчилко, пък аз се боя. Колкото повече зло вършех, толкова повече си мислех за пъкъла и за адските мъки. Веднъж, преди година и половина беше, добре помня, тъкмо се беше разлистила шумата по гората, нападнахме ние един скит към приморието татък. Другите се спуснаха по килиите да мъчат и да грабят братята, пък аз влязох в църквата. От по-рано знаех, че по-старите калугери крият парите си под престола, дето седи разпятието. Мислят уж, ако някой влезе да граби, няма да бута светия престол. Пък то такива като мене на всичко са претръпнали! Влязох аз вътре, а пред олтара по плочите няколко вощеници горят. Взех ги, па ги свих на снопче повече да ми свети и тръгнах да бутна царските двери. Като вдиг-

нах вощениците, очите ми спряха на стената. Така си и замръзнах. На стената като жив седеше Христос, а под краката му – огнена река, изписана ей тъй – без начало и без край – сякаш света обикаля. Над реката – мост, тъничък, дълъг, като косъм; по моста вървят души на умрели: които са праведни – минават моста и Христос ги пресреща с протегнати ръце; които са грешни – падат в огнената река. От брега пък червени дяволи ги бодат с вили да не излизат навън. Стоях така, стоях, студена пот ме изби по челото, па си продумах: „Ето де ще ти отиде душата, Събо, в огнената река като риба в масло да се пържи." Изведнъж вощениците запращяха, някой като че ги духна с уста и аз останах в тъмното. Как намерих вратата и избягах на светло под слънчицето, не зная. Ех, забравих и парите! Оттогаз все нещо ме човърка и ми се иска някому всичко да изкажа – на майка, на сестра ли, – та да ми олекне малко. Пък като нямам ни майка, ни сестра, ето на тебе казвам, побратиме, и на тебе, Райко, простено да ми е от вас.

Той вдигна дясната си ръка и отри едното око.

– А после какво правеше? – запита с любопитство Райко. – Престана ли да грабиш манастирите?

– Що, престанах! – въздъхна Събо. – Не, братко, не. Вътре ме човърка, пък аз си карам старото, само в черква гледам да не вляза. От мъка и да пия повечко започнах. Пък по онова време ни намери един зъл старец – Амирали, калугер и грък, – че взе да ни праща в манастира на отца Григория в Парорийската пустиня. „Аз и пари ще ви дам, па и вие, каквото можете, грабете от иноците, а най-вече от стария, от Григория" – ни казваше той. Мразеше тоя отец Григорий като чума. Някога, казваха, живели заедно на същото онова бърдо, где то ни намери Райко, а после нещо не се спогодили и Григорий си съградил манастир самичък в

Парория. Започнахме ние да ходим от време на време в Парория и който калугер намерехме в килията му, мъчехме го за пари; ако пък калугерите са се изпокрили из гората, разваляхме яза на рибния вир. Ала стария Григорий все не намирахме никъде. Калугерите ли го криеха, сам ли отиваше в гората, не зная! А на злия Амирали разправяхме, че и стареца сме мъчили, и пари сме му взели. Като чуваше това, от злоба цял потреперваше – такава вражда таеше тоя зъл калугер, дето душата му на зъбите виси! И пари наистина ни даваше и ни думаше, че греховете ни ще бъдат опростени. Ето и завчера ни изпроводи пак с Лука, с послушника си. Какво правих там и как и срещу другарите си сгреших, срам ме е да говоря. По едно време мярна ми се в една пещера някакъв човек. „Там, види се, крият монасите стареца Григорий – казах си аз. – Я чакай да го видя, та да не лъжа вече Амирали." Оттук-оттам, по пътеки, през сипеи доближих до пещерата. Тъкмо да се вмъкна вътре, чувам, някой отстрани ми говори. Той, старецът! Слабичък такъв и нисък, с остра брадичка и черни очи – горят като въглени нощем! Ех, побратиме Момчиле, и ти, Райко! Много хора съм видял, па не на един и на двама душата съм пратил на оня свят. Като ме погледна само, като заговори, пресякоха ми се ръце и крака и бух – пред него на колене. С мене ли е бил, сянката ли ми е откраднал, що? И за всичко ми разправи ред по ред – от начало, че до края. Това, дето ме човъркаше, той ми го отскубна от сърцето и на дланта си го сложи. „Добър селянин си бил ти, храбър войник и крагуяр – казва. – Син си загубил... на душата ти е причерняло..." И тъй чак до края. „Покай се и се моли" – казва. Мога ли всичко да повторя, стара ми е главата и не помни, па и той де по нашенски, де по гръцки хортуваше. И тъй стана, че като излязох, нищо не взех от него. Той ме целуна по челото и ми каза

на изпроводяк: „Ела при нас, братко Саватий!" Такова име нà ми турна отец Григорий и с кръст ме обдари.

Като свърши, Събо се домъкна до одъра отсам Райка, седна и се преви одве. Дълго време никой не проговори. Пръв Момчил наруши мълчанието.

– Наистина ли ще ходиш в манастир, Събо? – попита той и се обърна, та го погледна. – Гледай какво си намислил!

Както си беше превит, Събо само поклати глава и пробъбра нещо неразбрано.

– Ех, побратиме – продължи Момчил. – Като е речено да се разделим, ще се разделим по живо, по здраво. Ние с Райка на една страна, ти – на друга. Кога мислиш да ни оставиш?

Събо бавно вдигна глава.

– Момчиле, побратим побратима не напуща – с глух глас прошепна той. – Ти си нещо намислил и затова Райка изпрати при мене. Ако съм ти потребен, говори! Па после – и гласът му се пресече и затрепера, – виждаш ли, никога не съм те запитвал, не сме си дума продумвали за това...

И Събо погледна към болярина, наведе се към войводата и зашепна:

– Къде е калугерка сестра ти, Момчиле... Ефросина? Още един грях искам да изкупя.

– Ти в нищо не си виновен – отвърна също тъй тихо Момчил.

– И пред Ефросина, и пред душата на сина си Стефана съм виновен, Момчиле, ти знаеш. Уж годеница на сина ми беше, пък аз! Ще дойде Стефан пред Усекновение: „Благослови, татко, венците да приготвим." Мене ме прободе нещо, притъмнее ми – сякаш не ми е той рожден син. Накриво го гледам. „Не – думам му, – нека да е на Гергьовден – добро хоро се играе на Гергьовден." А като дойде и този ден, аз пък – на Мала Богородица подир жътва, на младо вино. И тъй си отиде до края! Ех! Ех! Старо сърце – старо бунище. Щеше ми се да скокна, да грабна Ефросина, че аз да се наредя до нея пред олтара, а не младият Стефан. Тъй си е, тъй-й, Момчиле, виновен съм, виновен...

Събо замлъкна отведнъж със свити вежди и набръчено чело. Ръката му отри отново едното око.

– Друг е виновен, Събо, не говори празни приказки – започна Момчил и лицето му се измени. – Друг и далечен. Много пъти му готвих примка, не би, ала днеска ще му бъде върнато със същото. Както е казано: за око – око...

Той стана от мечата кожа тъй бързо, че едрите му шипове и мечът задрънчаха. След него и другите се вдигнаха на крака, удивени и притихнали.

– Помнете ми думата ти, Събо, и ти, Райко, слушай и ти, болярино, да ти е обеца на ухото – извика той високо. – Да не съм тоя Момчил, дето е пред вас, ако до довечера Елена, щерката на болярина Петра от Търново, не стане моя невеста! Той сестрата на отрок и хусарин почерни, сега пък хусарин болярско чедо ще грабне. Това ми е отмъщението, чувате ли?

Лицето му се беше зачервило и очите му горяха със зъл пламък.

– Чуваме, чуваме – тихо отвърна Събо, – хубаво си намислил. А самия болярин остави на мене. Със сватбата ли е той, Момчилко?

– Той е в Търново, па и не ми трябва боляринът – каза Момчил с лоша усмивка на устните. – Стига ми само да се научи, че щерка му е грабната от Момчила. Мислиш ли ти, Събо, че ме е забравил старият пес?

– Ако си намислил да нападаш царската сватба, позволи ми да остана при твоите хора, войводо – намеси се боляринът, който дълго време не бе отварял уста, па и беше се подрънпал, докле Събо и Момчил при-

казваха тихо помежду си. – Грабете и отвличайте когото щете, оставете на мене протовестиар Раксин. Стари сметки имам да разчиствам с него и да го питам що е сторил с имотите на баща ми. Един меч повече не е лишно. Па при това слушах от един избягал отрок, че тая вечер сватбата ще нощува при Големия изкоп в станяницата, за където Йоан-Александър изпратил дружина конни татари. Как ще се разправяш с тях при толкова малко хора?

– Не бери грижа, болярино – обади се Райко обидено. – Един хусарин и на десетмина татари и царски люде излиза насреща.

– Стойте! – извика Момчил. – Ако ти, болярино, искаш да дойдеш с нас, воля ти е, ако ти се стяга душата, свободен си да си вървиш. Сам ще видиш, нито меч ще се вади, нито кръв ще се лее. Каквото съм намислил, това ще стане. Затова ми трябва побратимът Събо. А, чакай, болярино – додаде той, като че ли му хрумна ненадейно една нова мисъл. – Мечът ти я потрябва, я не, ала, виж, плащът и шлемът ще са нужни. Кога да е, ще ти ги върна – допълни още веднъж Момчил, като видя недоволното лице на болярина.

– Ако щеш, и не ги връщай, болярин Воислав не взема нищо назад – гордо и високомерно отсече пленникът, и като сне от главата си шлема и от гърба си плаща, постави ги на одъра до Момчила. Ала вранените пера грижливо прибра в пазвата си. После той се изправи и тръгна към вратата.

– Не се сърди, Воиславе – позасмя се Момчил. – Рекох ти вече: приятели се разделяме, приятели да се срещнем. Па сполай ти! Все нещо ни каза и за сватбата. И аз сам си мислех, че при Големия изкоп ще спрат да нощуват тая вечер, па то тъй и било. Сгодно място е.

Като каза тия думи, войводата погледна Съба и сякаш забрави за другия.

– Приседни, приседни, Събо! Ние с тебе ще поговорим сами. Много има да си кажем: и за онова, което е било, и за това, дето ще вършим.

И той замлъкна, замисли се за миг дълбоко и след това се обърна към Райка:

– А ти, Райко, излез с негова милост! – и посочи болярина. – Кажи да му върнат коня и оръжието и да не го държат под око. Нека момците поспят, че ще има път и работа довечера. Хайде излез!

Болярինът излезе пръв, Райко го последва. Когато останаха сами със Съба, Момчил се обърна към побратима си.

– Забравил ли си Ефросина и Стефана? – попита той тихо.

– Не, братко Момчиле, не. Сина – бог да го прости! А сестра ти, сам чу: и жал ме е, и грях ме е, сърцето ме боли.

Момчил го изгледа продължително.

– Щом е така – продума той полека, – заедно ще мъстим. Ти – за снаха и за син, аз – за сестра си.

8
ЦАРСКА СВАТБА

Към станяницата на Големия изкоп, където щеше да нощува царската сватба, както болярин Воислав предаде Момчилу, се приближаваха през същия тоя ден още преди залез слънце три различни дружини по три различни пътя.

По най-левия път и най-далеко от страноприемницата се движеше отредът от черни татари, които цар Йоан-Александър изпрати за охрана на сватбата, след като свърши лова си и пое през Русокастро за към Несебър.

Отредът не броеше повече от шестдесет души, но конете вдигаха толкова прах и конниците минаваха тъй шумно през гората, че от всички селища наляво и надясно от пътя селяните със страх се вслушваха в тропота на конските копита и във виковете на хората – сякаш минаваше цяла орда. От голяма задуха по тънката блестяща кожа на малките татарски коне течеше пот на браздулици, а рошавите им гриви и дългите виснали опашки бяха така покрити с прах, че животните приличаха на движещи се шубраци. По-голямата част от конниците се бяха съблекли до кръста и снели бяха спитените кожени шапки, които те носеха вместо шлемове. Обръснатите им глави с дълги черни перчеми лъщяха на слънцето като огладени шарове, а някои за сянка бяха закрепили на темето своите кръгли щитове, които стояха върху главите им като кошници на гроздоберачи. Макар да бяха получили заповед да не грабят селищата, мнозина носеха отзад на коня торби брашно, селски дрехи или цели гроздове кокошки, навързани за краката. Уплашеното кудкудякане на птиците се смесваше с дивия и гърлен говор на татарите, които непрекъснато бърбореха и се провикваха. Над всичката тая глъч се разнасяше еднообразното дрънкане на струнните байлами и тумкането на тъпаните. Татарите вървяха, без да бързат, весели и безгрижни, полупияни от вино и грабеж. Понякога, когато пътят се разширяваше и между клоните на дърветата просияваше тясна ивица небе, някой млад татарин се изправяше върху седлото, лек като котка, и с остър гърлен вик изпускаше няколко стрели към орлите, които се виеха над тях. Ако ударът сполучеше, стрелецът вдигаше от праха умиращия орел и пиеше жадно кръвта, която се струеше от прободеното място – чрез тая кръв той вярваше, че става неуязвим.

Другата дружина вървеше по съвсем тесен път, рядко употребяван и прокаран там, където секирата на дърварина е намерила по-тънки и крехки дървета. Дружината се състоеше от Събо, който беше заменил старата си дреха на крагуяр със селско рухо, от Коложега и от един друг чуйпетльовец, нисък и набит, на име Гедеон. Коложега весело бъбреше за това-онова и водеше два вола, впрегнати в една двуколка, където лежеше малка кафява мечка с желязна халка на носа и дебел кожен гердан на шията. Мечката дремеше – само от време на време, когато едното или другото колело се препъваше в съборено дърво или в извитите корени на стар дъб, тя издигаше лениво главата си и ръмжеше сърдито и глухо. Зад колата с дебели дълги тояги, каквито носят мечкарите, вървяха Събо и Гедеон. Събо се ослушваше в тишината на леса, където от задуха всичко се беше стаило. Лицето му беше загрижено и уморено. Колкото за Гедеона, той говореше само с едносрични думи, а останалото допълняше с намигвания и ръкодвижения. Той беше повече зает с мечката, която като всички опитомени мечки наричаха Станка.

По утъпкания и широк царски друм, който водеше от Одрин за Диампол, съвсем близо до станяницата вървеше третата дружина. Това беше самата царска сватба. Тя се бе пръснала на цял хвърлей място и от горещината ли, или от това, че станът е вече близо, редът се беше объркал малко. Все пак в пъстрата и шумна върволица от конници, пешаци и коля личеше едно око, което бдеше над всичко.

Най-напред вървяха царски телохранители на коне, все едри и избрани мъже в червени и опънати дрехи, с позлатени ризници и шлемове. Вместо копия или лъкове те носеха къси двуостри брадви и дълги мечове, които хлопаха на бедрата им.

След като изминаха телохранителите, зададоха се редица тежки и широки кочии, но на такова разстояние от конния отред, че прахът от пътя можеше да се отвее настрани. Кочиите се теглеха от два впряга коне, украсени с медни бляхове по челата и окичени зад ушите с дъбова шума. Под сянката на високите пъстри чергила, вдигнати отстрани за хлад, седяха или полулежаха болярки в морави или жълти дрехи, обшити със сърма, и непрекъснато въртяха главите си наляво и надясно и приказваха помежду си. Някои от тях милваха на скута си опитомени катерички или бели пухкави зайчета. Между кочиите бързаха пеши слуги и тичаха едри охранени кучета.

От двете страни на кочиите яздеха мъжете – боляри, българи и византийци, придружени от своите крагуяри, които носеха на десниците си привикнали към лов соколи с малки червени шапчици над клюна. Помладите боляри разиграваха изпотените си коне и от време на време хвърляха някоя закачлива дума към болярките. Старите пък си сочеха някой особено дебел дъб, ударен от мълния, или следяха кръговете на орлите над пътя.

След царските кочии се проснаха други по-малки, обикновени селски коли с ритли и тежко натоварени мулета, водени от самите им стопани – селяни, които трябваше да услужват на царската челяд с подводи. Животните пръхтяха от жажда и от задуха, а уморените селяни лениво и грубо се караха помежду си и от немай какво шибаха своите добичета с жилави пръчки, откършени по пътя. Към средата на върволицата, отстрани на друма, на едър алест кон яздеше протовестиарият Раксин, белобрад, но държелив старец, заобиколен от царски слуги. Той все се обръщаше и оглеждаше натоварените коне и мулета с орлов поглед. На него падаше грижата да закара до Търново всички тия ракли и вързопи, пълни с придта на младата византийка и с кърчази, сребърни тепсии и скъпи кожи, донесени чак от Царевец за сватбата. Когато редът се нарушеше и някоя кола останеше надире, той размахваше дългия си жилав бич и с един удар наказваше и животното, и човека.

Подир придта идваха съвсем объркано претоварени магарета; двуколки с натрупани кожи на скоро убити зверове; готвачи, които водеха козлета и агнета, за да бъдат заклани при първа почивка; песяци и гончии едва сдържаха цели хайки от ловджийски загари с изплезени езици; имаше и селяни с топори или с мрежи за риболов, наметнати върху плещите им като клашници. Глъчката тука беше тъй голяма, че никой с никого не можеше да се чуе – нито кой с кого се кара, нито пък защо.

Царската сватба завършваше с друг конен отред от татари наемници. Поради близостта на царските люде те не бяха грабили като другарите им от другия отред и седяха на седлата си по-чинно, несъблечени и с кожените си шапки.

Докато тия три отделни дружини се приближаваха към станяницата, там всичко си беше мирно и тихо. Самата станяница се състоеше от здрава каменна сграда, която отвън не даваше вид да побира много хора. До тая сграда върху самия насип на Големия изкоп се издигаше кула, наполовина каменна, наполовина дървена, с бойници и с тесни прозорчета за оглеждане на местността. За да се дойде до станяницата, минаваше се през рова на Големия изкоп, който се простираше както тогава, тъй и сега от Черноморието чак до Марица ту като граница между българи и гърци, ту само като отбранителен ров. Дворът, който минаваше и отсам изкопа, беше заграден със здрава засека от остри колица, забити един до друг. Вът-

ре в двора имаше хлев, обор, пещ, която димеше, кладенец с изтрито поило, а под сянката на няколко стари разклонени бряста – десетина кошера. Около станяницата се простираше хубава зелена морава. Гората сякаш изведнъж свършваше тука до самия ров. Като преминеше изкопа, царският друм навлизаше в рядка горица от леска и шубраци.

Вътре в горницата сега имаше трима души. До огнището с огромен окаден свод, както и манастирските магерници, една пълна и едра жена месеше със запретнати ръкави тесто в дълбоки нощви. От време на време тя се запираше да си отдъхне, отриваше потта от челото си с опакото на ръката, при което тежките обеци на ушите ѝ се клатеха като махала, и поглеждаше през полуотворената врата навън. Лицето ѝ беше бяло и пълно, но с мъжки израз и с черни сключени вежди.

Близо до вратата беше приклекнал един едър като жената мъж, с такива гъсти и обилни косми по лицето, че носът, устата и очите му изглеждаха като малки рудинки сред гъст гъбак. Той се мъчеше да поправи тетивата на стар лък и бе толкова зает с работата, че плезеше език и току мърмореше нещо сърдито, защото ту яката волска жила се изплъзваше из ръцете му, ту жилавият дрян отскачаше настрани. Както жената, тъй и мъжът бяха облечени нито със селски, нито с граждански дрехи и по вид приличаха повече на Момчиловите хусари, отколкото на мирни отроци.

Третият човек беше стар мършав просяк, който спеше проснат на гръб върху края на дървения одър и хъркаше тежко. Този одър обикаляше комай цялата стая и можеше да служи и за сядане денем, и за спане нощно време. В стените бяха иззидани големи рафтове, разкрасени с прости шарки на цветя и плетеници.

На най-тъмния ъгъл до огнището се издигаше над петшест стъпала малка стаичка, скрита зад ниска дъсчена преграда. Освен хората на самия праг спяха приятелски един върху друг старо куче с мръсна бяла козина и едър черен котарак.

Косматият мъж най-после можа да стегне тетивата и стана. Той няколко пъти опъна лъка и одобрително заклати глава, а след това се запъти към вратата. Тъкмо когато се канеше да прекрачи прага на горницата, жената издигна глава от нощвите.

– Хей, Смиле! Смиле! – завика тя, като го видя наполовина навън. – Накъде с тоя лък? Пак в гората ли ти е окото, нехайо?

Гласът ѝ беше пълен и сочен като цялата ѝ снага. Човекът лениво обърна глава към нея.

– Седи си мирно и меси хляба – каза той с недоволен и дебел глас, като че ли този глас се прецеждаше през дълга медна тръба. – Какво да правя при тебе?

– Пресвета Богородичке – завика изумена и развълнувана жената, като изви очите си за миг нагоре, – какво да прави! А кой ще разтвори портите, кога дойде царската сватба, кой ще поеме поводите у болярите и у властелите? Ей сега ще се зададе сватбата, а той за гората се тъкми.

– Нека те сами си ги поемат – все със същия недоволен глас отвърна мъжът. – Не съм им ни отрок, ни коняр.

Жената бързо и чевръсто започна да стърже с огрибката тестото, залепено по ръцете и заговори в скоропоговорка:

– Ни чест имаш, ни почитание! Сама-самичка ли ще посрещам гостите? И какви гости, Господи! Все светли боляри и болярки, а най-вече царев син и царева снаха. Ако пък и царят мине, Богородица и св. Петка да ми са на помощ! Съвсем ще се объркам.

– Позови войниците от кулата – каза мъжът. – Царски хора са те, царски хора нека срещат.

– Няма ги, сами сватбата отидоха да посрещнат. А ти не се отвъртай с тях. Отидеш ли в гората, ни хляб, ни сол ще ти дам, а вино ще видиш на месечина. Яж сурово месо като поганец! – решително завърши жената и му се закани с ръка. В същото време тя метна чисто конопено платно върху хляба и бутна нощвите до огнището.

– Виж ли я ти, жена с жена! – промърмори с дебелия си глас косматият Смил, ала вече по-меко и примирително. – Добре – прибави после, – нека бъде твоето. Няма да ида в гората. А можеше тетреви да убия и перперици. С що ще гостиш гостите?

– Да гостя, че да се посрамя. Мислиш ли, че нямат те и готвачи, и хлебари, и всякакви люде, та моята селска и станянска гозба да ядат? И то е чест в двора ми да стъпят, в моята горница да седнат, че да се помни и поменува! А ето че с твоите приказки иконата забравих да наредя и кандилото да запаля пред светеца. Какво ще помислят за мене пречестните цареви чеда, дето на патриарси и на владици ръка целуват?

И тя се спусна към ъгъл, където в дъното на малък пезул имаше стар почернял иконостас.

Смил я погледна, помаха глава и излезе на двора.

– Портите да разтвориш широко, пък и пещта да наглеждаш! – завика подире му жената, без да се обръща.

В това време просякът, който беше отворил очите си още когато жената заговори със Смила, се надигна бавно с пъшкания и охкания от одъра. Той дълго мига, почесвайки оредялата си нечиста коса, и поглеждаше към жената. Лицето му беше мършаво и опърлено от вятър и слънце, дрехите му висяха на парцали, позакърпени с разноцветни груби кръпки. Когато жената нагоди запаленото кандило пред иконостаса и започна да се кръсти полуприведена, просякът се обади:

– Светеца домошара ли попригледа, Хубавелке кръчмарице? – попита той с гъгнив и провлечен глас. – Добро си намислила. И елей си му запалила, и с босилково стръкче иконата си украсила. Да ти са на помощ и Богородица, и св. Спас, и всички свети подвижници и страстотерпци!

Но жената продължаваше да се кръсти гърбом към него и не му отговори нищо.

Просякът помълча малко, като мърдаше долната си челюст, поозърна се наоколо из горницата и с вкрадчив и принизен глас започна пак:

– Вижда се, и ти царските гости очакваш, да ги поживи господ! Попримела си като за празник. Ех, стопанка си, комин над главата ти пуши, редно е.

Той помаха глава, а неговите малки мигащи очички тъй и щукаха по всички ъгли като на хванатата лисица.

– Божà орисия! На едни къща и домошарство, а на други – просия – продължи той все със същия глас. – Ходя си по пътища и друмове и все добри люде ще се намерят: ту аспра за Господа, ту къшей просеник за умрели души. Ала като се скрие звезда-предходница и се стъмни, тогава ми се свива сърцето. И вепър може да те срещне, и хусарин, па невям да те случат и вражалици, и магесници, кога снемат месечината от небето в бял котел, или на бесовски хорища да нагазиш. Ух, да пази Бог!

Хубавела, кръчмарицата, свърши своите поклони и слезе от одъра. Тя изгледа изкриво просяка и сърдито го пресече:

– Ти по-добре на двора да отидеше, дядо Кузмане! Тая нощ знатни гости ще имам. Може ли божек с царска рода да нощуват заедно?

Просякът се надигна от одъра.

– Добре, добре, Хубавелке – каза той, ала вече не с предишния вкрадчив глас, нарами торбата и пое тоягата си. – Ще си отида, като ме пъдиш. Ама да знаеш, че някога и господ с просяшка торбица е ходил по земята и корави залъци събирал. Като пъдиш божек, гледай бога да не изпъдиш някога.

Тъкмо кръчмарицата се канеше да му отвърне нещо, когато кучето, което спеше на прага, вдигна глава и заръмжа, па после с гръмлив лай се хвърли на двора. Откъм пътя се зачу тропот на конски копита.

Хубавела изтърча към вратата и надникна навън. Тя заплясна ръце и завика:

– Божичко, света Богородице, помилуй ме! Ей ги нà, идат! Че хора, че коне! Пък тия, дето първи препускат насам, са май нашите войници от кулата, и Абленко, и Герман, и Латун. Махат с ръце и крещят някому. Отроци ли са тия, или хусари, дето от гората излизат, какви са? Ей Герман ги подкара. Я, мечка с мечкари!

Изведнъж кръчмарицата замлъкна и се огледа.

– Господи – извика тя, – по риза ли ще посрещам гостите? Съвсем изумях.

И Хубавела забрави и мечката навън, и дядо Кузмана в горницата и се хвърли към малката стаичка до огнището. Скоро оттам се зачу как се отваряха и затваряха ракли и долапи.

Докато кръчмарицата се стъкмяваше, царската сватба излезе от гората и се провлече по ливадата, която заобикаляше станяницата. Освен кочиите с младоженците и болярките, които вървяха още по пътя, всички други отбиваха в зелената и просторна морава и в скоро време там не остана педя свободно място. Хората се измесиха така с животни и кола, че отдалеч съвсем заприлича на новостъкмен панаир, където купци разтоварват своите стоки. Глъчката стана обща; нито ред имаше, нито пък някой гледаше да нарежда. Всеки си избираше по-хубаво и удобно място, под някое самотно дърво на сянка или към края на ливадата до водопоя на близката речица. Скоро лумнаха огньове и димът им се издигна високо нагоре на прави тънки струи към тихото безоблачно небе, което леко зааленя като засрамено моминско лице.

Макар и отпъждани от войниците, както това видя Хубавела от прага на станяницата, Събо и Гедеон си правеха оглушки и вървяха все край пътя заедно с кочиите на болярките, които, щом забележиха мечката, започнаха да ѝ подвикват. Коложега беше останал с двуколката в гората, както от по-рано се бяха нагласили, и мечката сега тромаво пристъпваше, водена от Гедеона. Събо следваше отзад с голямата тояга, отговаряше на закачките и ловеше във въздуха медените питки, позлатените орехи и медни аспри, които болярките му подхвърляха ведно с глумите и подмятанията. И стана така, че когато първата, найголяма и с багрени чергила кочия се спря пред широко разтворените порти на станяницата, мечкарите се намериха до самите кола и видяха как от предницата пъргаво скочи на земята едно високо, с едва-едва наболи вѝси момче, облечело в скъпа червена дреха, обшита по края с кожа, и обуто също с червени ботушки със златни шипове. То веднага се обърна и като повдигна спуснатото предно чергило, каза няколко думи на гръцки. След малко на предницата се появи едно слабо момиченце, съвсем дете, така пъстро и скъпо облечено, че ако не бяха живите му, малко уплашени очи, които гледаха ту момчето, ту нагизденатa вече Хубавела, която чакаше пред портите, ту пък мечката и мечкарите, можеше да се вземе за хубава голяма кукла. Момчето се засмя на страха ѝ, грабна я на ръце и я сне бързо на земята. Момчето беше Михаил-Асен, първо-

родният син на Йоана-Александра, а уплашеното слабичко момиченце – неговата невеста, десетгодишната Андроникова щерка Мария.

След младоженците от колата слязоха няколко млади весели болярки и една възрастна жена, която гледаше наоколо си надменно и гордо. Младите боляри, които следваха или окръжаваха колите, също скочиха на земята. Като оставиха поводите в ръцете на своите коняри, те се примесиха с болярките, които напираха подир царевия син.

Михаил-Асен, като продължаваше да говори на гръцки със своята невеста, тръгна към портите, държейки я все за ръка. Тогава по един знак на кръчмарицата Смил, който още отпреди спирането на колата стоеше с една тепсия с пресен хляб и сол, коленичи и издигна високо съда. Хубавела пък се поклони чак до земята. Тя се беше облякла с ново и чисто рухо, на главата ѝ се мъдреше някаква шапка от червено сукно като паница, претрупана със зашити златици и тигрици, а на ушите ѝ висяха нови, още по-тежки обеци, тъй че ушите ѝ се бяха дръпнали до скъсване.

– Бъдете добре дошли, царю, и ти, царице – продума тя изтежко, като се изправи, – почетете ни с хляб и сол!

Михаил-Асен пак се наклони над ухото на невестата си и прошепна нещо. Малката царска снаха погледна с любопитство пълната усмяна Хубавела и също се засмя. Малките ѝ бели зъбки се показаха зад розовите устни като наниз ситен маргарит. Тя протегна ръцете си, отрупани с пръстени и гривни, и отчупи хляба.

– В солта, в солта! – завикаха отзад на български и гръцки, когато Мария направо поднесе залъка към устата си. Малката невеста послушно натопи хляба в солта.

– Евхаристо! – каза тя с тих и нежен глас, все тъй засмяна, но веднага се поправи и повтори на български: „Благодаря!“, като трудно и неправилно изговаряше някои звукове.

Царевият син също отчупи от хляба, а след като изяде залъка, остави на тепсията една едра златна пара. Лицето на Хубавела стана съвсем кръгло от широката усмивка. Като заклати тежките си обеци, наведе се, та целуна на Мария малката детска ръчица.

– Да си жива и здрава, а като пораснеш, челяд да народиш на царевия син! – благослови Хубавела, съвсем умилена, и си отри една сълза, па се отдръпна, за да минат царските гости.

Но до портите гостите пак трябваше да се спират. Дядо Кузман просякът, опрян на вратата, протегна ръка и гъгниво и провлечено запя:

Даруйте ме вие, християне,
даруйте ме, сестри, братя,
даруйте ме една аспра!
Една аспра за господа!

Не беше още свършил песента си дядо Кузман, и Михаил-Асен бъркаше в пазвата си за нова пара, когато отзад се зачу остър, пронизителен грак, на който отговори яростно мечо ръмжене.

Всички се обърнаха назад и извикаха. И имаше за какво.

На десетина лакти от кочията, от която слязоха младоженците, с разтворени нокти и зейнал клюн се виеше ловджийски сокол. Той гледаше само към една точка и се спускаше на витло все по-ниско на по-малки и по-малки кръгове, като грачеше непрестанно. Соколът беше толкова привлечен от нещо на земята, че нито виковете на неговия крагуяр, нито късчетата месо, които той му подхвърляше, за да го подмами, не го отвличаха настрана. Това, което го привличаше тъй

неотразимо, беше мечката на Съба и на Гедеона. Мечката също видя птицата, която се виеше над нея, и като се изправи на задните си лапи, отвърна на птицата с яростно глухо ръмжене. Този грак и това ръмжене бяха чули сватбарите.

Най-сетне соколът престана да се вие и като че заплува във въздуха, без да помръдва криле, ала отведнъж, като изграка още по-пронизително, се спусна с главата надолу върху мечката. Ако соколът се беше опитал да клъвне тромавото животно, навярно щеше да бъде смазан между тежките черни лапи. Той сам, изглежда, разбра това и като се спря само на пет-шест педи над отворената паст на мечката, започна отново да се вие ту наляво, ту надясно, или пък в кръг, за да издебне звяра, който тъй силно го привличаше. Мечката, макар и тромаво, и тежко, се отбраняваше дълго време, ала виждаше се, че това стоене на задните крака я изморява. Събо замахна с тоягата си да пропъди сокола, но на болярите и на младия царев син тъй хареса тая неочаквана борба, че сам Михаил-Асен му извика да се дръпне настрана. В същия миг мечката изрева от болки и от ярост – соколът успя да я клъвне по едното ухо. Няколко капки кръв полазиха по лъскавата черна козина на челото ѝ. Разярена и страдаща, тя се изправи още по-високо и тъй силно и ненадейно се дръпна, за да хване сокола, че Гедеон изпусна въжето. Преди някой да се опомни, мечката, свободна, с разтворена уста и горящи от ненавист очи, се запъти тъкмо към младоженците, над чиито глави отбягна соколът. Мнозина не можаха нито да разберат, нито да видят как стана това, защото очите им бяха повдигнати нагоре, за да следят полета на пакостната птица. За няколко мига мечката се намери до Михаила и княгинята, притиснати един до друг, пребледнели и изгубили и ума, и дума. Един глас извика:

– Убийте мечката!

Няколко от близките боляри се хванаха за мечовете. Ала преди някой да успее да изтегли меча си от ножницата, една млада висока болярка се наведе чевръсто към земята и хвана дебелото въже, което Гедеон и Събо напразно се мъчеха да настъпят. После болярката бързо уви няколко пъти въжето през разтворената уста на животното и на края силно го дръпна към себе си. Мечката се заклати и се търкулна в рова край пътя, като глухо и задавено заръмжа. Събо и Гедеон се спуснаха над нея.

Момата се изправи, запъхтяна и бледна от вълнение. Нейните големи и черни очи с тънки, извити като пиявици вежди загледаха насмешливо болярите, които се суетяха наоколо с голи мечове. Лека-полека руменината се върна на побледнелите ѝ бузи, високата ѝ гръд задиша по-спокойно и тихо. Тъй висока, стройна и силна, облечена в морава дълга дипленица, по която бяха извезани със сребърна сърма листа и цветя, с малка червена шапчица, окичена с бисери, тази болярка сякаш търсеше измежду мъжете наоколо достоен за нейната сила и равен на красотата ѝ.

Изведнъж лицето ѝ загуби гордото и насмешливо изражение, тя издигна ръцете си към лицето, сякаш се засрами от постъпката си, и весело и звънко се разсмя. После се спусна към болярките, които все още не можеха да се опомнят, и като хвана две подръка, повлече ги към портите, където младоженците бяха вече влезли. По нейния смях засмяха се весело и шумно и другите болярки.

– Засрами мъжете Елена – провикнаха се няколко женски гласа. – Път за нея и за посестримите ѝ!

– Да е жива Елена и все тъй да срами мъжете! – извикаха неколцина боляри и одобрително се засмяха.

И глъчката и глумливите смехове отново се подеха.

След като помогна на Гедеона да върже здраво мечката, Събо се изправи край пътя. На десетина крачки пред него един стар песяк говореше нещо сърдито на двама други по-млади песяци, като им сочеше сокола, който все още се виеше над станяницата, ала високо над земята.

Събо се приближи и го тупна по рамото.

– Коя беше тая болярка, старо? – запита той.

Старецът се обърна и го изгледа намръщено.

– Баща ѝ е сприхав, а тя е юнак, ето какво ще чуеш от мене – каза той, като фъфлеше. – Болярка не, ами за царица е родена. На Петра, великия прахтор в Търново, е щерка, ако си чувал.

Събо трепна и сви устните си.

– Ба, и за невеста на хусарин си я бива! – пошъпна той на себе си и се отдалечи от песяците, накуцвайки с единия крак: мечката го беше закачила с лапата си.

Пък от време на време се оглеждаше да не би заради това, че малката царева снаха се уплаши, да ги изпъдят вън от стана, па и да ги набият.

9
МАЛАМЕНИЯТ ПРЪСТЕН И ЗЛАТНОТО БЛЮДО

Събо намери Гедеона и мечката на същото място в рова до портите на станяницата. Мечката се беше поуспокоила и гризеше един къшей твърд хляб. Само понякога някакъв неприятен спомен за сокола я отвличаше от хляба, тя вдигаше черната си муцуна към небето и яростно изръмжаваше. А Гедеон седеше на пътя мълчалив и неприветлив като истински чуйпетльовец и гледаше към гората. В ръцете си той здраво стискаше въжето, а между краката му лежеше дебелата тояга.

Без да му продума нещо, Събо също седна отстрани, но вместо да се обърне към гората като селянина, намести се така, че да вижда какво става в двора на станяницата. Погледът му светеше зорко и лукаво.

Дворът беше се вече препълнил от болярски коли и коне. Царски слуги, коняри и готвачи шетаха непрестанно нагоре-надолу; слугите пренасяха от кочиите до станяницата големи възглавници и дебели плъстени шилтета; конярите развеждаха уморените разседлани коне, от чиито ребра излизаше пара; а готвачите и хлебарите тракаха посребрените и позлатени съдини и остреха ножове о каменни брусове.

Между колите сновеше Смил и помагаше да отпрягат, а зад него като сянка се влачеше и дядо Кузман просякът. От слънцето, което се беше привело съвсем ниско над гората, станяницата и хората изглеждаха окъпани в червена пяна, а зелената шума на брястовете стана по-тъмна и плътна. От единия до другия край на стана се откликваха гласове; конете, които водеха на водопой, цвилеха от нетърпение; соколите грачеха дрезгаво и като че ли отговаряха на бъбривото лаене на ловджийските загари. В спокойния и равен шум от гласовете на хората и от вика на животните, в припрения тропот на конските копита, в лекия мирис на дим, на печено месо и на скупчено множество и в тихия, едва усещан полъх на вечерника, от който младите листа на дърветата шаваха като уловени рибки, лежеше безгрижно успокоение. Над върховете на дърветата към залез трептеше алено зарево и се виждаше ясно как се разклаща някоя вейка като черна ръка, която посяга към пожара на небето. Лесът потъмняваше постепенно и дърветата се губеха в тъмната му просната снага. На другия край на не-

бето, високо над чертата на леса, поглеждаше сребърният бял месец. Нощта идваше и с еднаква грижа можеше да затвори клепките на хората и на зверовете – на мечката на Съба и Гедеона, която лениво вече дремеше и само от време на време изстенваше тихо от тъпата болка на разцепеното си ухо, и на оня нещастен крагуяр, който все чакаше избягалия сокол на края на леса и не смееше да се върне. Ненадейно като последен отек на шумния ден засвириха рязко и недружно тръби, завикаха диви гърлени гласове и от гората излязоха татарите, които изпращаше царят.

Събо погледна към новодошлите татари, които се викаха със своите съплеменници, дошли по-рано, погледна пак към двора и стана. Той побутна Гедеона.

– Хайде! – каза Събо. – Подръпни мечката да стане!

Чуйпетльовецът измърмори нещо недоволно и се изправи. Той опъна въжето и бутна с крак задрямалото животно.

– У-у, Станке! – подвикна ѝ той.

Мечката изръмжа, но послушно се вдигна от земята.

– Хайде, дома ще си вървим! – насърчи я Гедеон и после гръмко и продължително се прозя. И дръпна въжето, за да поведе животното към гората. На мечката, изглежда, съвсем не ѝ се отиваше дома. Тя обърна глава към станяницата и като вдигна муцуната си, взе да души. Па тихо и доволно заръмжа.

– Знае Станка де има круши – засмя се Събо. – Тегли, тегли към станяницата! И за нея, и за нас ще има на сватбата.

Мечката сякаш сама разбра думите на хусарина и опъна здраво въжето към портите. Ала Гедеон не се мръдна от мястото.

– Не искам на сватбата – пробърбори той и упорито задърпа животното. – Хай при Коложега!

– За какво ти е притрябвал Коложега – ядосано, ала ниско отвърна Събо. – Той няма да избяга. Виж го ти, от царска трапеза не иска да яде. Тегли, ти казвам! Я погледни, готвачите се разшетаха.

И Събо пак хвърли поглед към станяницата. Наистина, един през други влизаха и излизаха царски слуги със запретнати ръкави и препълнени блюда. Мечката заръмжа още по-силно, като душеше непрестанно.

– Не ща – повтори Гедеон и махна с ръка. – Обрад ще гълчи.

– Взел ти ума Обрад. А защо не щеш?

Гедеон се почеса по врата и си набърчи челото, ала, изглежда, нищо не можа да съобрази. И пак повтори:

– Обрад ще гълчи.

После, като че ли отведнъж се досети.

– Грешно е – добави той.

Събо най-сетне се разсърди.

– Грешно е, Обрад ще гълчи – развика се той, дори гласа си отпусна повечко. – Да се провали и Обрад, и цялото ви богомилско село! Да ви изядат вепри и суша да ви изгори! Знаеш ли, като извикам ей сега, че от иконите се гнусиш и не се кръстиш, царят ще те даде на татарите жив да те одерат?

Селянинът погледна страхливо, ала едното му око блесна.

– Извикай – каза той глухо, но разбрано. – Пък аз ще кажа на царя, че си хусарин, а не си от селото.

Събо го загледа някак притихнал.

– Малко ум си имал в главата – пробъбра той замислено. – Добре, ти върви при Коложега, а на мене дай въжето. И с един мечкарин Станка ще играе.

И посегна да го вземе. Гедеон си дръпна ръцете.

– Не давам – измърмори упоритият селянин.

– Не даваш, а мечката сама ще тръгне след мене. Хайде, Станке – извика Събо весело. – Все с нещо царят ще ни обдари.

Той тръгна и като измъкна изпод пазвата си една малка цевница, прилична на дюдюк, засвири припряно и игриво.

Мечката опъна, опъна въжето и повлече Гедеона.

Така тримата – най-напред Събо със свирката, после мечката и най-после Гедеон, който все се теглеше назад – влязоха в широките порти на станяницата.

Като подрипваше или ситнеше на едно място, Събо обиколи около болярските коли и след дълъг полукръг се приближи до вратата на станяницата. Там той се спря, удари тоягата си о прага и като бутна с крак мечката, запя със силен глас:

Цар си седи пред палати,
пред палати вино пие
от зимници с возилници
на трапези позлатени.
Та му служат добри слуги,
та го черпят руйно вино.

Мечката се изправи на задните си крака и изрева.

– Хайде, Станке, хайде поиграй! – извика ѝ Събо, па промени песента:

Писала е царица
на лескова пръчица:
старци любят момите,
момците любят бабите.
Чула е баба, разбрала.
Премени се баба, уреди –
скрипалците – обеци,
подножките – златици,
огрибката – чапрази,
метлата ѝ – перото,
бърдото ѝ – зъбите,
основата – косата,
че на хоро отиде.

– Де, Станке, кажи сега как баба хоро играла! – продължи Събо, като подтикна тоягата си между предните лапи на мечката, за да не падне, а с едното око надникна вътре, откъдето идваше шум на местени блюда, смях и гласове. Мечката тромаво се заклати на едно място, като люлееше тежката си глава и душеше към станяницата. Около двамата мечкари скоро се натрупаха слуги с празни подноси и с мехове вино и няколко телохранители със снети ризници. Прилепи се и самият божек и заприглася на Съба с гъгнивия си глас.

Когато мечката свърши хорото и уморено приклекна на земята, между царските хора се разнесе смях.

– Сполай на Станка, добро хоро ни изигра – обади се един червендалест телохранител. – Ала не е ли тая мечката, дето уплаши царевата снаха и царевия син?

– Че и тя да е, какво? – отвърна Събо дръзко. – Да не беше оня крагуяр изпущал сокола, мечката мирна щеше да седи.

– Така е – каза другият примирително. – Соколът клъвна животното по ухото.

– Ти да си благодарен, че царевият син е добър. Па ако не беше щерката на болярина Петра да омотае въжето и болярите да извадят мечовете си овреме, кой знае какво щеше да сполети невестата – намеси се пак дебелият телохранител. – Тогава и мечка, и мечкари щяха да се търкалят край пътя, надупчени на решето.

Слугите шумно се разсмяха.

– Тука ли е Елена болярката? – попита Събо, като се престори, че не чу смеха. – Станка все за нея пита. Нали ма, Станке?

Събо пак побутна животното с тоягата и запя:

Ой те тебе, Елено болярке,
не нижи ситен маргарит,
ни бащини жълти златици...

Тъкмо в това време на вратата се показа един млад болярин с весело лице.

– Вие ли сте мечкарите? Хайде, влизайте! Царевият син ви вика. Само да държите здраво мечката – обади се той и се отдръпна.

Събо прекрачи през прага на станяницата, а подир него минаха мечката и Гедеон. Като влезе в горницата, Събо си сне калпака и се поклони чак до пода. После метна бърз поглед наоколо.

Докато на двора беше все още видело, тука бе тъмно и затова по стените гореше борина, а на ъгъла в иконостаса мъждукаше и Хубавелиното кандило. Одърът сега не личеше под постланите скъпи кожи, килими и наваляните дебели като житен сноп възглавници. На него седяха около тридесет души – мъжете от едната страна, жените – от другата. По средата, на по-височко място, бяха царевият син и невестата му. Михаил-Асен гледаше с някакво възбуждение и щом мечката си наведе главата до пода, както я накара Събо, засмя се неудържимо и хвърли веднага една пара към мечкарите. Невестата му отначало не забеляза влезлите, защото беше заета с две свои играчки: с маймунка, която ѝ бъркаше в блюдото и си тъпчеше бузите до пукване, и с малко арапче, което въртеше налято и нагласно големите си очи и си показваше хубавите бели зъби. Щом видя животното, което тъй много я уплаши пред портите на станяницата, по лицето ѝ се изписа жив страх и едновременно детско любопитство и тя се притисна до горда̀та възстара жена, която седеше от дясната ѝ страна. До царевия син се беше наредил Раксин. Лицето му си стоеше все тъй спокойно и разсъдливо, а и тук, на трапезата, той поглеждаше наоколо с питлив поглед и държеше реда. Елена, болярката, се намираше близо до малката невеста и допри когато забеляза, че тя се уплаши от мечката, наведе се през масата и прошепна няколко думи на ухото ѝ. Нататък се редяха все боляри и болярки. Византийците личеха по това, че не се смееха тъй непрекъснато и подигравателно се споглеждаха, когато Михаил-Асен хвърли парата на Събо и се разсмя. Масите бяха покрити с бели тъкани покривки и тежаха от ястия, от сребърни кърчази и от шулета, пълни с пенесто вино. Между ястията, върху самия месал, бяха изсипани цели купчини лешници, сушено грозде и бадеми. Събо забеляза, че пред всекиго имаше сребърно блюдо, само пред царевия син и пред невестата му блюдата бяха големи и златни. Общ ленен презръчник обикаляше цялата трапеза.

Мечката взе неспокойно да се движи и заръмжа.

– Какво иска мечката? – запита царевият син, като все се надигаше от мястото си, за да гледа по-добре. – Хайде да ни поиграе малко!

И той се наведе към малката Мария и пошепна нещо на ухото ѝ.

Събо поизгледа гостите.

– Какво ли иска, царю – каза той и се поклони. – Дар да ѝ дариш иска: свилено рухо като на сватбарка, медена погача, задето ще те повесели, и една тояга по дирника, че те уплаши. Па ако ти е царска воля, дари с тия неща и мечкарите.

Гостите се разсмяха.

– Хитро приказва мечкаринът, Михаилчо – обади се един стар болярин с добро и пълно лице, който седеше уж към края на трапезата, но, изглежда, беше на почит. – Ще имаш ли сега сърце да го накажеш?

– Той е простен, той е простен! – завика царевият син със зачервени бузи. – И дарове ще получат и мечкарите, и мечката. Още сега. Може ли, протосевасте? – обърна се той към стария болярин.

– Може, може – отговори бавно и тежко боляри-

нът. – Като даряваш, не се скъпи, с широка ръка давай; като наказваш – наказвай. Тъй, по царски!

Но царевият син се наклони и над ухото на седящия до него Раксин и му каза навярно същите думи. Лицето на протовестиария се изопна.

– Воля ти е – каза той тихо, – ала и тояга си заслужават мечкарите като отроци.

Младият Михаил-Асен доби обиден и нажален вид. Той малко се позамисли.

– Не може така, вуйчо Раксине – извика най-после той и плесна с ръце. – Всичко е опростено!

И като остави настрана и Раксина, и протосеваста, веднага се обърна към Съба.

– Нека поиграе най-първо мечката! – каза Михаил-Асен с нетърпение в гласа.

– Още едно иска мечката, царю, ала не от тебе – започна Събо бавно, като гледаше само царевия син. – Коя беше тая юнак болярка, дето я тупна на земята като яре?

– Коя ли? – извика Михаил-Асен. – Ето я, Елена, на великия прахтор Петра дъщерята. Че какво иска от нея мечката? – любопитно запита той и посочи към Елена.

Събо се обърна тогава към момата, която го гледаше зачудено.

– Елено болярко – започна пак той и се поклони, – хвала ти на болярство и на юначество! Хубаво тупна ти нашата Станка в праха, сватбарската ѝ премяна оваля. Не ти се сърди Станка, болярко. Ръката да ѝ подадеш, ще я целуне. Не само ще ти я целуне и оближе, ами и нещо ще ти даде.

– Товар круши и возилница мед – изсмя се един от младите боляри и закачливо погледна Елена.

– Всякакъв дар е хубав, от чисто сърце кога е даден – отвърна Събо, като за миг се обърна към болярина. – Не, болярино. Станка отбира и от чест, и от благочиние.

И Събо пак погледна Елена.

– Ето що Станка иска да ти даде, болярко – каза той и като бръкна в пазвата си, протегна на Елена с два пръста един тежък златен пръстен.

– Пръстен! – извикаха в един глас и болярките, и болярите, а някои от тях се надигнаха от местата си.

Младият царев син притури: „Честито, честито!“

И започна пак да шушне на малката княгиня, която нищо не можа да разбере от станалото.

Елена стоя малко време неподвижна, с поглед втренчен в пръстена, който Събо все държеше протегнат към нея. Лицето ѝ малко по малко стана алено като божур, после изведнъж побледня. Тя бързо стана и взе златната халка.

– Този пръстен е мой – каза тя тихо. – Защо се глумиш, мечкарино?

Събо се засмя:

– Така си и мислех, болярко. Като си дръпнала въжето да събориш Станка, той се изхлузнал от пръста ти. Сама тя го изрови от праха на пътя до портите, дето соколът...

– Спри, спри, мечкарино! – завика с все глас Михаил-Асен. – Ти казваш, сама мечката ли изровила пръстена? Слушате ли, боляри? А ние я държим още гладна! Станете! – извика той на един слуга, който носеше на широка тепсия една топла, подсладена с мед и нашарена със сусам пита и се канеше да я сложи на трапезата. – Не тука, стига ни нам. На мечката, на мечката!

– Не, чакай! – каза пак той, когато слугата, объркан и уплашен, се готвеше да се обърне. – Не на тепсия, на златно блюдо!

И царевият син бързо подаде на слугата своето

голямо златно блюдо и заедно с него прехвърли там питата.

Между болярите се вдигна шум и бурен смях.

– Да си жив, Михаилчо! Да столетиш! – извика от единия край на трапезата предишният болярин, протосевастът. – Тъй, по царски! Златен пръстен изровила, в златно блюдо да яде. Ха-ха!

От масата наскачаха по-буйните боляри, пък и болярките понадигнаха глави.

– Яж, яж, мецано! – завикаха отвред.

– Наздраве да ти е царска погача от царско блюдо!

– Дайте вино, да не ѝ пресядa!

– Мед, още мед!

– Че тогава да я турим на трапезата бе, боляри!

– За чест, за чест и за помен кога се е празнувала сватбата на царевия син!

Тая дума съвсем разгорещи пийналите боляри. Повечето от тях оставиха мечката и погачата и се обърнаха към Михаила-Асеня:

– Да живее царевият син!

– Да живее Михаил-Асен!

– И невестата му Мария да живее! Малката княгиня, като видя всички очи устремени към нея, се позабърка, но когато Михаил ѝ пошушна нещо, тя си показа пак хубавите ситни зъбки и замахна с ръчицата си.

– Да живее царят и императорът! – извика и Михаил-Асен, като се поизчерви и погледна към византийците.

Болярите изпразниха на един дъх чашите си.

– Да живее Йоан-Александър и Андроник! – пробъбра и протосевастът и удари силно сребърната си чаша о масата. – Да живеят и гърци, и българи и мир да пребъдва между нас! Стига сме проливали християнска кръв!

Той наведе глава и дългата му бяла брада се разля по тъмнокафявата дреха като разтопена пряспа сняг.

– Кир Ставраки – продума той, като повдигна челото си и загледа към един нисък сух византиец, побелял като него, който седеше до Раксина. – Макар да ми се виждаш нещо сърдит, ама ще те попитам. Помниш ли, кога при стария император ние с болярина Гръдя – бог да го прости! – дойдохме в Цариград, пратени от цар Михаила Шишмана – и него бог да прости! Помниш ли?

Византиецът вдигна своите малки безцветни очи и кимна с глава.

– Помня, боляр Панцос – каза той неохотно и на български.

– А виното, дето пихме, и наздравиците, които изрекохме, помниш ли?

– Много вода протекла, остарял – отвърна византиецът бавно, като търсеше думите си.

Протосевастът Панчо го погледна малко с намръщено чело.

– Остарял? И аз остарях, а тъй нищо не съм забравил – издума той изтежко. – Всичко ми е в главата, като че някой граматик го е записвал. Слагахме и вдигахме чашите и все за мир ни беше приказката. И кръста целувахме, и патриархът ни благослови. А после пак се хванахме за мечовете.

– Кир протосевасте – провикна се един млад византиец с обидено лице, – не хубаво, не хубаво! Ромеи... – И той довърши на гръцки, като гледаше към царевия син и към Раксина.

Раксин хвърли лош поглед към протосеваста и продума бавно:

– Виното сърцето весели, а ума размътва.

Боляринът Панчо въздъхна и набърчи чело.

– Не, Раксине, не ми е размътило ума виното. И

ти, кир Мануиле, прощавай – обърна се той към младия византиец. – Не коря гърците, гости сте ни – с добро и с любов сме се срещали, тъй и да се изпратим. Друга ми е думата.

Протосевастът се спря и обходи с поглед всички.

– Стар съм и утре, други ден ще ида при Гръдя и при Шишмана, пред господа и праведния му съд да се представя. Може и да се мамя, ала така ми се струва, много християнска кръв ще се лее. Тежи ми нещо на сърцето, честни гости боляри. Тия агарянци много взеха да напират към християнската земя за пакост и за гибел. Палят и грабят, и робе робят. Кога ще се свърши това, не му се вижда краят!

– Бог и свети Димитър пазят! – издума старият Ставраки и се прекръсти.

Младият предишен византиец пак скочи и все тъй буйно и разпалено говори на гръцки. Като свърши, другите гърци и някои от българските боляри изръкопляскаха.

– Разбрах, разбрах – подхвана протосевастът и помаха глава. – Млад си и всичко ти е лесно, кир Мануиле. Императорът и Кантакузин отбили, казваш, султан Урхановата войска от трийсет и шест кораба и ти си бил там. Чувах и аз и дано все тъй християните да побеждават агарянците. И за пленените знатни агарянци чувах. Ала какво? Оттук ги изпъдиш, оттам ще ти дойдат и като видиш, пак християнска кръв са пролели и християнски труд погазили. Де са Никомидия и Никея – до Цариград, а дотам Урхановата сила стига.

– Ех ти, Панчо! – издума оня весел български болярин, който бе повикал мечкарите в горницата. Лицето му беше още по-засмяно, устните – влажни от изпитото вино. – Отдалеч си седнал да мислиш. Император Андроник и Йоан Кантакузин са храбри витязи, а пък до нашата черга, е-е, колко има! Да пием, да пием, гости, за гибелта на агарянците!

Младите боляри и византийците веднага го последваха и изпиха в наздравица чашите си. Протосевастът само не изпи своята чаша и дълго мълча.

– Лесно е, Витомире, с наздравици да побеждаваш – каза най-после той. – Спи на това ухо, че е далеко от нашата черга. Ето нà, виждате ли, братя християни. – И гласът му зазвуча гръмко и мощно, а очите блеснаха под нависналите бели вежди. – До нас, българите, е далеко, а до вас, гърците, сякаш нищо няма. Ежете се и сърдете се, карайте се и проливайте помежду си християнска кръв, а дò ще време и нозете на султана ще целувате. Помнете ми думата, дано и внуците ви не бъдат живи дотогава!

В думите му имаше някаква тъмна и вдъхновена прокоба. Целият той порасна като че ли над всички, а очите му горяха с ярък пророчески огън. Широката му гръд дишаше тежко и шумно. Той перна с ръка своята напълнена чаша и виното се разля на покривката, алено и гъсто като кръв.

– Не искам вино, пийте вие – каза той мрачно. – Своята кръв и кръвта на децата си пиете. А ти, Михаилчо – обърна се протосевастът към царевия син, който седеше притихнал и побледнял и слушаше мълком, – препаши меч и укрепи своята десница! Тежки, усилни години ще дойдат за християните, помни болярина Панча.

Протосевастът седна и облакъти побелялата си глава, прорязана от темето до веждите с белег от стара рана.

– Пейте – издума глухо той, без да вдигне очи, – пейте! Песен пейте, ала не за кръв, а за побратимство!

– Да попеем – извика веселият Витомир. – Коя да попеем, боляри – обърна се той към мъжете, – коя е

песен за побратимство? Де що има песни, все са за кръв и за юначество.

– За Тунджа песента – извика някой. – Край Тунджа почнахме сватбата и побратимството, за нея да пеем!

– Добре – каза Витомир. И той запя:

Сбили ми се, побили
три реки, три драги сестри –
Арда и още Марица,
и Тунджа, сестра най-малка.
Малко се много побили,
тъкмо ми три дни, три нощи,
ни една назад не стъпя,
ни една поклон не прави...

Протосевастът вдигна глава.

– Виждате ли какво казва песента? – продума той.

Ни една назад не стъпя,
ни една поклон не прави.

– А какво ще бъде после, никой и не помисля. Продължавай, Витомире! Пейте, християни!

И старият протосеваст примеси гласа си. Песента продължи до края, но пяха без сърце, тъй, по заръки.

Изведнъж избухна кръшен момински смях. Болярките бяха допрели главите си и сочеха към другия край на горницата.

– Гледайте, гледайте, боляри, забравихме мечката – викаше едната от тях, чипоноса, с луннички и присмехулни очи. – Наяде се и заигра. Вярно е, значи, дето казват: гладна мечка хоро не играе. Очите на всички се обърнаха нататък. Мечката беше изяла сладката сусамена пита, а Събо, като бе вдигнал тоягата между краката ѝ, я караше да играе. Мечката, макар и лениво и тежко, тресеше цялото си тяло и ръмжеше доволно. При светлината на борината нейните малки кръгли очи едва се виждаха от надвисналото оваляно руно.

– Дариха Станка и тя си отплаща – продума Събо.

– А на вас дадоха ли? – извика от мястото си Михаил-Асен, който забрави протосеваста и неговите зловещи предсказания и отново цял засия от любопитство.

– Дадоха, дадоха – отговори Събо. – Похапнахме, попийнахме, сполай ти, царю!

И той крадешком метна поглед към страната на Елена. Тя не беше се мръднала от мястото си и го гледаше втренчено с черните си бляскави очи. Една гънка се вдълбаеше между хубавите ѝ вити вежди.

– Ами да меси хляб може ли? – обади се пак същата болярка с чипия нос.

– Може. И хляб, и шарен кравай, само просури за нафора не меси, не е християнка.

Болярките се разсмяха, а Събо накара мечката да седне на пода, а Гедеон – да си наведе гърба.

– Де, Станке, помеси, че те гледат женихли-годежаре! Невеста ще те правим – каза той в скороговорка.

Мечката послушно заваля лапите си по гърба на Гедеона. Малката княгиня се изправи на мястото си и запляска с ръце. Михаил-Асен я последва.

Чипоносата болярка се обърна ненадейно към Елена и като сви закачливо уста, каза високо, за да чуят всички:

– Дали ще годим мечката, не зная, ала Елена ще годим скоро. Тя и пръстен получи. Де е пръстенът? – пресече се тя и грабна ръцете на Елена, но ни на дясната, ни на лявата ръка имаше пръстен.

Болярката дълго я гледа с примижали очи.

– Нещо ти е легнало на сърце – каза тихо тя и с доброта. – За някого ли тъгуваш, за баща си ли мислиш?

Елена си отдръпна леко ръцете.

– Тоя, за когото тъгувам, ме измами – отговори тя също тихо, но с твърд глас. – Аз няма да му простя.

И гордо блеснаха очите ѝ.

В това време болярите отново запяха:

Ой те тебе, цар Асене!
Завил се е сив бял сокол
над цареви равни двори...

От дружните мъжествени гласове, от сърдечния игрив напев личеше, че тая песен им беше по сърце.

....

Много още пяха болярите, много мехове с вино изпразниха в какви не наздравици, а веселият песнопой Витомир, след като свърши всички песни – юнашките и любовните, – започна да целува кир Мануила и да се кълне, че ще иде бой да се бие с агарянци и да сложи буйна глава за християнска вяра и за Христово име.

Димящата борина едва осветяваше горницата и развеселените боляри, а кандилото на Хубавела отдавна беше изгаснало и пезулът с иконостаса се тъмнееше в ъгъла като детско гробче, окичено с босилек и божо дръвце. Самата Хубавела спеше на средното стъпало на дървената стълба, която водеше до малката ѝ стаичка, и личеше си, че е нямала сили да стигне догоре, а е рекла да подремне на стъпалото и да погледа още малко болярския пир. Шапката беше съвсем килната на тила, новата ѝ бяла премяна бе оваляна, но лицето ѝ още пазеше блажено и почтително изражение, сякаш и насъне тя преживяваше всички тия невиждани и редки случки на деня. Наблизо до самото огнище, опрян на стената, дремеше и просякът дядо Кузман, а между скута му лежеше стара полуизгнила гъдулка. При някоя по-гръмка наздравица той отваряше сънено едното си око и допираше до струните извития и прегърбен като кобилица лък. Но или пръстите не следваха песента, или лъкът се хлъзгаше по намокрените с вино струни и божекът захъркваше пак с отворена уста. Само Смил още се държеше на крака и разнасяше и пълнеше чашите заедно с царските слуги: една чаша поднасяше на болярина, а другата сърбаше набързо зад гърба му.

Малката невеста скоро заспа на мястото си. Старата гъркиня я вдигна на ръце и я занесе от горницата, последвана донякъде от царевия син, комуто също се спеше, но не искаше да остане надире от болярите и крадешком от Раксина пълнеше своята чаша. Скоро след изнасянето на княгинята от местата си се надигнаха и болярките сред шумните викове на помладите боляри, които не искаха да ги пуснат. За да им угодят, те наистина останаха още някое време, изпяха една песен и се посмяха на Витомировите лудории. Втори път болярите не можаха да ги удържат. Болярките станаха изедно и се отправиха към вратата. Последна стана от одъра Елена.

Като забеляза, че болярите и болярките се наситиха на мечешките игри, Събо побърза да отпрати мечката с Гедеона при Коложега. Сам той взе едно трикрако столче и седна до прага. Така можеше да гледа лесно навън и да следи кой влиза и кой излиза от горницата. От време на време поглеждаше незабелязано към Елена. Откъм двора полъхваше свеж ветрец, а лесът зад бялата ограда на станяницата шумеше продължително и тихо. През шумата на големия бряст, който се издигаше до самата сграда, блестяха трите звезди на Ралицата, а когато тихият вечерник разклащаше листата, нему се струваше, че не клоните се веят, а самите звезди се люлеят на небето като на люлки през Гергьовден. От изпитото вино и от умора нему се додряма. Поиска му се да се изтегне на откри-

то в копа сено и след като кихне два-три пъти от праха и от дъха на мащерка, да заспи без грижа, без мисъл, като малко овчарче под звездния покров. Донякъде той следи песните на болярите и самичък пригласяше с половин глас, после престана да ги чува или изведнъж идваше до ухото му някоя откъсната дума, някое юнашко име. За да обори дрямката, той си повтаряше на ума, че трябва да чака Елена, когато мине край него, за да види в коя кола ще отиде да спи. И веднага съвсем отрезвяваше, поглеждаше към леса и си мислеше, че там сега на самия край на гората стои под някой дъб Момчил и очаква неговия знак, за да притърчи с коня си и с Райка да отвлече болярката. Пък кой знае защо, нему се стори, че или Момчил ще закъснее, или болярката ще се сети, ще извика и него, а може и Момчила да хванат, да вържат и хвърлят в тъмница. От това го досраша така, че му се поиска да даде още сега знак на войводата, за се охрабри от тропота на неговия кон и от бясното му препускане. Но страхът му скоро мина сам по себе си и остана боязън, като че ли смътно предчувствие за грядущето. Той пак погледна Елена и стори му се, че тя хвана този поглед. Омръзна му да чака като просяк на вратата и да бди като копой. Защо ли не излизат болярките? И изведнъж дрямката го налегна съвсем, тъкмо когато болярките се надигнаха за втори път от местата си. През премрежените си очи той видя как една след друга, или пък хванати по две, болярките се запътиха към вратата, дори ги позна, защото беше научил имената им: русата, висока и тънка като топола Елица, мургавата и пълна Христина със сърнените очи... И пак тъй ненадейно стори му се, че тая, която идеше най-последна сама-самичка, не е Елена болярката, а – Ефросина, Момчиловата сестра, която някога беше наречена на Стефана, сина му, а той, Събо, старият Събо, не даваше думата си за годеж и за сватба, защото сам нямаше мира от очите ѝ. Същият стан – висок, кръшен, – същите вити хубави вежди, същата орисия – да я грабнат и младостта ѝ да почернят. Събо усети, че покрай него мина една жена и в отворената му шепа падна нещо кръгло и малко. Той отвори широко очи, дрямката му се разпръсна и при светлината на борината и сиянието на звездите видя, че това е пръстенът, който беше дал на Елена. Събо скочи от столчето и погледна на двора. Елена наближаваше вече сянката на бряста.

Хусаринът слезе бързо по стъпалата и все още унесен в мислите си, извика подире ѝ:

– Ефросино!

Ала веднага разбра грешката си и като побърза да настигне Елена под бряста, пошъпна тихо: „Болярко, болярко!“

Момата се обърна тъй бързо, че Събо се намери с нея лице срещу лице. Макар да беше тъмно, в сянката очите ѝ блестяха и тя го изгледа така гордо, че хусаринът се дръпна назад. „Не за болярка, а за царица е родена“ – си спомни той думите на стария песяк, от когото научи името ѝ. „Виж каква щерка имал тоя болярин Петър, мътната да го вземе!“ – каза си той сам. И като че ли едва сега му дойде на ума, че тая Елена е дъщерята на великия прахтор Петра, на когото той и Момчил имаха да мъстят за толкова злини. За първи път усети злорадство, че тая лична девойка щеше да я отвлече неговият побратим.

– Какво ти трябва, мечкарино – попита тя с тих и горд глас, – защо ме викаш?

И без да дочака отговор, тя веднага заговори сама:

– Ако си откраднал пръстена, нà, връщам ти го, прави щото щеш с него. Ако... ако някой ти е дал пръстена, иди да намериш тоя човек и пак да му го върнеш.

Той ме надигра на Комненовата ливада при Одрин и пръстенът като залог му се падна. Каквото е дала веднъж щерката на великия болярин Петра, в гроб е зарито, тъй да му кажеш. Чуваш ли, селянино?

И тя тропна ядно с крак.

Събо се дръпна малко назад, погледна я и си продума: „Огън си, ама има и връшник за огъня." После високо проговори:

– Чувам, чувам, болярко! Ти вярно отгада: не съм откраднал пръстена, нито съм го намерил, най ми е за тебе даден. Слушай, болярко – каза той с по-нисък глас и се огледа наоколо, – не се сърди на юнака! Пръстена ти в облог му даде, а той ти го връща като знак. Той твоето добро мисли.

– Има кой да мисли за мене – отвърна Елена все тъй гордо. – Хайде, мечкарино, върви си сега при отроците и крагуярите. Ако ме видят болярите, че приказвам с тебе, и песен в Търново ще ми измислят.

И болярката се полуобърна да си върви.

– Болярко – пошепна Събо и в сърцето му избликна предишната боязън: или Момчил ще закъснее, или Елена ще се сети и ще разбере всичко! – Болярко – повтори той, – нима живота и младостта си не жалиш?

Както се беше обърнала, младата болярка го изгледа през рамо.

– А кой иска да похити младостта ми и живота ми? – продума тя.

– Болярко – продължи Събо и пристъпи до нея. – Чувала ли си името на Момчила? Знаеш ли нещо за него?

– За Момчила? Не, не зная кой е Момчил. Чакай! – пресече се болярката. – Като ме питаш за този Момчил, друго ми дойде на ум. Защо ти ме назова отначало Ефросина? Аз зная това име от баща си.

Хусаринът бързо се дръпна назад, сякаш някой го удари с върлина но темето и му се зави свят.

– От баща си ли? – пресипнало и глухо пошепна той. – За каква Ефросина знаеш ти, болярко?

– А ти защо с това име ме назова? – припряно притури момата.

– Ех, болярко – неохотно заговори Събо, – нито е място, нито е време да говорим защо и за какво. Заприлича ми ти на една Ефросина, която знаех някога. Хубава и напета беше като тебе.

– Жива ли е още тя? – запита с любопитство Елена.

Мечкаринът махна с ръка.

– Кажи-речи... мъртва. В манастир.

– Струва ми се, тая Ефросина ще е била същата – додаде някак замислено болярката. – Преди година, като отивах на църква, баща ми извади два сребърни гроша и ги пъхна в ръката ми. „На тия грошове, пък запали дебела свещ и кажи да споменат една... Ефросина, една сирота!"

Ненадейно Събо се отстрани от сянката на брясата и тръгна към портата. Болярката го заследи с поглед. Наполовин път той се спря и като че ли се заслуша в нещо навън.

– Слушаш ли, болярко – попита той с променен глас и посочи с ръка към пътя, – слушаш ли тоя конски тропот?

Елена също вдигна глава и се заслуша. Наистина, отдалеко, но ясно се чуваше тропот на конски копита. И сякаш не един кон, а няколко коня се приближаваха към станяницата, тъкмо от оная посока, която сочеше ръката на хусарина.

– Кой иде? – запита болярката.

Събо се приближи до нея.

– Болярко, свети Михаил Стратилат да ме убие с копието си, ако това не е боляринът, комуто ти в Одрин даде пръстена.

– Болярин Драгшан! – извика девойката високо. – Отде знаеш това?

Събо съвсем се доближи до нея и дори хвана полата на наметката ѝ.

– Болярко, благодари на Богородица, ако иде Драгшан – заговори той глухо. – Както ми рече болярин ът, тъй ще излезе. Тая нощ Момчил, за когото говорихме, щял да нападне станяницата, да те отвлече като своя невеста...

– Да ме отвлече ли? – извика пак болярката. – Отде ме знае този Момчил и защо иска мене да ме отвлече?

– Елено болярко – продължи бързо Събо, но с едно ухо към пътя, дето все по-ясно се чуваше конският тропот. „Момчил е, Момчил – помисли си Събо и сърцето му заби силно. – Омръзнало му е да чака, ей го сам иде. Дано само татарите да са го взели за царски гонец! Уж дрехите на болярина Воислава щеше да облече!" – Този Момчил – поде думата си той – някога бил отрок на баща ти. Болярин ът ли е бил сприхав, или отрокът не обичал да се покорява, не зная, ала Момчил запазил зла памет за него. Па после забягнал в горите и станал хусарин. Паднало му сега да мъсти на баща ти, ще си отмъсти с тебе. Дано болярин Драгшан да го е прогонил и да ни носи добри вести!

– Че само болярин Драгшан ли ще ме заварди? Какво са другите боляри и бащини ми слуги – гордо издума тя. – Пък и сама да останех, жива няма да се дам в ръцете на разбойника.

Като я видя отново тъй горда и смела, Събо пак се убоя и предишното лошо предчувствие мина през ума му. „Как да я доведа до портите?" – се запита той и сякаш загубил всичките си думи, потегли я силничко за полата. Конският тропот идеше вече съвсем отблизо. Дори чуваше се дрънкане на стремена и звек на мечове.

Девойката рязко дръпна наметката си от ръцете му и го изгледа недоверчиво.

– Защо ме теглиш, мечкарино? – каза тя и някакво подозрение блесна в очите ѝ. Болярката простря напред ръцете си и извика: – Ти ме лъжеш!

За миг тя се ослуша в конския тропот и се обърна към станяницата, за да повика за помощ болярите.

Ала Събо предугади това. „Ако извика, ще наскачат болярите, ще ни заобиколят войниците и слугите – или сега, или никога!" – мина като вихър през ума му. В същото време мярнаха му се сенките на няколко коня до портите. „Време е, мътната да ме вземе!" – насърчи се сам той и преди да извика Елена, чевръсто метна върху главата ѝ своя шарен клашник, преграбчи я здраво през кръста и я помъкна към портите.

– Побратиме! Райко! – извика Събо тихо, като усещаше, че лесно няма да домъкне товара си до края. Девойката глухо викаше под клашника и го биеше по лицето със свободната си ръка. Пък стори му се, че откъм горницата настана тишина, а по пътя тичаха много хора.

Тъкмо когато напрегна последните си сили, Събо усети, че две яки ръце поеха товара от него и над ухото си чу гласа на Момчила:

– По-скоро, Събо, по-скоро! На коня зад Райка!

Едва тогава вдигна глава и видя лицето на Момчила зад рошавата грива на коня. Всичката му боязън се изпари.

– Ех, Момчиле, сполай ти! – изтръгна се от него.

Ала в същия миг Елена отдръпна наметката от главата си и изкрещя:

– На помощ! На помощ! Момчил...

Но тя не можа да довърши, защото Момчил бърже уви наново главата ѝ.

– Към изкопа, след мене! – заповяда той.

И бясно препусна коня си.

Конят на Райко полетя след Момчиловия и Събо

едва успя да се хвърли зад хусарина и да го прегърне през кръста.

– Карай! – извика той, чувайки ясно, че в двора хората се раздвижиха. А някъде по-далеко завикаха уплашени гласове, затопуркаха коне. „Нашите са – помисли си Събо, – ударили са на татарите, за да ги отбият от нас." И той бодна коня в хълбоците със смесено чувство на страх и на радост в сърцето.

Конят бързо догони Момчиловия и едновременно скочи в изкопа. Обгърна ги тъмнина.

Ала в същия миг отзад нещо изфуча и една стрела се заби в лявата плешка на Събо. Топла кръв потече в пазвата му. Зави му се свят и без малко не се строполи на земята.

Но Събо има сила да извика на Райка:

– Раниха ме!

Той чу смътно, че Райко извика нещо Момчилу, после го облъхна топло влажно дишане и нечия ръка го превърза здраво и нашироко с въже.

Преди да изгуби съвсем свяст, на Събо се стори, че Елена пак го погледна с бляскавите си горди очи и в ушите му зазвънтяха нейните думи: „Пък и сама да останех, жива няма да се дам в ръцете на разбойника." „И ще го направи – самичък си възрази той, – трябва да се каже на Момчила." Той направи усилие и отвори очи.

За кратко време Събо видя, че е превързан за Райка и конете бясно препускат през гъста черна гора. Тъкмо насреща над дърветата като три запалени кандила светеха трите звезди на Ралицата.

10
СМЪРТТА НА СЪБО

Първото нещо, което Събо усети, когато се събуди, беше, че е спал дълго тежък сън и е закъснял за някаква припряна работа. Но колкото и да си напъваше мисълта, за нищо не можа да се досети: ту в главата му наставаше отново мрак, ту мисълта му се удължаваше, разтягаше се и бягаше и тогава нему се струваше, че някой разгъва пред него конопено платно за белене, дълго, бавно и безкрай – платното се е проснало по зелената морава като тясна бяла пътечка, а свършване няма. Полека-лека той дойде съвсем на себе си и се огледа.

Лежеше на дясната си страна върху шума под нещо тъмно и ниско, което му се стори отначало да е колиба, ала като се взря по-добре, видя, че това бяха само клоните на стар дъб, които се преплитаха над главата му. Пред него се простираше голяма полянка. По нея лежаха тъмни купчини като стволи на рязани дървета, а от другия край, който се падаше зад рамото му, идваха гласове и сякаш глухо, претръпнало охкане. Той поиска да види по-добре и се мръдна на мястото си. Изведнъж остра болка преряза гърдите му и Събо едва не извика. Чак сега си спомни за стрелата, която го прободе в плешката, и за бясното препускане през гората. „Ранен съм и не ми е чиста работата – помисли си той, – ами де ли са Момчил и Райко? Де ли е Елена?" Поиска му се да има човек около него, да чуе живо слово и водица да му подадат – мъчеше го жажда. А в същото време му мина страшна мисъл през ума: дали не е в плен у татарите, които са се спуснали да ги гонят?

Ослуша се в гласовете да долови някое име, някоя

дума, но ушите му бучаха и той нищо не можа да различи. Тогава Събо пак огледа полянката и погледът му се спря на тъмните купчини. Стори му се, че охкането, което чу по-рано, идваше оттам, от тая тъкмо част на полянката, дето бе пред него. И в същия миг една от тия купчини се размърда, човешка ръка се вдигна към небето със свита пестница и пак падна на земята. „Сеч е имало тука – помисли си Събо, – трупове са това, не стволи. Коя ли душа се разделя със света!“ Нему дожаля, сви му се сърцето на възел. „Хубаво, ако е праведна душа: минава през моста и отива при Христос в рая – пак помисли Събо и забрави сякаш и жаждата, и болката, – ала де ще е праведна, като е хусарска? Тъй и аз ще си умра, та в огнената река да горя – не можах греховете си да изкупя.“

Пак го унесе и полянката с труповете, и лесът наоколо потънаха дълбоко вдън земя и на Съба се стори, че си е здрав-здравеничък и отива, както беше решил, при отца Григория в Парория. Той върви по една пътечка в гората, тясна-тясна, обрасла с жълт лепен и папрат. И се сили да върви бързо, но все нещо му пречи – ту клони го шибат през очите, ту навоите му се развиват и той се спира да ги навие, а най-вече лявото рамо му тежи, тежи, та ще се откъсне. Пътеката се разширява, дърветата оредяват и той излиза на полянка. Ала каква полянка! Малка, околчеста, с висока трева в кръг, а навсякъде другаде тревата е ниска, скосена – откосите дори личат и сеното не е още прибрано... „Че това е самодивското хорище – си казва Събо учуден, – дето е в планината над Занога до Жабешката кула! Защо ли пък са косили тъдява, да ги случат самодиви?“ Той се спира и мисли: да прекоси ли през тревата, или да избиколи, страх го е, пък трябва и да бърза. Както се е спрял в размисъл, чува някой го зове тихо: „Събо, Събо! Мини отсам!“ Гласът е женски, сякаш Ефросининият, ала никой се не вижда. „Прекръсти се и мини!“ – повтаря гласът. Отвъд тревата на самата среда на полянката се показва малка схлупена черквица с килнат кръст над кубето и с такава ниска и тясна врата, че за да влезе човек, трябва одве да се прегърби. Събо се приближава, кръсти се със свалена шапка и пак си мисли: „Де се е видяло църква сред самодивско хорище!“ Приближил-неприближил, а вратата на църквата се отваря и оттам излиза Ефросина в калугерски дрехи, а след нея и отец Григорий, такъв, какъвто го видя той в пещерата. Ефросина вдига ръка, поглежда го, без да се чуди, че и той е тука, и му сочи параклиса. Погледът ѝ е строг, ỳкорен. Събо провира главата си вътре, отдето го лъхва миризма на влага, на тамян и на запалени свещи. Свещи горят навсякъде: по утъпкания под, по стените, по малкия иконостас. Пред него лежи покойник с дръпнато платно над очите. „Кой е?“ – пита Събо и му става страшно от мъртвия, от свещите и от мълчанието на Ефросина и на отца Григория. Ефросина се навежда и тихо-тихо му шепне: „Защо извършихте с Момчила тоя грях? Почерниха мене някога, сега и нея.“ И Събо отведнъж разбира, че покойникът е Елена. „Умря ли?“ – пита той. Ефросина туря пръст на устата, поглежда скришом към стареца и съвсем ниско отговаря: „Сама на себе си ръка наложи!“ „Ах! За това не се досещах!“ – каза си още насъне Събо. Ефросина, отец Григорий и църквицата се стопиха в някакво сияние и той се събуди. Над него се беше надвесил един едър човек и го гледаше със заплакани очи.

– Момчиле! – извика Събо със слаб глас, като позна в надвесения човек своя побратим. – Що стана с Елена?

Момчил се наведе още по-ниско, целуна го по челото и една гореща сълза опари бузата на Съба.

– Ех, остави Елена – продума Момчил и махна с

ръка. – Тя е добре. Изпратих я с Райка при Ефросина отвъд Марица. Ти, ти как си? Боли ли те?

– Нищо не ми е, само водица ми се пие, братко, ако имаш, дай ми – каза все тъй тихо Събо и се опита да вдигне главата си, но само я поклати. – А за Елена те питах, защото току-що я сънувах умряла – сама ръка на себе си наложила. Това исках да ти кажа още като я отвлякохме – да я пазиш. Тя сама тъй ми се вречe: „Сама на себе си..."

– Остави Елена – пресече го Момчил и поднесе до устните му кратуна. – Пък и какво си се загрижил за болярката? Забравяш ли чия е тя щерка?

Събо отпи жадно няколко глътки, после отстрани с ръка кратунката. Обърна очи към Момчила и го загледа с особен поглед.

– Грях извършихме с тебе, побратиме, смъртен грях – пошъпна раненият. – Ще ни пари на душите, както на болярина Петра за Ефросина.

– Кой ти каза това? – извика учудено Момчил. – Сънувал ли си, що?

– Сама Елена. – И мечкаринът въздъхна. – Като излизаше от горницата, дето пируваха царските сватбари, стори ми се, че Ефросина видях тъй, както си беше преди десет години. И сякаш не Елена, ами твоята сестрица щяхме да отвлечем ние – и отвлякохме я – съвсем тихо додаде Събо и притвори очи. Лицето му личеше съвсем изпито, а носът – тънък и дълъг.

Момчил го побутна.

– Защо замълча, Събо? – запита той с уплашен глас.

– Почакай, почакай – отвърна Събо и бавно открu очите си. – Все на сън ме тегли. Щом затворя очите си, и все ще ми се привиди нещо. Ей нà, сега майка си видях, Бог да я прости, съвсем я бях забравил. Преде си от къделята, поглежда ме и клати глава. Значи, няма да ме бъде. Така си е, Момчилко. Ще се представя пред господа и пред праведния му съд, ох!

– Не говори така – със свито гърло каза Момчил. – Носилка сега правят момците и ще те занесат в Чуйпетльово при Обрада. Той е знахар.

– При Обрада ли? Не, няма да дочакам. Тука ще си умра, па тука ме и заровете. А близо ли е Ширине? – попита Събо, като се спираше от време на време.

– Ширине ли? Ей го, това е Ширине, тъй чух да казват.

Събо отвори широко очите си и цял потрепера. Той помръдна десницата си, но едва я придвижи до гърдите.

– Какво искаш, Събо – запита загрижено Момчил. – Какво ти стана?

– Момчилко – едва чуто зашепна мечкаринът. – Вземи ми десницата и ме прекръсти. Виждаш нà, не мога.

Момчил навъси малко веждите си, но изпълни това, което искаше умиращият.

– Сполай ти, братко, сполай и на господа! – каза той. – Ширине, казваш, това е. Ех, пък аз да не го позная. Нали има на горния край оброчище?

– Има.

– Ами виждаш ли зад него един ясен, тъй, висок и разклонен като вила?

– Виждам.

Събо пак помълча, като че ли събираше силите си.

– Братко – каза той най-после, – повдигни ме сега малко да видя с очите си полянката.

Момчил се наведе и като го прихвана за врата, леко го поиздигна. Събо изохка няколко пъти, ала си задържа главата. Той огледа най-първо внимателно оная част на полянката, на която досега гледаше лежешком.

– Сеч е имало хубава тука, братко, не на шега –

зашъпна той и погледът му се спираше на всеки труп. – Татари ли ви настигнаха?

– И татари, и царски слуги.

– Нищо, нищо не съм чул – заклати глава раненият хусарин, – като пън съм лежал, а вие сте се били, кръв сте проливали. Ех, проклета стрела! А мнозина ли паднаха от нашите?

– Двама-трима, а Едрей в огница се мята.

– Едрей песнопоят ли? Е, веселеше ни момъкът! А това що е, що е това, Момчиле побратиме?

Той си беше обърнал главата към горната страна на полянката, дори има сили да протегне ръка нататък.

Това, което накара умиращия да вдигне ръка и да посочи, бяха шестима обесени, които висяха на клоните на дърветата. Те бяха още живи и се свиваха като червеи, защото висяха с главата надолу. Слабият огън, който гореше до оброчището, осветяваше лицата им, подути и червени от стеклата се кръв, и страшните, изпъкнали до пукване очи. От устните им не излизаше никакъв вик – устата им, както и ръцете, бяха превързани. Те пъшкаха само глухо и продължително. Около огъня, налягали или прави, се тълпяха хусари. Задушена глъчка идеше оттам.

– На какво се чудиш? – издума Момчил, а очите му гледаха обесените студено и спокойно. – С каквато мярка щяха да ни мерят, с такава и ние им отмерихме. Как мислиш, щяха ли да ни погладят с перо, ако ни бяха уловили в изкопа?

– Тъй е, тъй, братко – отвърна тихо Събо, а очите му се напълниха със сълзи. – Ала не ми се искаше на смъртния час да видя как се мъчат човешки души. Пусни ме, пусни ме сега да си легна. Нещо не ми е добре.

Той пак си затвори очите и замълча. Момчил му взе ръката и я стисна. Тя беше хладна.

– Събо! Събо! – повика го пак на име Момчил.

Умиращият погледна.

– Полюби я, не я мъчи, побратиме – продума той с изгасващ глас.

– Кого?

– Елена. Лична девойка е тя. Не за болярка, а за царица е... А на Ефросина кажи... кажи да ме прости... и да се моли за мене. Исках да я видя, Бог не даде. И ти прости, братко – допълни той и обърна очи към Момчила.

– Ти мене прости, Събо – извика Момчил, – аз съм повинен за всичко. Да не ме беше прихващала мисъл за мъст, щеше да си здрав сега. Не, не, няма да умреш – завика той и една сълза потече от лявото му око. – Ей, Войхна, Нисторе, направихте ли носилката? – обърна се той към хусарите.

– Момчиле – каза Събо и го подръпна за дрехата. – Не ми трябва носилка. Ала добре направи, че повика другарите. Да се простя и с тях. Нека дойдат всички! Сега наведи се малко, побратиме.

– Слушай какво ще ти кажа – зашъпна Събо, когато Момчил се наведе над него тъй, че чуваше как нещо хърка тежко в гърдите му. – Знаеш ли защо те накарах да ме прекръстиш, когато чух, че сме на Ширине? От благодарност беше, на Бога сполай да кажа аз, грешникът и хусаринът. Божи знак бе...

И Събо още по-ниско, като че ли се изповядваше, зашъпна с втренчени очи към Момчила:

– Тука, тука преди години нападнахме на купци... Идеха от Макроливада от панаир с много пари. Всички до едного убихме, а парите... парите, дето мене като дял се паднаха, закопах... Ох, слушай, слушай добре; Момчиле, езикът ми едва се върти в устата. Закопах ги, па и други пари, дето съм събирал, закопах... там...

Ръката му се вдигна да покаже, ала само се помръдна.

– Там, там – продължи Събо, като слухтеше, – зад оброчището, между ясена и оброчището. Като изкопаете парите, там и мене заровете. Тъй ми се пада!... Чу ли?

– Чух – отвърна глухо Момчил. – Не ми трябват мене пари. Там да си лежат.

– Не, не, Момчиле, не. Не говори така... Твои са тия пари... Помниш ли веднъж какво ми изповяда: да имаш пари, че да събереш две-три хиляди отбор момци... и не цар в Търново, не базилевс в Цариград да бъдеш, а... в Родопа, дето слънце си видял за първи път, да си основеш царство... царство, Момчиле, без отроци и без боляри. Ей тъй... волно и свободно да е на човешката душа. Помниш ли, а?

– Помня – пак тъй глухо отвърна войводата и още повече наведе главата си.

– Ей нà, видя ли – пошъпна Събо и си изкриви устните като за усмивка. – Помниш, пък не искаш... А с тях, с тия пари, и моите прегрешения ще се изкупят... Там, дето няма цар царина да събира и боляри болярска тлака да искат, няма да има ни отроци, ни парици... Ех, Момчиле, отрок си ти, избягал отрок и всички сме такива!... А защо? От добро, от хубаво ли?... Сам знаеш... А като няма да има отроци, и хусари няма да има, та кръвта човешка да се пролива. Ще се възрадва душата ми и кой знае, може бог да я вземе от огнената река, та в рая да я посели... Тъй, тъй, Момчилко побратиме, твои са парите, закълни ми се... че ще ги вземеш.

– Добре – отвърна Момчил и си вдигна главата, – спокоен бъди. Когато ми потрябват, ще дойда и ще ги взема. Кълна ти се!

Лицето на умиращия просветля. Той изви погледа си настрана.

– А, ето и другарите идат – каза той тихо. Гърдите му се вдигаха все по-тежко, по-мъчително.

– Носилката е готова, войводо – каза Войхна, – Твърдко и Пройчо я носят.

– Носилка не ми трябва, Войхна, а гроб – продума съвсем тихо Събо. – Наредете се наоколо да ви видя и да се простим.

Хусарите си снеха шапките и заобиколиха своя другар.

– Нищо не ти е, Събо – успокои го косматият Халахойда, – ще ти мине като на псе.

– Хайде, стягай се за Чуйпетльово, не говори за гроб – обади се буйният Нистор, ала приказките му сякаш с половин уста бяха издумани.

– Какво... прави... Едрей? – прошъпна с мъка Събо.

Хусарите наведоха глави.

– Умря – отвърна мрачно Войхна. – Да не дава орисницата другиму такава смърт! Отровна е била проклетата татарска стрела.

– Умря песнопоят, ред е сега на мечкарина – едва разбрано продума Събо.

Изведнъж той самичък се поизвдигна над ложето си и бавно погледна нагоре към небето.

– Ни една звездица! – тихо каза той.

После сякаш се ослуша и додаде:

– Сал... гората шуми. Прощавайте, другари... и ти...

Очите се разтвориха прекомерно, той не можа да доизрече думите си. Дълга тръпка разтресе тялото му и главата падна като оловена топка на ложето.

Дълго мълчаха разбойниците с наведени глави и свити вежди, сякаш всеки един от тях виждаше в умрелия себе си: кому стрела пак щеше да прониже гърдите, кому със секира щяха да отсекат главата и като на Съба на смъртния час с беззвездното небе отгоре и с разщумялата гора наоколо. И гората си шумеше тихо, издълго и издълбоко, сама за себе си песен, сама

за себе си жалба, и в тази песен, и в тая жалба нямаше нищо за радостите и скърбите на хората, които шетаха из нейните дебри, а само онова, което вятърът е разнасял, когато е нямало нищо на земята: ни полски цвол и бурен, ни вековен дъб или столовит бук, ни вепър, ни човек. Небето лежеше ниско над леса и сякаш уморено да стои високо и да гледа отдалеч, се беше обтегнало на дърветата, които стърчаха като разперени ръце. Белезникава виделина се тълпеше върху полянката и отблясъкът на гаснещия огън осветяваше ту някое изцъклено око на обесените, ту свитата и сгърчена снага на вкочанясал татарин.

Пръв наруши мълчанието старият Войхна.

– Добър другар беше Събо и храбър хусарин, ех!

– Добър и храбър! – повториха като ехо и другите.

– Време е вече и ние да се махваме оттука. Виж, че ни сметяла друга потеря – продължи той и погледна наведения и мълчалив Момчил. – А къде да закопаем Съба, войводо?

Момчил вдигна глава. Лицето му се беше някак смалило. Той погледна оброчището и ясена, помълча малко и после отсече:

– Тука! – И посочи под дъба. – Дето е умрял, там го заровете!

– Добре – каза Нистор. – И Едрея ще турим до него. Заедно да са.

– Правете каквото трябва – продума Момчил и като се отстрани малко, седна на един обгорял пън и замлъкна.

А в това време, когато хусарите ровеха с мечове и с брадви земята под дъба, техният войвода опря глава на ръцете си и се замисли...

Жал му беше за Съба, жалеше не само смъртта му, а и живота. Тъй си живя старият самичък, непригледан от никого, и умря, дето се казва, с отворени очи. А ведно с него, с побратима му, умря сякаш и неговото минало, умряха всички, които бяха вървели заедно, и Ефросина, сестра му, се загуби и изчезна, и нещо от самия него се отдели от душата му и застана до мъртвия, за да бъде погребано. Нему рядко се случваше да се замисля за предишните години, ала щом го налитаха недобри мисли и в неговото сърце като в неорана целина покълваше безпричинна тъга, тогава му се поискваше да преобърне долното отгоре, та да усети сам себе си, да се узнае, както всички хора: човек, орисан за човешки радости и скърби. И ето, със Съба, струваше му се, отлиташе всичко – и плявата, и зърната от неговото гумно – и нему оставаше само вятърът – вятърът бродник и несретник, който гони тръне по пустогорията, събира мъгли над планините и рее праха по четирите краища на земята. Умря избягалият отрок Събо и с него умря отрокът и в него самия, тоя същият отрок, който преди години замахна със секира по своя болярин и избяга в гората да се крие като див звяр из шумата или да дебне край друмовете богати купци, царски люде или гордите и зли боляри. Ясно му бе, че повече не можеше така да бъде, но що трябваше да почне занапред? Де и с кого да върви?

Неговата майка беше Родопа с тъмните си шумящи лесове. Хубаво е там да се живее, хубаво е и да се мре! А ето, веднъж той стоеше на висок рид и гледаше под себе си планината, покрита, догде стигаше поглед, с гора. И сякаш класила житена нива, върховете на дърветата се огъваха на талази, навеждаха се леко и се изправяха, а вятърът си играеше с шумата им като с вълните на зелено море. Високо над главата му се рееше орел. Той гледаше ту орела, ту планината. Птицата беше много високо в небето, тъй че понякога се губеше в бляскавото сияние на слънцето или личеше като дребна мушица, която кръжи около пламък. Но

тя почна да слиза надолу на бавни кръгове и колкото по-ниско се спущаше птицата, толкова по-големи бяха кръговете на нейния полет, като че ли искаше да достигне кръгозора и да види що има оттатък. Уморена от висините, тя се плъзгаше ниско над зеленото море на гората или дълго висеше неподвижно зад някой дол, наведена над земята и взряна в това, което ставаше долу. „Какво ли вижда в Меропа?" – си каза той, като позна над кои места летеше орелът, и сякаш той сам се обърна на птица и се загледа също надолу. „Ето нà, Смолени, ето Подвис, ето и Арда. Какви юначни мъже живеят там – тънки, та високи като борики! Меропа остана надире, ето Остра, Мняк, а към Одрин ето и Ефрем със седемте кули – все здрави крепости, – а наоколо, пръснати като пилета около квачка, села и села, де живеят овчари и свинари...

Той дълго следи птицата, докле тя заби далеко на юг към приморието, а после прекоси над главата му и се загуби на противната страна към гористите хълмове на Цепино, на Баткун и Перущица. „Какво ли ще бъде да прекося и аз накръст като орела тия покрайнини от Порой и Перитор на приморието до пловдивската хорà и от Марица до Места, от река до река?"

Някога той сам каза това на Съба, а ето сега Събо му припомняше... „Не цар в Търново, не базилевс в Цариград, а в Родопа, де за пръв път слънце си видял... царство без цар, без болярин, без отроци, волно и свободно да е на човешката душа." Ето де трябваше да иде!

„Ех! Побратиме, де да би това!"

И Момчил въздъхна и сърцето му се сви пак за умрелия.

„Защо ми трябваше да грабя Елена, защо? – нахлу пак това питане в душата му и сякаш не знаеше какво да каже, как да отговори сам на себе си. – Обичам ли я? Мразя ли я заради баща ѝ? Какво ми дойде на ума тогава там на Комненовата ливада да се преправя на болярин и да я надиграя?"

Минаха му после през главата Събовите думи:

„Полюби я, не я мъчи!" „Ами ако Елена мене е залюбила? – запита се той. И някъде дълбоко в сърцето му се сви зла мисъл тъй, както се свива змия на колело в шубрацките. – Да ме полюби и да се помъчи болярката! Хусарин и бащин враг да полюби! Да види и старият прахтор как боли сърце и душа за свой!"

Злата мисъл се размърда, сякаш змията надигна глава, за да клъвне някого. „Не само за Ефросина и за тебе, Събо, и за тебе ще мъстя!"

И от това ли, че отново му дожаля за Съба, или за това, че ясната мисъл за минали неправди изличи всичко хубаво от паметта му, Момчил изведнъж видя онова, що криеше под езика си като горчива и гадна хапка: той, вързан за подпорите на болярския трем, с гол нашарен гръб, а отгоре, от пруста, се е надвесил Еленинията баща, отпива вино от голям сребърен кърчаг и от време на време подвикна: „Още, още!" Острата резлива болка на бича и сега пропълзя по тялото му и всичко друго блесна под него, сякаш вчера е било – и слабото още пролетно слънце, което светеше насреща и пригряваше голото му тяло, бориковата гора отвъд, кулата – тъмна и мрачна, а над нея сокол се вие – и пребледнелите и наведени лица на другите отроци наоколо. Когато бичът се спуска върху му, той си затваря очите, за да не извика, а когато след удара кръвта все повече шурти от гърба, той бърза да отвори очите си и да зърне сокола – по-леко му ставаше да гледа свободната птица, зареяна под синьото небе. Соколът лети по-ниско, а и гората сякаш се привежда към него и от снежната пряспа на валога тече мътен порой като ручей от мътни и солени сълзи. И някой се

обажда със старчески глас: „Стига, болярино, стига! Затри момчето!"

....

– Войводо! Войводо! – завика някой над ухото на наведения Момчил и си сложи ръката на рамото му.

Момчил бързо се изправи и диво се огледа наоколо.

– А, ти ли си, Войхна? – рече той, като позна едноокия хусарин. – Какво има?

– Изкопахме гроба криво-ляво и спуснахме Едрея. Да спуснем ли и Съба? – отвърна Войхна и показа купчината пръст, която се чернееше под дъба. – Па и да побързаме. Чини ми се, други татари ще дойдат.

Момчил не отговори нищо, а вдигна поглед нагоре. Небето беше все тъй тъмно и беззвездно. Горните клони на дърветата се клатеха и гората шумеше силно.

– Накъде духа вятърът? – попита той, като си сне погледа от небето.

– Към станяницата. – И Войхна огледа също дърветата.

– Прати неколцина да нахвърлят съчки по пътя, а после да подпалят храстите и дърветата около него – заповяда Момчил.

И добави мрачно:

– Да видим кой ще ни гони тогава. Хайде!

После се доближи до гроба и разбута хусарите, които бяха оградили тялото на Съба. Момчил се наведе и целуна побратима си по челото. То беше вече студено.

– Спуснете го! – каза той и се изправи.

Хусарите се размърдаха.

– Е, прощавай, Събо – казаха някои, а други също като Момчила се наведоха и мълком целунаха умрелия.

Когато тялото беше вече вдигнато и хусарите се готвеха да го спускат в земята, нещо се изтърси от мъртвия и падна върху пръстта.

Войхна се наведе.

– Един кръст – каза той – и цевница, мечкарската му свирка ще е. Да турим ли кръста отгоре на гроба? Я! И един пръстен, маламен, с камък?

– Вътре, вътре и кръста, и свирката! – заповяда Момчил. – А отгоре забодете меч! Хусарин беше Събо, не калугер. Пък пръстена дайте на мене.

Момчил скри пръстена в пазвата си, без да го гледа, и се обърна, когато хусарите, след като спуснаха трупа, започнаха да хвърлят грудки пръст. Войхна отново се приближи до Момчила.

– Войводо, огънят ей сега ще лумне. Да вървим!

– На конете! – извика Момчил.

Скоро хусарите се наредиха. Двама души прибягнаха откъм пътя и бежешком се хвърлиха на конете. Полянката остана самотна с вцепенените трупове на умрелите и дългите, все още мърдащи призраци на обесените.

Преди още да пусне коня си напред, Момчил се обърна към мястото, дето беше гробът на побратима му. Той погледна към ясена, който се белееше в тъмнината, и кимна глава, сякаш каза: „Аз пак ще дойда."

После шибна коня и полетя по тесния път, а с него полетяха и всички разбойници.

Те дълго време препускаха така сред разлюлените клони на дърветата, които се протягаха към тях като разтворени ръце. Уморените и недоялите коне шумно пръхтяха и в тишината на нощта техните копита удряха по твърдата пръст като с тъпи дървени чукове.

Най-сетне лесът се свърши и хусарите излязоха на гола поляна, посред която стърчеше стар побелял дъб, ударен от гръм. Момчил пръв спря коня си.

Недалеко в тъмнината се извиваше черна пълноводна река. Във въздуха тежеше мирис на влага и на

тиня. На отвъдния бряг някак си високо във въздуха трептяха два буйни огъня.

– Марица е това – казаха полугласно неколцина от предните.

Гласът на Войхна се чу откъм задните редове:

– Момчета, я вижте какво са направили Хрельо и Твърдко. Ех, че пожар!

Там, където бяха оставили Съба, гореше гората. Пламъците бягаха назад и като огнен сърп режеха върховете на дърветата.

– Брех, че работа! – тихо пошъпнаха неколцина. – Отзад пожар, отпред вода. Да видим отде ще минем!

Само Момчил не се обърна и не каза нищо. Приведен над шията на коня си, той се вслушваше в ромона на течащата река и стъпленото зло чувство все повече се утаяваше дълбоко в сърцето му. Нему се стори, че реката беше синор, който трябваше да се премине, но какво имаше отвъд него и що го очакваше там, той не можеше още да каже. Протегна ръка и погладн умореното животно по шията. Неподвижният му остър поглед се взря в яркото червено зарево на огньовете. „Ни цар в Търново, ни базилевс в Цариград...“ – си спомни ненадейно думите на Съба. И макар сърцето му да се сви пак тъй болезнено за умрелия побратим, Момчил не се обърна сега и без да говори, леко побутна коня си напред.

Хусарите мълком го последваха.

11
ЕЛЕНА И ЕФРОСИНА

Огньовете, които видя Момчил на отвъдния бряг на Марица, бяха запалени от поклонниците, надошли за Преполовението на св. Ирина в манастира, дето Ефросина, Момчиловата сестра, беше калугерка. На другия ден бе празникът на обителта. Огньовете горяха пред главните порти на вътрешната ограда под два високи бряста. Пламъкът осветяваше само долните клони и дебелите здрави стъбла, а върховете се губеха в тъмното небе, от което дърветата изглеждаха още по-високи и стари. Нощта беше хладна и поклонниците – манастирски люде, отроци, дошли с болярите си, които спяха по килиите, и свободници – се трупаха около огньовете и хвърляха ту сухи вършини, ту очукани конопени гръсти. Свободниците бяха яки, сурови пастири с кръгли калпаци и дълги бозови клашници, които ги закриваха от главата до петите. Те идеха от планината ведно с козите и свинете, които носеха в дар, и с нашарените за принос агнета. Горди и диви, свикнали в планината на свобода и широта, те и тука се тикаха на първо място, ограждаха огньовете отвред и немареха за метовяните и за отроците, страхливи и бедни люде, които бяха дошли с жени и деца – кому да почете попът против треска, кому да побае някоя от старите калугерки за уроки. Сред поклонниците се вряха понякога манастирските ратаи, за да си постоплят пръстите и да побъбрят малко. Между огньовете и оградата, над която се извишаваше варосаната манастирска сграда, бяха подредени коля със спуснати чергила. Вътре спяха жените и децата. Когато някоя главня се пръскаше с остро съскане и пламъкът лумваше нагоре, сенките на хората порастваха несъраз-

мерно големи и уродливи и достигаха чак до малките решетчести прозорчета на манастирските килии, където мъждееха запалени кандила.

В една от тия килии кандилото осветяваше ликовете на светии и светици, наредени в иконостаса между увехнали върбини и китки чимшир, ниския рязан потон, скритите под дървени рафтове стени, постлания с шарени китеници под и зиданата надупчена печка, оградена с решетка от потъмнели тънки летви, а на тесен одър, под самия иконостас – завитата до гуша Елена. От слабия светлик на елея или от преживените вълнения лицето ѝ изглеждаше съсухрено и побледняло, а върху затворените очи падаше дълбока сянка – само по бузите се аленееха две яркочервени кръгли петна, сякаш написани с влажно великденско яйце. Едната ѝ плитка се виеше върху бялата възглавница като черна змийка. Тя спеше, но изглежда, че тревожен сън я сепваше постоянно, от гърдите ѝ се изтръгваше мъчителна въздишка заедно с някакви невнятни думи. Близо до нейната глава една калугерка беше коленичила на пода. Трептящата светлина на кандилото се стелеше по лицето на Елена с нежна загриженост, сякаш хиляди невидими пчели го зазиждаха зад тънка, но неуязвима восъчна преграда, ала по лицето на калугерката тя падаше направо, нескриваща ни многогодишните следи на скърбите и вълненията, ни дългата лека диря на две скорошни сълзи. То беше тъжно и добро лице, със следи на някогашна хубост. Очите ѝ, по природа дълги и слабо изкривени, бяха още повече примижали от блясъка на сребърните ризи на иконите, които сияеха зад кандилото в дъното на пезула. Тя стоеше неподвижна и безмълвна и само когато дясната ѝ ръка се вдигаше нагоре, за да направи широките и бавни кръстни знамения, главата ѝ леко се привеждаше, от което дългите краища на черната кърпа, пристягаща калугерската ѝ шапчица, се разтваряха като криле на уплашена птица, готова да отлети. Така, унесена в своята молитва и в тъжните си мисли, калугерката не забеляза как лека-полека дишането на болната болярка започна да става по-често, тя измъкна едната си ръка изпод възглавницата и после рязко разкри очите си. И както правят децата, когато се събудят сами в стая, очите на Елена се разтвориха още по-широки, уплашени и безпокойни, дори устните ѝ се помръднаха, за да кажат нещо. Ала когато погледът ѝ се спря за по-дълго на калугерката, младата болярка взе да се успокоява. Тя започна да разглежда тайно това лице, което ѝ се виждаше и чуждо, и познато.

Тъкмо в това време пред прага на килията затропаха тежки стъпки и грамък мъжки глас, който се стараеше да говори ниско, извика отвън: „Ефросино! Ефросино! Отвори!“

Калугерката стреснато разкри очите си и бързо се изправи. Тя погледна уплашено към вратата и веднага след това се обърна към Елена. Ала болярката беше затворила отново очите си и изглеждаше, че спи тихо и спокойно. Калугерката дръпна ръкава на разголената до лакътя Еленина ръка и поизтегли нагоре завивката. Ръцете ѝ леко потрепервaха.

После се запъти към вратата и преди да хване едрата медна халка, обърна се отново към одъра, дето лежеше болярката, и загрижено я изгледа.

Калугерката открехна малко вратата и попривeдена, запита с нисък глас:

– Ти ли си, братко Момчиле?

Вместо отговор вратата се разтвори и в горницата влезе Райко.

– Ето ме, аз съм, Ефросино – издума той бързо и стеснено, па се сви до печката, като че ли да скрие едрата си снага.

И наистина, сякаш малката манастирска килия се изпълни с широките му гърди и от гърления глас. На гърба му беше преметнат дебел овчарски клашник – на редове бозов, на редове бял, от което той изглеждаше още по-едър. Вместо мечешките ботуши с шипове на краката си носеше навои, ала под клашника личеше дългият му закривен меч.

– А, Райко! – успокоено въздъхна калугерката и снагата ѝ се изправи, висока и стройна като Райковата, кипра и подвижна като у Момчила.

Тя притвори плътно вратата и пошушна на хусарина:

– Не ме наричай Ефросина, Райко. Името ми тука е сестра Ксения.

И тя направи знак с пръст и крадешком хвърли поглед към Елена. Райко също погледна към спящата болярка и попита, доколкото можеше тихо:

– Спи ли?

Калугерката кимна с глава.

– Ех, сестро – отпусна глас Райко и си посви веждите. – Какво не изпатих, докле доведа тая болярка тука! Огън девойка – с ножа ми искаше да се прободе, а като нагазихме в Марица, без малко щеше да се хвърли във водата. Па и ти, Ефрос... сестро Ксенийо, пази я, не я изпущай изпред очи.

– Нея Бог я пази! – продума тихо калугерката и се прекръсти. – Той я закриля сега.

Райко някак виновно погледна.

– Ние зло не ѝ желаем – издума той бързо.

– Дано Бог ви прости! Недобро дело сте извършили, Райко, с моя брат – укорно отвърна Ефросина и нейните бледни страни се зачервиха слабо.

Хусаринът сякаш не разбра думите ѝ. Той дори отвори изумено уста.

– Нима ти, сестро, забравяш чия дъщеря е тя, че и ти самата, слушал съм...

– Спри, Райко, спри! – изтръгна се лек вик от гърдите на калугерката. – На всички простих и всичко забравих. Братя и сестри ми станаха всички, Райко, целият свят ми е мил. Та защо сега нея, бедната, да мразя и зло да ѝ мисля? Тя ми е скъпа и драга като сестра, повече от родна сестра, защото и нея горката като мене някога искат да почернят.

И калугерката падна отново на колене и няколко пъти мълком се поклони пред иконостаса. Очите ѝ заблестяха от сълзи.

Райко гледаше ту нея, ту кандилото, под чиято рехава сянка спеше болярката. Но веждите му все повече се свиваха.

– Сестро Ксенийо – прошъпна той, когато калугерката се изправи по-бледа отпреди със скръстени ръце на гърдите, – прости ми! Корав съм, чепат съм като недодялана тояга, ала, струва ми се, на Момчила няма да допаднат твоите думи.

Калугерката го изгледа дълго.

– Брат ми има добро сърце, Райко – каза тя убедено. – Той ще я пожали.

Райко поклати глава.

– Добро, добро сърце има, тъй си е, а все пак птичката няма да изпусне от клетката. Помни ми думата, сестро. Аз по-добре го зная.

– Райко – попита тя тихо след кратко мълчание, – какво ти каза Момчил, когато те изпроводи с болярката?

– Заведи я, каза той, при сестра ми. Нека я пази в манастира като зеницата си, тая нощ ще дойда. И аз тръгнах. Па повече и да искаше да каже, нямаше време. Царската потеря ни беше настигнала и татарските стрели бръмчаха като роили пчели. Двама-трима лежаха вече убити, а и Събо...

– Събо ли – пресече го калугерката, – Събо, Мом-

чиловият побратим? Убит ли е? Ах, Божичко, света Богородице! – зашепна Ефросина и очите ѝ отново се напълниха със сълзи.

– Не се плаши – жалостиво додаде Райко и се наведе към нея. – Наистина зле го прободе вражеска стрела, но жив го оставих. Ето за него и за другите ще мъсти Момчил, сестро. Не мина леко това грабване.

Калугерката сякаш забрави за Райка, който все стоеше до печката на тръне, повече свикнал да отбива удари с меч, отколкото да говори с жени. Тя заходи безшумно из стаята със скръстени ръце, като шепнеше нещо безгласно.

Най-после Райко страхливо се обади:

– Сестро!

Ефросина се спря.

– А, забравих те, Райко. Замислих се, затъжих се. Събо ранен, болярката лежи болна, а и с Момчила какво ли се е случило!

Тя се доближи до него и го побутна с пръст по рамото.

– Хайде, върви си, Райко. Време е. Ние се заговорихме, а болярката може да се събуди и ни чуе. Някой видя ли те, като идваше тука?

Райко размести нозете си.

– Като че никой не ме е видял, па и да ме е видял, взел ме е за овчар или ратай. Не ми ли виждаш селските дрехи? Сполай на Драгул портаря. Да не беше той, и мен щяха да видят, и Елена щяха да узнаят. Стар хусарин, изкупва си сега тук греховете... Ще си вървя! Наминах само да ти кажа да пазиш Елена. Пък трябва да посрещна и Момчила. А какво да му кажа за нея?

Сестра Ксения тихо отвърна:

– Кажи на брата ми, че съм пазила Елена не като зеницата си, а като родна сестра. Той ще те разбере и ще дойде с друго сърце. Пък ако не дойде променен...

Тя замлъкна и наведе глава.

– Какво тогава? – попита пак тъй страхливо Райко, като сдържаше гласа и дишането си.

– Нищо – отвърна сестра Ксения с треперещ глас. – Нека помисли за сестра си и св. Троица да му е на помощ!

– Буйна глава е – пошъпна Райко и се почеса зад ухото. – И силом може да я вземе, а и манастира може да запали. Всичко може да стори.

Хусаринът тромаво се обърна, бутна вратата с рамото и се наведе съвсем, за да мине през ниската врата с извит като лък горен праг.

– Прощавай, сестро! – каза той на излизане и се поклони.

Когато тропотът на неговите стъпки престана, сестра Ксения затвори вратата и със замислено лице се отправи към предишното си място. Тя поправи фитила на кандилото и наля от една стъкленица елей. Кроткият пламък се издигна, запращя весело и засия над тъмните, полуизтрити ликове на иконите. Ръката ѝ леко потрепера, когато наливаше елея. После тя се приготви отново да продължи молитвено бдение, но преди да коленичи, погледна към болярката. Две блестящи очи я гледаха втренчено и зорко. Елена не спеше.

Преди калугерката да се опомни, болярката се привдигна от леглото и заговори тихо, като гледаше все така втренчено Момчиловата сестра:

– Защо ме мислиш толкова, сестро Ксенийо, защо ме пазиш като родна сестра? Дали добро от баща ми си видяла, дали от мене нещо получи? Или за брата си Момчила искаш да ме запазиш? Всичко чух каквото си говорихте с тоя хусарин, ала не всичко разбрах. Не крий, не крий, ти си Ефросина, за която мечкаринът Събо ме припозна и дето за нея се молих по бащина поръка...

Сестра Ксения пребледня, пребледня и тъй както си беше, подви колена и се отпусна до одъра на болната. Тя хвана ръцете на Елена, допря ги до пазвата си и заплака, без да може да продума нещо. Елените очи също се овлажниха. Като си изтръгна едната ръка, болярката прегърна плачещата калугерка и продължи:

– Света Богородица ме докара в тоя манастир да те видя, Ефросино, да те позная и прошка да искам за всичко лошо, което си видяла...

– Мълчи, мълчи! – извика калугерката и зашъпна през сълзи: – Бог ме наказва! Бог ме наказва!

– Не, не тебе бог наказва – прекъсна я Елена. – Защо господ ще те съди, като не си нищо лошо сторила? Други грехове той ще преглежда на праведния си съд, други.

Нейното лице се помрачи, а веждите ѝ се свиха тъй, както в станяницата, когато Събо и подаде маламения пръстен.

– Не плачи и не ми целувай ръцете, сестро Ефросино – продължи тя тихо и замислено, а гънката на челото ѝ не се махваше, хубавите ѝ вити вежди се допряха като два бурени облака. – Грях извърших, като се престорих на заспала, ала иначе нямаше нищо да чуя, макар все нещо да ми се въртеше в ума от някои думи на мечкарина. Не, не само оттогава – поправи се тя и очите ѝ се втренчиха в една точка високо над нея.

Болярката замлъкна, сякаш се мъчеше да си спомни нещо далечно и едва запаметено.

– Нещо ми ходи в ума, като че и тебе съм видяла някога, и твоя брат хусарина – тихо каза Елена. – Трябва да съм била много малка. Ето нà сега, като чух да въздъхваш, стори ми се, че и други път съм чувала тая въздишка и тоя плач.

Калугерката вдигна лице. То бе съвсем безкръвно, а очите – разплакани. Устните ѝ се свиха в горчива мъчителна усмивка.

– Елено, Елено болярко – изтръгна се от гърдите ѝ вопъл, – в сълзи си ме запомнила, в сълзи ли ще ме видиш отново? Горка е моята орис!

И тя изви премрежения си поглед към иконите и към кандилото.

– Не ме мъчи повече – добави тя, като загледа болярката с умоляващ поглед и сви ръцете си молитвено. – Защо ми напомняш това, що дълги нощи ми се е привиждало като съновидение? Като влязох в тоя манастир, денем сякаш и мир имаше в душата ми, и спокойствие: не бях предишната, а нова, богоневеста сестра Ксения. Паднеше ли вечер, ставах пак Ефросина. Тялото ми лежи тука в моята килия, а душата ми броди някъде другаде. И какво ли не виждаше горката, какво ли не изстрадваше от зли подлози? Ще стана посред нощ, ще падна пред кандилото и иконостаса и ще правя метани, докато ми изтръпне снагата. „Господи, думах си аз, толкова ли съм грешна, че не ми даваш отпущение? Или си ме напуснал и ме оставяш във властта на лукавия?" Ала откак изМъчих тялото си, даде ми господ мир. Елено болярко, затова ли се срещнахме, да ми го отнемеш отново?

Елена се подигна на своето ложе и се облегна на стената под иконостаса. Тя дълго не каза нищо, само гледаше калугерката с разширените си зеници, без да притвори клепки.

– Сестро Ефросино – проговори най-сетне тя, – мислиш ли, че и аз не се мъча също и ще имам мир отсега нататък? Хубаво ли ми е да слушам, че татко ми е нещо съгрешил към тебе, а в що, сама не зная, едва се досещам. А забравяш ли, че съм тука не по волята си, че съм пленница на брата ти, грабната насила?

Тя се изчерви и закри с шепа очите си.

– Татко, татко – занарежда болярката, – какво ще стане с тебе, като се научиш, че дъщеря ти е от твой враг похитена?

Девойката се сепна и погледна уплашено наоколо.

– Де е, де е той?

– Кой? – смирено попита калугерката, милвайки я по ръката.

– Момчил. Кога ще дойде Момчил хусаринът? Този, дето на Комненовата ливада в Одрин ми се представи като болярин и пръстен му дадох, че ме надигра. И не само това, а чини ми се...

Тя погледна калугерката и се усмихна мъчително. После склони главата си към нея и пошъпна:

– Мразя го Момчила, мразя, а другият му образ е все пред мене, не ми излиза от очите.

По лицето ѝ се плъзна наново червенина.

– Ти пръстен, казваш, си му дала? – попита калугерката и я загледа зачудено.

– Дадох. Маламен, със син камък. У мечкарина остана.

– Маламен, със син камък, казваш? – повтори калугерката и се дръпна назад. – От кого имаш пръстена? – запита тя беззвучно.

– От баща си. На Св. Костадин и Елена ми го подари преди години. Сестро Ефросино, защо ме гледаш така? Какво ти стана!

Лицето на калугерката потъмня, очите ѝ гледаха напред, но като че ли не виждаха нищо.

– Тоя пръстен... тоя пръстен, Елено болярко – почна тя полека и с мъка, – баща ти някога на моя пръст наниза. От него почна всичко.

Тя се прекръсти.

– Вижда се, Бог не е опростил още моя грях.

– А неговия, на татка ми? – запита болярката.

– Дано Бог е милостив към него! Аз всичко му простих – отвърна тихо калугерката. – Само моите прегрешения не са опростени... Моят грях е тежък, болярко, защото всичко виждах и всичко знаех, ала от гордост и пустославие бе обладана душата ми. И твоята майка...

– Моята майка! – извика Елена.

– Мамех и твоята майка, болярко – смирено добави калугерката и като хвана двете ръце на Елена, притисна ги до гърдите си. – Всичко ще ти разправя, всичко, от игла до конец. Само не ме мрази, сестрице болярко. Нищо не ще скрия. Дай да ти целувам ръчиците. На майка ти не можах да целуна ръце за прошка, нека сега твоите да помилвам, да умокря със сълзи... Ох, не ги тегли!

– Какво си сторила на моята майка, та трябваше прошка да ѝ искаш? – попита Елена, като гледаше втренчено калугерката.

Момчиловата сестра не отговори веднага, като че ли събираше сили за онова, което трябваше да разкаже. Тя наведе глава и очите ѝ потънаха в сянката на подбрадника.

– Помниш ли майка си, болярко? – запита найсетне тя със слаб глас.

Елена я погледна учудено.

– Като в сън. Държи ме на скута си и ме гали, а в очите ѝ – сълзи. Уж е майка ми, пък лицето ѝ не мога да си спомня. Това само ми е останало в паметта – целува ме и плаче.

– Плаче – повтори като ехо калугерката. – Имаше за какво да плаче. Добра жена беше тя, хрисима и кротка. А имаше време, кога знаех майка ти весела и засмяна. Биваше, запеят славеите в гората, а тя се провикне от болярския трем на Цепино и се надпява с тях.

– Цепино! – тихо промълви Елена. – Чувала съм това име от татка си. Там има крепост и майка ми там е погребана.

– Тъй. Там е погребана по нейна воля. Към заход, край крепостната стена. Колко съм ходила на гроба ѝ и с горчиви сълзи поливала! А сега слушай да си открия сърцето, слушай и се моли за мене.

И продължи веднага със слаб глас, сякаш се боеше да не забрави нещо:

– Бог само знае как се преплете така животът ми. Баща ти ли беше лош, аз ли бях пустославна, или Момчил – буен и свадлив? Само майка ти няма вина, никаква вина няма праведницата. А пък тя ни свърза тогава. Да не беше ме повикала в крепостта, нямаше нищо лошо да се случи. Ала как да не се покоря! Твоята майка беше дъщеря на севаст Драгомир, кефалия на Цепинската област. Болярка ни беше майка ти и господарка, а ние – нейни отроци и селници.

– Защо те повика майка ми в крепостта? – запита Елена, когато видя, че калугерката се замисли и замълча.

– Сама не зная, Елено. От доброта, а може и защото ѝ е било тъжно да седи сама.

– А татко ми, къде беше той? – съвсем ниско и страхливо запита Елена и се зачерви.

– Той... – започна калугерката, но се запъна. – Боляринът – подзе тя глухо след някое време – седеше горе в планината да гони с песяците си и крагуярите дивеч из горите. А като слезеше долу, кръстосваше из селата с всички загари и с целия орляк соколи не за глигани и за пернерици, а селяните отроци да...

Калугерката изведнъж се пресече.

– Елено, Елено – занарежда тя бързо, – как да говоря за болярина Петра, как да го коря, като ти е баща, татко роден и за тебе е бил от добър по-добър? Той ти е само останал и сега кой знае какво ли му е на душата! Да те видеше отнякъде при мене, щеше да те прокълне да не видиш никога жених, рожба да не те зарадва! Ала бог вижда, върху моята глава нека паднат клетвите му! Какво си направила, сестро, пиленце моя, каква вина имаш? Като своята майчица седиш под иконостаса, а душата ти трепере, както пламъче на вятър... Аз и майка ти тъй видях за първи път. Под иконостаса в нейната горница. И като тебе ме гледаше със заплакани очи – кротко и добро.

Ефросина отново се прекъсна и живо стана от мястото си. Тя се приближи до печката и отвори една голяма дъбова ракла, скована с железни скоби, извити като паунови пера, и нашарена с пъстри бои. След като се порови вътре, Ефросина измъкна оттам някакъв дълъг пъстър плат, приличен на болярски плащ. Тя затвори пак грижливо раклата и се върна при болярката.

– Погледни, Елено болярко! – каза тя и в очите ѝ светна тиха радост. – Ето какво везеха пръстите на майка ти в тоя ден: покров за мощите на св. Ивана Рилец, дето са сега в Търново на Трапезица. Аксамитен е, везан със златна сърма. Грях ме е, че не съм го дала на светеца, ала само той ми остана от нея. А сега той си е твой, по право си е твой. Вземи го!

Вишненочервеният покров се гънеше на едри корави вълни върху скутовете на двете жени, сякаш бе пелена, която очаква знатен младенец. Избледнялата сърма едва-едва бляскаше под светлика на кандилото. Няколко бисерни зрънца се плъзнаха като едри сълзи по плата и се търкулнаха на пода. Елена си зарови лицето в покрова и беззвучно зарида.

Калугерката сложи ръката си върху нейните коси и леко я помилва.

– Плачи, плачи, сестро – каза тя, – тези сълзи са сълзи Рахилини. Бог ги дава на човеческата душа в

скръб и в печал като милост. А пък аз ще ти разкажа нататък как ме повика майка ти при себе си и какво излезе от това.

Тя малко помълча.

– Да си бях стояла вкъщи да навивам сновалки или да чукам хромеля, друго щеше да бъде – почна Ефросина, – а в тоя тъкмо ден отидох с другарки в гората за гъби. Набрахме, колкото можехме да носим, и вече се канехме за към село. Но мен ми беше друго на ума. „Да оставим връвите с гъби и да идем за малини" – казах аз. „А накъде?" „Къде, към Черней. Там са по-едри, по-сладки." Не ми бе за хубавите малини, дето исках на Черней, не. От Черней, от гората, като се спуснеш малко надолу, се вижда Цепинското градище. Това ми се искаше да видя. И не за първи път ходех там да гледам. А защо – сама не знаех. Седя, седя в шумака, бойниците броя на пръсти, вратата чакам да се отвори и да излезе някой. А кой? Лукавият знаеше, той отдавна стоеше в душата ми. Други хора ми се искаше да гледам – не нашенските отроци, – за болярски накити и премени бълнувах. Ето нà защо и за какво врагът человечески обсеби душата ми. Понякога пък майка ти запяваше, други път хъртите лаят, а соколите грачат за стръв. Като чуха, че на Черней искам да ги водя, другарките ме оставиха. „Иди, казват, сама в устата на вълците от градището, а ние тука ще си останем." Така и сториха, аз пък тръгнах за Черней. Спуснах се надолу по гората, че чак до полянката, която огражда кулата. Седнах там на един пън и зачаках да се отворят портите. Дойде ми на ум да запея. „Ще ме чуе болярката и тя ще запее." Запях, а по-добре да ме беше пронизал гръм, Елено. И ето, гледам, излиза от портите един болярски човек, оглежда се насам-натам и... право към мене. Не видях как станах от пъна, как хукнах да бягам, дето ми виждат очите, ала и той подире ми. „Спри се, спри се, девойко!" – слушам по едно време зад себе си. – Болярката Десимира те вика. Не бой се!" Като чух името на майка ти, запрях се. „Не лъжеш ли?" – викам аз на човека. Тогава едвам го познах. Казваше се Дойчин, от Лъвка бе и знаех, че е добър човек. „Не лъжа, девойко – казва той и едва поема дъх. – За права Бога, вярвай ме! Болярката лежи болна и те вика да ѝ попееш, да я разтушиш." Като чух и това, забравих страх, забравих другарки. Върнахме се ние и този Дойчин ме поведе. Когато дойдохме пред горницата на майка ти, той се наведе над ухото ми. „Попей ѝ – шъпне ми – по-весели, по-игриви песни! Освободи сърцето ѝ от мисли." Отвори ми Дойчин вратата и ме побутна вътре. Както влязох, тъй и паднах на колене пред майчицата ти, Бог да ѝ дарува мир на оня свят!

Елена си вдигна лицето от покрова и я погледна с мокри ресници.

– Какво ти каза майка ми тогава? – запита тя неспокойно.

– Щом си вдигнах очите, тя ме повика при себе си. Ей нà, същия покров везеше с маламена голяма игла. „Откъде си, как ти е името? – попита ме тя с добрия си глас. – Ти ли тъй хубаво пееше в гората? Ще ми попееш ли пак сега?" Ох, да се връщаха думите, какво не бих дала! Каквато бях млада и непатила, на един дъх ѝ казах всичко: как съм я слушала да пее и как за нея най-вече бях оставила другарките си и дойдох на Черней. Изведнъж тя остави покрова настрана и очите ѝ ме загледаха така чудно и жаловито. „Няма да ме чуеш повече, девойко, всичко мина, всичко е до време". „Що ти е, господарко? – казвам ѝ. – Какво ти е на сърцето? Всичко си имаш: болярка си знатна и богата, мъжът ти до царя седи на трапезата, млада си още..." Тя поклати глава. „Така е, така, всичко имам – и син

имам добър и умен, Божи служител, и малка рожба имам, не си ли я още видяла?"... Подигна се тя от одъра, дето седеше, и ме заведе в една друга стая до горницата ѝ. Там спеше ти, хубава като Господньо ангелче...

– А после? – едва чуто попита пак Елена.

– Пях тогава на твоята майка, болярко, а тя плачеше – и при тъжните, и при веселите песни плачеше. А на края ми каза: „Иди сега, намери другарките си и се върни в селото, а утре ела пак тука. Да знаеш, Ефросино, вземам те аз като сестра по-малка, като своя..." От тоя ден тъй и стана. Обикна ме майка ти, служех ѝ аз и я разтъжавах – и денем, и нощем заедно, докато...

Калугерката наведе глава и продължи след малко със съвсем нисък и глух глас:

– С време баща ти съвсем се промени: в гората надалеч не ходи, по селата не гони отроците за болярска тлака, все стои в градището, а щом запея, в горницата на майка ти ще си намери работа да влезе и той. Започна да ми праща по същия тоя Дойчин, дето ме доведе в крепостта, ту пари, ту накити – тях все връщах; само едно нещо взех – Господ да ме прости! – ето тоя маламен пръстен, който ти си дала на Момчила. Взех пръстена и тайно го слагах, а при майка ти криех го в пазвата си. От тоя пръстен моят грях начена, Елено.

Тя въздъхна и продължи:

– Позна ли нещо майка ти, пръстена ли ми видя, като спях, не зная – тя все си беше с мене мила и добра. Ала една сутрин ме вика при себе си: „Ще се разделим с тебе, Ефросино – казва тя, – баща ти иска да те жени. Стегни се, ела да те целуна, па върви." Знаеш ли какво ми мина през главата, Елено: „Де ли е болярииът Петър? Да узнае, няма да ме пусне той." А знаех, че го нямаше тоя ден. Толкова беше завладял сърцето ми Нечестивият! Па и не ми се искаше да ходя в село, не ми се искаше никак. Простих се с болярката. Пък като излязох от горницата, гледам – Дойчин. „Къде, Ефросино?" – пита той. „Баща ми ме иска в село, ще ме жени." „Ще те жени ли? – учуди се той. – А болярииът знае ли?" „Не зная, Дойчине – отговарям, – като се върне, кажи му сполай от мене за добрините му!" Той ме загледа и се усмихна: от погледа ли ми разбра, че не съм радостна, или се нещо досети? И така стана, Елено, че след седмица аз пак се върнах в кулата. Дали болярииът е дал пари на баща ми да ме пусне, или го е заплашил нещо, не зная. Едно само зная, че откак за втори път влязох в Цепинската кула, обрекох душата си на гибел. Майка ти легна съвсем болна, от леглото си едва глава вдигаше, а баща ти... баща ти, Елено...

Калугерката повдигна главата си към Елена и заговори високо:

– Не го вини, болярко-сестро, не кори само баща си. Аз първо, аз съм повинна. Да не бях вземала пръстена, не щеше да се осмели болярииът; пък и да не бях се връщала в кулата. Взех пръстена от него, значи, съгласна бях да му пристана. И у кого е сега пръстенът? У Съба, комуто снаха щях да ставам! Комуто сега стрела стърчи в гърдите?

Тя стана бързо от мястото си и коленичи пред иконостаса.

– Богородице дево, Божия майко – зашъпна тя, кършейки ръцете си, – спаси го, продължи му дните! Кая се и винаги ще се кая коленопреклонно, Пресвета! Не му отнимай живота, не го откъсвай от света, за всички мои прегрешения ми въздай, Владичице небесна, само него пожали, пощади го?

Думите ѝ се загубиха в шепот, цялото ѝ тяло трепереше като в огница, а лицето ѝ все повече се навеждаше надолу. В същия миг, когато тя прилепи челото

си на пода, откъм манастира се зачу кратък звън на камбана. Калугерката сякаш не чу звъна и остана в същото положение, неподвижна и съкрушена.

Елена първа се вдигна от одъра и като оправи своите дрехи и висналата си полуразплетена коса, докосна се леко до Момчиловата сестра.

– Ефросино – каза тя, – стани! Звънят за утринна. Да отидем в църква и заедно да се помолим ти за ранения, аз... за татка си.

Калугерката само обърна глава. Лицето ѝ беше бледо и строго.

– Почакай – каза тя тихо, – ти не си чула края.

Ефросина направи още няколко метана и после се изправи. Ръцете ѝ останаха свити на гърдите. Гласът ѝ звучеше немощно.

– Елено болярко, ти каза, че... баща ти ме споменувал в молитвите си. Вярно ли е?

Елена поклати глава:

– От него за първи път чух името ти.

– Името ми – повтори глухо калугерката и пристъпи близо до болярката. Ненадейно тя се поклони пред нея.

– Това сега е последното и най-страшното – пошъпна тя и я погледна с изгаснал поглед. – От това време аз... аз полюбих твоя баща, а на майка ти...

– Смъртта ли пожела на майка ми, Ефросино? – извика уплашено Елена.

Калугерката се поклони до самите нозе на девойката.

– Тъй, тъй, смъртта на болярка Десимира пожелах, Елено, на майка ти – изстена тя и раменете ѝ затрепераха. – В ума си я желаех, а със сърцето си молех Бога да оздрави майка ти, да я вдигне от легло, та да ме изпъди от кулата като нечестивица. Ако си ме запомнила, от това време е било; плачех и въздишах и

пак всичко криех от майка ти – и мислите си, и делата си криех, докато се роди детето... Бог го взе скоро при себе си. Всичко тогава се разкри: и майка ти узна, и Момчил... Видях го, с очите си видях как един ден дойде той в кулата и налетя върху баща ти. А после два дни и две нощи чувах как биеха брата ми под трема, пък аз плачех и се молех. Една дума да кажех пред майка ти, да кажех, че ми е брат, невям щяха да го пуснат и опростят. А не казах. Брат си ли обичах по-малко, болярина ли повече – не зная! От това време брат ми се загуби, избяга на третия ден сутринта и стана хусарин със Съба и със Стефана, сина му, за когото искаха да ме женят. Скоро чух, че болярски хора убили Стефана, а за Момчила и Съба дълго нищо не знаех. Сега ти всичко разбра, Елено, нищо не затаих от тебе, дори на брата си всичко не казах. Изповядах се.

Втори път забиха камбаните звънко и ситно, като че ли отгоре изсипаха цял наниз сребърни звънци.

Калугерката погледна навън през тесния прозорец.

– Разсъмна се – каза тя с уморен глас, – време е да вървим на утринна.

После отвори един рафт под иконостаса и извади оттам няколко вощеници, зърна бял тамян и една малка медна кадилница. Калугерката извади с нея два живи въглена и хвърли върху тях благовонните зърна. Тамяновият дим се закъдри нагоре и като стигна ниския рязан потон, раздели се на няколко струи като клонило дърво. Бялото кадение замъгли малката килия, където виделината на утрото събуждаше ярките бои на килимите, шарените украси на раклите и лъскавината на медните халки, които висяха по рафтовете. Калугерката прекоси бавно накръст стаята с кадилницата, като шъпнеше молитви. Най-сетне тя сложи кадилницата на иконостаса и стори три дълбоки метана.

– Света Ирина да ни е на помощ! – допълни тя

набожно и се обърна към болярката: – Ще ме простиш ли, Елено болярко? Няма що повече да ти казвам, само още това: като умря майка ти – а Бог ѝ изпрати лека смърт, – аз отидох в манастир да изкупя греховете си. Какво ме гледаш тъй? Нещо ли искаш да кажеш? Не се страхувай, назови ме, както си желаеш! Тъй, тъй! А как ми си помореняла! И наметка нямаш. Чакай, нà този патерик, облечи го!

И калугерката накара Елена да облече върху пъстрия разшит сукман една връхна тъмнокафява дреха.

Както се беше навела да я натъкми, тъй на рамото ѝ си склони главата болярката. Калугерката я прихвана през кръста и я прегърна като болно дете. Двете жени така бавно тръгнаха към вратата, без да продумат дума. Преди да прекрачат прага, младата болярка вдигна главата си.

– Сестро Ефросино – каза тя с тих глас, – искам да подаря покрова, който майка ми е шила, на св. Ирина, твоята застъпница. Майка ми от небето ще се зарадва. В този манастир те намерих, тука като посестрима те познах...

– Посестрима! – извика с радостен глас Ефросина. – Посестрима, казваш, за мене ли е тази чест, Елено?

И тя изтри две сълзи, които умокриха ресниците ѝ. После се върна към одъра и взе покрова.

– Ето го – каза тя. – Той е твой. Пазех го досега като икона, да бъде, каквото си намислила. Света Ирина да ти е на помощ.

Те излязоха от килията с покрова в ръце, когато вече за трети път гръмко и призивно биеха камбаните. Ведно с църковния звън отвън ги посрещна врявата на събудените богомолци, които бяха ранили за празника и бързаха отвред към малкия стар параклис сред двора до един тъмнозелен бор. Не бяха достигнали те още до стълбата, която водеше долу, и отсреща им се

зададоха няколко калугерки, пред които вървеше една по-стара монахиня със сребърен кръст на гърдите и с висока патерица в ръка. От лявата страна я прикрепяше под мишница млада послушница с бяло срамежливо лице.

– Госпожа Аглая, игуменката – пошъпна Ефросина на Елена и я потегли за ръката да се спре.

Те се отдръпнаха до стената, за да сторят път на идващите. Когато старата монахиня се приближи до тях, калугерката и болярката паднаха на колене и се поклониха.

– Стани, Ксенийо, и ти, болярко! – каза игуменката и с привично движение протегна към устните им дясната си ръка, бяла и подпухнала.

Отблизо тя нямаше вид на толкова стара и грохнала. Живите ѝ големи очи гледаха хитро и изпитателно, а пълното ѝ лице изглеждаше още по-голямо от двойната гуша, която се спускаше над сребърния кръст. Една брадавица с дълги бели косми закриваше наполовина дясното ѝ око.

– Гостенка ли ти е болярката? – запита игуменката. – Да е добре дошла и св. Ирина да ѝ въздаде! Откъде е, коя е?

Ефросина пошъпна няколко думи.

Очите на игуменката станаха изведнъж по-черни.

– На великия прахтор Петра от Търново щерка ли, казваш? Господи Божичко и св. Ирино! Пък аз да не зная, че да те почета, както прилича на големството на татка ти, и да ти дам от хубавите горници. А то къде си прекарала нощта, горката!

И игуменката погледна сърдито към сестра Ксения, която все стоеше на колене с наведена глава.

– Стани, стани, болярко! Бъди като у дома си! – додаде съвсем ласкаво игуменката и погали Елена по главата.

Очите ѝ се спряха няколко пъти на златоткания покров, който висеше в ръцете на болярката, и тя се канеше да продума още нещо, когато по стълбите се зададе дебела и ниска калугерка със зачервено и уплашено лице. Тя махаше отдалеко ръце и викаше нещо неразбрано. Дебела китка ключове дрънкаше на пояса ѝ. Подире ѝ вървеше един стар ратай.

Дебелата калугерка се изкачи запъхтяна до горното стъпало и падна от умора и вълнение.

– Хусари, майко, хусари! – завика калугерката, като едва поемаше дъх и си кършеше пръстите. После взе да повтаря безсмислено: – Св. Богородичке, св. Ирино! Св. Богородичке, св. Ирино!

При тия думи Ефросина бързо се изправи и прегърна с трепереща ръка болярката. Тя заслуша с пребледняло лице.

– Какви хусари? – извика игуменката. – Къде са?

– Хусари, майко, какви! Разбойници и татове безбожни – занарежда уплашената калугерка. – Като ония, дето обраха лани „Св. Пантелеймон" при Чърномен.

И тя пак закърши пръсти: „В такъв ден, в такъв ден! За срам и за грях на манастира и на светицата!"

– Ти си обезумяла, Серафимо – каза сърдито и троснато игуменката, – или ти се привиждат зли духове. А ти що ще кажеш, Григоре? Портар си ти на главните порти и манастирски стратор, най-добре ще знаеш – обърна се тя към стария ратай, който все гледаше надолу.

Ратаят поклати глава.

– Право говори сестра ключница – заговори той бавно. – Хусари са и много. Ако не ги пуснем с миром, ще запалят манастира, тъй казват, пък ако им отворим портите, никакво зло нямали да сторят.

– И тебе ти се е завъртяла главата от страх – продължи да вика сърдито игуменката, като все поглеждаше към ляво, отдето се чуваха вече тропот и викове, и по пълното ѝ лице излязоха червеноморави петна. – Да ги пуснем, че да ограбят дарохранителницата и сребърните ризи на светците. Не ми е изпила кукувица ума! Залости вратата, че да видим как ще минат през зида. Пък и болярите, и отроците им...

– Ето ги, майко, ето ги, идат – записка изведнъж ключницата сестра Серафима и се закръсти бързешком, па като се приближи до игуменията, хвана я за полата.

Чу се наистина силен трясък, като че се събори някаква стена, и по външния двор затропаха много коне, задрънчаха оръжия. Госпожа игуменията изкрещя високо и като закри лицето си с шепи, хукна да бяга без патерица към килията си. Всички други калугерки я последваха, сестра Серафима най-отзад, като дрънкаше своите тежки ключове.

На чардака останаха само Елена и Ефросина. Те се приближиха прегърнати до преградата и погледнаха към двора.

– Момчил! – пошепнаха и двете едновременно.

Наистина, през широко разтворените порти на вътрешната сграда влизаше Момчил, яхнал на уморен, потънал в пяна кон, а след него следваха хусарите – някои на коне, други – пеши, като водеха за поводите своите добичета. До войводата вървеше и му приказваше непрестанно Райко, наметнат с овчарския си клашник. Заедно с хусарите влизаха и ония селяни богомолци, които бяха прекарали нощта край огньовете. Всички приказваха високо, викаха нещо, което не можеше да се разбере. Дворът чак до малкия параклис се опразни бързо. По чардаците тропаха припрени стъпки, вратите на килиите се хлопаха шумно. Вън не се виждаше нито болярин, нито калугерка. Райко посочи

към чардака, дето стоеха Елена и Ефросина. Момчил дръпна поводите на коня и умореното животно, като вървеше настрани и стъпваше тежко по плочите на манастирския двор, тъй че изпод подкованите му копита изхвърчаха искри, доближи до самия стобор. Момчил вдигна нагоре глава и погледна. Лицето му беше тъмно и уморено.

– Добра среща, сестро! – каза той и леко се усмихна. – Отдавна не сме се виждали. Какво правиш? Все богу ли се молиш?

– Добре намерил, братко! – тихо отвърна калугерката. – Богу се моля за тебе и за Съба.

Някаква сянка мина по челото на Момчила.

– Събо умря – пошъпна той. – Умря побратимът ми, Ефросино.

Калугерката се полюшна, като че ли щеше да падне, и за малко наведе очите си.

– Тъй си и мислех. Бог да го прости! Слез от коня, братко – продължи тя, – и ела вътре. Има що да си кажем. А защо не поглеждаш Елена? Не виждаш ли болярката?

Момчил навъси веждите си.

– Виждам я – каза глухо той и едва сега погледна Елена с края на очите си. – Хубаво ли преспа в калугерската килия, болярко? – попита я неочаквано и горната му устна затрепера насмешливо.

Елена го загледа само с големите си черни очи и не отговори.

– Защо мълчиш? Защо не отговаряш? – извика хусаринът и ръката му дръпна рязко поводите на коня. Уморено му лице се зачерви и очите засвяткаха.

Около Момчила започна да се стяга кръг от любопитни селяни, манастирски ратаи и скитници богомолци. Измежду последните се отличаваше особено един още не стар селянин с малки редки въси и също

такава брада. Той бе облечен в нов овчи кожух с червени и сини шевове и без шапка. Докато другите се тикаха наблизо, дори до самите крака на коня, да чуят нещо и да видят повечко, богомолецът се държеше малко настрана, макар и на видно място. Лицето му излъчваше кротост и спокойствие. Той повече гледаше надолу: но от време на време хвърляше поглед и към Момчила, като че ли чакаше някой знак от войводата. Когато Момчил издигна глас и дръпна коня, който пак започна да върви настрани, богомолецът попристъпи малко напред и изрече:

– Бой се от Бога, юначе! Не натъжавай сиротата! Не виждаш ли, тя със себе си се бори.

Момчил го изгледа накриво.

– Иди да се молиш на Бога в църквата и кадилницата на попа да подаваш – каза сърдито той. – Не се бъркай, дето не те викат, клисарино!

– На Бога ще се помоля сърдечно, и за тебе ще се помоля – отговори без уплаха богомолецът, – ала да знаеш, нека милостта ти ме прости, не съм нито клисарин, ни дякон. Прост човек съм, богомолец. В Кроткия вярвам и славата му разнасям по грешната земя. Амин!

Той се прекръсти, но някак особено: отначало направи малък кръст, после по-голям, тъй както се правеше от всички, а най-подир осени с широко и бавно знамение въздуха и хората, сякаш кръстеше целия свят. Па се поклони смирено.

– Не се гневи – бързо добави странният селянин и метна поглед към двете жени. – Нравът ти е припрян, а сърцето – добро. Златно ти е сърцето, зная те. Бедните не отрудняваш, ни сироти и вдовици. А тя е сирота. Защо ѝ се караш?

Момчил се обърна към него и учудено го загледа.

– Защо казваш вече втори път, че тази девица е сирота? Баща ѝ е жив и здрав и е болярин. Па има и брат.

Селянинът помръдна малко веждите си и продължи със същия спокоен и равен глас:

– Всички сме сироти от Отца небеснаго. Сама-самичка е човеческата душа на тоя свят като гмурец-птица над водите морски. Бие тя криле да възлети при Бога, при Отца, а все не може. И тъй ще бъде, докле Христос не слезе отново на земята да разчупи плочата с ръкописанието Адамово, що Сатана държи у себе си. И ще пребъде тогава мир между човеците. Скоро, скоро ще стане то!

Той се поспря, като да поеме дъх, и погледна към небето:

– А до това време не бъди служител Сатанаилов. С кръв на кръвта не мъсти. Всички ние сме братя – заключи тихо той и спря поглед върху Момчила.

– Върви си по пътя, богомолче, а мене остави. Прощавай! – отвърна Момчил незлобиво, ала със затворено лице.

– Всички пътища се събират на кръстопът, а за душите човечески кръстопът е Бог Отец – поучително настави селянинът. – Сбогом, пак ще се срещнем, живи хора сме. Не забравяй Прохора, раба божи. Амин!

Той размаха широко една тежичка торба и я метна пъргаво на гърба си. После затропа с дряновата си тояжка по плочите.

– Какво сте зяпнали като риби? – замъмра чудният богомолец и се начумери. – За св. Ирина ли сте дошли тука, или за позорище? Хайде! Хайде! Да се поклоним на светицата, па каквото тя даде – кому изцеление, кому мир на душата.

Той запя със слаб, но хубав глас един тропар и повлече със себе си повечето богомолци към малката манастирска църквица, откъдето вече се чуваше пение и говор. Няколко калугерки прекосиха бързо-бързо двора и се скриха в навалицата, която приближаваше храмовия притвор. Камбаната отново отби няколко страхливи удара. Слънцето взе да припича, а откъм цъфналите овошки на манастирската градинка лъхна на цвят и на млада зеленина. Конят на Момчила изпръхтя и като се наведе, започна жадно да щипе сочната тревица между плочите.

Момчил вдигна глава.

– Стягай Елена, Ефросино! – каза той с предишното уморено и тъмно лице. – На пладне трябва да сме хе там!

И той посочи един объл горист връх пряко керемидените стрехи на манастира. Една кула, прилична на изправено яйце, се белееше на върха.

– Елена? – глухо повтори калугерката. – Братко, вразуми се! Що ще прави там горката между мъже и хусари!

Устните на Момчила се изкривиха в зла усмивка. Той се надигна на стремената и се наведе към стобора, до който стояха двете жени.

– Що ще прави ли? А ти нима забрави, сестро, болярина Петра и Цепинската крепост? Аз още добре ги помня. Браздите на гърба ми не са зараслн съвсем.

Той се изсмя сухо и прибави:

– Добър вестник изпратих в Търново. Ако не го спрат царските стражи, болярина скоро...

Остър женски вик го прекъсна. И преди още да се разбере отде се извика, Елена се спусна по стълбите на чардака и като увисна на Момчиловия крак, захълца и занарежда. Връхната дреха се свлече от плещите и снагата ѝ се изпъна като крехка фиданка в пъстрия болярски сукман.

– Това само не прави, Момчиле войводо, това само не прави! Ще погуби тая вест татко ми, заклевам те, не прави това! Прати подир вестника гонци да го върнат. Всичко ще изкупя аз, а него пожали, старини-

те му пожали. Ще дойда с тебе накрай света, ще се погубя, ще затрия младостта си, само...

– Стой, болярко – прекъсна я рязко хусаринът и като се наведе, откопча пръстите ѝ от своя ботуш. – Какво си мислиш, ще си поиграя с тебе и после ще те прогоня ли? Както твоите братя болярите правят със селските девойки, както твоят баща някога стори... Отрок съм, а съм по-добър от тях, от великите и от мали боляри, слушаш ли?

Лицето му стана замислено и строго.

– Няма ни да се кълна, ни да се кръстя, а щото съм намислил, то ще стане: моя невеста ще бъдеш ти и майка на децата ми – изрече той бавно и погледна не нея, а своята сестра.

– Татко, татко! – изстена младата болярка и като си затвори очите, опря челото си на потната шия на Момчиловия кон. Животното издигна главата си, изви шия и шумно я подуши.

– Що, не ти ли харесвам? – попита войводата с предишната крива усмивка. – А на Комненовата ливада край Одрин ти с други очи погледна на болярина Драгшана. Ако е било за дрехите само, и сега съм облечен по болярски, на, виж!

И Момчил показа сърменовезания зелен плащ на болярина Воислава, който все още беше на гърба му, макар и смачкан и опръскан с кръв.

– Слушай, болярко – каза той сурово, – не ми е довреме. Назад няма да си взема думата. Ако щеш драговолно – по-добре ще е за тебе; ако не – ей ги на моите соколи, само да им свирна, ще те грабнат, както те грабна от станяницата моят побратим, и където ща, ще те отнесат. Тъй да знаеш – както съм рекъл, то ще стане.

Болярката си вдигна главата.

– А татко ми? – попита тя. – Какво ще стане с татка ми?

– С него стари рабши има да сверяваме – отвърна Момчил и я прониза с ястребовия си поглед. Нека научи старият кой е негов зет.

– Пусни ме в Търново да го видя, да му разправя всичко сама, а после ще се върна при тебе. Кълна се в гроба на майка си, войводо, няма да те излъжа! – издума тя бързо, а очите ѝ станаха горди и бляскави.

Тя си оправи разплетената коса, която беше се просулила през едното ѝ рамо чак до коляното, и се опря на манастирската стена. До нея нагоре се виеше лоза, гъвкава и млада като снагата ѝ. Лозата и девойката стояха една до друга като две сестри, като два стръка от един и същ корен. Растението протягаше към слънцето своите сочни ластари и вити мустачки, а тя – белите си обли ръце.

Момчил я изгледа дълго, погледна и лозата до нея и сякаш с нови очи видя Елена. В сърцето му затреперя нещо добро и сладко и без да иска, въздъхна с пълни гърди. „Обичам ли я? Мразя ли я? Защо ми дойде на ума да я надиграя на Комненовата ливада?“ – мина му бързо същата мисъл, която го измъчи при гроба на Сьба.

– Не – каза той най-сетне и поклати глава, – не. В тебе вярвам, а в баща ти не вярвам и в другите там. Няма да те пуснат вече назад. Па и тъй е по-добре. Много зло ми е сторил баща ти, а и на Сьба покойника, и на Ефросина. Трябва да му се върне всичко сторено тук още, на земята.

– Умре ли татко ми, ти и мене жива няма да видиш – продума тя с тих, но твърд глас и погледна Момчила право в очите.

Лицето на войводата почервеня и ръката му стисна поводите. Конят се дръпна назад.

– Хей, соколи юнаци! – извика той. – На конете! Всички на конете! Какво сме се спрели да чакаме волята на жена, на болярка? Не искаш драговолно – по-зле за тебе!

И той се наведе през главата на коня и посегна да хване девойката през кръста. Ала в същия миг Ефросина, която досега беше стояла горе и опряна до дирека, гледаше с разплакани очи всичко, бързо слезе по стълбите и се хвърли между болярката и брата си.

– Не се допирай до нея, Момчиле, не я докосвай, братко! – извика тя с все глас. – Спри! Преди да я грабнеш, изслушай ме!

Момчил бавно се издигна на седлото и загледа сестра си. Другите хусари, които бързо се бяха качили на конете, се струпаха наоколо.

– Какво искаш, сестро? – каза той глухо и сърдито. – Не ми се меси на работите, а си гледай кандилото и молитвите.

– Момчиле – започна тя и хвана десницата му. Гласът ѝ се изви самотен и горък като откъснат от гърдите. – Момчиле – повтори пак тя по-ниско и сълзи напълниха очите ѝ. – Ако искаш да имаш сестра на тоя свят да те мисли и да се моли за тебе, остави Елена болярката. Остави я! Ведно ще отидем в Търново, ведно ще се върнем при тебе, ако е рекъл господ да ти стане невеста. Само не така насила...

– Стига, сестро, стига – издума тихо Момчил. – Нищо лошо няма да сторя на Елена, ала ти лесно забрави кой е баща ѝ, забрави Събовия син и себе си. Ех – въздъхна той, – не от зло сърце правя това, не!

И той поклати глава.

– Прости се с Елена – продължи после войводата пак кротко, но натъртено – и остави я да върви с мене. Време е.

– Време е, време е, войводо – казаха едногласно няколко хусари от по-близките. – Слънцето ей го къде се е извишило! Па и гръцките граничари невям са ни усетили?

– Къде е пръстенът на Елена? – попита ненадейно Ефросина. – Даде ли ти го Събо, Бог да го прости?

– Защо запитваш, сестро? – учуди се Момчил и бръкна в пазвата. – Ето го. – И показа маламения пръстен. – Дай го на Елена, връщам ѝ го. Не ща болярска прикя.

– Братко – пошепна калугерката след малко, като пое пръстена, а гласът ѝ пак се откъсна от гърдите. – Не поиска да отпуснеш Елена и да ме послушаш. Богородица знае защо не мога вече да тая това, което съм крила досега от тебе.

Тя малко помълча, после додаде тихо:

– За сестра си искаш да отмъстиш на Елена, а и сестра ти има грях пред нея, тежък грях.

– Що? – викна Момчил цял настръхнал. – За какъв грях говориш?

Калугерката бавно се прекръсти.

– Това, което говоря, е същинска правда. Тоя пръстен, който ти сега ми подаде, Момчиле, някога аз носех. А даде ми го бащата на Елена, великият болярин Петър. Оттам започна всичкото зло. Да не го бях взела, нямаше да се случи другото. А когато там в трема тебе биеха, нищо не сторих да те избавя. С кървави сълзи плаках, а като помислех само, че можеше... че можеше него да убиеш.

– Него? – извика Момчил. – Кой е този?

Калугерката додаде с изгаснал глас:

– Боляринът. Драг и мил ми беше станал, негова жена и болярка исках да бъда, ето що, братко.

– А-а? – изтръгна се глух рев от гърдите на войводата. Той сякаш замръзна на мястото си и побледня, побледня като платно. Само очите му постепенно се разширяваха и взеха да гледат кривогледо.

– Братко! – изстена калугерката и като сноп се строполи на плочите. Над нея се хвърли Елена, хусарите също се размърдаха.

Изведнъж Момчил изтегли дългия си тежък меч и преди някой да разбере какво ще върши, замахна със

страшна сила и удари в крехката млада лоза, до която преди малко се облягаше Елена. Желязото отряза растението и се заби дълбоко в дървото с глухо тътнене.

– В планината, в планината! – завика след това той и бързо изтегли меча си от стената.

Неговият поглед, див и безумен, се спря на Елена.

– При баща си в Търново върви! Върви, без да се обръщаш, докато не съм полудял съвсем. И нея вземи със себе си. Няма тя вече брат, аз нямам сестра.

– Войводо, войводо! – извика болярката, но гласът ѝ се загуби в тропота на конете и в звека на ножниците.

– След мене! – изкрещя войводата и препусна бясно коня си. Той не се обърна ни веднъж. Подир него и подир хусарите, които, колкото и да препускаха, все оставаха назад, се повдигна облак прах, който ги скри скоро от погледа.

Елена с измъчено лице се обърна към калугерката, около която се бяха насъбрали богомолци и триеха слепите ѝ очи. Погледът ѝ спря на прорязаната лоза, която беше паднала на плочите. От младите ластари и от порязаното място капеха бистри едри капки. И на девойката се стори, че не лозата, а тя лежеше върху манастирските плочи, прорязана от меча на хусарина, и от жилите ѝ капе кръв. Дожаля ѝ за лозата и за себе си. Дожаля ѝ за Ефросина, ала най-вече ѝ се сви сърцето за самия Момчил.

Тя погледна към нагорнището на пътя. Конниците навлизаха вече в гората, на чийто край се белееше кулата. Вятърът отвя праха и болярката забеляза зелената болярска наметка на Момчила, който вървеше напред.

Елена бавно се прекръсти, а устните ѝ пошепнаха една молитва.

12
КЪМ ПАРОРИЯ

През тоя ден, когато Събо и Момчил грабнаха болярката Елена от станяницата, а после Райко я отведе в манастира „Св. Ирина“, нейният брат Теодосий стоеше затворен в обора, пазен от ревнивия гняв на злия старец Амирали. Ако не беше мъката, че ще бъде отделен кой знае за колко още дни от отца Григория, иначе пленникът не страдаше за нищо. Лука, все така ням и навъсен, му донесе няколко пъти козе мляко, просеничен хляб и вода, а веднъж тайничко извади изпод расото си малко киселец, и дребнички горски ягоди. Когато Теодосий му заговаряше, послушникът си обръщаше главата настрани или му правеше знак, че някой слуша отвън. Наистина, няколко пъти пленникът чу тропане на патерица и разбра, че Амирали не се доверява на Лука и самичък го пази. Стори му се дори, че старецът се помайва нарочно пред вратата, като че ли очакваше прошка или кой знае що от него. После, като не му се обадиха, старецът замърмори нещо сърдито и повика Лука. Послушникът отвърна сепнато и се загуби някъде. Теодосий чу след това, че Амирали се намести близо до вратата и започна да пее нещо с ядовит глас, като се спираше и изричаше високо и натъртено „анатема!“ по няколко пъти, а същевременно потропваше и с патерицата си. Така той пя до заход слънце, а Теодосий стоеше вътре тих и мълчалив.

В обора се беше съвсем стъмнило, когато Теодосий се стресна от своята унесеност. Той беше забравил и за пленничеството си, и за Амирали и си мислеше за оная радост, която щеше да намери в Парория при преподобния. Вънка не се пееше, не идваше никакъв шум.

Почука се, после Теодосий чу гласа на Лука: „Излез, излез!“

Когато Теодосий открехна вратата, видя послушника изправен до самия праг с предишната дебела тояга. Лицето му си беше начумерено, както винаги. Той се ослуша и тогава чак заговори тихо:

– Приготви се, отче! Амирали заспа, пък аз ще те изпратя до Парория.

Теодосий го загледа втренчено.

– Няма ли да ти се карат разбойниците, а и старецът? Не бива да го мамиш, брате Лука.

Лука не го погледна в очите, а още повече се навъси.

– Да вървим, да вървим – глухо избъбра той. – Ако останеш тука, по-лошо ще патиш.

И добави след кратко мълчание грубо и раздразнено:

– Какво те е грижа за мене? От стария не се боя, а хусарите ги няма. Отидоха да грабят царската сватба.

Послушникът махна с глава към разрушената кула, откъдето идеха дълги сънни хъркания.

– Ти си добра душа, брате – каза Теодосий. – Ела с мене в Парория. Отец Григорий ще приеме и тебе.

Лука поклати глава.

– Не, там не е за мене. Аз съм си прост, невед. А пък ако е да паса кози и овци, ще паса и в село. Щом умре старецът, ще си отида.

– Грешно е така да се говори – отвърна Теодосий укорно. – Сякаш смъртта на своя наставник желаеш. Бог само знае това.

Ненадейно му мина една мисъл.

– Да не е болен Амирали? Не е ли вече на смъртно легло? – попита Теодосий и загледа пак послушника.

Лука позавъртя тежката си тояга, усмихна се някак чудновато и отвърна:

– Той си е все болен. Е, та що пък, като умира? – завика той ядосано и очите му блеснаха. – Що ти става тебе? Нека свърши, вещерът му неден! Смъртта ти искаше днес, а ти...

– Смъртта ми? – учуди се Теодосий и в себе си изрече: „Прости му, Боже, не го поменувай със зло!“

И се прекръсти.

Лука го загледа насмешливо и после бързо се наведе към него.

– Да запаля обора, дето беше запрян, чу ли, това ми заповяда старецът – изкрещя му над ухото Лука. – Кръсти се, това няма да ти помогне. Днеска не поисках, оглушки си направих, а утре, кой знае, невям ще го послушам!

Той пак замахна с тоягата си и като хвърли поглед наоколо, допълни с по-сдържан глас:

– Да вървим, а, току виж, и старият се развикал. Хайде, свечери се.

Теодосий не го погледна никак и се наведе. Той не мислеше, че смърт го заплашва, а се измъчваше само за Амирали; как в душата на стареца се беше вселил злият дух и какво трябваше да прави самият той: да се бори ли със сатаната и да го победи, или да избяга и да му признае силата! Ту му се искаше да остане тука, да поговори с Амирали и разтопи сърцето му, ту виждаше себе си на колене пред отца Григория и от тая мисъл душата му трепереше от блаженство.

Ала Лука не го остави дълго да мисли.

– Върви, върви, отче – издума той сърдито, – и осел намерих, и храна за път ти прикътах. Какво си навел глава, та мислиш?

Теодосий се изправи и без да каже нещо, се запъти към кулата, отдето идваха хъркането на стареца.

– Какво, какво вършиш, отче Теодосие? – завика уплашено Лука, като го догони.

– Брате Лука – отвърна му тихо Теодосий, – какво щеше да стане, ако Господ наш Исус Христос побег-

неше пред сатаната, когато нечестивият дух го изкушаваше в пустинята? Помисли само как той заплашваше Господа наш, какви козни му подхвърляше, за да го уплете и погуби, а ето, като воин на бранно поле не отстъпи пред лукавия и заради това спаси човеческия род. Тъй стори Господ, а нам повелява да следваме примера му, амин.

– Амин, амин! – повтори след него и Лука и като хвана Теодосия за подрасника, леко го потегли назад. – Отче, отче – зашепна му той, – нали ти казах вече. Старецът спи, пък може и да е в огница. Остави го!

Без да говори нещо, Теодосий смело доближи до разрушената кула и се спря пред притворената врата на килията, където спеше старецът. Той побутна вратата и погледна вътре. Беше вече тъмно и при мъждукането на едно кандило едва се виждаше старият калугер, легнал на един одър до отсрещната стена. Теодосий се ослуша. Оттам идваше тежко сънно дишане. Той отвори съвсем вратата и влезе. За късо време пленникът остана неподвижен и замислен, после коленичи пред кандилото и зачете ниско една молитва. Лука остана на прага – ни вън, ни вътре, – настръхнал и намръщен. Стъмнило се беше вече съвсем и зад рамото му бляскаха първите звезди.

Лука забеляза, че старецът бавно откри едното си око. Той се наведе бързо към Теодосия и му пошепна.

– Стани! Амирали гледа.

Преди Теодосий да се изправи, старецът отвори и другото око и като пъхтеше тежко, облакъти се на одъра. Обърна очи към молещия се с удивен поглед. Изглежда, той не можа да узнае пленника.

Като направи два дълбоки поклона, Теодосий се изправи и обърна лице към Амирали. В същия миг очите на стареца пламнаха, лицето му се изкриви и като издигна десницата си заплашително, завика с дрезгавия си глас:

– Вън, вън, Сатана! Вън, окаяний! Още този час да те няма тука! Да издъхнеш, да се попилееш на път и на кръстопът! Вън, песоглавецо!

Той докопа една тежка подвързана книга, която лежеше на ниска лавица досам главата му и я запрати право в лицето на Теодосия. Калугерът я прие, без да мръдне. Тънка струя кръв потече от лявата му ноздра. Теодосий изтри кръвта с полата на расото си и се отдръпна към прага на килията.

– Нека Бог ти прости за това, що вършиш – тъжно издума той. – Аз си отивам.

Излезе той из килията попревит, а зад него продължаваха да звучат гневните клетви и проклятия на злия Амирали. Теодосий тръгна по същата пътечка, която беше преминал с Лука. Когато наближи оградата, човешка сянка се изпречи пред него. Това беше послушникът. Той държеше за оглавника един бял осел, който мирно хрупаше трева.

– Опрости ли се, а? – запита го с усмешка Лука.

– Нему аз простих – отвърна Теодосий, – а на Сатаната, който се е вселил в него, показах, че не се боя.

– Сам си е Сатана, от Сатаната е по-зъл, а ти пак своето повтаряш – прекъсна го грубо послушникът. – Затова не можах да достоя в Парория. Такъв се е родил човекът, а те: „нечестив дух у него се вселил", „зло нахождение го е оплело". Добър ли е: „ангел живее в душата му".

– Ти в ангелите небесни ли не вярваш, брате? – запита го строго Теодосий.

Лука не отговори веднага, а по обичая си обърна глава и заоправя дървеното седло на осела.

– Вярвам, вярвам – отвърна той най-сетне, – ала при мене ни Сатана, ни ангели са дохождали. Понякогаш дори се моля да дойдат. И нищо. Я Рогушка ще завреще да ѝ дам трева, я кукумявка ще извика в леса.

Теодосий слезе няколко крачки надолу по пътечката, после се обърна и като че си спомни нещо, запита го:

– По-рано ти сякаш и отца Григория кореше?

Лука тръгна след него, като поведе осела. В тъмнината животното и човекът изглеждаха близки и родствени. И отвърна:

– Не, него не корях. Той си е наистина добър човек, а стареца на Доброромана корях, Илариона.

– Кой е този Добророман? – запита Теодосий, зачуден от името.

– Ще го видиш, щом наближиш обителта. Той си живее комай отделно до рибния вир. И това върши – риба лови за стареца си.

– Защо пък кориш този свят мъж Илариона? Не е хубаво, не е хубаво – укори го Теодосий и пак тръгна по пътечката надолу, която се белееше в тъмната нощ като посипана с брашно.

– Що го коря ли? – отговори сърдито Лука. – Как да не го коря и да не хуля, макар да съм прост и неук! Не стига, дето този Руско, Добророман де, ден и нощ за него лови риба, ала какво да е не ще – ни попчета, ни кротуши, ни тудорки, – а само пъстърви, та мрени. А когато падне сняг зиме и вирът замръзне, и тогаз праща тогова, Доброромана, за риба. И ето веднъж връща се Добророман от риболов, а късничко – премръзнал горкият, вкочанил се. Почуква на вратата на стареца и тихо говори: „Прости, отче настойниче, позакъснях, позабавих се, леда разтрошавах. Пък мренки и пъстърви не намерих, само раци и попчета." А оня ми ти старец, като се разсърдил, ни рибите, ни раците погледнал, под носа му хлопнал вратата. Тъй е, истина е! На Доброромана домъчняло, дето наскърбил стареца, и хайде на колене – да го моли, че да го прости. Цяла нощ стоял така, а като стоял, и заспал. На сутринта го намерили ни жив, ни мъртъв. Стой, отче, не отивай по оная пътека, а вдясно! – промени разговора Лука. – Оттам ще излезнем до полянката, където снощи гореше огънят. Кой знае, може да срещнем някой хусарин! През тая пътека е по-дълго, ала си е по-безопасно.

И сам послушникът свърна пръв, а Теодосий тръгна подире му, подпирайки се на тоягата си. Тук беше просторно, нямаше гора, а само шубраци и нисък дрян. Нощта беше полусветла, месецът сякаш нямаше да изгрее, а и няколко само звезди крадешком трептяха по небето. Те походиха петдесетина крачки, без да говорят. Пред тях израсна грамаден столетен дъб.

Лука спря рязко осела и се обърна към калугера. Лицето му личеше като неясно бледо петно.

– Какво, отче – почна той с предишния сърдит глас. – Право или неправо укорявах стареца Илариона? Отговори де! Защо замълча?

Теодосий се приближи до него и турна ръка върху рамото му. Над тях се тъмнееха клоните на столетника и скриваха небето.

– Няма да отговоря на твоето питане, брате Лука – каза той тихо и благо, – прав ли си, или неправ. „Не осъждай ближния си" – е казано. Ала ето що: ние сме вече пред леса – ти, аз и тоя осел. Сами сме, само божието око бди над нас. И вепър може да ни срещне, и лош човек. Да се помолим на св. Богородица Пътеводителка и да призовем нейната помощ. Прочети, брате, молитвата за ония, които пътуват!

– Не я зная, отче – виновно отвърна послушникът. – Па и защо ми е? Не се боя ни от човек, ни от звяр.

– Тогава аз ще я прочета, а ти повтаряй след мене!

И като вдигна глава, Теодосий започна:

„О, Пресвета Владичице наша, Дево Богородице Пътеводителко! Усърдно те молим да не ни бъде този път плъзгав!"... – Амин! – завърши Теодосий.

– Амин! – каза и послушникът и се размърда на мястото си.

– Да ни е на помощ и св. Пантелей Пътник! – допълни Теодосий смирено и се прекръсти, па погледна небето.

Малка бляскава звездица светеше през клоните на дъба тъкмо над него. Мина му през ума, че може същата звездица да е погледнал сега и преподобният отец в Парория, повдигайки очи към небето за молитва. И приел сякаш чрез кроткия взор на небесното светило силата на молитвените слова, у Теодосия укрепна вяра, че пътят му ще бъде вече без премеждия.

– Се гряди, Господи, осанна! – възкликна той тихо и възторжено, като там горе в обора, когато бе още пленник на злия Амирали. После се качи на осела и подкара животното към леса, който се тъмнееше долу по склона на хълма.

Лука го последва, бъбрейки нещо под нос, прегърбен и навъсен.

ДЯЛ ВТОРИ

ИНОЦИ

Пустинята е майка на безмълвието
(ПОСЛАНИЕ КЪМ КИПРИАНА)
ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

1
У ДОБРОРОМАНА

Планината, където отиваше Теодосий, се намираше между гърци и българи и се наричаше Парория. Тя беше далеко от света, откъсната от човешките разпри и земни суети. Вековните гори, студените планински реки и вирове, които, щом паднеше сняг, замръзваха за цяла зима, дивотата на мястото правеха от Парория истинска пустиня, непроходима и необитаема. Навътре в планината се простираха обширни пустогория – или съвсем голи, или покрити с такъв гъст лес, че само дивите зверове си пробиваха пътеки между срасналите клони на дърветата. Там, където почвата беше камениста, зееха страшни пещери, чернееха се въртопи, които отиваха сякаш до дън земя; дълбоки пропасти разтваряха недрата на земята – изсъхнала и пепелна лете, замръзнала и ледена през зимата. Когато над върховете и доловете се срещаше влагата от близкото море със сухото дишане на тракийския чернозем, изливаха се поройни дъждове, от които планината заприличваше на едър клекнал вълк с мокра, сплъстена козина. Мътните ручеи не секваха да текат с дни, вировете се пълнеха с вода, преляла от други вирове, и често цели семейства видри достигаха равнината, където селяните ги трепеха заради скъпата им мека кожа. Ала слънцето пекваше скоро, мъглите се стопяваха и над зелената влажна снага на планината се издигаше наново синият връшник на небето, дето се рееха самотни двойки белоглави орли, които зорко гледаха към земята дали не лежи някъде леш от животно, удавено от потопа.

В тая дива и пустинна покрайнина от памтивек живееха пустинници и иноци и от памтивек също бродеха разни татове и хусари из долните земи. Пустинниците се молеха Богу и пееха псалми, а пък разбойниците вършеха своето: причакваха по редките пътища купци, които отиваха на панаир, а по някой път и от самите монаси искаха златни и сребърни пари. И годините се нижеха със същата равномерност над едните и другите.

....

На другия ден към пладне, след като се прости с Лука, Теодосий достигна до висок хребет, обрасъл с рядка дъбова гора и покрит с бели камъни, които се редяха на купчини ту тук, ту там като кости от отдавна умрели животни. От другата страна на хребета се дълбаеше долчинка, на чието дъно блестеше рекичка. Зад китка стари дъбове тънка струйка дим се издигаше спокойно към небето като чад от запалена свещ.

– Спусни се в дола, а после по рекичката, по рекичката, та до ония хе дървета, зад тях е манастирът – му беше казал на изпращане послушникът.

Теодосий турна длан над веждите си и загледа натам с овлажнели очи. Слънцето го стреляше право в лицето, вятър духаше откъм рекичката и отвяваше настрана дългата му брада. Денят беше истински пролетен ден, светъл и радостен.

Ала Теодосий виждаше само оная китка дървета и мислеше как ли щеше да го посрещне отец Григорий и щеше ли да го полюби като свое чедо. От ония калугери, които за първи път му бяха говорили в Епикерниевия манастир за чудния старец, той знаеше, че Григорий Синаит бил с всички добър и ласкав, всекиму намирал да каже наставление или умна дума, не се държал настрани от негръцките безмълвници и макар сам грък, разрешавал на българите, на сърбите и на власите да четат по славянски. И все пак, като разпитваше по-подробно странстващите калугери, той узна, че старецът не се доверявал еднакво на всички подвижници в обителта, а само на неколцина, които често викал за свои сътрапезници и четял с тях някакви тайни книги с особено съдържание.

Като си премисляше тия разкази сега, ревността му да бъде измежду малцината избрани чеда на Григория Синаита се разпалваше все повече. И ето че го обладаваше нетърпение – подир няколко часа само щеше да види стареца, щеше да целуне десницата му, приемайки за първи път неговата благословия...

Теодосий сне ръката си от челото и прибра малката торбичка и посоха. Време беше да върви! Той потърси с очи пътя и скоро го откри. Виждаше се, че от обителта бяха идвали тука често било за дърва, било за дъбови шикалки, от които бедните иноци си правят броеници. Личеха копита на кон или на осел, дори край тесния друм вървеше прясна диря от дърво, което са влачили. Теодосий се прекръсти и тръгна надолу. Сега, в края на пътуването, го обхвана неопределен страх, че някой може да му попречи да стигне до манастира. „Ами ако други хусари са дошли в обителта и ме срещнат? – помисли си със свито сърце той. – Господи, Господи, помогни ми да видя преподобния, а после – да бъде волята ти!“

Ала когато пътят зави край реката, той забеляза, че насреща му откъм манастира идваха двама души, които по дрехите и по държането си не приличаха никак на монаси. Те говореха нещо помежду си и не бяха го още видели. Едва когато се приравниха, двамата пътници вдигнаха очи към него, съзряха го и отведнъж се спряха. На лицето на единия, на по-стария, имаше белег от изгорено. Дрехите им бяха износени и надимени. „Въглищари“ – помисли Теодосий и като ви-

дя, че го гледаха учудено и със стеснение, тръгна пръв към тях. Наистина, това бяха въглищари, същите ония Постел и Трифон, които при Райко и дружината му престояха малко на път за Чуйпетльово.

– Добра среща! – каза им Теодосий благо и приветливо.

Въглищарите се поклониха смирено, както се бяха поклонили и на отхождащите хусари, и отвърнаха в един глас:

– Помози бог, отче!

– И вам да е на помощ! – отвърна калугерът и след като ги благослови мимоходом, пое пътя нататък. „Те идват от манастира – помисли си той, – вижда се, всичко там е в ред."

– Отче, отче, спомогни ни, не ни отминавай! – завикаха подире му въглищарите.

Теодосий се обърна.

– Какво, добри люде, с какво мога да ви спомогна?

Те се доближиха до него и като паднаха на колене, взеха да му целуват расото.

– Станете, станете, християни – замъмра ги Теодосий и се наведе да ги вдига. – Що ви съм аз, с какво съм по-добър? Тъй, тъй. Сега кажете ми и с Божа помощ ще ви помогна с щото мога – допълни той, когато те се изправиха на нозете си.

Въглищарите държаха протритите си калпаци с две ръце и го гледаха със своите зачервени очи.

– Внучето си дадохме в манастира – започна Трифон пръв. – Искаше на четмо и писмо да се учи, а ний сме прости люде, въглищари, не разумеем ни аз, ни буки. Прости, отче!

– Множко си е набожно момчето. „Калугер искам да стана, казва, Божи служител." Ето, тъй говори – допълни и Постол. – Мислихме, мислихме, па го дадохме.

– Добре сте сторили, християни – каза Теодосий, – а как му е името?

– Климент. А и ти ли, отче, отиваш в манастира?

Теодосий кимна с глава.

– И ний тъй си помислихме, та затова те и спряхме, не ни се сърди, отче. А като бъдеш в манастира, не забравяй внучето ни, наставлявай го, молиме ти се – заговориха и двамата въглищари, като се пресичаха и си взимаха думата един от друг. – То си е инак послушно и хрисимо. И видения му се привиждат. Попитай го, то само ще ти разправи.

– Няма да забравя – успокои ги Теодосий.

Въглищарите се наведоха пак да му целуват расото, ала той ги спря. Трифон си повдигна ръката и отри с ръкава просълзените си очи. После словоохотливо заприказваха:

– То ни е едничко, отче, и за дете, и за другар. Тежко ще ни е без него, ала каквото даде Бог. Да е здраво и живо, та да не го мислим! У нас, в леса, уж е пусто и безлюдно, а все ще се случат лоши хора, току виж, ще му направят някаква злина. Денеси колко страх набрахме! Дойдоха първен хусари. Е, нищо. Поседяха, поседяха, угостихме ги с каквото Бог дал и побъбрахме за това, за онова, па след два дни отде се взеха царски люде – хусарите търсят. Взеха да ни изпитват, да ни мъчат: кога дошли, къде отишли, защо сме ги прибрали. Много се изплашихме. А после сламка върху сламка не оставиха: кладнята разхвърлиха, кошарата разтуриха, три овни заклаха. „Че за какво претърсвате?" – питаме ние. А те: „Болярка грабнали хусарите от царската сватба, дето идела от Одрин, щерка на някой си велик болярин Петър, големец при царя." Та уж де, да не са я скрили при нас хусарите. А де да я скрият, де да я потулят? Що има у нас? Пръте и шума.

– Зле си изпатихме – добави и Постол, поклащайки посивялата си глава, – сполай, че душите си спасихме.

Теодосий наведе глава по-бледен отпреди. Брадата и възите му се тресяха. Той сякаш шепнеше молитви.

– Прощавайте, християни, на добър път! – отведнъж продума калугерът и се обърна да поеме пътя към манастира.

И пак повтори:

– За внучето си спокойни бъдете!

– Сполай ти, отче – казаха в един глас въглищарите. – Да се върне доброто на твоите сестри и братя, ако ги имаш! А то ти си в скута на Бога, нищо не ти трябва.

Те му се поклониха отново дълбоко и смирено със свалени калпаци, после си тръгнаха.

По своя път тръгна и Теодосий с клюмнала глава на гърдите. „Сестра ми са грабнали, Елена са грабнали хусарите!“ – повтаряше в себе си и все повече му ставаше жал за Елена и за баща му. Но тая печал беше някак далечна и тиха, сякаш не бяха те живи хора, а покойници и образите им са само спомен – тъй много беше свикнало сърцето му да се свива заради страданията на светите мъченици и да мълчи пред своите скърби. Ала колкото далечна и тиха, тази тъга стоеше в душата му, дълбаеше навътре като капка, която пада на едно и също място. „Стар е баща ми вече и няма да пренесе тая вест – се надигаше у него един глас и ромонеше едновременно с водите на реката, по чийто бряг вървеше той вече. – Да ида при него, да му помогна на старините и очите да му затворя. Трябва, трябва!“ И той комай се спираше, поглеждаше назад и само при напомнянето, че ще се върне по същия дълъг път, ще спи по същите стоянки и ще яде оскъдния си хляб, без да е видял отца Григория, без да е чул една дума от неговите уста, краката му се подсичаха и всички сили го напущаха. И пак тръгваше към манастира, сляп и глух към всичко друго. „Моят роден баща ме вика, а духовният ми отец е тука, на няколко крачки. Господи, какво да правя?“

Пък после си припомняше като за оправдание думите на апостол Лука, как оня, който тръгне след Христа, няма родители, няма братя, няма сестри, или изведнъж му се струваше, че царските люде ще намерят Елена, а кой знае дали и въглищарите добре са разбрали: на болярина Петра ли е грабната щерката, или на някой друг!

Той се спираше, дори понякога говореше със себе си. Лицето му съвсем се смъкна.

Като вървеше така, Теодосий не забеляза как излезе на малък лъг, обрасъл с висока трева, а пред него се издигнаха дърветата, които му посочи Лука. В реката тук се втичаше вада от един вир, полускрит зад шумнали лески и върбалак. На вадата личеше полуразвален яз, а на другата страна на реката имаше колиба от сухи вършини, покрита със слама и конопени гръсти. В това тъкмо време от колибата излезе висок едър калугер, бос, със запретнати ръкави и гологлав. Калугерът се запъти към яза и искаше да се наведе, за да продължи някаква работа, когато изведнъж съзря Теодосия, както си вървеше на припънки със загрижено лице и прихлупена шапка. Тогава той остави тежката лопата, която носеше на рамо, обърна се съвсем към идващия и го загледа мълчаливо. Лицето му, румено и здраво, беше обрасло с руса брада. Сините му като синчец очи гледаха приветливо Теодосия, като примижаваха от слънцето.

Едва като наближи реката, Теодосий се сепна от своята унесеност и вдигна глава с въздишка. Отсреща го гледаше непознат калугер. Щом се срещнаха погледите им, калугерът стъпи на самия бряг и замахна с ръка.

– Ела тука, брате, къде те носи Бог? Свий насам, насам! – завика той с гръден глас.

Теодосий се спря из един път и се огледа наоколо за мостче или за някое повалено дърво, по което да мине отвъд. Чак тогава забеляза полуразрушения яз, колибата, върху която съхнеха рибарски мрежи, и вира зад вързалака. „Това ще е Добророман на Лука" – помисли си той. Ала никакво мостче не се виждаше наблизо.

– Добра среща, брате – каза Теодосий. –Ти ли си брат Добророман?

Калугерът отвъд благодушно си показа белите зъби.

– Аз съм, аз. А отде ме знаеш, брате?

– Слушал съм за тебе. За добрите люде навсякъде се приказва – отвърна Теодосий, като гледаше ласкаво сините детски очи на Добророман. – Ами откъде може да се отиде в манастира при отца Григория?

Добророман се усмихна още веднъж и побърза да отговори:

– Там, зад дърветата, е манастирът – и махна с ръка към същата китка дървета, които и Лука беше посочил Теодосиу. – Ти, брате, мини отсам да те погостя, па после сам ще те заведа при преподобния! Мини, мини!

Теодосий погледна отново наоколо и заклати глава. Реката си течеше между двамата калугери бърза и дълбочка със сънливо бълболене, тъй прозрачна и бистра, че се виждаше каменистото ѝ дъно и малките рибки, които плуваха ту към единия, ту към другия бряг, като че ли пренасяха думите между двамата човеци. От водата идеше приятен хлад и дъх на влага. Теодосий премести крак пò към края, пръстта се отрони с лек плясък и една едра жаба цопна тежко в реката.

– Как да мина отвъд, брате, като няма мост? – продума най-после Теодосий.

Добророман се огледа наоколо и каза с висок глас:

– Аз пък забравих. Имаше тука мостче, ала дойдоха хусари и го хвърлиха във водата. Ето и яза развалиха, сега го поправям. Нищо, нищо, ще те пренеса на гръб.

И преди Теодосий да се възпротиви, калугерът повдигна малко расото и нагази в бистрата струя:

– Какво правиш, брате, защо така? Аз сам можех като тебе – зареди Теодосий, когато Добророман беше вече до него и туряше крак на брега.

Той дори се отдръпна назад.

– От смирение, Христа ради. Свети Христофор нали това същото вършел цял живот? Покачи се, покачи на гърба ми! Аз съм здрав, не ме жали – издума бързо калугерът със същия тих и весел вид.

Добрият калугер тъй убеждаваше Теодосия, че най-после той се повини, колкото и да му беше непривично и стеснително.

Щом стъпи на нозе, Теодосий се поклони на своя носач и както беше обичаят между иноци, взаимно се прекръстиха един-друг и се целунаха в уста.

– И по сърцето трябва да те целуна, брате – допълни Теодосий. – Вижда се сега защо са ти дали името Добророман.

Добророман се изчерви като девойка и пак се усмихна.

– А тебе как те зоват, брате? – попита той.

Теодосий малко помълча и тогава чак отговори.

Калугерът сякаш разбра това кратко мълчание и повече ни дума не попита.

– Седни, брате Теодосие, седни тука! Може да си уморен. А пък аз ще опека на жаравата две пъстърви да се подкрепиш.

Добророман изнесе от колибата трикрако столче и го сложи пред госта си. Теодосий наистина се се-

щаше уморен и приседна. Вратата на колибата зееше и той, без да иска, погледна вътре. Там имаше широк одър, комай за двама души, покрит с мъх и сено; имаше и въдици, и мрежи, един топор бе подпрян на стената, ала виждаха се и неща, които учудиха Теодосия. Досам одъра върху ниска масичка лъчеха паче перо, чернилница и дебели подвързани книги. Над масичката пък се издаваше поличка, на която бяха наредени около десетина гърненца – груби, широкоусти, боядисани в зелено.

– Брате – обърна се Теодосий към Доброромана, когато калугерът, след като беше ходил до вадата, се връщаше оттам с две риби, които още мърдаха в шепата му, – виждa се, ти всячески угаждаш Богу. Ето книга и перо на масата. Житие ли някакво съставяш на свети угодник, или преписваш псалтир за манастирска треба? Трудолюбива пчела си ти.

Ала Добророман махна със свободната си ръка и малко зачервен, издума тихо:

– Прости, брате Теодосие. Не е то моя работа. Да чета умея, а колкото за писма – мъчно ми върви ръката. Несръчен съм яко. А книгите и перото, дето виждаш, са на брата Григория. Такъв е доброписец!

Добророман дори думи не намираше да разхвалява този брат Григорий. Сравняваше го и с граматик, и със зидар. Като зидар брат Григорий строел храм Божи и отвън художен, и отвътре препълнен с дух свети.

– А да видеше как разкрасява книгите. Какво не му идва отръки! И с киновар заглавките рисува, и със златен варак ги краси, и с що не! Чудно и дивно, брате! Краснописно наредено и слова такива избира, че душата ти от умиление като че към Бога ще се възнесе. „Големоока, белоцветна awaлида, ще каже, наркис добролиствен, дърво доброплодно, благовонно и сладкоуханно." И сам всичко си прави. Щом пукне зора, той е по полетата, по горите за разноцветни билки. Па после вари ги, стрива ги и такива бои добива, сякаш от самата небесна дъга ги е взел...

Изведнъж той се прекъсна.

– Бъбра ти, брате, а ти си гладен и морен – почна Добророман с друг глас. – А как ти се иска да приготвя рибите? Ето нà, погледни ги! Пъстърви, каквито нийде не се намират. Виждаш ли тия червени звездички? И не нагъсто, а тъй нарядко и поредно. Истински са.

И калугерът поднесе рибите под очите на госта и му ги показа, обръщайки ту гърба им, ту белия мек корем. Гласът му стана още по-тих и нежен, големите му ръце едва стискаха хубавите лъскави риби, сякаш се боеха да не ги смачкат.

– Както искаш, брате – отвърна Теодосий и първото му добро чувство се разсъти. „Чревоугодник ли е, какъв е, а добър човек ми се струваше!" – учуди се той в себе си и дори си отвърна погледа от рибите и от калугера.

И както по-рано с името, и сега Добророман нещо догади и се отдръпна настрана. Той клекна до колибата и като извади от пояса си нож, започна да чисти рибата мълчаливо.

Някое време и двамата нищо не продумаха.

– Риба имате много, вижда се, от глад няма да умрете – каза най-сетне Теодосий все още с недобро чувство в сърцето си, като гледаше ту едрите ръце на калугера, които умело и бързо чистеха рибите, ту неговото открито детско лице.

Добророман вдигна глава, погледна някак тъжно госта и кимна:

– Не ще умрем, тъй, тъй.

На Теодосия стана мъчно, та побърза да заговори:

– Ти като светите апостоли Петра и Андрея си рибар, брате. Сам Господ наш в земния си живот се оприличаваше на рибар. Откъде си?

Калугерът свърши с рибите и погледна Теодосия с предишния поглед.

– От Бдин. В Дунава ловях риба, а после, като се преместих в Търново, и в Етъра ходех на риболов. От детинство обичах, а сам не съм рибар. Баща ми е купец, грък.

И той се запъти към задния ъгъл на колибата и Теодосий го чу как чупеше сухи съчки и стъкваше огъня. Лъхна го след малко на дим.

Думите на Доброромана напомниха на Теодосия пак за Търново и за баща му. Едновременно той сякаш чу оня особен глух и дълбок ромон на Етъра и видя, както в обора на Амирали, навъсеното и загрижено лице на великия прахтор. „Ще видя преподобния, ще му се поклоня и ще се върна в Търново – изведнъж реши той. – Какво чакам тук? Трябва да вървя в манастира час по-скоро."

Ала щом си спомни добрите очи на Доброромана и помисли как това щеше да го опечали, реши да почака. Стана да се поразходи и да помогне, ако може, на калугера. Като надзърна зад колибата, видя го, че духа огъня, а рибите се печаха върху една тънка плоча. Добророман бе тъй увлечен от работата, че и не забеляза госта си. Теодосий се дръпна назад, без да му се обади, па като не му се стоеше на едно място, отиде до яза, после тръгна покрай вадата, та чак до вира.

Вирът беше околчест, дълбок и бистър. Рибата пъкаше – ту тук, ту там някоя остра главица изскачаше над повърхността на водата, където плаваха откършени върбинки и листа. На едно място беше паднала стара върба и в кухата ѝ коруба имаше пчелен кошер. Пчелите жужеха наоколо, идваха, отиваха припряно под топлото слънце, което бе минало вече пладнешката си стоянка. На Теодосия стана леко и топло, той обиколи вира, без сам да усети, и гледаше ту водата, ту леса, който тук не беше много гъст. Понякога над вира се спущаха ластовички с шумно цвъртене, бореха се във въздуха и летяха над самата вода, като че искаха да уловят някоя рибка. Във всичко наоколо имаше толкова мир и спокойствие, че Теодосий се спря изумен, когато съзря стрела, забодена в кората на едно дърво. Перата ѝ бяха обърнати към реката. „От хусарите ще е – си каза той, – стреляли са по лов." Теодосий издърпа стрелата и като я начупи на дребно, хвърли парчетата във вира. Една едра риба лакомо се спусна върху перата и ги замъкна със себе си под водата.

Ненадейно видя Доброромана на другия бряг на вира между дърветата, че го търси с длан, сложена над очите, па побърза към колибата. Калугерът го посрещна с възрадвано лице. После го доведе до реката и го покани да седне до ниската масичка, която бе изнесъл навън, под стряхата.

– А ти, брате? – попита Теодосий, като забеляза, че за него няма столчица.

– Ще постоя прав, да ти послужа – отвърна Добророман, като шеташе наоколо: глинена гледжосана паничка сложи на масата, шуле с вода и кръгло хлебче.

Ала Теодосий го накара да обърне един здрав върбов кош и да седне на дъното му, след като бе всичко донесено, а печените рибки – сложени в паничката. Гостът прочете молитвата и двамата монаси се прекръстиха.

Като турна няколко хапки в уста, Теодосий си спомни за козето мляко на Лука и за това, което той говореше за Доброромана. Вдигна очи към него и едва сега забеляза, че гостолюбивият инок не бе и вкусил от рибата, а топеше къшеите си в една стъпичка, пълна с мерудия. Пред него имаше бучка сирене и малко лук. Теодосий спря да яде и запита:

– Брате, защо така? Госта нареди, а сам ти, виж-

дам, няма с какво да наблажиш залъците си. Добророман засрамено и тихо отвърна:

– Риба не ям.

Теодосий го изгледа учудено.

– Постиш ли?

– Да постя? Не, не, брате. Не искам да мина за по-усърден от братята. Тъй себе си наказвам. Бог е дал живот на всички твари – и на земните, и на водните. Пък аз ловя бедните рибки, в огъня ги пържа, значи, за червото человеческо се грижа.

– Не лови тогава риби и себе си не наказвай. Ако е грях, по-добре избягай от съблазънта – каза Теодосий, все повече учуден.

Добророман поклати глава:

– Добро, добро, от грях ще избягам, а братското състрадание и синовната обич ще наруша. С що ще се питае духовният ми баща отец Иларион и отец Аарон слепият, който прорицава и макар неук и незрящ, ще ти каже де е отворено Писанието, и отец Варсануфий, а и сам преподобният понякога? Аз съм здрав, какво ми е? Бог е дал и мерудия, и лучец, и праз, па най-вече хлебец. А те са болни, стари. Прости, брате, че тъй ти говоря, като че себе си по-добър искам да изкарам, повече потребен. Ала как да им отнема радостта да похапнат нещо топличко и сготвено, мрянка или пъстърва, или блескач? Станат сутрин, а кога отворят вратата, на гвоздея виси гърненце с гозба. Ето виждаш ли, брате – и като се наведе, Добророман посочи на Теодосия гърненцата, наредени на лавицата, – тези гърнета? Колко радост носят на болните старци! Добро ли е да им я отнема? И за какво? Аз да угаждам на червото си, да си услаждам дните за грях и за срама. Що, що стана, брате? Що ме гледаш така?

Наистина, Теодосий стана от трапезата. И промълви с разтреперан глас:

– Ти прости, брате Доброромане, че те сметнах за чревоугодник. Бог ми отвори очите. Не чревоугодник си ти, а Божи угодник. Наистина, наистина свят ще станеш, Доброромане, велика и неизмерима е твоята доброта.

И Теодосий му се поклони до пояс. Добророман съвсем се забърка – не знаеше ни какво да прави, ни що да продума.

– Седни, седни – повтори няколко пъти той, а сам стоеше прав срещу госта си.

Двамата калугери дълго се гледаха с просълзени очи и просияни лица.

Най-сетне седнаха и Теодосий дояде едната риба, па накара и Доброромана да вземе от същото ядене. Те поговориха за манастира и за преподобния, а като изядоха хапките си, хвърлиха трохите на врабците, които цвъртяха наоколо. Теодосий стана пръв, погледна слънцето и каза на Доброромана:

– Сполай ти, брате, за обяда и за сътрапезничеството. Опознахме се и ще бъдем занапред като истински братя. Ала време е да вървим в обителта.

Двамата пак прочетоха кратка молитва, после Добророман разтреби трапезата.

И добрият калугер пое пътеката покрай реката, а Теодосий го последва.

Те нищо вече не говориха. Като навлязоха между китката дървета, пътечката почна да криви, а реката забуча, пенейки се около няколко паднали всред водата канари. Горичката оредя и скоро от двете страни се оголи продълговат лъг, нашарен със сини кандилки и ален див мак.

– Стой, брате! Ето Парорийската обител! – каза Добророман. – Там наляво от реката, под оная скала, дето прилича на човешка глава.

Теодосий се спря като вцепенен. Лицето му просветна.

– Слава тебе, Боже, слава тебе! – продума той с развълнуван глас и се прекръсти.

2
НЕВИДИМА БРАН

Парорийската обител, за където по онова време се стремяха монаси и постници от вси страни – не само от Византия и от България, но и от Сърбия, от Влашко, па дори чак от далечната Арбанашка земя, – не приличаше на другите манастири и обители, каквито беше изходил и видял Теодосий. Не можеше комай да се разбере отдалеч дали пък не е някакво село, или катунище на пастири и въглищари. Не се виждаше нито стена, зад която да се прикътат манастирските сгради, нито имаше ограда от колове. Па и никакви просторни сгради не се забелязваха: ни магерница, ни кошари за овцете или хлев за добитъка. Ту тук, ту там на боб на зърно се белееха малки килийки под сянката на някой бряст, а около тях други още по-малки и по-ниски, като че ли гъби, поникнали след дъжд. До самата река нямаше килии, а повече се тълпяха те към скалата, която наистина приличаше на човешка глава. По нея личаха три пещери: двете – на един ред близо до върха, а другата – по-ниска, продълговата и сплескана като зинала уста. В скалата бяха издълбани стъпала, а на самото теме на скалата се белееше параклис. До параклиса имаше дървена звънарня с клепало. Тъкмо в това време един калугер се изкачи на звънарнята и заби за вечерня. Тъпите отсечени удари на клепалото се разнесоха из дола с протегнато двойно ехо, като че ли от другата страна на реката имаше също манастир. Няколко щъркела литнаха над обителта, повиха се лениво и мудно и пак се спуснаха на земята до самата река.

Като гледаше малките бели килийки на обителта, Теодосий забрави и умората, и мъката си за Елена и баща си. Спомняше си и за други манастири, които беше обходил, но същата радост не бе стопляла никога сърцето му. Всичко му допадаше, всичко му се виждаше тъй направено, че духът да не бъде смущаван от суетата на света и от неговите съблазни. Планините наоколо бяха диви и безлюдни, лесът стягаше тихия дол като с широк пояс, тварите и хората изглеждаха създадени ей сега от десницата Божия, а и слънцето от небето гледаше като добро бащинско око. В тая малка долина не можеше да царува зло, а само благодат, както в едема на Адама и Ева. И обладан отново от нетърпение, Теодосий тръгна по пътечката, която леко възлизаше към манастира. Добророман го настигна и му посочи една килия, която се облягаше на един вековен бряст, най-близо до реката.

Същата вечер Теодосий лежеше на нисък корав одър в килията на стареца Илариона, където го настани добрият Роман. В килията зад тънка преграда спеше и самият болен старец. Теодосий дълго го чува да охка на леглото, а когато навремени болката му стихваше, старецът четеше молитви ту на глас, ту мълчешком, което личеше от тракането на броеницата. През пролуките на преградата светеше кандило. От другата страна, откъм стаичката на двамата килийници – на калугера Йосиф и на послушника Серсьо, – идваше лек шум, като че ли двама души си шепнеха тихо в нощта. А отвън по-отдалеко се лееше глух, приспивен ромон – там течеше реката.

Тази радост, която изпита днес на полянката пред обителта, стоеше и сега в сърцето на Теодосия и му пречеше да заспи, макар отца Григория и да не мо-

жа да види. Ала не усещаше вече същото умиротворение в душата си, сякаш се беше преобърнало нещо в него като изчетена страница. Братята го срещнаха наистина ласкаво и гостолюбиво, дадоха му подслон и го угостиха, говориха му за добротата и мъдростта на преподобния, но се оплакаха от хусарите, които ето вече за трети път бяха грабили манастира и измъчвали за пари монасите. Те добавиха, че друго щяло да бъде, ако манастирът е богат, за да може да държи повече ратаи и вардачи или да си построи кула, в която да се крият при нападение. Па нямало и хора да се оре, да се сее, а после да се жъне и коси; колкото добитък имали, мрял от болести и негледане; богослужебните книги не достигали, архиерейските одежди били взети от хусарите. Колкото пò говореха, толкова повече неща личеше, че трябват, толкова по-големи нужди излизаха наяве. Грижа и боязън за утрешния ден бърчеха челата на братята. Устните им говореха, за упование в Бога, а сякаш така, по привичка, а не по увереност. На Теодосия стана чогло, макар ясно да виждаше, че монасите не искаха всичко това за себе си, а мислеха за общото благо. При все това в душата си той ги упрекна. За него всичката тая грижа беше като продължение от суетата на света, от която бягаше. Искаше му се да бъде тъй, както почувства днес, когато гледаше обителта отдалеч. После в килията отец Иларион дълго го подпитва, като кашляше и охкаше, откъде е, отде иде, кога се е подстригал и какво е било мирското му име. Старецът беше любопитен и бъбрив и не го остави лесно на мира. Не се хареса Теодосиу и това, дето отец Иларион се хранеше отделно от килийниците си, и то с по-отбрана храна. Дойдоха му тогава на ум думите на Лука за рибите на Доброромана и дори си приповтори целия разказ на послушника.

Стана му мъчно и той се повдигна от леглото, коленичи с лице към светлината на кандилото и зачете молитви. Макар да произнасяше внимателно всяка дума, душата му не беше в тях, а някак зад думите и между тях, тъй като онова, което лежеше в сърцето му, не можеше да се изкаже лесно. Скръбно му беше и самотно и тая скръб и самота бяха сякаш нещо отделно, като друг човек. Докато неговите помисли, колкото и откъснати от живота и от земните грижи, носеха някакво питане, търсеха възмездие или криеха укор, помислите на другия човек бяха съвсем неземни и пропити със странно сияние. Първият човек виждаше лошото и грозното у ближните си, страдаше заради тях, бленуваше да ги поправи, а за миг можеше и да ги упрекне, в мисълта на другия всичко това се издигаше нагоре, нависоко, както се издига димът на тамяна в църква. В тия помисли нямаше и помен от укор и от неприязън.

Теодосий престоя така дълго време, като се молеше. Ала дали за това, че му пречеше сънното и тежко дишане на стареца, или сам беше несъсредоточен, той усети само леко ободрение. Като се изправи, в душата му беше по-мирно и той прилегна на одъра с желание да заспи. Килийниците вече не шепнеха нищо, а реката си ромонеше еднообразно и приспивно. Теодосий затвори очи и скоро се унесе, дори му се присъни сън: докато помнеше още, че реката, която ромони, е малката манастирска рекичка, където Добророман ловеше пъстърви и мренки, изведнъж му се стори, че това е Етъра и вече не ромони, а бучи изглъбоко, както при разлив пролетно време или след проливен дъжд. И той вижда ясно мътните и буйни талази на реката как се блъскат о прибрежните камъни, прескачат се като бесни коне и отминават надолу към полето. Подир това – откъде се взе толкова свят! – единият бряг на реката почерня от хора, от навалица. Нещо гонеше

тия хора, някаква напаст ги притискаше към реката, а за какво, защо – не можеше да се разбере. Множеството се размърда и хората започнаха да газят реката. Нему даже се стори, че позна мястото, дето те газеха, и знаеше че там е дълбоко дори при суша. „Ще се издавят и ще ги отвлече водата" – каза си той настръхнал. Едва помислил това, усети как нещо го повдигна от земята и леко го понесе над водата към отсрещния бряг, сякаш под нозете му се простря невидим мост. „Защо, защо тази милост? – си каза той с разтреперано сърце. – Другите се давят, а пък аз..." И от това тъй го заболя, че се стресна и се събуди.

Наистина, сърцето му биеше бързо и тревожно. „Защо тая милост, когато моите сестри и братя се давят? – повтори той вече буден думите, които произнесе насън. – Какво значи това сновидение? Търново ли нещо грози, българския народ ли очакват злини и напасти?"

Много ли, малко ли беше спал, Теодосий не знаеше, но му се стори, че нощта беше превалила. Стана от леглото и погледна навън. Небето беше побледняло, не беше вече тъй тъмно.

В душата му ставаше все по-неспокойно, та той и не помисли да ляга отново, а коленичи пак да се моли.

Като свърши молитвата си, Теодосий открехна вратата към стаята на килийниците – през там се минаваше навън. На огнището тлееха няколко въглена, покрити с бяла пепел, в стаята беше полутъмно. Той мина на пръсти, ослушвайки се в сънното дишане на послушника и калугера. Кракът му се препъна в някакъв предмет, като о превезло, и от тоя шум послушникът се събуди и вдигна глава. „Къде, отче, къде?" –запита момъкът сънливо и учудено го загледа. Теодосий му стори знак да си легне и като вдигна мандалото, излезе вън.

Той дълбоко и освободено въздъхна на свежия утринен въздух, който го полъхна като приветствие. Килиите личеха вече, зората скоро щеше да се сипне. Теодосий пое пътечката, по която вчера бяха дошли с Доброромана в обителта. Пътечката го изведе на реката. Ала вместо да върви срещу течението, той нагази в росната трева на обратната страна. Дълго вървя тъй Теодосий, усещайки как росата мокри нозете му. На едно място канара препречи пътя. Той не я избиколи, а се покачи на върха ѝ и седна. Краката му виснаха над реката.

Щом седна, дойде му отново на ум сънят и това, че него отделиха от другите като избран. Вместо да се зарадва на това отличие, той се натъжи и познатата болка зачовърка сърцето му. „Строя си гнездо далеко от ближните си, откъснах се от тях, за да спасявам своята душа" – започна да си мисли той с горест.

„Не само своя вечен живот, а и техния измолвам от Господа Бога подобно на светите угодници, които почитаме – продължи той, като се оправдаваше. – Кому каквото Бог е отредил. Молитствувам в нивата Господня, както орачът на земната нива оре, сее и жъне. Не съм по-горе от сеятеля, нито той е по-долен от мене..." А друг глас отвръщаше немилосърдно: „Ти не си по-горен, ала не си ли по-умен? За какво ти е умът, който Бог ти е дал? Защо криеш съкровището в пустинята, защо оставяш светилника под одъра? Баща имаш, кому го остави? Сестра имаш невръстна, защо не я закрили? А твоят град и народа защо ги оставяш на лоши и лениви пастири, които ще пуснат вълците в кошарата? Не е ли казал сам Христос, че добрият пастир и живота си полага за овцете си? Ти си пастир, а къде е стадото ти?"

Колкото повече искаше да примири двата гласа, толкова по-противоречиви и несъгласни ставаха те.

Всеки един имаше право и всеки беше като трьба на Божия промисъл – толкова по-трудно можеше да се намери между тях спогодба и помирение. И тъй като не за първи път му се случваше да вижда душата си раздирана от тая невидима бран, Теодосий стоеше мълчалив, превит и погълнат в себе си.

Гласът пак продължаваше: „Гледай ти, който затваряш очи, слушай – глухий към всичко, което е вън от тебе! Що става с Христовата църква? Що става с православната вяра и с вярующите? Върви по стъгдите на града и дай ухо: смятение и тъмнота е в душите на всички. Де е истината, де е правдата? Кой утешава страдащия, кой прилаская принеболения? Простия и бедния тъпче богатият и злият. Злото се шири по света."

Колкото по-ясно и гръмко говореше гласът в сърцето му, толкова по-ниско навеждаше лицето си Теодосий: „Има, от една страна, хора, които живеят из ден на ден, плодят се като полските животни, умират неизповядани, непричастени, с тъмни души и непросветени чела – и тъй много са те! А, от друга страна, се редят Божиите избраници и угодници, тези, които след смъртта ни ще седнат отдясно на Отца. А между тях – бездна, река като море широка, пустини и гори тилилейски – възкликваше горко в душата си Теодосий и без да вижда светлата усмивка на пролетното утро, скланяше главата си на гърдите. – Господи! Господи! Съжали се над рода български и просвети го! Съжали се над мене и просвети ме!"

Задрънка хлопатарът на крава и Теодосий се сепна от своите размишления. Беше се съвсем развиделило, а из обителта, между килиите, се мяркаха черните раса на калугерите. Не му се искаше да го видят сега, а да отиде при отца Григория беше още рано. Той бързо слезе от канарата, наведе се над реката и се наплиска със студена вода. После изтри лицето си с кърпа, която извади от подрасника, обиколи канарата и нагази пак високата трева. Запъти се към леса, за да не го видят.

Без да усети, Теодосий се задълбочи в гората, но тъй като тя беше рядка и млада като браннще, през дърветата се виждаше ту някоя килия, ту белият параклис върху хълма. Пътечки шареха на всички посоки и както бе унесен, често пътечката го довеждаше до някой непроходим храсталак. Връщаше се назад, ала следите му не личеха и той кривеше наляво и надясно, помамен от малка полянка или от кухо дърво, които мислеше, че е видял по-рано. Както пътечките се преплитаха и лъчаха една от друга, тъй и в главата му мислите сновяха без цел и без посока. Това му тежеше, сякаш носеше на гърба си ненужно бреме. Когато се спираше на едно място, докато намери проход през къпинаците и замрежените с повит клони, спираше и вътрешната гоненица.

През една от тия кратки стоянки той седна на едно повалено дърво и замръзна в това положение. Не усещаше ни времето – рано ли беше още, или отиваше към пладне, – нито виждаше, що става наоколо му. Щеше да стои навярно дълго, ако не го стресна тих шум наблизо. Като вдигна глава, той видя една лисица на пътечката. Зверчето го гледаше с малките си хитри очички, без да мръдне, с щръкнали уши. В устата си лисицата държеше някаква птичка, а рунтавата ѝ опашка лежеше на земята като малък житен сноп. Теодосий прибра протегнатия си крак, като да направи път на животното, ала лисицата се мушна в храсталаците и изчезна. Подир малко тя пак се появи – само по-далечко и още по-предпазливо. Острата ѝ муцунка със захапаната птичка го следеше зорко и любопитно. „Може тука да ѝ са малките, под дървото да е дупка-

та ѝ" – помисли Теодосий и веднага стана от мястото си.

Той пак тръгна из гората, а от срещата с лисицата остана в душата му някакво умиление. Лека-полека пътечките почнаха да се губят в шубраците. Остана само една пътечка, добре очертана, широка и права. Гората стана по-гъста, по-стара. От това ли, че умилението от срещата с лисицата омекчи нещо в сърцето му, или защото нямаше тия преплетени пътечки, а само една, мислите му се сляха заедно. „Време е да вървя при преподобния" – каза си той и веднага усети как всички противоречиви мисли се напластиха дълбоко в душата му и от тая невидима бран, която го измъчи цялата нощ и цялото утро, остана само уморен спомен. Разбра без думи, без мисъл дори, че не е сам, и както в колибата на Доброромана си каза: „Ще падна на колене пред преподобния и ще си открия душата. Каквото реши той, това да бъде."

Стана му леко и светло. Той удължи крачките си и забърза по пътеката, ала скоро се спря. „Къде извежда тая пътека?" – дойде му на ум и остра боязън, че се е заблудил из гората и не ще може скоро да намери пътя към манастира, се вмъкна в сърцето му и го опечали. Огледа се на всички страни. Не се виждаше вече ни килия, нито познат белег, а и пътеката, вместо да върви нагоре, слизаше на ниско към един дол, отдето идваше шуртене на вода. „Може пък да е манастирската река" – си помисли той и тръгна отново.

След няколко крачки пътеката изкриви надясно и когато Теодосий хвърли поглед напред, видя, че тя свършва до някаква схлупена къщурка, на вид запустяла и безлюдна. Пред къщурката имаше дворче, обрасло с бурен, а на един ъгъл между тревата лежеше голям воденичен камък. „Воденица – мина му през ума, – воденичарят ще ме упъти!"

Теодосий слезе до къщата и отблизо видя, че воденицата беше съвсем напусната и обгорена, а не беше това и реката, ами буйно поточе, което шуртеше между едри камъни и повалени дървесни трупи. Теодосий бутна вратата, ала тя беше затворена. После почука няколко пъти. Изгнилата врата глухо изкънтя, но отвътре никой не се обади. Почака малко и почука отново – пак не му отвърнаха. Тогава тръгна покрай воденицата, за да я обиколи. Навсякъде бе обрасло с висока коприва, улеят бе разкъртен и пробит, не личеше по земята нито зрънце ръж, ни мливо. „Врачка ли, знахарка ли живее тука?" – попита се Теодосий и нещо потрепна в сърцето му не от страх, а от това, че нечистата сила можеше да го срещне неподготвен и слаб. Като мина на отвъдната страна на къщата, погледът му зърна веднага кух, почернял дънер, дебел колкото да го обгърнат двама души. Ала не самият дънер го привлече, а нещо друго. Предната част на дървото беше изрязана, та отзад се издигаше на човешки бой потъмнялото стъбло. На това стъбло, изравнено и огладено, бяха накачени като върху иконостас малки и големи икони, а имаше и нарисувани върху самото дърво с въглен някакви образи, но тъй несръчно и неясно, че трудно можеше да се разбере светци ли бяха, или бе ликът на Лукавия. На плоското дъно на дънера личеше вдлъбнатина като за кандило, ала кандило нямаше. Самото дърво беше обгорено и пропито с масло. Там също имаше кръст, железен, потъмнял и очукан, а по дървото и по съседните клони висяха парцалчета от всякакви цветове и размери.

Теодосий прегледа със зорко око всичко подред и се прекръсти. Нему не се искаше да търси вече никого – имаше нещо гадно и нечисто в този параклис, приличен на бесовско оброчище. Той се изправи, за да си върви, ала в същия миг му се мярна някакво космато

човешко лице в един отвор на къщата. Ясно нищо не можа да види, защото лицето се скри веднага в тъмното. Като се кръстеше и шепнеше молитви, Теодосий си тръгна, без да гледа към воденицата. Не бе направил още няколко крачки, иззад гърба му някой извика с дебел, присмехулен глас:

– Очко, очко, защо бягаш, защо се боиш?

Теодосий се спря като ударен и се обърна.

На черния отвор на воденицата, който служеше и за прозорец, и за врата, стоеше един човек и го гледаше втренчено. Той беше страшно космат, тъй че вситe, брадата и косата се бяха преплели като гъста гора. Дрехи той нямаше, а само нещо като власяница, раздрана отпред, та личеха гърдите му и коремът чак до пъпа. И тялото му беше също обрасло с косми и черно като абанос. Беше се хванал с двете си ръце за подпорите на прозореца и гледаше Теодосия, без да мига с черните си блясkави очи. Теодосий строго го изгледа и каза:

– Какво седиш сам в тъмната воденица и с какви бесовски дела се занимаваш? Кой си ти, човече, заклинам те, говори! Ако си християнин, кажи си името! Ако си слуга Сатанаилов, скрий се в мрачното си лоно, за да не бъдеш посрамен със светия знак на господньото страдание!

И Теодосий вдигна ръката си към челото да се прекръсти.

Непознатият погледна свитите пръсти на калугера, погледна и лицето му, което си беше все тъй строго и твърдо, па се засмя подигравателно.

– Уплаши се, очко, уплаши се – каза той с по-нисък, комай дружески глас. – За врага човечески ме взе. Виж ти! Християнин съм и от тебе по-добър. А ти що търсиш насам, като знаеш, че мястото е нечисто?

– Ти, ти кой си? – повтори Теодосий предишния въпрос и бледните му бузи се зачервиха.

– Аз ли? Защо ме питаш? Ами ти кой си, какъв си? В дома си съм. Седя и съзерцавам светлината, която изхожда от Бога, както ни учи преподобният Симеон Ксерокеркийски.

Кой беше този Симеон и преподобен, Теодосий не знаеше, ала като гледаше разцепената власяница на странния човек и слушаше неговите думи, мина му едно подозрение.

– Виждам, виждам – завика вече в изстъпление човекът, – светлина виждам. Ти ли тропаше преди малко? – попита той изведнъж с друг глас, особен, крадлив, и подобострастно го изгледа. – Негли ти мене си търсил, а? Ела, ела! Заедно ще съзерцаваме светлината, а като дойдат и другите, тогава...

Непознатият се изсмя тихо и намигна с едно око.

– Омръзнало ти е май в манастира, очко – запита после той, като гледаше лукаво Теодосия. – Трябвало-нетрябвало – молитви; ни денят си е ден, ни нощта – нощ. Тук е по-добро. Ела, ела!

Теодосий нищо не продума през всичкото това време, само безгласно се молеше. Все повече разбираше какво се върши в това място. Лицето му се изкриви от погнуса.

Той вдигна очите си и като едва се сдържаше да не извика и низвергне безумника, запита:

– А къде виждаш светлина?

Странният човек се разсмя гърлено като отнапред, после смехът му секна.

– Как искаш сега всичко да ти кажа? Ето само какво говори преподобният Симеон: „Като седнеш сам в един ъгъл, внимавай да изпълняваш това, което ти се препоръчва. Затвори добре вратата и отвърни духа си от всеки празен помисъл. След това, като подпреш брадата си на гърдите, отправи погледа си с всичката сила на своя дух към средата на корема, сиреч към...“

Тези думи той изрече с важен и горд вид, ала Теодосий нищо вече не слушаше, обърна се и бързо тръгна нагоре по същата пътека, по която бе дошъл до воденицата. Безумецът го вика няколко пъти, подканва го, смя се, ала Теодосий вървеше наведен и натъжен. Едва когато не чуваше вече нищо и се запъхтя от бързане, спря се, падна на колене и удари челото си в земята.

– Господи, Господи, що се твори в името твое! – горчиво повтори той няколко пъти и се моли дълго време, като усещаше по тялото си някакво нечисто дихание. Когато стана, погледна наоколо, а после потърси слънцето. Мястото бе все тъй непознато, а слънцето се беше издигнало. Пладне наближаваше.

Дълго време още броди Теодосий из леса, препъвайки се о корените на дърветата, прашен, измъчен и с горчивина в душата. Той вървеше бързо и отбягваше широките утъпкани пътеки, сякаш всяка такава пътека водеше до пустата воденица. Като не знаеше на коя посока е манастирът, той и съвсем не гледаше къде върви. Остави се на Бога да го изведе, дето поиска.

Ненадейно счу му се близко, съвсем наблизко, биене на клепало. Той хукна като безумен по тая посока и не след дълго дърветата оредяха и Теодосий излезе на камениста рудина, върху която се белееше параклис с дървена звънарня. На нея стоеше старичък калугер и биеше клепалото.

Теодосий почака, докато монахът слезе от звънарнята, и като му се поклони, попита го как може да се отиде до килията на преподобния отец. Звънарят се подръпна назад и загледа недоверчиво опрашения и измъчен калугер.

– Кой си ти, отче? – запита го плахо.

– Аз съм Теодосий от Епикерниевия манастир, раб Божи – отговори тихо Теодосий и пак се поклони.

– А, ти ли си, отче, гостът на Доброромана и на отца Илариона? – попита монахът по-ласкаво, макар все тъй учудено да оглеждаше измачканото расо на Теодосия. – Оттука, оттука, – показа му той една пътека на стъпала. – Преподобният е в пещерата.

Пътечката го изведе наистина до пещерата, която той видя още вчера. Както и тогава му се стори, тя беше дългнеста, с голям отвор. Килията се прикътваше до самия отвор, облегната на скалата. Той се спря, сърцето му биеше до пръсване. Оправи малко брадата и власите си, очисти сухите листа и тръне, които се бяха залепили до дрехата му, и като се доближи до вратата, изрече с тих глас: „Господи Исусе Христе, Боже наш, помилуй нас!“ – и зачака със затаен дъх.

От килията се зачу слаб шум, като че някой се повдигаше на крака, и слаб старешки глас отвърна отвътре:

– Амин!

Теодосий пристъпи напред и бутна вратата.

3
НАСТАВЛЕНИЕ КЪМ БЕЗМЪЛВНИЦИТЕ

Посред килията, която прилепяше до едната стена на пещерата, тъй че там нямаше зид, а личеше самата скала, почерняла и огладена, стоеше старец с дълго широко расо, без шапка, с ръце, втикнати в дългите виснали ръкави. Той бе нисък човек, слаб и попрегърбен, с некрасиво на пръв поглед лице, загрозено още повече от голяма бърна, под която падаше рядка побеляла брада. Ала очите му бяха живи, горящи и тъй черни и влажни, че приличаха на две едри трънки под бухналите вежди. Колкото набръчкана и неспокойна беше

долната част на лицето му, толкова правилна, гладка и миротворна беше горната; челото – широко и бяло – се разстилаше като равнина, едва-едва прорязана с дълбоки бразди, в които сякаш зрееха посеяни злакове.

Навярно старецът беше току-що станал от работа – до дясната му страна се намираше ниска масичка с наклонено писалище, отрупано със свитъци, а малко назад – широка столица с ръчки и възглавница за сядане. Слънчев лъч, който влизаше през едно малко прозорче в зиданата стена на килията, падаше върху разтворената страница на една голяма книга с широки бели полета и ситни букви – ту червени и златни, ту черни. Книгата лежеше върху аналой между две незапалени свещи, залепени на рамката. Освен масичката, столицата и аналоя покрай стените се редяха неподвижни дървени седалища. В едно углъбение на скалата гореше кандило и тъй като углъбението беше криво и твърде тясно, жълтият светлик на елея осветяваше само дълга ивица от пещерата. Дъното лежеше в сянка.

Теодосий премина бавно крачките, които го деляха от стареца, спъвайки се в неравния каменен под на килията, като чуваше ясно туптенето на сърцето си. Всичко около той видя като в просъница – само черните очи на пустинника, които го следяха, без да мигат, със съсредоточен и тежък поглед, останаха сами за себе си откъснати от тялото като два лъчисти пламъка. Старецът не помръдна устни, за да попита нещо, нито ръцете – за да го покани. Неподвижният и мълчалив поглед говореше сам – добър и едновременно изпитателен. Теодосий не удържа и още далеч от него, падна ничком на земята пред нозете му, които можеше да достигне само с върха на пръстите си. Той прошепна със задавен от вълнение глас:

– Благослови, отче!

Преди още да почувства хладината на пода, върху който се беше проснал, Теодосий усети, че две ръце го хванаха под мишниците и го потеглиха нагоре. Същевременно чу гласа на стареца да казва тихо:

– Стани, стани, брате! Не строй въображения от себе си и от своите подобни. Брат съм ти и раб, и данник и на всички преподобни, живущи во Христе. Не лежи ничком пред последния от последните, а пред Господа само. Стани, чадо!

Като държеше Теодосия все тъй под мишница, старецът заведе госта си до едно от седалищата близо до аналоя, а сам седна на един разлат одър под кандилото. По навик или от старост той си затвори за малко очите и после погледна калугера със същия изпитателен поглед. Ала като го видя, че все така стои прав и не смее да седне, отец Григорий, се размърда на мястото си:

– Приседни, приседни, Теодосие. Гост си ми и отдалеко идеш. Не се чуди, че те зова на име. Чувах, че на отца Илариона дошъл гост, почитан и обичан в своята земя, и като влезе още, казах си: това ще е Иларионовият гост. Нали така е, брате! Сега при нас ли искаш да останеш?

– При тебе, отче преподобни, при тебе – отвърна Теодосий и цялата му снага се преви на дъга, като че ли той се готвеше пак да падне ничком.

Отец Григорий протегна ръката си, за да го спре, и каза:

– Нека хлябът ти у нас бъде сладък! Постой, погледай и ако ти е по сърце нашият ред, остани завсегда – продължи игуменът гостолюбиво и благо с умерения си тих глас. – А откъде си, от чий си род, ти съвсем не ми говори. Родно място на всинца ни е най-горният, свободен и всевечен Ерусалим.

Теодосий бързо вдигна главата си.

– Отче мой – започна той с развълнуван глас. – Наистина си осенен отгоре и нищо не ти е тайно и скрито. Името ми произнесе, преди да ти го кажа, и това сега разгада – че крия рожденното си място и своя род. Не, не, само пред тебе не мога да скрия, отче. От Търново съм, от престолния български град, и от болярски род. Баща ми е велик прахтор при царя Йоана-Александра.

– Добре, добре – кротко се усмихна старецът. – Любезно мое чадо – започна подир малко Григорий Синаит и погледът му заблестя, както преди. – Мнозина идват подобно на тебе с душа, уязвена от Божествена любов към Христа, и като коленичат, питат ме: „О, кога и нам ще изпрати Бог такова наслаждение, както на тебе, отче свети? Кога ще се преродим, побеждавайки у нас вехтия човек?" А в що съм аз по-добър от тях и от тебе, Теодосие, в що съм и по-умен? Какво съм без Господа и без благодатта Господня? Вземи ти восък и дръж го в ръката си далеко от огъня – твърд е и студен като камък. Ала щом доближиш восъка до топлина, разтапя се и чудни и необичайни видове приема. Тъй е и с ума човечески – когато е самичък и далеко от Бога, не уразумява околното, а приближи ли се до огъня на божеството и на Духа свети, цял изгаря и не може вече да мисли за себе си. Ето защо, брате мой, сътворявай пред Господа умна молитва и да съзерцаваш неговата слава ще бъдеш причастен!

– Умна молитва! – възкликна Теодосий. – Разтълкувай това слово, отче! Чувах вече да ми говорят за това чудно твое деяние, а как става това, не уразумявам ясно.

Отец Григорий не отвърна веднага, но блясъкът на погледа му стана тъй остър, че Теодосий наведе очи към земята.

– Теодосие, с една дума ли искаш да ти дам уразумение? – отговори старецът бавно и сякаш укорно, като измерваше речта си. – Все същото е то да научиш неукия да чете буквите изведнъж от алфа до омега. И не само че е трудно да се разправи, а и със сърце трябва да се възприеме. Умната молитва – повтори той – не е ни писана, ни съчинена, ни с думи се предава, нито се пее. Ала нищо да не ти кажа, чедо мое, е както да не дам гостоприемство на пътника, който тропа на вратата ми. Слушай това, що е най-малкото всред неизмеримото, уразумей не буквите, а отделните им черти, от които те са съставени.

И все по-съсредоточен продължи:

– Бог е мир, който се намира на другата страна на шума и суетата. Истинският разговор с Бога е безмълвието. Що е гласът ни пред Неговото мълчание! Ако искаш да вършиш истинска молитва, подражавай на гусларя, който навежда главата си и обърнал ухо към струните, изкусно удря по тях, наслаждавайки се на техния напев. Гусларят нищо не вижда и не чува освен гуслата, с която се услажда. И умът във време на молитва не бива да внимава освен в Бога. Ясен ли ти е тоя пример, Теодосие? Моли се Богу не с думи, но с помисли. Защо искаме от Бога това и онова, като че той не е в нашите сърца, в нас самите? В сърцето си търси Бога и чрез сърцето с Него говори. Истинското начало на молитвата е сърдечната топлота. Повтаряй неотстъпно в ума си: „Господи Исусе Христе, Боже наш, помилуй ме!" – и това стига. Нека молитвата бъде кратка, за да не се вмъкне в душата чрез думите някаква прелест и съблазън и да смути твоя дух. Не променяй думите, тъй като не пущат корен дървета, които често се присаждат. Изгони своя ум от главата и го събери само в сърцето. Тоя, който може да събере всичките си мисли в една точка, прилича на острие. Тъпият предмет не може да премине през препятст-

вие – него трябва да наострим и той ще прониже всичко. И да се пее е ненужно, и псалмопението не винаги е добро. Който се труди, нека пее, ти, като безмълствуваш, пò е прилично да твориш умна молитва. Знай ти, Теодосие, безмълвието на пустинника прилича на сянка. Като че няма Бог, а той е там, в него, нечут и невидим, също както слънцето, което не грее в сянката, а само я създава.

Гласът му се извиси и звучеше гръмко и равно, подобно на вода, която никога не пресъхва. Седеше той все така неподвижно под кандилото и изведнъж замълча. А като замълча, Теодосий повдигна главата си.

– Отче свети, отче игумене – боязливо заговори той и личеше си, че го вълнува нещо неразрешено и неясно. – Позволи ми да те запитам.

– Питай, питай, чадо – отвърна отец Григорий и за първи път се усмихна кротко и благостно.

– Отче, благодаря ти. А ето що вълнува духа ми. Как може да се познае, че Бог е приел нашата молитва и че Неговата благодат ни е осенила?

– Ето какво ще ти разкажа, Теодосие – започна старецът пак, гледайки някъде през своя събеседник в живота си. – Като живеех в Света гора, аз срещнах веднъж св. Максима Кавсокаливита и както ти мене, попитах го за същото: държи ли умна молитва и как познава благодатта Господня. А той ми отговори, като наведе малко главата си: „Не искам да скрия от тебе, честни отче, чудото на Пресвета Богородица, което се случи с мене. От младини още имах велика вяра към господарката моя Богородица и я молех със сълзи на очи да ми покаже благодатта си чрез умната молитва. Един ден, влизайки в храма, както имах обичай, молих я за това с безмерно усърдие в сърцето си и когато после целувах с любов светата ѝ икона, изведнъж усетих в гърдите си и в сърцето си особена топлина и пламък, изхождащ от светия образ, който не ме гореше, а ме оросяваше и услаждаше и внасяше в душата ми велико умиление. От този миг сърцето ми започна да твори истинна умна молитва.

Той си отдъхна малко и допълни с друг глас:

– Разрешението на твоя въпрос е това, Теодосие. Не разбра ли защо казах, че истинското начало на молитвата е сърдечната топлота? Чрез сърцето води пътят до познанието на Бога и Бог чрез него слиза до нас. „От пълнотата на сърцето говори устата“ – е казал апостолът, а ти знай, чадо мое, че понякога – и колкото по-често бива, толкова по-добре е за безмълвника – сърцето самò говори; ето нà, както казва преподобният Максим: „Особена топлина и пламък усетих.“ А каква е тази топлина и какъв е този пламък? Това е от благодатта Божия, която осенява творящия умна молитва, както е казано. И тъй, знай, Теодосие, най-главното: от Господа Бога нищо не искай. Той сам знае какво ни е нужно. Моли се непрестанно с ума, а не с езика, като следваш думите на апостола Павла: „Искам пет думи само да кажа с ума си, отколкото цял кош с езика.“

Теодосий стана стремително от мястото си и преди да го спре старецът, падна на колене пред него и му зацелува ръцете.

– Защо така, чадо, защо ми целуваш ръцете, както у отца рожденнаго? – тихо запита той, а лявата си ръка отне от устните на калугера и я сложи леко върху косите му.

– Самата правда говориш, отче свети – заговори Теодосий на прекъсвания. – Рождения си баща загубих, а намерих духовния свой отец. Душата ми развърза ти, отче, защо да не ти целувам честните ръце? Къде не ходих, де не скитах, търсейки учител и отец и камък за моята вяра! Ето, намерих те и се радвам.

И Теодосий пак целуна ръцете на стареца, а той го остави да направи това, като го помилва отново леко по косите. Лицето на отца Григория си остана все такова спокойно и малко загрижено, а благостната усмивка не се махваше от устните му. И като преди по едно време Теодосий усети, че меката ръка на стареца го потегли за мишницата. Послушен и смирен, той стана от пода, дето бе коленичил, и седна, ала не на седалището при аналоя, а на едно ниско столче, до самите нозе на преподобния. Когато Теодосий се успокои, отец Григорий заговори отново с малко треперлив глас:

– Теодосие, ти каза по-рано: „Рождения си баща загубих, а духовния свой отец намерих", като че баща ти се е представил вече пред Господа Бога. А струва ми се, ти сам, малко след като влезе, ми откри, че баща ти е велик прахтор при българския цар, при пресветлия и благочестив Йоан-Александър. Защо така, паметта ли ми е изменила, или не съм те добре разбрал?

– Нито ти е изменила паметта, нито си ме зле разбрал, всичко това е истина – отвърна Теодосий и въздъхна. – Рожденият ми баща е жив, ала не съм му аз отдавна син и той не ми е баща. Отче мой – продължи той с по-висок глас, като протегна ръце към стареца, – тайната си ще открия на тебе, нищо няма да скрия, както правех досега, криейки род и име. Често, много често ме разпитваха хората кой съм, отде съм, кои са баща ми и майка ми и бащиното ми име кое е. Аз все мълчах и като блудния син свенях се да кажа истината. А как да я кажех, как да я изповядах на хората, че баща ми ме отвърна от себе си, прокле ме и своя роден дом ей толкова вече години аз само отвън съм гледал?

Теодосий скръбно наведе глава.

– Отче – продължи той след кратко мълчание, – като идвах в Парория, в душата ми беше спокойно. Отдавна, отдавна не мислех вече за баща си, защото имах един отец там горе, и друг, духовен мой наставник на земята, когото очаквах да видя. – И Теодосий погледна стареца с радостно умиление. – А ето как е незиблено човешкото щастие! Зърнал бях вече манастира и като вървях към реката, мислех си за тебе, отче мой. Отведнъж виждам насреща си двама въглищари. Идеха те от манастира, внучето си дали за послушник.

Теодосий се спря, защото забеляза, че на стареца се искаше нещо да каже. И наистина, старецът поклати глава и додаде:

– Зная ги, Трифон и Постол, завчера бяха при мене. И Климент, внучето им, благослових. Дадох го да се учи при отца Варсануфия. А защо те прекъснах, чадо мое, защо за тия бедни хора да ти говоря – ето защо, чуй: от тях научих, че българският пресветъл цар се е сродил със светия император Андроника. Не ща да скрия, Теодосие, сърцето ми се възрадва неизказано. Няма да има разпри и бран между гърци и българи, няма да се пролива християнска кръв напразно.

Теодосий погледна малко удивено стареца и промълви:

– Колко си добър, отче мой, колко е велико сърцето ти! Не делиш своите еднородни от нас, българите, и като същински баща всекиму раздаваш по заслугите.

Отец Григорий се усмихна кротко отсреща и продължи, а очите му заблестяха с някакъв нов пламък:

– Откогато с баща си и майка си и всички мои роднини попаднах в плен у безверния род агарянски, разбрах, Теодосие, колко лошо живеем помежду си ние, християните. Един е у нас Бог и църквата е една – великата православна вяра, – а как изпълняваме заповедта Божия да се любим един-друг и на врага си да прощаваме? Видях много хора в своя живот, чадо, и на много

езици чувах да се произнася името Божие и ето що: душата човеческа е една и съща, сърцето – и то е едно. Няма по-горен род, няма по-долен – всички сме равни пред Бога.

Гласът му отново се извиси и заеча, ала немощна старешка кашлица го разтърси и той замлъкна, борейки се със своя недъг. Едва след някое време старецът можа да заговори слабо и дрезгаво:

– Болнав съм и немощен и като говоря за тия работи, сърцето ми се терзае. Ала ти, мисля, разбра що искам да кажа. Люби всяко Божие творение, както иска Бог, само себе си не възлюбвай!

Той се облегна на лакътя си и за кратко затвори пак уморено очи.

– Говори сега за себе си, Теодосие – промълви найсетне, – аз ще помълча сега, да си отпочина, и ще те слушам.

– Прости, отче, че от сладкото безмълвие крада времето ти като същински тат, който обсебя скрито съкровище – започна Теодосий с виновен и понизен глас. – Не се гордея ни с името си, нито със своя род. Ако искам тайната си да ти открия и за своя живот да ти говоря, то е, че невидима бран раздира духа ми и го смущава. Опитен си ти и ще узнаеш не са ли това хитрините на Лукавия, който, като вижда моята велика радост, че съм при тебе, иска да ме отклони от правия път. От вчера ни да спя мога, ни да бодърствам с внимание и прилежание. Като хусарин бродих из леса, губих се по тъмни и нечестиви места и щом зърнах манастира, дойдох да падна пред стъпите ти, да прося благословията ти и съвет. Отче, отче мой, ако на тебе е дадено да развързваш човешки души, развържи и моята душа сега, смирено те моля, уповавайки се в тебе!

– Разкажи поред и мирно – додаде старецът. – Често, много често Лукавият ни изкушава и тъй изкусно, че трудно понякога може да се разпознае намесата му.

– От невръстни години – заговори Теодосий, а гласът му трепереше – Исус седеше в душата ми и сладко я вълнуваше. Не мислех ни за игри, ни за пакости, а само за това – да порасна и да стана подвижник и служител Божи. Само майка ми знаеше желанието ми и се радваше – горката и кротка женица, бог да ѝ дари вечен мир на душата! Научих се на четмо и писмо отрано и започнах да чета, де намерех книга, ала най-вече обикнах свети Йоана Лествичника. Той ми бе първият наставник и учител. Ще взема книгата, ще се потая някъде и чета, чета – само нощта ме откъсваше от страницата. Понякога и да ям забравях – глада и жаждата си утолявах с духовна пища. Сама майка ми принасяше в стаята да си похапна малко, като знаеше, че на нея няма да откажа. А като свършех обеда, оставаше при мене да ѝ чета. Аз чета, а тя слуша, па след това и псалмите Давидови искаше да ѝ пея. Седи си под иконостаса, мълчи, а като я погледна, виждам сълзи на очите ѝ и през сълзите ми се усмихва. Трябва да ти кажа, отче мой, че баща ми е суров и сприхав човек. Две работи знае само той – война и лов. Досети ли се баща ми, или някой му каза, той и книгите заповяда да ми отнемат, а самичък ми заръча да се уча като връстниците си болярски синове – да яздя кон, да въртя меч и копие да хвърлям в цел. Книгите си повърнах, а вместо да ходя, дето ме пращаше баща ми, седях си тайком в къщи. По-сладко ми беше да мисля за Исуса, да чета и да пея псалми и тропари.

И ето веднъж, както седяхме с майка ми в горницата и аз пеех един псалом, отвори се вратата и на прага... баща ми. Майка ми побледня като платно, а пък аз останах с отворени уста. Баща ми затвори вратата, изгледа ни с намръщени очи и като видя книга-

та, съвсем пламна. „Тъй ли ти изпълняваш заповедите ми, синко? – започна той уж кротко, а гласът му трепере. – Мисля си, син ми е в ристалището, разиграва жребеца си за прослава на рода ни. А това що е? Копие ли, меч ли?“ и като каза тия думи, вдигна патерицата, на която се подпираше, и удари силно книгата върху скута ми. Книгата падна на пода и се разпиля, а пък аз – на колене, че да събирам листата. Тогава баща ми вдигна втори път патерицата, та през ръцете. „Пред мене, пред мене на колене!“ – завика като обезумял. Виждам, майка ми се вдигна от мястото си. „Остави детето, не го наказвай – извика тя, – мене кори. Не е то виновно, ами аз съм непослушна, че го поощрявам. Та в що може да е виновно то, горкото? Бог с пръста си го е бележил и на Божието повеление се повинува.“ Ала баща ми не я остави да довърши. „Болярко – каза той натъртено, – върви в горницата си, детето ти плаче.“ Повече той ни дума не каза, ала и това стигаше на бедната ми майка. Сви се горката и си излезе, само ме изгледа с насълзените си очи и ме прекръсти отдалеко.

Като останахме сами, баща ми наведе глава и дълго мълча, сякаш и за мене забрави. Най-после вдигна той очи и като ме изгледа, попита с тих глас: „Алдьо, право ли каза майка ти, че Богу искаш само да се покоряваш?“ Аз поклатих глава. „Постник ли искаш да станеш?“ „Да, татко.“ „Три главни обета дава постникът пред Бога: нестежание, послушание и целомъдрие. Готов ли си да ги изпълниш?“ „Да, татко, обрекох се вече на Христа за цял живот.“ „За цял живот – повтори той и се подсмихна. – Ела сега с мене, Алдьо, следвай ме!“ И той се повърна, та излезе, а аз – по него.

Влязохме в горницата на баща ми, пълна с ракли. Откачи той от полицата два ключа и ми ги подаде. „Вземи и отключи тия две ракли!“ Взех ключовете. Отворих раклите. Какво ли нямаше в тях! Сякаш слънце

засия в стаята, тъй пъкаха те от сребро и злато! Ръцете ми затрепераха и очите си отвърнах. Стори ми се, Лукавият ме гледаше оттам с безброй очи. Баща ми пак се усмихна. „Това не е всичко – рече той, – то е само моето, а виж сега майчиното си. Отключи сега хе оня дългия, зеления ковчег!“ Отключих и него, отче. Имаше вътре само грамоти, пожълтели, потъмнели, със златни и сребърни печати. „Почети, почети!“ – каза пак баща ми и седна на една ракла. Разгърнах първата, разгърнах втората, третата, четвъртата... Имаше грамоти и от византийски базилевси, и от български царе и все села се подаряваха с прониарни люде или гори, пасбища, ливади... Като свърших четвъртата грамота, баща ми ме побутна с патерицата. „Спри – каза той, – скоро няма да ги изчетеш. И това твое ще бъде. Само каквото искаш на сестра си да дадеш като прид, ще дадеш.“ „Всичко ще ѝ дам“ – пошъпнах и нещо укрепна в гърдите ми. Баща ми си набърчи повече веждите. „Слушай сега! Всичко имам доволно и предоволно Бог ми е дал. Само едно не ми е дал Бог много – с много мъжка челяд не ме е сподобил. Ти си, Алдьо, първородният, ти си и най-малкият. Като умра, кой ще продължи рода ни, кой, ако тебе те няма?“ Наболяло беше сърцето му и той въздъхна тежко. А очите му ме гледаха изпитателно. „Алдьо – пак започна баща ми, – три обета си дал пред Бога, а забрави, че аз съм твой родител и най-първо на мене трябва да се покоряваш.“ „Татко, татко – не се стърпях вече аз и заплаках, и ръката му започнах да целувам, – не са ми по душата ни богатства, ни почести, ни оръжия, отпусни ме!“

Едва казах тия думи, и той си дръпна ръката, дето я целувах. „Не си ми ти син, не си, не тече в жилите ти кръвта на нашия род – заговори той, а очите му ме загледаха грозно. – И моят баща, и моят дядо, и на моя дядо баща му все злато и сребро са теглили и

меч са въртели. Откак на Царевец и на Трапезица български царе стяг са забили, някой от нашия род все е стоял надясно от царя. Било ли е нужда злато и сребро за откуп – давали сме, а като е трябвало, и кръвта сме си давали. Отстъпник си ти, не мой син! Слушай – каза ми той най-сетне и сурово ме изгледа – ако не те видя вече на ристалището с меч и с копие, син да не си ми вече, с рода ми да не се родееш и домът ми твой да не е повече!" Като изрече тия думи, пусна ме да си вървя, а сам се заключи в горницата.

Тъй, отче мой, ме отвърна рожденият ми баща. Уплаших ли се от думите му, или мъчно ми беше да не го послушам, на другия ден аз бях на ристалището като моите връстници. Вместо кръст копие и меч държах в ръцете си, вместо псалми и тропари трябваше бранни песни да пея и за стръв и за сеч да чувам да се разправя. Докле една сутрин с благословията на майка си поех не към Марно поле, дето разигравахме конете си и хвърляхме сулици, а надалеко, чак към Бдин.

В Арчарския манастир влязох като послушник – там ме подстрига отец Йов. От това време, отче мой, чужд станах на баща си. Когато по-сетне отидох в обителта на Пресвета Богородица Пътеводителка в Търново, срещах майка си тайком, а баща си съм виждал само отдалеч, отвън. После и в други свети места потърсих мир за душата си и поука за своя дух. Престоях малко в Червенския скит до Дунава, ала най-дълго поживях в Епикерниевия манастир над Сливен. Оттам, като чувах за твоите подвизи и за добрината ти, дойдох при тебе. Ето де и как мина животът ми, отче мой, нищо не укрих! Защо тогава тая бран в душата ми, защо това двоение? Сладко ми е да потъвам в безмълвие и съзерцание, а изведнъж като заговори, като ме закори един глас в мене самия: защо съм напуснал града си, народа си и хората и подобно на скъперник крия съкровищата си в подница. А вчера, откак научих, че сестра ми Елена била грабната в леса от хусари, мира не мога да намеря. „Върви в Търново и падни пред нозете на баща си, ти сега си му едничък, ти си му поддръжка и утеха" – ми говори гласът. Как да сторя това, отче, сега, когато те намерих, как?

Гласът на Теодосия се загуби, очите му се овлажниха и така ги обърна към стареца. И очите на преподобния бяха влажни и блестяха като преди с вътрешен огън.

– Чадо мое – заговори след дълго мълчание отец Григорий и гласът му трепереше от някакво ново вълнение, – изслушах те с внимание и с умиление в сърцето си. Даде ми ти да погледна в душата ти, да ѝ се порадвам: чиста е твоята душа като у дете, а сърцето ти – добро. Блажен си ти, Теодосие! Ти не заплиташ в хитроумия духа си. Блажен е оня, който не щади близките си заради Христа, ала себе си най-вече не щади! Блажен, трижди блажен е оня, който баща, и майка, сестра и братя напуска заради отца, ала сълзите му за тях не секват навсегда! А защо ще бъдем възвеличени след смъртта ни, ако забравяме за ония, които са ни родили и ни любят, макар по неведение свое да не ни зачитат? Кой кому трябва да прощава? Тоя ли, който всичко е прозрял и суетата човешка превъзмогнал, или оня, който седи в долния свят, не проумява Божия промисъл и живее по земному! Иди, Теодосие, иди, чадо мое духовно! Гласът, който говори у тебе, не е на нечестивия враг человечески. Не те изкушава Сатаната, а сърцето ти повелява. Приласкай баща си, позарадвай старините му и бързай пак тука при мене, ако наистина си ме възлюбил като твой отец духовен. Знай, казано е някъде: ако любиш Бога във висша степен, с пълна безопасност можеш да следваш наклонностите на сърцето си. С моето благословение иди!

Теодосий се надигна от мястото си да целуне десницата на преподобния и да получи благословията му, но старецът направи знак да не мърда.

– Почакай – продължи той, като не снемаше бляскавия си поглед от Теодосия, – ще ти кажа още няколко думи, па после сам ще те отпусна. Ти говори още за това, че гласът те кори, задето бягаш от народа си, от хората и мислиш само за своето спасение. Това иде също от сърдечната ти доброта, чадо. И ние сме человеци, сърцето ни е человеческо, слабо и любещо. И тъй е по-добре. Да паднеш в окаменено безчувствие е, както да си мъртъв, а така също да си сляп с ума си е все едно да не гледаш с телесните си очи. Безмълвникът, водейки съзерцателен живот, мисли, че се приближава до Бога само оня, който от своите подобни се отдалечава. Знай, Теодосие, това е само едната страна на подвижническия живот. Казано е в посланието Яковово: „Да любиш този свят е вражда към Бога", но никъде не е казано, че грешим срещу отца, ако любим подобните си. Не, не, Теодосие, истинно подвижничества оня, който, като търси денонощно Бога живаго, не забравя человеците. Бог иска от нас не само да го съзерцаваме, а и да Го възлюбим. А да Го възлюбим, не значи ли, Теодосие, да възлюбим и цялото му творение, на което Той е вдъхнал живот? И Яков говори за вражда само заради оня, който люби света за приобретение, а не за самата любов, който иска да вземе, не да даде. Тъй чадо, тъй. Твоето сърце люби, а не алкае. И затова ти казвам: не бой се, не се терзай. Ще дойде време и със слово в уста ще слезеш в Града, за да раздадеш там своето богатство. Иди сега, иди, а утре намини да те благословя за път! Докато се върнеш, ще молитствувам за тебе и ще те крепя духом. Иди, Теодосие!

И старецът пръв стана, наклони леко главата си и му се усмихна благо и приветливо. Теодосий се приближи и целуна десницата му, занемял от вълнение и благодарност. После се поклони и като отстъпваше гърбом, упъти се към изхода. Ала тъкмо в това време отвън се чу: „Господи Исусе Христе, Боже наш, помилуй нас!" – и една патерица затропа пред прага.

Отец Григорий направи знак на калугера да се спре и като отвърна с висок глас: „Амин", обърна се и каза и нему:

– Почакай още малко, Теодосие. Отец Варсануфий е пред прага, а нему подобава да се отвори вратата пръвен. Ще се запознаеш и благословията му ще приемеш.

Вратата се разтвори широко и в килията влезе висок сух старец с величествена осанка и бяла брада, която достигаше чак до пояса. Насреща новодошлия отец Григорий изглеждаше съвсем нисък и малък. И лицата им, и държането бяха различни: отец Варсануфий и ходеше бавно и някак тържествено, и следеше всяко нещо изпитателно като купец, който и да не купи, ще огледа всичко, всичко ще прецени – хубаво ли е, не е ли хубаво за работа. Сякаш, ако погледнеше книгата, която лежеше на аналоя, той можеше да каже не само от кого е и какво се пише в нея, а и къде е написана, кой писец я е красил с киновар и варак и колко заешка кожа е отишла за всяка страница, а отец Григорий щеше само да я отвори, да прочете няколко реда и да ги потълкува със слабия си благ глас.

Двамата старци се поклониха един на друг – отец Варсануфий по-ниско, като пред игумен, а отец Григорий побърза след поклона да покаже на госта същата столица с ръчки и възглавница, която се намираше до масичката, па седна едва след него от уважение към дълбоката му старост.

– С що идеш да ме споходиш, твое преподобие? – запита игуменът след малко мълчание, като притвори според обичая си своите уморени очи.

– С това, отче игумене, с което идвах и оня ден – отвърна отец Варсануфий с гръмлив глас, обхождайки с поглед цялата килия, без да забележи още Теодосия, който стоеше прав в тъмния ъгъл зад него. – Как ще бъде занапред с тия безбожни хусари, какво ще чиним, що ще правим? А то мира нямаме от тях. Като идваха завчера, пак беда: разрушили яза на Доброромана, нивата изпотъпкали и две агнета задигнали със себе си. Сиромаси сме, а тъй ако върви, съвсем ще осиромашеем. Восък не ще можем да купуваме за свещи и тамян за кадилницата.

Отец Григорий погледна Теодосия и му кимна с глава да се приближи.

– Отче – обърна се после той към госта, – благослови брата Теодосия. Знаеш навярно, че той ни е дошъл гост от Епикерниевия манастир при Сливен да се подвизава в нашата обител. Като изричаше ти молитвата си, тъкмо се канеше да си върви. Приближи се, приближи се, брате – каза старецът пак на Теодосия, когато видя, че той се държеше малко настрани.

Отец Варсануфий се обърна, изгледа изпитателно калугера от главата до петите и като го благослови, протегна му десницата си. Теодосий се приближи и я целуна.

– Отпусни ме сега, отче игумене – тихо се обади Теодосий.

– Иди, иди, чадо – каза отец Григорий, – а утре намини благословията ми да вземеш за път.

– Че къде отиваш, брате? Вчера ни дойде гост, утре си отиваш? – запита отец Варсануфий, като погледна първен Теодосия, а после и самия игумен.

– В богоспасния град Търново отива – отговори сякаш неохотно отец Григорий, – а после ще се върне тука дълго, навсегда, ако Господ пожелае.

– В Търново? – повтори бързо старецът и стана от столицата си живо, не спроти възрастта си. – Отче игумене – обърна се той към отца Григория, – Господ ме е изпратил навреме. Щяхме да изпращаме пратеници при патриарха и императора в Константиновград, не е ли по-добре към Търново да се обърнем? На граница сме, отче, нито сме на българска земя, нито на гръцка, а слушал съм, че и българският цар обичал на дарува на манастири и църкви. Какво ще е на него да ни спомогне да си съзидаме една кула и да оградим манастира със стена? Що мислиш още, отче игумене? Не е ли това по веление Божие?

Отец Григорий наистина наведе глава и челото му се набърчи.

– Това е тъй, отче Варсануфие – продума той ниско и загрижено. – И това може.

Теодосий, който се беше прибрал до вратата, пристъпи няколко крачки напред. Очите му гледаха преподобния с особена радост.

– Отче мой – каза тихо той, – защо се свениш гласно да изречеш онова, що таи сърцето ти? Та чужд ли съм на светата обител, дето и дом свой намерих, и свой отец? Не се грижи, всичко разбрах, а и сам виждам нуждите на светите подвижници. От царя няма да изляза с празни ръце.

Отец Григорий вдигна глава и лицето му просия.

– Благословен да бъдеш, чадо! От устата ми взе тая молба, дето така ми тежеше. Наистина, велико нещастие е за нас, живущите безмълвническо житие, да търпим от ония безбожни хусари тегла и татьба. Разправи на прелюбезния, благочестив и православен мъж цар Йоан-Александър и нека той ни спомогне, както реши царската му воля. Иди, Теодосие, иди чадо.

И той вдигна ръка и прекръсти отдалеко Теодосия.

– Ела да те благословя и да те прегърна и аз, брате и чадо мое – продума и отец Варсануфий разчувстван.

И едрият старец прегърна и целуна бащински по челото калугера.

От прага на вратата Теодосий се поклони на двамата старци. Той не погледна отца Варсануфия, а само Григория Синаита. Преподобният го следваше със същия бляскав поглед, в който трептяха сълзи на благодарност и на бащинско умиление.

4
БЛУДНИЯТ СИН

Идваше Русалската неделя, когато Теодосий наближи родния си край. Той бе отслабнал, а лицето и ръцете му бяха почернели като на жетвар от слънце и вятър, па и нови мисли и несгоди покрусяваха душата му: много неща не бяха станали, както той ги редеше, а други изневидело го бяха слетели из пътя.

На сутринта след разговора с отца Григория той намери преподобния в несвяст, протегнат на ниския одър, където си седеше обикновено, а неколцина млади иноци, уплашени и объркани, шътаха наоколо му. До вечерта игуменът взе да мърда езика си и да вдига клепачите, ала ни глас излизаше от устата му, ни по очите личеше, че вижда и познава хората. Едва на четвъртия ден Григорий Синаит дойде на себе си. Първото му слово към Теодосия, когото позна, беше да не плаче и се опечалява, защото Бог още ще го държи на земята, а после благо го смъмра, че не е на път за Търново. Стана така, че по поръчката и желанието на самия преподобен Теодосий замина от Парория през същия ден по пладне със страх в сърцето, че няма вече да го види жив, макар и успокоен донейде от думите на стареца и от неговото видимо подобрение.

В Епикерниевия манастир, през където минаваше неговия път, монасите не скриха, че от Търново дошъл наскоро човек с печална вест: баща му, великият прахтор Петър, се представил пред Господа скоропостижно, узнавайки от един гонец, че дъщеря му Елена била грабната от някой хусарин; същият човек добавил, че на третините на болярина се върнала жива и здрава грабнатата ведно с една калугерка и още, че сама болярката разпратила хора по близки манастири да търсят брата ѝ и да го повикат в Търново.

Ала всички негови премеждия не се бяха свършили дотука. Като наближаваше Търново, а от високите места на пътя вече поблясkваше през мараната звънарнята на църквата „Възнесение Христово", която се издигаше навръх Царевец, настигна го един непознат калугер, възседнал на магаре, възпълен, с издълбано от шарка лице, потен и червен. Калугерът многомного не се мая и заприказва веднага с Теодосия.

Пълният калугер се наричаше отец Герасим и беше иконом на великата лавра „Св. Четиридесет мъченици". Колкото мълчалив и потаен бе Теодосий, толкова бъбрив беше неговият спътник. Като разправи, че бил ходил по църковни работи – да събира мед и восък от кули и села, – оплака се от селяните: децата насъскали кучетата, а жените го заплашили с кобилици. Па и болярите не падали по-долу – де го гощавали с кисел заешки лист посред лято, де при ратаите и песячите му отреждали да спи и той се връщал с празни ръце. А като разбра от полудумите на Теодосия, че той е от престолния град и дълго не е бивал там, отвори съвсем устата си. Теодосий мълчеше и гледаше пред себе си как зад един завой подир всяка могилка се открива ту Орлов връх, ту някой кът от Света гора и в гърлото му се свиваше нещо, а сърцето туптеше неспокойно и буйно. Като в просъница идваха до ушите

му думите на словоохотливия монах, който разправяше без умора за всичко станало и мълвено из града, все повече червен и потен от жегата и от приказливост. Теодосий трябваше да чуе и за грабването на Елена, и за смъртта на баща си. Едно само не знаеше и то го удиви: Елена била дала пръстен на някой си болярин Драгшан от Одрин и невеста щяла да му стане.

– Пък да ти кажа ли,отче мой – продължаваше калугерът, като изтриваше потното си чело с ръкава на расото, – лоши, лоши времена идат! Знаци по небето видели, казват, звездобройците, опашати звезди се явили – за мор ли, за бран ли голяма тълмят! А и по земята не е по-добро. Ереси, ереси, всеки ден нови, като гъби никнат, бог ги наспорил за наказание и свидетелство. Худоумните и богомерзки богомили пак напират към светата православна църква, а между тях, казват, някои и голи взели да ходят, както праотецът наш Адама – и тъй я, адамовци се наричат! А има и теодорити, и жидовствуващи, и какви ли не още!

Едва бе изрекъл думите си отец Герасим, и отзад по пътя затропаха конски копита.

Калугерът, който чакаше да отвори сега устата си Теодосий, обърна живо глава нататък и като погледна малко, прибави:

– Царска войска е, конница. Отде ли иде по тоя пек?

Той тури длан над очите си и се загледа внимателно през праха и мараня та.

– Света Троице! – изведнъж възкликна отец Герасим. – Не е само конница, и колесница има. Дали не е царицата, или някой от царската челяд? Отстрани се, отстрани се от пътя, отче – обърна се той към Теодосия. – Друмът е тесен за всинца ни.

И той пръв подкара магарето си настрана и се спря под сянката на една круша досам пътя.

– Гледай, гледай, отче – забърбори пак приказливият калугер, когато и Теодосий се отби от друма. – Конете им играят като мрени рибки, а копията блестят ли, блестят! Ето и колесницата. Вътре не е май царицата, нито са царевите щерки. – А! – учудено извика пак отец Герасим и изпули очи.

Челото на дружинката се приравни скоро с двамата монаси, които, като се намираха на по-високо и бяха скрити от шубрацйте и клоните на дървото, добре виждаха всичко, ала сами не бяха забелязани от никого. Теодосий, ще не ще, видя цялата върволица.

Отпред яздеха десетина конници, облечени в ризници от кожени люспи, с дълги копия, на чиито върхове се вееха тесни червени знамена. По смуглите им лица и острите черни въси, които падаха надолу, личеше, че са кумани. Ездачите бяха опрашени, ала изглеждаха весели и доволни. Тъй като вятърът гонеше праха отдире, колесницата следваше непосредно след конниците. Пътят се качваше по нагорнище, та двата впряга коне стъпваха бавно, подвиквани и шибани от водачи, които вървяха до колелетата. Багрено чергило, украсено с едри, извезани със златна сърма лъвове, се диплеше като шатър над цялата колесница, тясна, та висока, стегната отстрани с абаносови ритли. Само на две места вместо чергило висяха гъсти ресни: отпред, където се мъдреше един дебел, все така в багрено облечен колар, и по средата – там нямаше ритли, а се извиваше позлатено стъпало, прилично на конско стреме. Когато царската колесница се изравни с калугерите, пухкава женска ръка, обсипана с пръстени и гривни, разтвори ресните, а подир нея се показа и лице с вдигнато мораво було. Ала не успяха още калугерите да разгледат добре коя и каква беше тази жена, и лицето бързо се скри, ръката се дръпна назад и ресните останаха да се клатят и блъскат една в друга. В па-

метта на Теодосия се вряза само необичайната белина на лицето и погледът на черните и влажни очи. Този поглед беше едновременно плах и горд. Дали от само себе си, или жената направи някакъв знак, водачите взеха да шибат по-силно конете с дългите си бичове, конниците дръпнаха поводите и колесницата изкачи нагорнището и се спусна надолу, като подскачаше тежко по пътните камъни и грапавини.

Когато колесницата и конниците се отдалечиха и прахът ги скри от погледите, отец Герасим се обърна към Теодосия и го гледа някое време.

– Да вървим, отче, да вървим – каза той, – време е. Друмът е сега само наш. А знаеш ли ти коя беше тая белолица болярка, дето се уплаши да не я видим и познаем?

Той пак погледна напред към отминалата колесница, като изкарваше магаренцето на пътя, пошушна над ухото на спътника си, сякаш някой можеше да го чуе:

– Болярка, казвам, ала не е ни болярка, ни никаква. Еврейка си е, Сара по име. Ама ето нà, тая Сара май-май царица скоро ще ни стане. Що ме гледаш тъй учудено, отче, не ми ли вярваш? Ей ми гробната земя! Цяло Търново шушука, царица Теодора, казват, не вдигала очи от плач. А отде ли иде, па и в царска колесница? – попита сам себе си любопитният калугер и този път се обърна назад, откъдето дойдоха конниците, като че ли по друма бяха останали видими следи.

Лицето на Теодосия потъмня.

– Само това не достигаше – тихо пошъпна той, – царица еврейка на престола!

Отец Герасим посмуши малко магаренцето, за да се приравни, и каза:

– Че не е хубаво, не е хубаво, отче мой, а как да се върви против волята на царя? Той вече не е млад и колко чеда има от царицата, от влахкинята, а запалил се е – дума не дава да му се продума. Съблазън велика ще бъде за православните! Само, казват, преди да мине под царско венчило, щели да я покръстят, християнка да стане. Иначе... разумна била, а за хубост, сам я видя – красота неизгледна. Ех, св. Троица да ни е на помощ! Царска воля!

И двамата монаси продължиха пътя си – Теодосий отново мълчалив и замислен, а отец Герасим бъбрив, както преди. Тази вест се притури като ново бреме към другите в сърцето на Теодосия и натежа някак свръх силите му. Не за нещо определено и ясно го болеше, а тъй, като от стара рана – тъпо и издълбоко тръпнеше всичко в него. От това и предишното умиление към родния му град се замени с горчивина и неудоволство. Като че ли градът, който започна да се откроява недалече с царските палати на Царевец, с църквите по Трапезица и людските домове край реката, не беше Търново, царственият град на българите, а някакъв Содом или Гомор. Той гледаше, а пред очите му се мержелееха дивите пустогория на Парория, рибният вир на Доброромана и обителта под скалата с трите пещери. И небето му се показваше ниско и затворено, и земята изглеждаше покрита със струпеи като тяло на прокажен.

А в това време гласът на отца Герасима звучеше пак над ухото му, възторжен и радостен:

– Ех, ех, погледни, отче мой, погледни нашата престолнина! Воистина Царевград, богоспасен и преславен! Три дни не съм го виждал и закопня ми душата. А що ли ти е на тебе, отче, като не си бивал отдавна. Не е то град като град, а чудо Божие. Взел Господ, че го направил със своите ръце, с палатите му и с църквите, с кулите и стените, па накарал Етъра да се увие около него досущ змей огнен.

Изведнъж калугерът прекъсна елейните си похвали за Търново и като изпули, както преди, очите си, изпляска с ръце.

– Ами това що е, божичко? Че тя през Великата ли порта ще влезе?

Па се обърна към Теодосия и възбудено заговори:

– Е-е, видя се то, отче мой, нова царица ще имаме. Погледни само, погледни по-бързичко! Ех, колесницата закриви вече зад завоя, ала виж праха там под манастира, под „Света Богородица Пътеводителка"! Не минаха по моста под Балдуиновата кула, ами свърнаха за към Царев друм. А то знаеш ли що значи, отче? През Царев друм и през Великата порта само царе, царици и патриарси минават. Ето нà, от кулата ги забелязаха и на Сечената скала спускат моста. Сега ще излезе и колесницата на ръта. Гледай, гледай, отче, как царица еврейка ще влезе в Царевец!

Ала Теодосий не чу нищо, откак отец Герасим спомена името на манастира. Той вдигна глава и впи поглед напред към Света гора. Там, на горния край на една полянка, се белееше малък манастир. Прихлупената сграда с червени висналu стрехи гледаше приветливо и весело измежду зелената къдрава дъбрава. Полянката и манастирът бяха тъй близо, че се виждаха добре и калугерите, които шетаха из двора на обителта, и ручеят на полянката, който блестеше на слънцето като острието на крив меч.

Както си стоеше изправен, Теодосий вдигна десницата си и благослови гората и манастира, а от очите му рукнаха сълзи. Но той не ги скри от спътника си, нито пък ги отри с ръкава, а ги остави да текат по въсите и по дългата прошарена брада. После обърна насълзените си очи към града, който се разстилаше отпред, па благослови и него.

Превърна се нещо в неговото сърце, стана му жално и свидно и не толкова, че себе си видя в тия места, по които бе живял, а други човешки сенки му се мярнаха, други съдби се свързаха и развързаха за миг с Божия промисъл и с ориста на българския народ. И манастирът не беше вече само място за отдих и молитва, и градът – людска стъгда, където той можеше да пребъдва един из хилядите, а – кръстопът за душите, указан нему от Божия пръст, между долния и горния свят. Пръстът Божи сочеше кръстопътя нему и този знак бе ясен: отдели здравите овце от болните, криваkът ти е в ръката, пастирю! И сякаш стадото, което бог му даваше, го заобиколи, в плът и в кръв възстанаха сенките, които му се мярнаха, и ето, не беше той вече прежният, комуто тежеше тоя път, и всичко бе грижа и тегоба освен мирното съзерцание под сянката на пещерата, където безмълвстваше старецът Григорий. В сърцето му се утаи дълбоко споменът за Пароpия като скъпоценен камък, който блести и през мътната вода, и без да мисли, знаеше той, че щеше да дойде време да извади камъка и да добие отново мир за душата си. Щеше да бъде тогава сам-самичък с Бога и със себе си и негови щяха да бъдат скърбите и радостите, а сега и чужди радости и скърби трябваше да дели, и с други човешки души да върви ръка за ръка. От това идваха сълзите му: и скръбни бяха те, и радостни – като два ручея, изтичащи от един и същ извор. Течаха сълзите му, а той гледаше града. Така през кристалната влага, която мрежеше неговите зеници, Търново му се показа като видение, окъпано в седмоцветни багри. А тъй и беше...

От неговата стоянка се виждаше само Царевец и зад него по-ниската и разлата Трапезица – двете градища на Търново, разделени от дола на реката, където се криеше сега, още невидим, людският град. Теодосий не обърна очи към проточения като колие Царев

друм с трите порти и трите кули над тях, дето щеше да мине колесницата с еврейката, нито към Фръзкия град в низината между четвъртитата Балдуинова кула и реката, която извиваше тука като широк сърп. Там, където свършваше Царев друм, се издигаше куполообразен хълм, а на самия връх една висока бяла звънарня бодеше небесната синева. Тая звънарня беше същата, която Теодосий видя още отдалеч – нея той гледаше сега с насълзените си очи. Нямаше нищо да я надвишава, тя беше кацнала на най-високото място на Царевец между две ниски сгради: църквата „Възнесение Христово" и патриаршеския палат. Колкото повече я гледаше Теодосий, толкова по-висока ставаше звънарнята и нейният остър оловен покрив блестеше всред необятния простор като огнен език, слязъл от небето. Далеко зад нея, отляво и отдясно, заключваха погледа му извишеният Орлов връх и плоският Гарван – и двата високи до възбог, обрасли с вековни тъмнолисти дъбове. Те сякаш надвесваха начумерените си чела над пропастта на реката и през Трапезица гледаха насам към белостволата звънарня и към загледания в нея опрашен и разплакан инок. Нему се прищя да падне на колене, да целуне земята и като блудния син да измоли прошка за своето отлъчване. Ала като не беше сам, досрамя го и остана прав.

Погледът му се откъсна сега от звънарнята и пролази нататък по неравното било на крепостта. Вместо безсилие и пустота тука бе зелено и кичести овошки растяха върху всяка педя свободна земя. Царевият палат, скрит зад втори крепостен зид, му се хвърли в очи с мраморните, нашарени с червени тухли стени и със закритите, надвесени над Етъра чардаци, около които хвърчеха бели гълъби. Когато пред очите на Теодосия се мярнаха крепостните стени и царевият палат, нему се стори, че от Царевец го поглед-

на друг лик – нито грозните, потъмнели от години стени, които висяха над реката, ни великолепието на двореца не го развълнуваха тъй, както бялата и стройна като свещ звънарня. Той се обърна пак с лице, потърси я с поглед, но този път вместо нагоре сведе очи към Етъра. Там в тъмнозелената вода на реката, която се разливаше широка и пълноводна, се оглеждаше целият Царевец, обърнат наопаки, а в дъното на тоя потънал град като в глъбината на грамаден кръщелен купел трептеше между начупените кули и огънати стени белият образ на звънарнята, още по-бял, по-чист, раздробен от пенливите гребени на вълните.

Монахът вдигна отново десницата си, благослови града и като слезе от коня си, падна ничком и три пъти удари челото си ѝ земи. „Ще дойде време и ще слезнеш в Града със слово в уста, за да раздадеш там своето богатство – прозвучаха в ушите му думите на отца Григория. – А сега върви, върви и не се бой, не се терзай!" Тия слова изпълниха неговото сърце с крепка мощ, сякаш самият старец беше ги изрекъл втори път пред него.

Той се повдигна от земята, сълзите бяха пресекнали, а и в сърцето му бе ведро и спокойно. Теодосий взе посоха и се упъти, без да се бави повече, по пътя, който слизаше към града, а коня поведе за поводите. Той съвсем забрави за своя спътник и не се учуди, като не го видя около себе си. И не забеляза как пътят го изведе до самата река, как умореното добиче наведе глава и жадно зацеди водата, която ромонеше между прибрежните камъни. Едва когато копитата на коня затропаха по моста, а отпред и отзад завикаха други пътници, които бързаха да минат Етъра, Теодосий се опомни.

Оттатък реката над него се издигна едрото туловище на Балдуиновата кула, по чиито бойници блес-

тяха копията на стражи. В същото време лъхна хлад, сянката на крепостта легна върху моста и водата долу потъмня и сякаш запрехвърля с клокот мътни пенести дълги. Едва тогава Теодосий се досети защо пътниците бързаха да минат отвъд – слънцето клонеше да зайде, а портите щяха да се затворят на смръкване за цялата нощ.

Теодосий скоро отби наляво към Царевец, а като се побоя сам да не го свари нощта вън от къщи, качи се на коня. Пътят закриволи сега покрай яките крепостни стени на градището нагоре към портата на Балдуиновата кула. Докле тракаха копитата на коня му по каменистия стръмен друм, много мисли пробягнаха през ума му: и изминатият път се влечеше подире му с всичките си премеждия и срещи, и сенките на ония, които беше оставил, го следваха по петите. А спомняше си и за Елена, която го очакваше тия дни в бащиния дом. Теодосий все повече потъваше в своите мисли, когато една ръка хвана поводите на коня му и над неговото ухо прозвуча познат глас:

– Стой, отче, накъде още? С божията помощ и ти пристигна. Пък аз, като те видях да се кръстиш и плачеш, рекох си, че ще нощуваш в „Св. Богородица Пътеводителка". Не ми се сърди, че те оставих. Ала я виж беда! Сега пък вратите на Царевец затворени. Как ще минем оттатък, ох, не зная! Где е още до смръкване, а ето че са затворени.

Теодосий вдигна очи. Пред него стоеше отец Герасим, все такъв потен и червен.

Дебелият калугер здраво стискаше поводите на Теодосиевия кон, който се дърпаше от пропастта, в чието дъно блестеше Етър. С другата ръка калугерът показваше зад гърба си към портата. Двете двери от ковано желязо преграждаха каменния друм и някак страхотно се чернееха под тъмния свод на кулата, ко-

ято пазеше входа. По тесните прозорчета, които се дълбаеха на неправилни редове по нея, светеше отблясък от ярък огън, а от най-долното, малко издадено и защитено отвън с желязна решетка, прилична на крив трикрак гущер, висеше дълго копие. То беше насочено към една купчина хора – монаси, болярски слуги и трима технитари с осаждени лица и клещи в ръцете. Настрана от тях, под самия прозорец, един възстар болярин с поизносен плащ махаше с ръка и се караше някому в кулата. До самия ръб на стената тропаше по плочите кон с високо червено седло и широки стремена – конят навярно беше на същия тоя сърдит болярин, защото и един болярски коняр се вреше около животното. Слугата триеше със стиски сено потните слабини на коня, а от време на време се спираше и се ослушваше с ухилено лице в ядните думи на господаря си. Гласът на болярина трептеше от гняв.

От прозорчето на кулата се надвеси един конник с шлем. Лицето му беше навъсено.

– Какво искаш, болярино? – запита той сърдито, но сдържано.

– Какво ли искам? – извика боляринът съвсем побеснял. – Ако си глух, и сляп ли си, та не виждаш. Болярин чест ти прави да говори с тебе. Отваряй!

– Не може, твоя милост!

– Не може, псси сине, а защо?

– Царска повеля – отвърна войникът кратко.

– Царската повеля е за отроците и за технитарите, а не за светлите боляри и властели. Това да знаеш, куче – възрази гордо болярият.

– И за нази не е, Божиите служители и царски прихлебници – намеси се отец Герасим и изпъчи напред големия си корем. – Ти добре не си разбрал, войниче.

Другите монаси се размърдаха и повдигнаха също недоволен ропот.

Само тримата технитари и слугите не продумаха ни дума и си останаха свити един до друг. Болярянът обърна зачервеното си от гняв лице, поизгледа калугерите с лош поглед и пак завика:

– Хей ти, позови кастрофилакта!

– Няма го, при царя е.

– Извикай стотника от Великата порта, болярина Тихомира. Ще узнаеш тогава кой е старият алагатор Белослав – каза сприхаво болярянът.

– Твоя воля, властеле – обади се войникът отгоре и подръпна копието. – Ама и болярин Тихомир е при царя.

– При царя, всички при царя – зашепна отец Герасим ниско над ухото на Теодосия, който все стоеше на коня, мълчалив и безстрастен. – Да ти кажа ли, отче мой, не е чиста работата. Ще има нещо тая вечер в Търново. Па да знаеш отче, нека ме удари по главата голямата молитвеница в „Четиридесет мъченици", ако тая бъркотия не е за еврейката, за оная белолица Сара, дето видяхме на друма. Помни ми думата!

– А де е десетникът на стражата? – продължи да вика пресипнало болярянът.

– Ех, сега пък десетникът! И тука да е, пак същото ще чуеш, болярино. Царска повеля. А и да те пуснем в градището, как ще слезеш в долния град? И Малата порта е затворена. Птиче не може сега да влезе и излезе от Царевец. Като заповяда кастрофилактът, ще те пусна, и другите ще пусна. Не съм райски вратар!

Като изрече тия думи примирително, войникът се дръпна навътре и само копието му остана да стърчи навън, както преди. Късен слънчев лъч запали за миг червено пламъче по плоския му връх, па като плиснато ведро се плъзна и по едрите грапави камъни на стените. Лицето на кулата потъмня.

– Туйто, останахме си вънка! Че на какво прилича това, честни отци? – удиви се съвсем безпомощно отец Герасим, като гледаше ту калугерите, ту Теодосия. – В манастира да похлопаме, що ли? А ти, алагаторе, какво ще чиниш? – обърна се тоя към сърдития болярин.

Болярянът тъкмо прехвърляше нога през седлото на коня. Той пак метна същия зъл поглед към купчината на калугерите и троснато отвърна:

– Що ви е еня? Всяка коза за свой крак. Чинете метани и пейте: „На многая лета царю Александру!" Как да е, ще ви чуе някой царски блюдолизец. А за мене ще дойде вест!

Той яхна алестия жребец чевръсто, не според годините си, и като обърна изведнъж животното към Фрязкия град, тъй силно дръпна поводите, че конят се вдигна на задните си нозе. Ала ездачът седеше прикован на седлото – краката му се впиваха в ребрата на жребеца като пиявици. През надвисналата самурена шапка и посивелите къдрици, разпилени от вятъра, неговите очи стрелнаха още веднъж монасите.

– На многая лета, на многая лета... пейте за Сара, во Христа Бога благоверна и новопросвещена царица, самодръжница всем българом и гръком – изкрещя злобно и сипкаво се разсмя, а докато слисаните калугери се опомнят, болярянът Белослав бодна с шиповете си животното и то полетя надолу по стръмния път. Искри запращяха по камъните, плащът на алагатора се развя като крило в здрачевината под Балдуиновата кула.

Монасите се спогледаха с отца Герасима, па и слугите, и технитарите зашушукаха. Един от слугите, висок и тънък, се обърна към коняря, който не последва господаря си, а стоеше на същото място и все гледаше по оная посока, дето се изгуби старият властел.

– Много се е разлютил твоят господар на царя. Вижда се, яд го е, че не е пак алагатор, както при покойния Шишмана. А ти защо не тръгна подире му, конярю?

– Нито ми е господар, нито искам да го зная – отвърна конярят и престана да гледа нататък. – Само ми е жал за жребеца. Отиде хубавото добиче.

– Та нима не е негов конят? – попита пак същият слуга любопитно, а другите опънаха вратове да слушат по-добре.

– Видял го е той през плет. На болярина Панча е.

– На протосеваста, на стария Панча?

– Е, та на него я, на кого другиго! Кой има такива огън-жребци? – гордо възрази конярят и изгледа говорещия.

Лицето на тоя коняр беше точчесто като слънчогледова пита, а черната му брада обикаляше околовръст, раздърпана и щръкнала.

– Що, откраднал ли е той коня на протосеваста? – обади се отец Герасим, който сякаш забрави всички свои грижи.

– Не. Сам болярина даде жребеца на алагатора да ходи из съседните кули и села. Ей сега нà идехме от Сергювец.

– Ехе – извика дебелият калугер, – ако сам протосевастът му е дал кончето да шета нагоре-надолу и царя да хули и кори, то и Панчо май-май не е с ума си.

– Отче преподобни, а за Сара, за еврейката де, дето каза оня луд болярин, истина ли е? – попита един от технитарите боязливо.

Отец Герасим помълча малко, сякаш не разбра от един път питането, и после отговори полека и високо:

– Царска воля – Божа воля! Всичко лежи пред стъпите на земния владика, християнин, и щото стори

той, от Господа е благословено. Както и в евангелието е казано: „Вървете по царския път, по Божия път! Амин!"

– Амин! – повториха и другите монаси.

Технитарят издигна вече глас.

– С ума ли си е протосевастът, или не, не е моя работа, а господарева – обади се едва сега конярят. – За отроците си и за слугите е предобър, а за царя, сам царят знае и Бог вижда от небето. А мене ми е друго: отиде жребчето, отиде, мъка ми е! От малко съм го отглеждал.

И като седна на един камък, той заклати глава, като все мърмореше нещо.

Отец Герасим отвори пак устата си, когато отвъд портите затропаха копитата на много коне, задрънкаха ножници. Па в същото време от решетчестото прозорче на кулата се подаде главата на предишния войник. Той извика:

– Ей кастрофилакта!

Портата се разтресе, затропаха някакви железа и двете двери полека-полека се отделиха и хлътнаха назад. През пролуката, която ставаше все по-широка, засвети пламъкът на факла. Държеше я един войник и приказваше нещо на един рус и едър болярин, възседнал на бял кон, който пръхтеше и биеше с копитата си каменната настилка. Когато портата се разтвори съвсем, зад болярина се откри цяла чета конници. По шлемовете им и по ризниците играеха червени змийчета от пламъка на факлата и от огъня, който гореше вътре в кулата. Беше се вече комай стъмнило, та лицата на конниците едва-едва личаха.

Болярина с белия кон свърши приказката си и като се изправи, погледна към монасите и технитарите. Той подкара коня полека и дойде под самото прозорче, а с него тръгна и войникът с факлата. Пламъкът лизна решетката на прозореца и окади стената

с червен език. Очите на болярина зашариха между купчинката граждани, сякаш търсеха някого.

– Влезте, граждани! – заповяда кастрофилактът с добър глас. – А де е болярината, за когото ми говореше ти, Игнате? – обърна се той към човека с факлата.

– Разсърди се и не дочака – отвърна вместо него войникът от прозореца.

– Е, воля му е! – каза болярина и пак загледа купчината.

Отец Герасим и монасите се размърдаха и като се покланяха на кастрофилакта, минаха под кулата. Последен идеше Теодосий върху коня.

Изведнъж кастрофилактът се стресна, наведе се бързешком и като грабна факлата, издигна я към калугера.

– Алдомире! Теодосие! Отче! – извика той с радостен глас и едва не изтърва факлата на земята – предишният войник я грабна навреме от ръката му.

Кастрофилактът бутна коня си до добичето на Теодосия.

– Ти си, ти си, братко, познах те. Ала ти, види се, не си спомняш за мене – добави болярината малко огорчен, като не забеляза никакво вълнение по лицето на калугера.

– Костадин, Костадин, на протоспатора Симеона син. Помниш ли ме? Дето играехме заедно: ти и тогава си беше такъв тих, смирен – продължи кастрофилактът и гласът му все повече трепереше.

– Сега си спомних – продума най-сетне Теодосий и се усмихна. – Ето на̀ какви са пътищата Божии, Костадине, пък даде Бог да се видим! Радвам се, радвам се!

Кастрофилактът се протегна да го прегърне, па сякаш се посвени от расото на своя връстник, та се само приведе да целуне ръката му.

– Позна ме, братко, сполай ти! – издума той радостно.

Ала Теодосий си издърпа ръката и го притегли до себе си, та го целуна по челото.

– Да те благослови, Бог, Костадине, и да ти даде добър и честит живот! – додаде той.

По лицето на напетия кастрофилакт като че ли мина тъмна сянка.

– Добър и честит живот, Теодосие братко! – повтори той замислено и въздъхна: – Дано, дано! – И додаде по-живо, като бутна коня си и го подкара наред с Теодосиевия под кулата към крепостта: – Хайде, да видим! Царят ще ме чака. Тая вечер си ми гост, няма да те пусна. Па и Елена, сестра ти, е в Царевец.

– Сестра ми в Царевец! – учуди се Теодосий и загледа болярина строго. – Още не се е изветрял тамянът от смъртта, а тя бащиния дом напуща!

Те бяха отминали кулата и зад тях портите се затвориха. Монасите начело с отца Герасима и слугите и технитарите стояха пак на купчинка между конниците и приказваха с тях. Факлата се размърда нагоре-надолу, после замря на едно място. Войникът, който я държеше, се приближи до кастрофилакта.

– Какво да правим с гражданите и калугерите, воеводо кастрофилакте? – попита той, като гледаше болярина бодро в очите.

Болярината Костадин се замисли малко.

– Царската повеля е никой да не влиза и излиза от Царевец тая нощ – каза тихо той, – бил той велик болярин, или последен отрок. Ето що, Игнате, задръж ги в кулата, гости да ви бъдат. Па утре, щом забият камбаните за утринна, изведи ги през Малата порта да си вървят по домовете. Нагостете ги, напойте ги, както е редът. Царят иска да бъдете весели. Нали ви донесоха вино?

– Донесоха, донесоха – весело отвърна войникът. – Да ни е жив царят! – каза той по-високо.

– Да е жив Иван-Александър! – извикаха и другите войници, наизлезли от кулата също тъй развеселени.

– И царицата, новопросветената царица да е жива – се обади един глас дръзко.

Другите войници се спогледаха, засмяха се и си зашушукаха тихо, като поглеждаха войводата.

Кастрофилактът ги изгледа мълчаливо.

– Рано си наквасил гърлото, Продане – издума той, – без време говориш. Не зная коя царица да е жива, ала тая нощ да знаете само едно: жив да е Иван-Александър. Чувате ли!

– Чуваме, чуваме! – завикаха войниците.

Болляринът махна с ръка към кулата и подкара коня си към тъмния ходник, който се изкачваше полека нагоре между две стени. С едната си ръка той държеше поводите на своя кон, с другата – тия на Теодосиевия. Той се обърна и каза на мълчаливия си спътник:

– Върви, братко. Чу, нали, каква е царската повеля? Щеш не щеш, в Царевец ще нощуваш. А защо Елена, сестра ти, е тука, ще узнаеш сам и от мене, и от нея. Всичко ще узнаеш.

Теодосий нищо не отвърна. Белият жребец на кастрофилакта и неговият черен опрашен кон тръгнаха дружно по пътя, а зад тях затропаха копитата на другите коне. Вляво от ходника се очерта тъмен хълм с бяла сграда на върха. Ненадейно от върха заби камбана. В падналата вече нощ тоя звън отзвуча самотен и нечакан. После от по-далеко се обади друга камбана – по-звънко, по-радостно.

5
В ЦАРЕВЕЦ

Първата камбана биеше от бялата висока звънарня, чийто вид накара Теодосия да заплаче, а втореше ѝ тая от „Св. Петка", от царската църква. Не след много време започнаха да се обаждат и камбаните от долния град. По биенето и по посоката, откъдето идваше то, можеше да се познае от кой храм се звъни. Комай зад патриаршеската църква отекваше тежкото гудение на „Св. Четиридесет мъченици", а най-отдалеко, ситно и пеещо, дохождаше отбоят на „Св. Димитър", отвъд реката и на митрополитската. Като биха така известно време ту в хор, ту една след друга, камбаните заглъхнаха поред, както бяха започнали – остана да звъни само на „Св. Петка", канейки някого с отмерени тържествени удари. Като че ли камбанният звън беше знак, та по кулите на крепостта светнаха бойни огньове и техните червени езици заливаха тъмната синева на нощното небе.

Когато конете се изкачиха наравно в подножието на хълма, болярин Костадин пусна поводите на Теодосиевия кон. Пътят сега обикаляше тъкмо под звънарнята на „Въскресение Христово". В църквата и по самия патриаршески палат трептяха светлинки. А напред, там, дето беше царският дворец, се издигаше румено зарево като от сиянието на стотина свещи и факли. Между тъмните клони на дърветата проничаше някой осветен прозорец или лице от крепостна стена, по която мърдаха сенки. Макар нощта да бе тиха, навремени откъм Етъра се провличаше хладен ветрец, а с него заедно идваше и глухият клокот на самата река.

–Брате Теодосие – каза тихо кастрофилактът

и посочи палата напред. – Чуваш ли тия камбани? Знаеш ли що става тая нощ в Царевец?

Той въздъхна и без да чака отговор от своя спътник, продължи:

– Честит си ти, честит и блажен. С ангели и светии беседваш; щото мислиш, на устните ти е, сърцето си не петниш с греховни помисли и дела. А пък аз горкият!

Боляринът се поспря и ослуша:

– Да вървим, Теодосие, време е. Царят не може без мене. Па сякаш и патриархът излезе от палата си и потегли за „Св. Петка". Трябва да се е свършило кръщаването...

Той се наведе над ухото на Теодосия и зашъпна:

– Като започнах, да ти разкажа всичко. Слушал ли си за Сара еврейката, по която царят ей вече половин година е луд полудял? Що ли те питам, отде пък ще си слушал! Та ето, сега в палата нея покръстват – владиката е там с целия клир, логотет Филип и жена му – кръстниците – и този, и онзи! Като се свърши посвещението, царят ще отиде в „Св. Петка" да мине под венчило с нея и в царско достойнство да я възвеличи. Еврейка на български престол – де се е чуло и видяло!

– Във велика съблазън е паднал цар Йоан-Александър, Костадине – продума Теодосий след малко, – ала нямаше ли богобоязливи мъже да го спрат, да го вразумят? Що сториха великите боляри, що стори патриархът?

– Що сториха, що сториха, питаш – зашъпна пак с горчив трепет в гласа болярината. – Завчера на болярския съвет и патриархът не даваше разпус на царя от първо венчило, и болярите не приемаха еврейка да седне на престола. И сам царят мълчеше, не се гневеше никому, сякаш добрият ангел го осени. От страх ли, от срам ли, той и Сара изведе от Търново. Ала както излезе, Теодосие! Като бяха наедно, дружни бяха всички, като се разделиха – друг вятър повя. Кому царят увеличи пронията, кому дарове изпрати, по-страхливите сплаши с Душана, зетя си, а лековерните и народа прикотка с това, че щял да се откаже от престола и в манастир да иде. Само един не преклони врат, една побеляла глава с белег на честна рана – Панчо, протосевастът. Затворил се, казват, в дома си на Трапезица, нито яде, нито пие. От мъка ще се поболее.

– А ти, Костадине? – попита Теодосий.

Кастрофилактът отпусна глава и тежко въздъхна.

– Да се цепя от царя ли, да бунтувам народа! – съвсем ниско започна той. – А що ще стане с царството, с България? Или във воденицата на сръбкинята Неда да наливам вода? Мислих, мислих, главата ми щеше да се пръсне, па си рекох: „Ела зло, че без тебе – по-зло!" И на Ивана-Александра клетва дадох, че ще му бъда верен. И ще сдържа думата си – добави с по-висок глас болярината и изправи глава, – ала ми е мъчно! Мъчно ми е за старата царица. Тая същата нощ, когато тръгне царят за църква, една колесница ще я отведе в „Св. Богородица Темниска", в женската лавра. Царица вчера, днес – инокиня!

– Дано има мир в новото си жилище! – състрадателно издума Теодосий. – А с чедата си що ще чини царят?

– Царевите чеда ще останат в палата, с тях царят няма да се дели. Ала по-големките той побърза да отдалечи с време, докле се свърти венчавката. Михаила-Асеня с невестата изпратиха при леля му Елена, сръбската кралица, а Иван-Асен е в Несебър при сродника си Синадина. Малкият Срацимир е само тука, да плаче с майка си, и Кератамар. Заради нея, братко, е тука и сестра ти. Макар и да не са връстници, царе-

вата щерка ней най обича. Сам царят прати да доведат болярката. Видиш ли оня тесен прозорец, дето едничък свети на отсамната страна на палата? Там е сега царица Теодора, а сестра ти с чедата ѝ богу се молят и трият сълзите на напуснатата царица.

И като изрече тия думи с разтреперан глас, кастрофилактът посочи осветения палат. Те бяха стигнали на една рътлинка, откъдето всичко се виждаше и слушаше ясно. Наистина, докато по лявата половина на палата нямаше ни един тъмен прозорец, в дясното крило светеше само на едно място. Там и зарево нямаше никакво – всичката гълчка и светлина бяха наляво, където и по дворовете, и по дървените чардаци прикаха човешки сенки. Пред самите порти на оградата шетаха царски телохранители и виждаше се как от време на време те се спираха, гребяха с кърчази от едни повалени чебури и се черпеха лакомо. На една стражарница гореше накатранена веха, та от нея хвърчаха огнени пръски, които носеха остър чад и палеха сухата трева наоколо.

– Как ще се възрадва царят, като те види, Теодосие! – каза кастрофилактът и лицето му се оживи. – Откак умря баща ти, бог да го прости, той няколко пъти е питал за тебе: де си, защо не идваш в Търново. Твоята слава е дошла до ушите му. Хайде да влезем в двора, а щом излезе царят, ще му кажа за радостта.

И той дръпна поводите на коня. Ала Теодосий протегна ръка и като я сложи леко на неговото рамо, прошепна тихо:

– Не бързай, Костадине, потърпи. Не му е до мене на царя, па и как ще се явя пред лицето му? Не виждаш ли? Прашен съм и морен от пътя. И хора не ми се гледат тая вечер. Ще ми се да се отдалеча някъде, с молитва да се обърна към Бога – и за царя, и за царицата. Привикнах на тишина и на самота, Костадине.

Тези последни думи Теодосий изрече с такъв слаб глас, че кастрофилактът го изгледа участливо с добрите си очи.

– Да не си нещо болен, братко? – попита той и побърза да прибави: – Няма нищо да кажа. Ще те заведа само да видиш сестра си, па после иди си отдъхни в моята отпочивалня.

Теодосий само кимна глава и побутна коня си да тръгне след кастрофилакта. „Какво ги радва, та шумят и се суетят нагоре-надолу?" – попита се той, гледайки към палата. „Цар, царица" – прошумя после в главата му вихър с бледни лица като искри, гонени от вятър, па после лицата изчезнаха в мрака. „Кои са те и какви са? – издигна се глас в него. – Христолюбиви и благоверни самодръжци на всички българи, от Бога поставени над българския народ." „Тъй... тъй – отговаряше си сам той, – и това е нужно, потребно е за царството, за съборната българска църква и за народа. Как ще бъде иначе без тях!" „Не това, не това – прекъсваше го предишният глас и сякаш с него заедно започна да отеква някакъв далечен гръм. – Пред Господа Бога, пред престола на Всевишния какво са те, в що са те достойни? Ще възсияе ли славата на земния цар в песнопенията на херувимите и в тръби, тръбящи мир и любов? Цар земний, за тебе ехти гласът, отговаряй, защото, комуто много е дадено, томува много ще се иска, а земният владика е длъжен на небесния. Това е за Сара, за еврейката" – си помисли Теодосий с трепетно сърце и образът на белоликата болярка се мярна пред него. „Мне отмщеніе и Аз воздам!" – проехтя пак страшният глас и се загуби, а у Теодосия всичко се преобърна, безнадеждна скръб сви на буца сърцето му. „Господи, Господи – замоли се той мислено и чувстваше как сетните сили го напущат – тъй горчиви бяха словата на неговата молитва и тъй жарка молбата

му за всеопрощение, – прости падналите в прегрешения, прости съблазнилия се, прости уплетения в земни страсти и не въздавай със зло на престола и на народа! Слаб е Човекът, силен – Лукавият!“...

– Теодосие братко – прозвуча един глас зад него. – Отдръпни се! Патриархът минава.

– Де е царят, Костадине, царят де е? – запита Теодосий с разтреперан глас и едва сега разбра и своята мъка, и своя плач днеска, а най-вече разбра чий беше тоя глас, който проехтя в неговата душа. От очите му сякаш се свлече някаква превръзка и той прозря невидимите пътища на провидението – прозря ги и уразумя накъде водят те. Пръстът Божи му указа пътя към Търново и същият този пръст показваше сега към Царевец, както някога показа Лоту гибелта на Содом и Гомор. „Горко ти, Вавилоне, граде крепкий!“ – спомни си той словата на пророка, а нему се стори, че това предзнаменование беше за Търново, за Царевец, и страх, и смут обладаха душата му всевластно. „Дано не бъде тоя ден последен, ден за Божието милосърдие! Царят, де ли е царят?“ – зашъпна пак Теодосий и затърси Костадина.

Ала в това време през отворените порти навлезе дълго шествие от свещеници, дякони и иноци с патриарха начело и кастрофилактът, комуто неколцина войници говореха оживено, остана от другата страна. Патриархът и неговият клир бързаха към осветения двор, откъдето се дочуваше глъч, та много-много не гледаха непознатия изпит монах, който искаше да пресече шествието. Спроти черното прашно расо на Теодосия те изглеждаха като царете-влъхви, тъй пъстри и богати бяха техните одежди и църковните хоругви и кръстове, които се клатеха над главите им. Патриархът, нисък и слаб старец, с жълто като пергамент лице и безжизнени очи, които гледаха в една точка напред, едва пристъпваше под тежината на дългата, с черни кръстове мантия и на нахлупената до веждите златна митра. Двама здравеняци дякони го придържаха под лактите, а отпред и отстрани дрънчаха кадилници, от които излизаше тамянов дим на гъсти кълба. Лампадарите и патриаршеските слуги, които следваха шествието, избутаха Теодосия на предишното му място под стражарницата и той трябваше да чака последните иноци, за да мине през портите. Коня си той остави при войниците и се смеси с множеството, което пълнеше двора пред палата.

Уморен от пътя и от последните вълнения, Теодосий се понесе по прилива и отлива на хората, като търсеше с очи ту кастрофилакта, ту самия цар. Кастрофилактът никъде не се мяркаше, а царят очакваха да излезе от една широка врата, която зееше в дъното на двора. Натам гледаха всички, а около нея се трупаха боляри, войводи с враните пера на шлемовете и царски телохранители с особени криви секири, набучени на дълги дръжки. От злато, безценни камъни и сърма пред вратата светеше като ден. Ала светлината идваше от прозорците на втория кат, повечето отворени, с провисени надолу килими, тесни и пъстри като свещенически епитрахили. На чардаците пък се вееха дълги червени знамена с изображение на лъв. Събудените гълъби прелитаха над главите на хората с тревожно гугукане или кацаха по издадените ъгли на стрехите.

Ведно с иноците, които вървяха подир патриарха, Теодосий достигна близо до отворената врата и комай в същото време оттам излязоха няколко снажни войници с островърхи шлемове, широки ошийници и люспести брони. Щом се появиха те на върха на стълбата, болярите и воеводите се наредиха отляво и отдясно, като оставиха празна пътека тъкмо под врата-

та. Там застана патриархът с няколко свещеници, облечени в златожълти фелони. В ръката на патриарха задрънка едра кадилница, от която излизаше такъв гъст тамянов дим, че хората се виждаха като през завеса. Патриархът запя със слаб глас, а дяконите веднο със свещениците канервахa ниско и през нос. Изведнъж първосвещеникът преклони главата си и по-силно заклати кадилницата, а болярите, войводите и всички останали се поклониха кои до пояс, кои чак до земята.

Когато Теодосий повдигна очи, на площадката пред вратата стоеха мъж и жена, облечени в светли багреници. Мъжът беше Йоан-Александър, а в жената, която стоеше на лявата страна на царя, червена като божур и срамежливо гледаше надолу, Теодосий позна белоликата болярка.

Цар Йоан-Александър се поклони на патриарха, а после по-леко – на болярите и на войводите.

Той беше висок здрав мъж, румен като девица и с едва-едва посивели коси. На широкото му красиво лице с двойна брада вървеше много добре златната корона, прилична на патриаршеска митра с две бисерни висулки отстрани, обсипана със зелени и червени камъни. Багреницата, която обличаше снажното му възпълно тяло, беше осеяна с бисери, които образуваха кръстчета. През левицата му беше преметнат краят на кръстосания през гърдите златовезан лорон, а дясната ръка вдигаше към рамото скиптър. Когато се поклони, Йоан-Александър сне скиптъра си по-ниско от сребърното разпятие на патриарха и прихвана една въздълга червена торбичка, в която като знак за преходността на земната власт имаше черна пръст. Той целуна ръка на патриарха и каза нещо усмяно над ухото му. Патриархът се обърна тогава към еврейката и я благослови, като изрече нарочно с висок глас: „Благословена бъди ниие, присно и во веки, рабиня новопосвещена Теодора!", и пристъпи две крачки към нея. Сара се още повече зачерви, ала повдигна дългите си спуснати клепки и погледна стареца. Очите ѝ бяха наистина много хубави. Те блестяха от влага, сякаш гледаха от дъното на два бистри кладенеца. От топлината или от вълнение по горната устна, издадена малко напред, лъщяха ситни капчици пот и докато ѝ говореше патриархът, тя не издържа и пак си спусна клепките към земята.

Нейната багреница беше още повече обсипана с бисери и с безценни камъни. Дългият ѝ плащ, отвътре жълт, отвън червен, с едри сапфири вместо копчета, я обгръщаше като листо. Малки тесни крачка, обути в червени обувки, проличаваха под дипленицата. Ала докато на царя богатите и тежки одеяния стоеха свойски, леко и удобно, нейните изглеждаха още чужди на снагата ѝ и тя се теготеше в тях като дете, облечено в нови дрехи. Па не бяха само царските одежди, които тежаха и я стискаха. Като не носеше още корона, вместо нея в гладко причесаната ѝ коса бяха преплетени три реда ситен маргарит, който обгръщаше и шията ѝ. Ушите ѝ изглеждаха съвсем малки от едрите звездообразни обеци, посипани с бисерен прах, а под тях от едното до другото ухо минаваше сребърен подбрадник. Мръднеше ли главата си, тънките люспици чисто сребро звънтяха като зилове. Заобиколено от сребърните накити, нейното лице изглеждаше кукленско и детско.

Най-сетне патриархът свърши думите си и Сара се наведе и целуна с цяла уста разпятието, което той ѝ поднесе. Когато изправи глава, очите ѝ обходиха за миг пъстрото море от плащове, свещенически одежди и позлатени ризници. Погледът ѝ беше пак така плах и едновременно горд, като на пътя при срещата с Теодосия и отца Герасима.

Царят и Сара слязоха последните стъпала и полека тръгнаха след патриарха, който вървеше заднишком и непрестанно ги кадеше с кадилницата. Зад царската двойка се трупаха войводи, боляри и царедворци, мъже и жени – едни от други по-нагиздени, по-натруфени. Най-вече биеше на очи един нисък и пълен болярин в зелен плащ, който пристъпваше гордо зад царя. Наред с него една такава също пълна и оперена болярка носеше върху златен дискос короната на царицата. Това бяха царските старосватци и Сарини кръстници – логотет Филип и жена му Деспина.

Теодосий, който гледаше през рамената на иноците честитите лица на Йоана-Александра и на Сара и напразно търсеше измежду войводите кастрофилакта Костадина, все повече губеше сили. Той си мислеше сега как щеше да извика, как щяха да се обърнат хората към него, а като каже първата дума, царят щеше да заповяда да го запрат като безумец. „И безумец само трябва да си, за да вярваш, че царят ще върне еврейката в Жидовското село да брои златиците на баща си, па той да си посипе главата с пепел" – тъй си говореше сам той и същевременно се винеше в страх и малодушие. Ала Теодосий сещаше, че не го беше страх, а нещо друго му пречеше да изрече пред земния владика кобните слова. „От хора отвикнах, от людска гмеж – клатеше глава той, – едно е да се молиш за човешките прегрешения, друго е да си съдия на делата им. Когато ечеше оня страшен глас и нему се струваше, че небесна мзда очаква Търново и българския народ заради греха на Йоана-Александра, беше му всичко ясно пред очите: знаеше що да стори и какво да каже. Сега беше иначе. Царят и Сара бяха в плът и кръв и сякаш подруги: земни, близки, и затова и по-трудно му бе да кори и да вини. Колкото и да се взираше в царевото лице, виждаше само обичайни човешки грехове, а пък Сара като че не беше друговерка – тъй мило и хубаво се червеше моминското ѝ лице пред погледите на хората.

Ненадейно хората се размърдаха и заобръщаха глави, за да видят нещо по-добре.

– Панчо, Панчо, протосевастът – обадиха се неколцина наблизо.

Теодосий погледна към царската двойка и щеше без малко да извика от радост – над ухото на царя се надвесваше боляринът Костадин и му говореше нещо, а Йоан-Александър гледаше с намръщено лице наляво. Оттам, откъм неосветената страна на палата, се приближаваше един едър старец в тъмносини болярски дрехи и гологлав. Това беше наистина протосевастът Панчо, ала така грохнал и променен, че сякаш не беше същият оня болярин, който уплаши Михаила-Асеня с пророческите си слова в станяницата при Голе-мия изкоп. С дясната си ръка той се подпираше на висока патерица, а левицата беше сложил върху рамото на едно четиринадесет-петнадесетгодишно момче, пълно и червено като петровка ябълка, с живи, игриви очи. Само очите на стария болярин гледаха все така остро и право, а над веждата се червенееше старата рана.

Като се приближи на десетина крачки, протосевастът пусна ръката си от рамото на хубавото момче и се поклони пред Йоана-Александра.

– Ето ме, царю! – започна Панчо с все още силен глас: само долната устна се някак кривеше настрани като схваната, та думите излизаха малко поизядени. – Повели да ме вържат и хвърлят в тъмница! Или посечи непокорната глава на Панча! Аз не съм вече ни протосеваст, нито велик болярин. Нà! Вземи си пръстена с печата!

И той извади от палеца на дясната си ръка един едър пръстен и го подаде на момчето. Момчето по-

слушно занесе малката вещ на царя, поклони се и се върна на мястото си.

– Не изкушавай Бога и царя, Панчо! – проговори пълният червен логотет Филип, като през две-три думи си отдишваше тежко. – Има у царя верни служители... да те вземат от кулата... ако такава бъде волята на самодържеца... Върви си по пътя! Не спирай сватбата!

Панчо го погледна втренчено.

– Бога аз не изкушавам, а, ти Филипе, и великите боляри, които словото си не удържаха! Нека сам Господ ви съди на праведния си съд! Моят път е божият път – не вам е съдено да ми го сочите. А ти, Александре – обърна се Панчо към Йоана-Александра, – отсъди! Ще загина ли, или ще живея далеч от Царевец. Това, що ти думах на съвета, и сега държа: въведи христолюбивата и пресветла царица Теодора в покоите си, а тая жена изпрати, отдето е дошла, както чест и православна вяра повеляват.

Той вдигна патерицата и посочи с нея Сара, ала очите му не се откъснаха ни за миг от Йоана-Александра. Сара побледня и като подплашена птица се сви под пазвата на мъжа си. Царят се наведе, каза ѝ няколко думи, па и жената на логотета я заприказва, като стреляше със зли погледи стария болярин.

– Срамота, срамота, Панчо! – завикаха между болярите някои гласове и сърмените скъпи плащове се размърдаха.

Йоан-Александър вдигна главата си.

– Да не беше тъй стар и да нямаше тая рана на челото, щеше още тая нощ да полетиш презглава в Етъра за тия думи, протосевасте – продума царят спокойно, но натъртено. – Върви си в кулата! Утре ще узнаеш каква е царската ми воля.

– Утре, Александре? – отвърна Панчо и се позапря малко. – Като съмне, няма да има вече протосеваст и болярин, а мних и раб Божи. Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“ ще ми бъде убежище.

– Какво подмяташ на царя, старче? – обади се в това време със суров поглед Раксин, протовестиарият, който тъкмо-що излизаше самичък и най-последен от дверите – като на пира в Хубавелината горница очите му гледаха Панча недружелюбно и ядовито. – Щом си бунтовник и вироглавец, и от самата царска пресвета лавра ще те измъкнат войниците. А бунтовник си и вироглавец като никой друг! Заповядай, царю – обърна се след това Раксин към Йоана-Александра и му се поклони, – заповядай тозчас в тъмница да го хвърлят! Панчо е бил при прежната царица и какво ли не ѝ е наговорил! Нейният протокелиот Драган се кълне и вери, че я увещавал да не ходи в манастир, а да избяга при баща си Иванка Басараба във Влахия.

– С чия ведома ходи ти при Теодора, протосевасте? – попита Йоан-Александър и грозно изгледа болярина.

Па и самото лице на царя се промени: докато по-рано беше румено, сега стана из един път жълто като смин.

– Ех, царю, царю, да видеше царицата как целува чедата си и как плаче, щеше да ти се свие сърцето – отвърна Панчо след някое време и заклати глава. – Както е казано: „И чут бе плач в града Рама – плачеше Рахил и не можеше да се утеши никак.“ Бях при царицата, Александре, истина е, а защо да не бъда? Не съм я в нищо увещавал, само скръбта ѝ исках да почета. Игриле, Игриле, де си? – завика изведнъж старият болярин и се огледа за хубавото момче, което не се виждаше вече наоколо.

По лицето на стареца се изписа неспокойствие, па сякаш и краката му не държеха вече, та се подпря

по-здраво на патерицата. Ала той се обърна пак към царя, който приказваше с Филипа:

– Александре, каквато и да е волята ти, ще я дочакам в кулата си. Само едно послушай още от стария протосеваст. Дръж здраво скиптъра и не дели силите на България! Те скоро ще бъдат нужни, скоро, дано Бог ни закриля! Кръв, кръв ще се лее, кръв християнска; от юг идва халата.

Протосевастът вдигна свободната си ръка и посочи полуназад с такава стремителност, че за миг всички погледнаха натам.

– За каква кръв приказваш, Панчо? – запита царят с предишния сърдит поглед. – Преди малко ти съдия ми беше, сега пророчества ли ще измисляш да ме плашиш? И що подмяташ за България, силите ѝ да не деля? Цар съм аз, от Бога положен, и само на небесния владика сметка ще давам, не на тебе.

Гласът на Йоана-Александра се издигна грозен и гневен, сам той почервеня като багреницата си и както държеше скиптъра, замахна с него към стареца, макар този да бе твърде далеко.

– Кастрофилакте! – завика той към войводата Костадина. – В кулата заведи стария безумец и със стражи да го вардиш! А утре, щом се разсъмне, изпроводи го до Кръстец! Ако ще калугерства, да върви, дето ще – в Бачково, в „Св. Йоан“ или в „Зограф“, – само не в Търново! Не ми трябват съдии и прорицатели под стените на Царевец – завърши Йоан-Александър и изгледа пак намръщено стария протосеваст, който по това време стоеше с наведено лице – главата му и ръката, която стискаше патерицата, трепереха.

Вече патриархът махаше кадилницата и кастрофилактът Костадин с доброто моминско лице се беше запътил към протосеваста, когато откъм палата се зачу уплашеното гугукане на гълъбите, по-силно отпреди, и веднага след това няколко птици запърполяха ниско над главите на скупченото множество, сякаш някой ги гонеше и те търсеха убежище при хората. Част от болярите, особено ония, които обичаха птичия лов, забравиха за миг шествието и погледнаха нагоре. В това време от небето прелетя една стрела и се заби в земята пред самите нозе на Сара. Стрелата беше украсена в зелено с пера от тетрев и малка като детска играчка. Еврейката и близките до нея болярки изпискаха от страх и се стъписаха назад, а болярите и войводите се хванаха за мечовете. Ала докле някой се опомни и разбере отде дойде стрелата, нещо тежко изпърполя във въздуха и падна на две крачки от същото място.

– Гълъб! – извикаха неколцина боляри и се спуснаха да вдигнат падналата птица.

Наистина, недалеко от Сара лежеше едър бял гълъб с пронизана гръд. В раната, откъдето бликаше ярка струйка кръв, стърчеше къс от стрела, досущ прилична на предишната. Птицата бе още жива и пърпаше с глухо гугукане, като се влечеше на крилете си, счупени при падането. Когато болярите се спуснаха да я вдигнат, птицата подскочи с последна сила, а от пронизаната ѝ гуша бликна струя кръв. Няколко капки опръскаха сърмените поли на Сарината дипленица.

– Кръв, кръв! – извика новата царица с уплашен глас и като загледа с широко разтворени очи мъртвия вече гълъб и кървавите петна по себе си, прихвана с два пръста багреницата си и я разтърси, сякаш искаше да премахне нежелания белег.

– Вдигнете птицата! – строго заповяда Йоан-Александър на притеклите се, после глухо промъмра, като изгледа грозно наоколо си: – Кой хвърли стрелата? Мене или царицата е мерил. Ракоже, Костадине, жив или мъртъв, да ми доведете злосторника!

Хората зашушукаха, замърдаха.

– Ей, Костадине, я ела насам – завика се от една купчина малки боляри. – Не е ли тоя пакостник хвърлил стрелата?

– Той е, той е! Ей му и лъка. Че то не е лък, а детска играчка.

– Я! Че той бил Панчовият внук и храненик Игрил! – откъсна се удивен, смаян глас.

Като се чу пак името на Панча, глъчката поутихна и всички устремиха погледите си към купчината боляри, които въртяха глави назад и някого теглеха към царя. Ала най-удивен и смаян, изглежда, остана самият стар протосеваст.

– Игриле – извика той със страдалчески глас, когато хубавото червенобузесто момче излезе отпред. – Господ да ти е на помощ, чедо, ти ли извърши това?

Момчето стоеше пред всички уплашено, ала живите му черни очи бляскаха изпод клепките и шареха бързо наоколо. В ръцете му наистина имаше малък красив лък.

– Пак от Панчовия дом излезе стрелата – изви яден глас болярката Деспина.

– Панчова работа е, то личи – високо повтори и Раксин, а очите му гледаха царя, който тихо успокояваше все още бледата, изплашена своя невеста.

Панчо изправи снагата си. Той стори няколко крачки към момчето и вдигна над главата му патерицата:

– Казвай! Ти ли хвърли стрелата, немирнико?

– Аз, побащиме – продума то и вече смело вирна глава.

Патерицата на протосеваста се спусна надолу, ала не над главата на момчето, а на земята.

– Господ да ни е на помощ, Игриле! И себе си, и моята чест погуби, синко – избъбра сломен протосевастът и заклати глава.

Всичкият му гняв се стопи, цялата му горда и едра снага се прегърби одве. Той се люшна на мястото си и ако не беше го подкрепил Костадин кастрофилактът, щеше да се сгромоляса на двора. Ала той надви слабостта си и макар цял треперещ, вдигна отново главата си. Блуждаещият му поглед се обърна към момчето, което го гледаше с уплашени очи и чупеше късче по късче своя малък лък.

– Кого искаше да убиеш, кого мереше със... със стрелата? – преплитайки език, запита Панчо.

Момчето учудено погледна дядо си.

– Да убия ли? Да исках да убия, по-добре щях да се меря, побащиме – отговори то и гордо погледна царя и болярите. – Ръката ми не лъже.

– А тогава защо хвърли стрелата пред царицата и рани птицата? – строго попита войводата Костадин.

Игрил дочупи лъка и хвърли парчетата отпреде си. Той дръзко погледна Костадина и втренчи своите бляскави очи в Сара. Па вдигна ръката си и я посочи.

– За да уплаша Сара, мащехата – завика с яден глас момчето. – Нека и тя поплаче, както плаче Срацимир, царевият син. Не го ли чух как викаше и се късаше: „Не ща мащеха, не ща Сара!" Затуй, затуй! – И то тропна с крак.

Надигна се страшен ропот от всички страни. Ни думите се чуваха, ни кой кому ги отправяше се разбираше в бъркотията, ала всички гледаха някак милозливо на опърничавото момче, което все още викаше нещо, докато Костадин и войниците не запушиха с длан устата му и не му вързаха зад гърба ръцете.

– В тъмница, в тъмница царят заповядя! – извика Раксин на кастрофилакта, който държеше момчето и сам беше пребледнял като смъртник.

Над глъчката и шума проеча песнопението на све-

щениците и дяконите, а задрънка и голямата кадилница на патриарха.

– Царят отива в църква! – се разнесоха гласове наоколо и малките боляри, които заобикаляха момчето, се повлякоха подир иноците и великите боляри.

Момчето стоеше сега опряно о стената на палата, вързано и бледно, ала очите му горяха като на хванато вълче. Нему сякаш се искаше и да заплаче, но то си хапеше устните и мръщеше своите извити като у девица вежди.

– В тъмница, в тъмница! – повтаряше то. – Хайде, водете ме! Дядо, дядо! – завика Игрил изведнъж и погледна стария болярин, който не се бе мръднал от мястото си – едва тогава сълзи рукнаха из очите му. Като му бяха вързани ръцете, то не можеше да ги отрие, и те течеха по хубавото му лице и се попиваха от дрехите. – Сърдиш ли ми се, че пак ти напакостих?

Протосевастът го изгледа с дълъг мътен поглед, направи крачка към него и едва чуто продума:

– Панчово семе, лудо семе!

Той искаше сякаш да се усмихне, но из един път изпусна патерицата и се строполи възнак върху плочите на двора.

– Дядо! Побащиме! – изкрещя Игрил като безумен и тъй като беше вързан, отскубна се от ръцете на стражата и се хвърли върху тялото на стареца.

Пръв се наведе над двете треперещи тела Теодосий. Той отдръпна малкото ридаещо момче и повдигна главата на болярина. Тя беше тежка и отпусната, очите гледаха без зрак. Теодосий ги затвори, скръсти ръцете върху гърдите и прекръсти трупа.

– Приеми, Господи, новопредставения раб твой Панчо! – тихо изрече калугерът и зачете една молитва коленичил.

Като свърши, Теодосий изтри с края на расото си насълзените си очи и се изправи. Първото лице, което видя, беше доброто лице на кастрофилакта.

– Що, Теодосие, що, братко? – попита той. – Умря ли протосевастът Панчо?

Теодосий нищо не отвърна на кастрофилакта. Изви се в душата му предишният вихър, мярнаха се чистите лица на Йоана-Александра и на Сара като в просъница, а до тях в праха, низвергнати и с опепелени дрехи – царицата-инокиня, старият протосеваст и малкото хубаво момче Игрил. „Какво ли ще стане с бедното дете в тъмницата? Ще го удушат палачите и трупа му ще хвърлят в Етъра" – сви се скръбна мисъл в сърцето му. И нему стана тъй тъжно и мъчно, че забрави и себе си, и Елена, и това, че беше нощ, а в Царевец не бе никому до сълзи и печал.

Той не чу как камбаната на царската църква заби често и звънко.

6
НОЩНИ СЕНКИ

Над зъберите над Балдуиновата кула изгря месецът цял червен и макар и късно, сякаш идеше да придаде особено значение на Панчовите думи за християнската кръв, която щяла да се лее на юг. Скоро обаче месецът почна да избледнява, да губи зловещия си цвят и мирно да сияе върху небето високо вече над бойниците на крепостта. Като че ли с неговото издигане по небесния свод изтичаше и червеният му сок, както от узрял нар, прободен с острие. След като измина светлото поле, той се скри зад един плътен облак, който приличаше на продълговат войнишки щит. Средата на облака потъмня, а краищата заблестяха, като че ли

бяха обшити със сърмен гайтан. Между облака и месеца, духани сякаш от еднакъв попътен вятър, почна недълга, но игрива гоненица. Ту месецът поглеждаше през тъмното було на облака и за миг лунният светлик бляваше Царевец, заспалия град и гърбовете на речните вълни, ту пък облакът на свой ред се разкъсваше, удължаваше една черна ръка и закриваше небесното око.

Тая гоненица между облака и месеца следеше един конник, който препускаше по тесния път между реката и лесистите поли на Момина крепост. Непознатият идеше отдалеко, защото неговото добиче беше потънало в пяна и куцаше с десния си заден крак – подковата хлопаше. Кой и какъв беше тоя конник, не можеше да се види поради тъмната наметка, подобна на овчарски клашник, която го обгръщаше от глава до пети и скриваше неговите дрехи. Като си обръщаше главата назад, за да погледне месеца, виждаха се само няколко кичура от къдравата му коса и малко прегърбеният тънък нос.

Не само към небето гледаше той. От време на време главата му се обръщаше и към Царевец отвъд реката и неговият поглед прескачаше от огньовете до осветените прозорци на палата. Като нагази Ксилохорския поток, той остави коня да се напие със студената вода, а сам дълго гледа към крепостта, ослушвайки се загрижено в отбоя на камбаните и в неясната глъчка, която идваше оттам. Толкова улисан изглеждаше той в своите мисли, че не забелязваше дори и умората на коня си, и куция му крак. Щом добичето се напи, конникът го шибна с все сила и се понесе нататък. Ала когато друмът свърна под Гарван и отпред зачерня едрата маса на Трапезица, конят се препъна и едва не събори своя господар нàземи. Ездачът чевръсто скочи от седлото и няколко пъти ядосано удари животното по ноздрите. Па като се наведе и огледа копитото, той поведе коня зад себе си. Добичето тръгна покорно, като куцаше силно.

Водейки така коня, непознатият пътник мина покрай оградата на „Св. Димитър“ и стената на долния град, която се спускаше от най-високото място на Трапезица до Етъра. Той сякаш тръгна по-спокойно, когато навлезе в сянката на градището, в пролома между Трапезица и Гарван. Отвъд пролома пътят изви наляво под Трапезица, чиито склонове изглеждаха съвсем черни. Скоро конникът достигна купчини ниски къщи, слабо осветени, които се гушеха край брега на Етъра. Тия къщи бяха част от жидовското село, в което живееха купци и златари евреи.

Като измина няколко криви улички, пътникът се отправи към една сграда, която изглеждаше и по-голяма от другите, и беше повече осветена. Сградата я ограждаше висока здрава засека. Едни вратица зееха полуоткрехнати. Пътникът бутна вратата и влезе, а после преведе и добичето си.

Изглежда, не за първи път идваше тука, защото не се суетеше нагоре-надолу, а веднага тръгна по пътечка, постлана с изпокривени плочи. Пътеката доведе човека и животното до нисък обор, облегнат на стената. Непознатият провря главата си през едно прозорче и видя при светлината на месеца, че на яслите беше вързан черен жребец с високо червено седло, каквото носеха болярските коне. Конят подуши своя другар, вдигна глава и изви шията си към прозорчето. Той тихо изцвили, а после се обърна и захрупа пак сеното. По лицето на пътника се изписа учудване. Без много маене той вкара и своя кон вътре, върза го за яслата и му постави сено, па притвори вратата на обора и излезе вън.

Там пътникът се спря и замисли, ала скоро вдигна глава и се ослуша: наблизо заскърца врата и загово-

риха два човешки гласа. Притиснат до стената, той тихо и предпазливо се повлече нататтък. Така пътникът стигна до ниска врата, длъбана в каменна сводообразна рамка, издигната над няколко кръгли стъпала. Вратата беше полуразтворена и на прага, осветен отзад от пламъка на глинен светилник, който една старешка ръка държеше високо, стоеше гърбом един човек и говореше полугласно. По зеленикавия му и богат, макар износен плащ, и по меча, който проничаше под плаща, личеше, че този човек е болярин. Пък и гласът му бе заповеднически и високомерен. Вторият от говорещите не можеше да се види от мястото, където се притаи пътникът, ала той сякаш и не искаше да го знае, а гледаше само болярина и зорко и внимателно се ослушваше в неговите думи.

– Трийсет генуезки дуката, сякаш три хиляди даваш, лихварино! А знаеш ли защо отивам във Влахия при Иванка Басараба? – говореше сърдито болярът и дрънкаше някаква кесия, като че ли броеше пари.

Другият глас – нисък и старешки – отговори нещо неразбрано.

– Бай ти на ланшния сняг, че си бил беден. Беден! И бълхите, дето скачат по джубето ти, са позлатени и посребрени – продължи пак болярът и престана да дрънка дукатите – навярно пъхна кесията в пазвата си. – Хайде, стига, засега толкоз! А като дойда, ще ти върна парите, и двойно, и тройно. Що, не вярваш ли? Не ти ли стига залогът?

Старешкият глас пак каза нещо.

– Да ти платя? Че за какво! За киселото вино, с което ме угости, или за мухлясалото сено на коня? Махай се отпреде ми, стар вещер! Мислиш, че не зная какви магии вършите в тая къща, и дяволския тартор викате посред нощ? Или като става сега царица една от вашето юдейско племе, ще уплашиш алагатора Белослава, а? – закрещя вече високо болярът, който беше наистина същият онзи сърдит болярин, дето се караше със стражата пред портите на Царевец.

Алагаторът, като мърмореше сърдито, слезе от стъпалата и се запъти към обора. Той мина покрай самия пътник, без да го забележи. Едва закриви зад къщата, пътникът изскочи из сянката и като взе на една крачка стълбата, стигна до прага тъкмо когато вратата се затваряше. Той я дръпна с все сила и влезе подир стареца евреин, който говореше с болярина.

Старецът се обърна и като видя влезлия, извика уплашено:

– Ай! Арон!

Па понечи да избяга през една друга съвсем тясна вратичка в дъното на стаята. Ала непознатият хвана стареца за широкото му пъстро джубе, дръпна го далече и от двете врати, а сам чевръсто хлопна пътната и постави мандалото на малката. При движението неговата наметка се свлече от раменете. Той остана по къса кожена дреха, разшита със сини ширити.

Той беше снажен плещест момък с червена къдрава коса и луничаво лице. Дали от яд, или това си беше обичайно, лицето му бе страшно бледо, шарените му, малко разногледи, но хубави очи горяха с черен лош огън. На лявото му ухо висеше някаква медна халка, а на пояса, вързан с желязна верижка, дрънкаше широк и крив месарски нож. Запретнатите до лакътя ръце бяха изшарени с глави на животни и чудовища.

Колкото млад и як беше момъкът, толкова стар и одрехлял изглеждаше другият евреин. Неговата брада беше толкова дълга, че бе препъхната в широк сърмен пояс, който пристягаше пъстрото му джубе, бухнато на гърдите и по ръкавите. В тая широка дреха мършавото му тяло се въртеше като кокалест пръст в голям пръстен, а от неговото лице, полускрито в бя-

ла превръзка с черни шарки, личеше само големият му месест нос.

Необичайна и чудновата беше и стаята: малка, ниска, опушена, като клетка с много полици и лавици, из които се въргаляха чукчета и пили, цветни стъкла, позеленели от старина гривни, везни – от най-малки до най-големи – и какво ли още не. Под мъждукащия светилник всичко не можеше да се види, а имаше и рафтове, и тъмни пезули, препълнени с всякакви дрехи, оръжия, воински доспехи и съдини. Па миришеше на старо, на плесенясало и на тежки благовония, попити в накитите.

Старецът успя да се домъкне до една масичка, върху която лъщяха няколко едри златици. Той ги сграби с шепа и ги пъхна бърже в джубето си.

Младият най-сетне отвори уста и със сдържан гняв продума:

– Симантов бен-Аззаи! Петте месеца минаха. Аз ида за обещаното.

– Ай, Арон! Арон! – завайка се пак старият евреин и като си хвана лицето между двете длани, заклати глава, сякаш го болеше зъб. Ала очите му щукаха между сърдития Арон и малките вратца.

Изведнъж Арон изкрещя:

– Сара, де е Сара?

Старецът престана да се клати и се захили. От устата му щръкнаха два черни зъба, остри като шила.

– Уплаши ме, Арон, уплаши стария Симантов, уф! Рекох си: ще извади нож Арон и ще заколи стария добър Симантов, дето и баща му Мойсея познаваше, и за дядо му е чувал, хи-хи!

– Не ми трябват твоите пари, за да мърся ножа си – отвърна младият, като разбра къде бият думите на Симантов. – За всички твои дукати, златици и перпери не давам Сара. Де е тя, казвай! Доведи ми я и

си свободен да вървиш, дето искаш. Иначе и ножът ще играе.

Той изгледа стареца зловещо и повдигна кривия си нож. По лъскавото му острие се плъзна светлина ивица.

– Шт... шт... Арон! – пошушна Симантов тайнствено, като си турна пръст на устните и страхливо погледна резливото оръжие. – Дано не те чуят отвъд!

– А кой е в мидраша? – попита несъзнателно потихо червенокосият пришълец и обърна също очи към малката вратичка.

– Равви Шемая, Хамалиел и старейшините.

– Що правят там? – промълви вече с безпокойство в гласа Арон. – Днеска не е събота.

– Врачуват! – каза тихо Симантов, като се огледа наляво и надясно.

Лицето на Арона потъмня и той глухо заговори:

– За какво врачуват? Симантов, кажи, кажи! Нещо криеш зад думите си. Чак в Боруй хората мълвят, че цар Александър взел една хубава еврейка за царица. А има ли от Сара по-хубава измежду сестрите ѝ! Симантов! Симантов! Триста бравиовце и сто юнци прекупих, денеси щях да ги доведа. И овцете, и юнците напуснах да видя Сара! Чуваш ли как ми е мила внучката ти? Доведи ми я ей сега, в една ризка да е, ще я взема. Не искам ни пари, ни приd.

Той замлъкна, а по очите му блесна влага.

– А и тоя болярин, дето с тебе говореше, за царица еврейка приказваше. Сара не е! Не може да е Сара! Коя ще е тогава?

– Арон, Арон – зашъпна старият евреин и пак се заклати, – баща ти знаех, и за деда ти съм чувал. Не се сърди на стария Симантов!

Той се спря, огледа се пак наоколо плахо, като че ли можеше да го чуе някое ухо, и пошушна тайнствено:

– И Сара е, и не е Сара!

Младият Арон подскочи на мястото си, а очите му се наляха с кръв и изпъкнаха напред. Той откачи кривия си нож и го вдигна над стареца, като шъпнеше някакви непонятни думи. Бедният Симантов изгуби и ума, и дума и колкото повече ножът се издигаше над него, толкова по-малко, по-хилаво и безжизнено ставаше тялото му, сякаш то искаше да потъне в гънките на широките пъстри дрехи и там да се скрие.

Ала Арон изведнъж сне ножа си и като бутна стареца до стената, отвори малката вратичка и се втурна бежешком отвъд. Щом затвори вратата, той я затисна зад гърба си, а самичък се огледа наоколо, за да види къде е и какво има.

Стаята, в която се намираше сега, не беше по-голяма от предишната, пък беше и комай по-тъмна, ала вместо стена отпреде имаше завеса от дебело тъмно платно. През завесата проблясваше светлина и някакъв глух говор идваше оттатък, като че ли се молеха много хора или се четеше нещо на нисък глас. Арон много не се мая, подпря вратата с няколко стола, които се редяха в стаичката, и дръпна завесата.

Втората горница беше просторна и висока, повече дълга, отколкото широка, и приличаше така на ковчег. Под прозорците, които бяха под самия покрив, горяха лоени свещи. Те повече димяха, отколкото светеха, и от техния чад и от горената мас миришеше на тежко и спарено. Ала всред горницата на самия под, покрит с рогозка, светеха две глинени лампади. Около тия два ярки пламъка бяха приклекнали в кръг двадесетина стари-стари евреи. Дългите бели бради и широките дрехи – пъстри и бухнати в рамената – им придаваха еднакъв вид, сякаш един човек беше повторен много пъти в безброй лица. Те бяха така погълнати от нещо, което лежеше в средата на кръга, че нито чуха,

нито видяха влезлия. Осветените им отдолу лица изразяваха учудване и благоговение. В дъното на стаята имаше ковчег, скрит зад синя завеска с шестоперка звезда, а под него гореше седмосвещник. Седем бяха и свещите под прозорците: седем отляво, седем отдясно. От десния ъгъл зад ниска преграда идваше шум от духало и пращеше нещо като врящо масло.

Арон скри меча си, като че ли отведнъж усети някакъв страх, пристъпи още няколко крачки и погледна в средата на кръга през гърба на клекналите старци.

Едва сега той забеляза, че там седеше един друг евреин, в когото позна равви Шемая, облечен съвсем различно от останалите. Широката му дреха и шапката бяха бели, само гърдите му бяха стегнати в някаква ризница от жълта сърма с ресни по долния край. И на шапката бе преплетена златна връв, а на челото и на лявото рамо висяха малки свитъци, направени от пергамент. Пред тоя евреин и между двата светилника имаше три мраморни плочи с три различни рисунки по тях: седмосвещник на едната, на другата седем кръга, които влизаха един в друг, а на средната плоча, най-голяма и в която гледаха самият равви и старейшините, бяха издълбани черти, които се скупчваха в десет точки. Всяка точка бе отбелязана с една еврейска буква. Десните бяха всички бели, тия отляво – червени, а средните – сини. До самата плоча бе поставена корубеста кутия, пълна с бели и черни кокалчета.

Когато Арон се надвеси, старият равви бъркаше в кутията. Той напълни шепата си с кокалчета и ги хвърли върху плочата, като шепнеше полугласно някакви заклинания. Останалите евреи също забъбраха нещо и с любопитство загледаха към чертите и буквите.

Кокалчетата се удариха о плочата, подскочиха и се наредиха в разни положения. Повечето черни бяха изпадали по рогозката, а белите се купчеха към долния

край около десетата синя буква. Старият Шемая наведе късогледите си очи и попипа самите кокалчета. По лицето му се изписа радост.

– Малкхут, царство! – избъбра той и като погладй брадата си, обърна се към другите старци, па ги погледна. Те зашумяха, забърбориха из едно гърло, сочейки един другиму кокалчетата. Равви Шемая събра белите и черни знакове и ги отдели настрана, а от кутията взе нови, които хвърли върху плочата със същите заклинания. Този път малко кокалчета паднаха на рогозката, но затова пък белите се размесиха с черните и се струпаха на лявата страна, дето бяха червените букви. Едно бяло кокалче се закрепи на една синя буква в средата на чертежа.

Старецът с още по-голяма припряност се наведе, грабна с трепереща ръка самотното бяло кокалче и извика тържествуващ:

– Тиферет!

И продължи, като сочеше червените букви:

– Хвала̀ на Йехова! Радвайте се, синове израелеви! Уримите и тумимите се съвокупиха и белите са над мъжките сефироти! Новата Естир победи!

– Естир, Естир! – повториха един през друг старците и се размърдаха: някой гледаше чертите и буквите отблизо, друг приказваше с раввѝ Шемая и тълкуваше оживено и с благочиние.

Най-сетне, като се наприказва̀ха и начудиха старейшините, раввѝ Шемая прибра грижливо уримите и тумимите в кутията и я затвори със заклинания и нашепвания. Па потропа с опакото на ръката и се повдигна на крака с пъшкания и охкания. Не беше се още вдигнал добре на нозе, и притърчаха двама едри млади евреи с ниско подстригани коси и с такива висулки по дрехите като неговите. Той им пошушна нещо и те бърже вдигнаха трите плочи, а вместо тях донесоха малък жертвеник, на който пушеха ароматни треви. Жертвеникът стоеше сега на средата на горницата и гъстият пушек се издигаше нагоре, тълпеше се между гредите на тавана и пак се връщаше надолу. Димната мъгла изпълни стаята, закри лицата на хората, а старецът извади една дебела книга и зачете бързо-бързо, което не приличаше ни на песен, ни на молитва. При една дума, която често се повтаряше и звучеше като име, старците потропваха на пода едновременно и настойчиво.

Младият Арон, който стоеше все със същия страх зад старците, видя как скоро след почукването на раввѝ от малката стаичка излязоха драма души, зачервени и запотени, в жълти джубета. Всеки един носеше една восъчна кукла, голяма колкото десетгодишно дете. И двете кукли имаха еднакви лица: очите направени от въглен, а зъбите – от просенични зърна. Така ли се стори Арону, или наистина имаше прилика, лицата напомняха моминския лик на Сара. Умът му започна отново да се мъти и той стисна ръцете си една о друга, за да не се хвърли в купчината и да размахва пестниците си наляво и надясно. Когато двамата зачервени евреи се приближиха до светилниците, видяха се и дрехите на куклите. Едната бе облечена в еврейско облекло, а другата в червено царско одеяние. По багреницата бляскаха разноцветни стъкла и мъниста, а на главата имаше варакосана жълта коронка.

Кръгът се разтвори и двамата носачи влязоха вътре и застанаха от двете страни на равви Шемая. Той спря четенето, издигна главата си. Като вдишваше тежкия упоителен дъх на кадението, старецът погледна с примижали очи едната кукла, после – другата. И запя с нов, изпълнен с копнеж и любов глас:

Коя е тази –
блестяща като зората,

като луната прекрасна,
като слънцето светла...

Старците повториха тия четири реда бързо, несговорно, изпреварвайки се един друг, но със същия нежен и треперещ глас. Всички погледи заблестяха, всички беззъби уста се издуха напред към лицата на восъчните кукли като за целувка. Ала един глас се отдели от другите и изхлипа:

– Саро, Саро, дъще моя!

На това плачливо призоване откликна див гневен вик. Докато старците се обърнат и разберат що става, Арон скокна в средата на кръга, разчорлен, с разкривени очи и пяна в устата. Той размаха над равви Шемая и над старейшините своя крив месарски нож.

– Сара, дайте ми Сара! – пресипнато завика той.

Старците се разбягаха настрани, само старият равви остана на мястото си, а до него останаха и двамата носачи на куклите. Той погледна втренчено обезумелия момък през белорусите си клепачи и се докосна леко до рамото му.

– Ароне, сине Мойсеев – започна той изтежко, – снеми ножа, за да не те прокълна да стоиш след смъртта си между небето и земята с главата надолу, както дух Божи прокле ангела Шемхазай.

– Дай ми Сара! – извика пак Арон, ала ръката му се отпусна малко надолу.

– Проклет ще бъдеш и никога няма да видиш в Ган-Едем сенките на дедите си!

– Сара, Сара! – още по-ниско прошепна младият и ръката му висна съвсем.

– Хаим, вземи ножа! – заповяда старецът на един от младите левити.

Когато Арон остана без оръжие, равви Шемая сви тънките си устни, като че ли се усмихваше.

– Слушай, Арон – заговори старецът и снагата му се изправи гордо, а очите блеснаха в дълбочините на тъмните кладенци – гласът му беше суров и повелителен. – Що би станало, ако чакалът се сдвоеше с лъвица, а орлицата с петел? Ако прокаженият седнеше на престола Соломонов и Соломон, царят на царете, вземеше неговото място на кръстопътя, да моли за къшей хляб и за една горчива маслина? Казано е за Бене Израел: „Всички, които го преследваха, настигнаха го в тясно място." Тъй е, горко нам! Какво беше Бене Израел, какво е сега? Лъв беше, а сега е червей земен, от нозете на нечистите тъпкан. Арон, дошло е време да дигне главата си Божият народ, макар да е трябвало жертва да дадем: лъвицата на чакала да дадем и на петела – орлица.

– Сара, Сара – повтаряше си на припевки червенокосият Арон и си клатеше главата, като че ли всичко друго бе забравил: забравил бе и силата си, и своята мъжка гордост.

– Слушал ли си за царица Естир – запита старецът, – за тази еврейка, която стана жена на царя Артаксеркса и спасила Мардохая и еврейския народ от злия Аман?

По лицето на Арона мина тъмна сянка, като чу думата царица.

– Не ме мъчи, равви, кажи де е Сара, дай ми я!

– Да му дадем Сара, да му дадем Естир, виж ли ти? – завика един дребничък старец, който стоеше до равви Шемая. – А що ще стане с нас, що ще стане с Бене Израел, а?

Старейшините се разсмяха злобно.

– За неговите овце и телета иска да забравим царските милости – обади се друг.

– Дойде и нам бял ден да видим, с царица от наш род да се гордеем!

– Да подобруват и евреите, ред е!

Всички лица се бяха зачервили, а ръцете се протягаха като грабливи нокти към бедния Арон, който ставаше все по-бледен.

Ненадейно той извика като обезумял, спусна се към двамата носачи и преди да го спре някой, грабна куклата, която беше облечена в багреница. Момъкът я повъртя малко между ръцете си, втренчен в дребничкото восъчно лице, което му напомняше неговата Сара, па я вдигна високо и с все сила я удари в пода. Куклата се разтроши на няколко части, малката коронка се разсипа на златист прах.

От силното движение изгаснаха и двете лампади, та в горницата стана полутъмно и старците, като се боеха да не затупа сега и тях Арон, се разбягаха навред. Ала на Арона, види се, не му идваше на ума за старейшините. Като тласна наляво и надясно ония, които се изпречиха на пътя му, с няколко скока се хвърли към малката стаичка, отвори като вихрушка вратцата и влезе вътре. Там се озърна нагоре-надолу, залази на четири крака под масичката, разтършува дори в рафта с дрехите и ги разхвърли по всички ъгли на стаята. Най-после силите го напуснаха, той се наведе над масичката, дето още блестяха няколко сребърни пари, па заплака като дете безнадеждно и безпомощно.

И тъй силна, изглежда, беше мъката на Арона, че той не усети кога в стаичката се вмъкнаха двамата млади левити и го свързаха здраво надлъж и нашир. Момъкът се покори, глава не вдигна, ръката си не помръдна. Светилникът, окачен на една верижка, мъждукаше слабо над голямата му червенокоса глава, която лежеше цяла върху масата и само леко помръдваше, сякаш току-що бе отделена от туловището. Той не чу също кога в стаята с хиляди предпазвания се промъкна и Симантов. Старецът погледа, погледа свързания исполин, който изглеждаше сега безвреден като пеленаче, и заклати жалостиво глава.

Неочаквано Арон вдигна глава. Лицето му беше мокро от сълзи, подпухнало и зачервено. Неговият поглед се втренчи в стария евреин без гняв и без омраза.

– Симантов бен-Аззаи – продума той тихо, – иди кажи на равви Шемая да ме пусне. Утре, щом пукне зората, ще отида в Царевец да се главя при царския джелатин. Чуваш ли, при стария Шимон чирак, глави да сека и да хвърлям от скалата в Етъра мъртви тела. Хайде!

Симантов изпули очи и заднишком отстъпи чак до вратата.

– Ай, Арон! Арон! – жално застена старецът и заклати глава: – Самаел ти взе ума. Защо така?

Арон вдигна съвсем глава и разтърси рошавата си грива:

– А как ще служа иначе на царицата, на... царица Естир?

7
БРАТ И СЕСТРА

Възземнат по билата на Царевец и на Трапезица и попилян край низините на Етъра и по склоновете, що се спущаха от двете градища, Търново не можеше да се обгърне с един поглед. Двата хълма личеха отдалеч, наежени от бойници, от кули и крепостни стени, а долните части на града живееха отделени от света, от самите крепости и едни от други. Жидовското село отвъд Трапезица не досягаше до Фрязкия град, заселен от дубровничани, генуезци и какви не латини, а ония дребни боляри, заможни граждани и технитари, които

обитаваха Асеновата част, гледаха небето като от дълбочината на кладенец. За тях слънцето изгряваше над зъберите на Царевец и захождаше раничко зад прихлупените кубета на болярските църкви в Трапезица, сякаш то вършеше своя дневен път от крепост до крепост като воин, скрит зад златния си щит. Когато на жителите омръзнеха сивите стени на градищата и голите стръмни ребра на Болярски рът, те гледаха към зелените дъбе на Орлов връх, отдето често се чуваха ловджийски рогове. Посред града се извишаваше бавно широкият зелен Етър без бързеи и въртопи, с разлати вирове, където се оглеждаха кулите на Царевец. Оня, който излизаше от царската твърдина през Малата порта и искаше да мине отвъд, слизаше по каменния друм, изсечен в ребрата на градището, и минаваше реката по хубавия Царев мост, досам великата лавра „Св. Четиридесет мъченици".

По тоя мост една вечер, десетина дни след Сариината сватба, минаваше и Теодосий. С побледняло и измъчено лице вървеше Теодосий по моста, гледайки зелените дълги на реката. Водата шумеше приспивно и се пенеше около подпорите. Минувачите се покланяха почтително пред изпитото му лице, а жените се спираха, целуваха му ръка и искаха неговата благословия за палавите си момчета, които се теглеха назад и гледаха да си проврат отново главата през оградата, та да зяпат течението на реката. Понякога той усещаше, че някой му целува ръба на дрехата. Когато се обръщаше, виждаше монаси и послушници, които го молеха да им разправи за Григория Синаита и за своето собствено постничество. Други пък го молеха да ги вземе за спътници, когато дойде време да заминава за Парорийската обител. Имаше и такива неспокойни души, които му изповядваха гордостта си и своите съмнения.

Теодосий не оставаше длъжен никому и макар уморен, едного благославяше, другиго наставляваше и съветваше, както преподобният старец бе наставлявал и съветвал и него самия. А като слушаше изповедите и терзанията на хората, почваше да се рови и той в собствената си душа. Припомни си и своите мисли, и сълзите си при идването при вида на високата звънарня и неговите надежди и упования да се приобщи със своите братя пламнаха за миг в душата му. А ето на̀, беше той пак сам и скръбен: което даде, изгуби се между хилядите като златна люспа в куп пясък; което му се върна, не бе това, що очакваше – сякаш меняваше злато за мед. „Рано слязох в града, твърде рано – продума си той и кротката мъдрост на парорийския игумен му се стори тежка и непонятна още за духа му. – Трябва да се уча у преподобния като ученик у учителя си, не знам още да сричам."

Така в мисли и разговор със себе си и с хората той не забеляза как премина моста, как пътят започна да се изкачва леко към Трапезица, а от двете страни на каменния друм се зарадиха двукатни болярски домове, защитени отвред като малки крепости с полукръгли решетчести прозорчета на втория кат и с тесни бойници за стреляне – в долния. Пред всеки дом имаше яка желязна порта с медна ръчица за почукване, а над портата зееше малка пролука. Често някое око го проследяваше оттам, а зад портата се разменяха полугласни шушукания, които едва достигаха до замисления монах.

Едва когато входната кула на Трапезица се изпречи пред него, Теодосий се изправи и се огледа наоколо. Беше вече сам. След малко мина под кулата и бавно завъзлиза нагоре. Отби се вляво от главния път по тесен, колкото за една кола, ходник, между високи огради с ниски църквички, потънали в цъфнали люлякови храсти. Упоителният мирис на люляка го пресрещна от

бащиния дом, чийто покрив се червенееше между дърветата и другите болярски къщи. На едно място пътечката се двоеше: единият клон следваше все тъй покрай оградата, а другият отбиваше към една църква, чийто кръст блестеше на слънцето. Теодосий се поспря на това място, сякаш се двоумеше кой път да вземе, ала в това време му се счуха два гласа, които приказваха отвъд стената. Единият глас беше на юноша и Теодосий веднага позна по него малкия немирник Игрил. Лицето на калугера светна от доброта и нежност. Другият глас – на възрастна жена, тих, равен – му се стори отначало непознат, докато едно възклицание на Игрила му откри коя бе неговата събеседница.

Игрил навярно четеше нещо, като често се спираше и повтаряше думата, за да я каже по-добре. Теодосий напрегна слуха си.

„... и той тръгна с Атреевци. Този Ахинеус... този Ахилеус имаше свои воини, които тогава се наричаха мирмидонци, а сега – българе." Сестро Ксенийо, истина ли е това? – прекъсна четенето Игрил и навярно се обърна към събеседницата си.

– Що, Игриле, що – дали е истина? – попита женският глас.

– Това, дето българите се казвали някога мирмидонци и имали цар Ахилеус?

Жената помълча малко и тогава отговори:

– Истина ще е, Игриле, щом в книгата пише.

Игрил замлъкна.

– И моят побащим говореше тъй – обади се момчето най-сетне с размисъл в гласа. – Било то много, много отдавна. Само не било името на царя Ахинеус или Ахилеус, а Асен. Асен било името на мирмидонския цар. Тъй.

И то зачете пак, като леко сричаше:

– „... а сега – българе, на брой три тисящи, заедно с воеводите Патрокъл и Нистор. И отиде Ахилеус сам със... със своите воини... срещу Илий." Да живеех в онова време, и аз щях да отида с Ахилеуса – допълни момчето живо. – Имам и лък, и стрели. Кон щях да взема от побащима си, бял жребец, бял като сняг. Ех!

То въздъхна опечалено.

– А за феникса чувала ли си, сестро Ксенийо? – попита пак момчето подир малко.

– Богу се молех, Игриле, за светите угодници зная, а за феникса – не – отвърна благо калугерката.

– А пък аз зная, наизуст зная, щото пише за феникса. Ето слушай: „Фениксът е най-красива от всички птици, и от пауна е по-красива; защото паунът няма ни златно, ни сребърно лице, а на феникса лицето е от уакинф и камъни многоценни; венец носи на главата си и на краката – червени обуща като цар..."

– Райска птица е, вижда се, тя. На небето живее, праведниците краси – каза жената, когато момчето свърши с горделив глас за феникса.

Теодосий чу как Игрил тихо се разсмя.

– Ех, сестро Ксенийо, всичко хубаво ти все на небето туряш. Тука, тука на земята, живее фениксът, близо до Индия, до слънчевия град. Като порасна още, ще ида да го уловя. Ще уловя феникса жив и в златна клетка ще го затворя. Тъй да знаеш, сестро!

Теодосий, чието лице ставаше все по-ведро и засмяно, сякаш думите на невинното дете изличиха всички грижи от сърцето му, се канеше вече да тръгне към църквицата, когато отново чу неговия ясен гласец.

– Сестро Ксенийо – питаше Игрил, сега другояче звучеше гласът му, като че ли знаеше само то, че Ахилеус и фениксът са приказка, а това, което щеше да пита, е истина, – де е сега Момчил, хусаринът, дето грабнал болярката Елена, прахторовата щерка?

– Отде знаеш това, Игриле, чедо мое? – запита

уплашено жената. – Кой ти е говорил такива работи! Боже, боже! – изстена калугерката.

– Че цяло Търново само това разправя, откак се върна царската сватба – учудено отвърна момчето. – Как болярите пирували в една станяница, как чули по едно време, че се извикало: „На помощ! Момчил!“... – а кога излезли, било късно: грабнал я този Момчил. Потерята, дето изпратили подире му, до крак избил и избесил. Ех, това се казва юначество! – извика момчето възторжено. – Ала да бях там и да бях голям, нямаше така лесно да го оставя, все щях да го стигна де да е, па виде щем тогава.

– Какво щеше да сториш? – запита със същия плах глас сестра Ксения.

Игрил възкликна горделиво:

– Какво ли? Ето какво: щях да кажа на Момчила да излезем на открито поле, да се поборим на единоборство, макар той да е хусар, а пък аз – болярин. Ако той ме надвие, главата нека ми отреже, ако аз надвия – неговата да взема. Тъй. Ако пък никой никого не надвие, побратими да станем.

– По-добре Богу се моли, Игриле, вчера деветини отслужиха на дядя ти – с укорен глас рече калугерката.

– Богу се моля, сестро – отвърна глухо момчето, – ала инок неща да ставам, а – юнак. И побащим ми да беше жив, същото щеше да каже...

По-нататък Теодосий не дослуша разговора между Игрила и калугерката. Той се упъти към църквицата, а в ушите му още звънтяха думите на Панчовия храненик: „Инок не ща да ставам, а – юнак.“ И нему ставаше чудно и дивно за човеците – колко те бяха различни един от друг, колко тайни криеше всяка човешка душа! Па му ставаше съвестно, че и досега не бе говорил надлъжко със сестра си, не беше я разпитвал за нищо, за този Момчил, чието име повтори Игрил.

Защо хусаринът нея грабнал, а не друга болярка?“ А спомни си след това и за оня болярин Драгшан, който надиграл Елена при Одрин и пръстен взел от нея като облог, тъй както дебелият отец Герасим му разправяше по пътя за Търново. Сам се зачуди на себе си: ту в Царевец, ту в Света гора, ту по църкви и метоси времето минаваше незабелязано, а като че ли това, за което бе дошъл, оставаше най-подир, на дъното. „Ще се поклоня на гроба на баща си и ще търся Елена – каза си Теодосий, крачейки по тясната пътечка, – ала де ли е тя? При Игрила и при сестра Ксения я нямаше.“ И лека-полека предишните грижи и мисли се върнаха пак, прегърбиха снагата му и набърчиха неговото чело. Така той стигна до църквата.

Тя не беше ни много голяма, ни особено висока, ала като я гледаше отвън, на Теодосия се струваше, че е по-друга от съседните болярски църквици. Дали защото баща му я бе издигнал от основи, или заради това, че майка му се молеше често в нея, тая сграда с червените си неизмазани тухли и тесни сводести прозорчета, украсени със зелено гледжосани тръбици, поставени на правилни дъги, му се виждаше по-свидна дори от бащиния дом.

Теодосий премина бърже притвора и през него влезе в храма. Той изведнъж зърна сестра си, коленичила до лявата врата на иконостаса, пред гроба на баща им. Болярката беше тъй углъбена в молитвите си, че не го и усети.

Калугерът се спря до вратата на храма. Слабата вече светлина на деня едва прониквате през прозоречните отвори и в църквата беше полутъмно. С особено вълнение Теодосий се взря в яркия стенопис, който представяше все царе и боляри, облечени от богато по-богато – с мечове на бедро и шипове на краката. Само две фигури държеха кръст вместо оръжие, двама

изпити светци се таеха между суровите охранени ликове на обръжените воини. Теодосий ги погледна с набожна любов и си спомни колко дълги часове беше стоял като дете пред бледните образи на тия двама угодници, забравяйки царете и болярите. Ония го гледаха отвисоко и гордо сочеха на своите тежки мечове, а божиите люде говореха очи на очи с детската му душа за тихи радости и безмълвно житие.

Теодосий се помръдна на мястото си и една песъчинка, която изпращя под нозете му, го събуди от спомените. Той вдигна глава и погледна болярката. Елена все още стоеше на колене и един слънчев сноп я покриваше от главата до краката с червеникава наметка. Стори му се, че раменете ѝ потреперваха от сдържан плач. Дожаля му за сиротата девойка, която само него имаше на света, и тръгна бързо към нея. Елена чу стъпките му и обърна глава.

– Братко – пошъпна тя радостно и се изправи, па побърза да му целуне ръка, за да скрие сълзите си. – Де беше днеска цял ден, де се губи?

Вместо да отговори, Теодосий я благослови и загледа повехналото ѝ побледняло лице. Нейните големи хубави очи бяха оросени от сълзи, а тънките ѝ вежди стоеха все свити като от някаква постоянна мисъл.

– Не плачи, сестро, не се измъчвай! – продума найсетне участливо Теодосий. – Баща ни, Бог да го прости, няма да върнеш. Прости се горкият старец от тоя греховен свят сам-самичък, без да види ни син, ни дъщеря на смъртния си час. Да му е лека пръстта под тия плочи!

И Теодосий направи три дълбоки метана пред една голяма мраморна плоча, по която бяха издълбани букви. До главата гореше кандило.

– А сега да поседнем в притвора на слънце, сестро – каза той, като се вдигна от пода. – Много ми се

виждаш посърнала. Аз ще ти разкажа къде бях и какво сторих, а ти – каквото не е останало време да правиш.

При тия последни думи на братя си Елена го погледна някак уплашено, но Теодосий, който по обичая си все вътре в себе си дълбаеше, не забеляза нищо. Каси все вътре в себе си дълбаеше, не забеляза нищо. Като сториха още един поклон към хубавия рязан иконостас, зад който блестеше златната мозайка на олтара, братът и сестрата излязоха от храма и приседнаха на една напечена от слънцето каменна столица в притвора.

През подпорите на притвора надзърташе слънцето, червено като нов меден грош. Върху къдравите дъбе на Орлов връх падаше вече сянка и изшиленият грамаден хълм се очертаваше върху вечерното небе, приличен на глава със захлупен шлем. Зад него от двете страни на речния пролом се подаваха голи чукари, които висяха над Етъра или отсичаха в далечината човешки лица с набърчени чела.

– Питаш ме де се губих цял ден, сестро – започна калугерът, като из един път се откъсна от своята замисленост. – Къде, в Царевец бях. Видях за втори път царя. Каквото трябва за манастира, с щедра ръка и драговолно ми обеща той: и добитък, и пари за кула, и грамотата за рибния вир – тия дни ще я напишат царските писци. Бог да въздаде на царя за милостта му! Ще зарадвам отца Григория и братята.

Елена му хвана ръцете и нажалено го погледна.

– Скоро ли ще ме оставиш пак сама, братко?

– На Богородица и на св. Троица ще те оставя, сестро, не жали. Кога – сам не зная. Много още има да правя тука, да нареждам. Ето сега пък царят иска да предумам Срацимира и другите цареви чеда да целунат ръка на новата си майка.

– Ръка да целунат на Сара! – повтори учудена Еле-

на. – Горките деца! Да бях на мястото им, змия щях да скрия в пазвата си – като си подаде ръка, да я клъвне – издума тя цяла пламнала. – Или като Игрила...

Лицето на Теодосия радостно светна.

– За Игрила каза, та ме подсети. Царят съвсем го опрости. Като дар сам лък ще му изпрати: нов, със седеф украсен. Добър и милозлив е царят!

– Добър и милозлив! Ако не беше се примолил ти, братко, щеше да се плиска трупът на детето в Етъра – каза бързо болярката, сякаш думите ѝ бяха заприщени, та изведнъж се втурнаха към устата ѝ. – Игрила помилва, а прониарските имоти на дядя му раздаде на Раксина и на великия логотет.

– Не корѝ царя, Елено! – укорно издума Теодосий, а сам в сърцето си сещаше царската неправда и думите на сестра му отекваха като негови собствени, помислени, но неизречени.

– Не коря царя, братко, а царицата, новата Теодора. Тя стои зад гърба му. Не гледай, че се прави на кротка, на срамежлива. Като тиха вода тя е по-страшна.

Теодосий нищо не отговори. „Добра и разумна девойка е – помисли си той, – а сърцето ѝ е златно. Ето защо така ми дожаля по пътя за манастира, кога научих, че са я грабнали хусари. Господ да я поживи и да ѝ дари добър жених!“ От хусарите умът му веднага отиде на Момчила. И нему се стори това име не така ново и непознато, сякаш не за първи път го чуваше от Игрила. Името се беше запечатало в паметта му, ала зад него нямаше човешки лик. „Де, де съм го чувал? – питаше се Теодосий и тъкмо когато се умори да търси, споменът изплава цял, ясен. – Тъй, тъй, в леса. Кога двамата хусари ме водеха при Амирали. За царската сватба говореха и за Момчила, някакъв войвода.“

– Елено – обърна се той веднага към сестра си, – знаеш ли в чий плен бях в леса?

Като чу тия думи на брата си, Елена го погледна, както преди, уплашено и загрижено.

– В чий, братко?

– Този Момчил, дето те отвлече от станяницата, плени и мене. Той е причаквал сватбата, а в това време негови хора с някого си Райка начело ме запряха в една разрушена кула.

– Райко – повтори Елена тихо. – А знаеш ли пък ти, братко, че същият този Райко вчера бе в Търново и идва при мене?

Калугерът учудено я изгледа.

– Момчил го изпратил – добави Елена и се наведе, за да скрие лицето си.

Само пръстите ѝ, които лежаха на скута, бързо-бързо диплеха и раздиплях наметката. На безименния пръст на лявата ръка светеше оня маламен пръстен, който Събо искаше да ѝ върне в станяницата.

– Откуп ли е искал от тебе тоя Момчил, сестро? Да си му дала, да не си пестила нищо – рече Теодосий и я помилва по косата.

Елена вдигна глава. Очите ѝ блестяха гордо.

– Откуп – повтори тя, – откуп аз му изпратих от манастира по един някогашен хусарин. Този откуп сега върна той с Райка. Затова Райко беше в Търново. „Върни на болярката пръстена – ей този пръстен, татковия – прекъсна се Елена и посочи маламената халка, – и маргаритения наниз, и бисерните обеци; не са притрябвали Момчилу ни накити, ни пари; което му е нужно, той сам може да си вземе!“ Тъй заръчал на Райка да ми каже.

– Вижда се, добра душа е този Момчил – рече след кратко мълчание Теодосий. – Съжалил се над девойката и я пуснал на свобода без откуп. Де е сега той?

– В Сърбия преминал – отговори Елена полугласно.

И братът, и сестрата замълчаха, всеки вдълбен

в някоя своя мисъл, всеки по своето замислен. Теодосий седеше попрегърбен, с наведени очи към земята, а по челото му се събираха бръчки, прилични на старинни писмена. Елена пък гледаше с полупримижали очи залязващото слънце. Макар пламъкът на очите да събуждаше топла руменина по нейните бузи, скръбната усмивка не се махваше от устните ѝ. Хубавите бели ръце продължаваха несвястно да диплят и раздиплят дрехата върху скута заедно с лъкатушките на нейната мисъл. Изведнъж и двамата се стреснаха от своя унес – заби камбана за умряло. Камбанният звън идваше отдолу и ту глъхнеше като отвеян от вятъра, ту удряше в самите им уши. Прекръстиха се.

– Братко – пошепна Елена, след като камбаната престана да бие. – Къде се пак унесе? В манастира ли при отца Григория, за когото ден и нощ бълнуваш?

Теодосий поклати глава.

– И това е тъй. Кажи-речи, всяка нощ виждам насъне Григория Синаита, че ме зове, буди ме от сън и повтаря мъдрите си слова.

– Знаеш ли какво ми идва на ум, като те гледах сега, братко? – продължи Елена. – Как малко приличаш на татка и с мене как не си лика-прилика! Нему се присънваха хайки и боеве, а на мене...

Нейните очи се втренчиха отново в далечината и бузите ѝ пламнаха съвсем.

– На мене – по-тихо, на себе си сякаш, повтори Елена, – като че на вихрен кон съм вързана: лети конят през една черна гора, а зад мене някой препуска – копитата на коня му кънтят в ушите ми и пръхтенето на умореното животно чувам...

Тя се сепна и прехапа устни, като че ли се досети, че не бива така да говори пред брата си.

Като чу тия думи на Елена, Теодосий се размисли: „И права е девойката, на татка ни прилича, не на мен. Какъв съм недосетлив! – укори се Теодосий. – Забравям, че е млада, че е мома. Време е да ѝ потърсим жених. И кому ще оставя сиротата сега, след кончината на баща ми, сама да кукува в празния дом!“ Тая грижа му се стори тъй близка до сърцето, че той въздъхна. „Ами ако девойката сама е полюбила някого! – мина му през ума мисъл. – Кого ли? Ако е този Драгшан, комуто тя и пръстен е дала като облог? Драгшан. Драгшан ще е...“ – реши той някак бързо и уверено в себе си и сам не забеляза, че повтори името полугласно.

Елена го загледа с уплашени, разтворени очи.

– Що каза, братко, що пошушна?

Теодосий усети колко мъчно беше вече да укрие думите си от тия разтворени очи.

– Да те омъжим, сестрице, да те омъжим помислих – тихо и страхливо някак каза той – за болярина Драгшан, комуто ти пръстен си да...

– Драгшан! – прекъсна го тя рязко и скръбно се изсмя. – А знаеш ли кой е този болярин, братко, та искаш за него да ме жениш? Момчил, Момчил! Тоя същият хусарин, дето ме грабна, дето на баща ни е бил отрок, смъртта на баща ни който причини, той! – извика болярката.

Теодосий стана бързо на крака, а подир него се изправи и Елена. Но тя скоро коленичи пред брата си и като скри лицето си в диплите на неговото расо, захълца безутешно.

– Братко, братко – простена тя през сълзи, – Драгшана и Момчила обичам. Бащин враг и губител полюбих, полюбих навсегда!

И все тъй на колене, прекъсвайки словата си, за да изплаче своята мъка, Елена му разказа на един дъх всичко – от Одрин, от Комненовата ливада, дето болярин Драгшан я надигра и пръстена ѝ взе като облог,

та чак до манастира „Св. Ирина", до Момчиловия гняв. Нищо не скри девойката: ни своето сърце, ни изповедта на сестра Ксения, ни греха на баща им. Думите ѝ сякаш пареха на душата ѝ, тя бързаше да ги изрече, да ги изчерпи до дъното, както се черпи размътена щерна. Сълзите мокреха черното расо на брата ѝ, който стоеше изправен и мълком я слушаше. Ала снагата му все повече се прегърбваше и неговата ръка, която милваше Елена по косите, трепереше като у старец.

Докато девойката бързаше да изпразни сърцето си, неговото сърце, наопаки, попиваше изплаканите слова и изповяданите терзания и подобно на намокрено зърно наедря и изпълни гърдите му. Всички човешки страсти се събраха там като в съсъд, наредиха се едни върху други и молеха за утеха и възмездие. А той стоеше безпомощен, неведущ и плах – ни уста отваряше, ни с молитва се обръщаше към Бога, сякаш самичък разбираше, че никой не можеше да помогне. Дойде му на ум как също така безпомощен седеше пред царя и пред Сара и как паднаха пред човешките им лица всичките негови укори и порицания, а сърцето му опрости всичко. „Бъди милостив, Боже, към хората!" – пошъпна Теодосий и усети, че очите му се овлажниха.

– Стига, сестрице, стига – продума той най-сетне и поиска да ѝ повдигне лицето, ала девойката зарови още по-дълбоко лика си в расото. – Бог да прости греха на баща ни и гордото изстрадало сърце на Момчила да смири. Сестра Ксения сама е изкупила прегрешенията си и Господ ѝ е простил. А ти, Елено, ти, сестро, моли се! Ще мине време и всичко ще забравиш. Неповедими са пътищата Божии. Кой знае, не ти ли е дал той тая сърдечна мъка за добро? И себе си да смириш, и сърцето на хусарина да преобърнеш в правия път!

При тия думи Елена вдигна разплаканото си лице. Тя учудено го изгледа и се изправи.

– Няма да се смири неговото сърце. И моето. Ще го любя и мразя едновременно, докато съм жива и лика му помня. Сърцето си ще измъча, ала ще измъча и неговото: нека ме помни и мисли, както се помни и мисли мъртвец. Така ще бъде до гроб...

– Голяма дума не казвай, сестрице – пресече я кротко Теодосий. – Ще стане, както Бог даде. Богу се моли!

– По-добре ти, братко, се моли заради мене – отвърна Елена с тъжна усмивка.

Тя се наведе и му целуна десницата, сякаш се прощаваше с него.

– Не е само това, братко – добави тя след малко, – сърцето ми е гордо, право е, ала и друго нещо ме мъчи. Той смъртта на баща ни причини, а него пък кой стори хусарин? От добро ли тръгна по гори, по пусти друмища? Да не бе грехът на баща ни към Ефросина, и той негли нямаше да замахне, нямаше и да го бият два дни подред. Оттам всичко идва, братко Теодосие, от това наказание. Десет години са минали оттогава, а, вижда се, Момчил нищо не е забравил.

– Може и това да е тъй – замислено отвърна Теодосий. – Злото зло поражда, както е казано.

Девойката живо се обърна към брата си. Очите ѝ го загледаха особено.

– Ако е така – рече тя, – чий грях е по-голям? Чий грях вопие за изкупление?

Калугерът обгърна с десницата си своята сестра, която все още го гледаше в очите, сякаш чакаше нещо, и я доведе така до изхода на църквицата. На прага той се спря и без да я пуска от прегръдките си, вдигна с лявата ръка своя посох и посочи залязващото светило.

– Сянката пада и ведно с нея ще слязат хилядите слуги на Лукавия, за да смущават духа човечес-

ки – започна той тихо. – Време е да вървим в бащиния ни дом. Но ти не се мъчи, сестро, Бог всекиму ще въздаде! – И той каза с по-висок глас, сякаш не ней, а другиму говореше: – Макар и да има мъки и страдания на земята, Бог люби хората, Бог им помага. Който страда, пречистен ще бъде чрез страданието! Който е горд, ще се смири! Който е пръв на земята, последен ще бъде в небесното царство и всекиму по делата ще бъде заплатено, бил той цар или болярин, или патриарх! Да вървим, да вървим, сестро – и пръв заслиза по стъпалата, – не мъчи себе си! Ще стане това, което е предопределено.

Братът и сестрата мълчаливо се запътиха към бащиния си дом, който проничаше над оградата. Насреща се тъмнееше голяма дворна порта с широка стряха и засводен горен праг. Когато доближиха до нея, Теодосий бутна страничните вратца – едрата халка хлопна и вратата се отвори. Провидя се двор, бухнал от овошки, с лехи, оградени от чимшир, с плочест ходник, който водеше до дървеното стълбище на къщата. Широкостряхата приземиста сграда приличаше на малка крепост – по каменните стени имаше бойници, а прозорците на първия кат бяха решетести. Едно прозорче светеше гостолюбиво и всред здрача на вечерта сякаш там само имаше жива душа. Два едри пауна ходеха бавно по плочите и гъргореха нещо важно и сърдито. Те се уплашиха за миг от черното расо на калугера, па после тръгнаха насреща.

Калугерът погледна с благо око на пауните, а после спря погледа си върху бащината къща, там, в светлината на прозорчето. Този жив пламък му напомни нещо и Теодосий се наведе към сестра си. Тя бе привела вече главата си надолу. Клепките ѝ бяха спуснати скръбно, ала по ресниците им не блестеше ни една сълза.

– Цялата нощ ще бодърствам пред светото кандило, сестро – промълви Теодосий едва чуто, – Богу ще се моля, за да ти даде сили да пренесеш...

Той се прекъсна за миг.

– Да пренесеш – още по-тихо и благо продължи той – този тежък подвиг, който си поела да носиш в живота – да изкупиш чрез своята любов бащиния грях.

Ни Елена, ни Теодосий не казаха повече ни дума и бавно се запътиха към къщата, последвани от двата пауна, които кълвяха зърна по петите им.

8
ТРИТЕ СТЕПЕНИ

И тъй, братя и чеда мои – започна с благия си глас Григорий Синаит, след като послушниците Серdébut и Климент събраха трохите от общата трапеза и ги хвърлиха пред прага на птичките, а подвижникът, който бе чел евангелието през време на обеда, се поклони нему и на по-старите братя, – законът на духа действува и говори в сърцето, а законът на буквата се извършва в плътта. Първият освобождава ума от греха и смъртта, а другият създава фарисеи, плътски разбиращите и извършващи Божиите повеления хора, ония, които изпълняват всичко за пред людски очи. За закона на духа нека поговорим, братя мои.

Старецът замлъкна за малко, а монасите се настаниха по-добре върху дървените столове с радостни лица. Братята седяха в широката светла горница с варосани стени и утъпкан под около дълга и тясна трапеза. Седяха подред според годините и подвижничеството: от двете страни на преподобния се редяха отец Варсануфий и другарят на Григория Синаита отец Герасим от Еврип – негова пора човек с плешива

глава и сиви очи, – по-нататък идваха: слепият старец Аарон и болнавият отец Иларион, у когото преспа Теодосий, а после – по-млади и по-нови монаси. Сам Теодосий седеше заедно с един мършав и неспокоен калугер, който бе дошъл с него от Търново. Добророман се намираше най-далеко, до самата врата, между неразделните си спътници – Григорий доброписеца и калугера Йосиф. На каменно огнище с едва окаден свод горяха няколко цепеници и оттам идваше мек топлик. Когато двамата послушници отвориха вратата, отвън нахлу студ и се мярна обителта, покрита с рохкав сняг. Под бялата покривка местността изглеждаше променена: сякаш планините бяха дошли по-близо, а канарата с трите пещери се бе смалила и разтеглила. Между пещерите и реката имаше сега висока кула, оградена с гъста засека. Снегът падаше безшумно на едри парцали и здрачаваше далечините, ала все пак се виждаше ясно как на върха на кулата пазеше човек, сгушен в дълъг клашник. От килийките излизаха тънки струйки дим, които се губеха в сивото небе, като че ли белите снежинки попиваха дима в себе си.

– Три степени трябва да премине безмълвникът, за да освободи духа си от греха, а душата му – свободна от затъмнение и веществени склонности – да стане съвършено умна по природа, както е бил Адам до грехопадението. Комуто се удаде да достигне това, той ще види своето възкресение преди очакваното общо възкресение и ще каже с думите на апостола: „В тялото ли съм, или не – не зная." Първата степен – издигна гласа си Григорий Синаит и палецът на дясната му ръка отпусна няколко зърна от броеницата, която той непрестанно прехвърляше върху скута си – е алфа на безмълвничеството, притвор на храма, долно стъпало от оная стълба, която праотецът наш Яков видя изправена между небо и земя. С три думи така може да се изрази тая степен: отдалечение от мирския живот, пустинолюбие и труд. Хубаво е за инока да избегне съблазни и всякакви прелести, хубаво и попътно са пост и изнурение на тялото чрез непрестанен труд. Ала това не е всичко, нито е достатъчно. Когато аз, братя мои и чада, изброих в Крит пред блаженопочившия Арсения тия три добродетели на монашеското житие, той се само усмихна. „Духът търси духа" – говори апостол Павел, а онзи, който е избягал от света в пустинята, яде овощия и мед и със своите ръце прави кошници или дълбае икони върху абанос, убива плътта си, а не освобождава своя дух от телесната тъмница. Не в мъртвата плът, а в живата като в чрево материнско ще покълне духът. Защото оня, който убива плътта като греховна и нечиста, става съобщник на богомерзките манихеи. „Сатана създаде плътта" – говорят еретиците. Бичувайте врага, братя и чада мои! Бог направи Адама чист и плътта и душата човечески бяха създадени от пречистите му ръце. Докато между създателя и човека имаше единение, душата и плътта бяха сгрени от светлина. Тази именно светлина и първоначална чистота се помрачиха от грехопадението Адамово. Тогава душата се подчини на страстите, а тялото се уподоби на животните. От това време умът човечески, отделен от Бога, започна да блуждае навсъде като бродник. И тъй – завърши преподобният с малко уморен глас и приведено чело, – безмълвникът се старае да възвърне на човека първоначалното единение с Божеството. Ето конечната цел на неговите подвизи! За да достигне това блажено слияние, истинският безмълвник минава през втората степен.

Втората же степен – започна пак след кратко мълчание старецът и малките му бляскави очи обходиха всички подвижници, сякаш всекиму искаха да вдъхнат искра от своя вътрешен огън – е умната молит-

ва. Безмълвникът, който е преминал през действените добродетели на първата степен, прилича на златотърсач, който е изровил яма в земята, а златото не е още намерил. Въоръжен само със съзерцателните добродетели на умната молитва, той ще отвори златната жила под пръстта и камъните. Умната молитва е лопата и лом в ръцете на безмълвника. – И Григорий Синаит повиши отново гласа си при тия думи: – Тя е свързана направо с духа като дете с майка си и се явява истинска негова благодат. Ако искаме да познаем безпогрешно истината, нека потърсим молитвата, съгряваща и радваща ума и запалваща в душата любов към Бога и към хората. Едни учат да се произнася молитвата с уста, други – с ума. Аз ви съветвам отначало и двата пътя, защото понякога умът не е способен да вещае, други път – устата. Ала когато безмълвникът привикне на своето дело, умът ще преуспее и ще получи сили от духа да се моли с цялото си същество напрегнато и мълчаливо. Тогава безмълвникът не ще има нужда от устно молитствуване или псалмопение, защото гласът ни е даден поради нашата грубост и недодяланост, а нашият химн към Бога трябва да е ангелски, не плътски. И тъй, моли се в мълчание в своя ум и в своето сърце и твоята молитва ще бъде наистина действие на вярата и изходна точка на безмълвничеството. А когато поради умната молитва безмълвникът се сподобие с духовно просияние и разтвори всички прозорци на душата си за съзерцанието, ставайки по-голям от себе си, все по-ясно и чисто ще вижда същинската природа на нещата, не както постановява външната мъдрост, която говори от корема и бяга подир сянката. Онова, за което умът дотогава не би могъл и да си въобразява, ясно му се открива сега и съзерцава „еже око не виде“. Тогава, както в началото казах, душата, свободна от всякакви затъмнения и веществени склонности, става тъй умна, както е бил Адам преди грехопадението, и намира насадената в нея от изконно време светлина. Станалият по дух подобен на Бога человек гледа естествено и просто на тайните и загадки Божии. Който е достигнал това състояние, е преминал вече в третата степен, де царува блаженство неизчерпаемо, живот безпечален и безсмъртен, тишина и мир, от нищо непомрачавани – пиянство на духа. Ето как чрез послушание и умна молитва безмълвникът достига до единение с Божеството и го вижда въплътено в светлина, нетленна и несътворена, както е била самата таворска светлина.

Григорий Синаит свърши думите си със съвсем слаб глас, ала всички подвижници слушаха тъй, сякаш ловяха звуковете още от устните на преподобния и сами ги събираха в слова. В огнището огънят прегоряваше и горницата изстина, но никому и на ум не дойде да стане и да притури дърва на пламъка. Когато старецът се повдигна от мястото си, повдигнаха се и другите иноци. Всички лица бяха просветлени и побелели. Никой не проговаряше със съседа си, никой с око не търсеше ближния, като че ли всеки гледаше своята душа и търсеше Бога в себе си. Сам преподобният вече не погледна своите съпостници. Неговият поглед сякаш се обърна навътре. Свърши словата си и едновременно свърши и всички пътища, които отвеждаха до другите хора, и отсега нататък започваше онова, „що окото не е видяло“.

След излизането на Григория Синаита всички подвижници се запътиха към своите килии – кой сам, кой със съпостниците си братя и послушници – и по пътеките вървяха на редки редици като сенки един на друг. Теодосий даде път на всички монаси и остана последен пред вратата на трапезарията. Той дълго гледа черните сенки на братята, които се разпръснаха по всички посоки като пчели след зимния сън в кошера.

Снегът продължаваше да вали на едри парцали. Белият цвят обви самотния инок с някаква нежна тъкан, зад която той сещаше да бие само сърцето си. Като че бе замръзнала река, ала под тънкия лед течаха и шуртяха нейните струи. Тъй и в неговото сърце преливаше кръвта – тихо и радостно, с живоносен ромон. Цялото негово същество тръпнеше от тази бяла миротворна тишина.

ДЯЛ ТРЕТИ

ЮНАЦИ

Огледа ми равни бели друмове:
задали ми се мъгли и прахове –
обколисват го люде обръжени...

(НАРОДНА ПЕСЕН ЗА МОМЧИЛ)

1
ПЪРВА СРЕЩА

В лято 1342, два дни след Мала Богородица, една малка конна чета начело с болярина песнопой Витомир слизаше по десния бряг на Марица.

Голямата разлята река блещеше като сребърен пояс между прибрежните тръстики, които разделяха водната шир на странични ръкави или ограждаха продълговати блата и мочури със зелени застояли води. Отдалеч не личеше дори накъде тече реката, а не се чуваше и ромонът на водните струи, които лениво се плъзгаха на юг. В гладката повърхност се отразяваха кумбулестите облаци, натрупани на кръгозора. Техните двойни образи – във водата и в небето – приличаха на два еднородни близнака. Слънцето стоеше високо на небосвода и надничаше надолу крадешком, като че ли не искаше да зърне своя уморен и замъглен лик. Понякога изпърполяваха из тръстиката ята диви патици и прелитаха отвъд на левия бряг, пуст и изгорял като отсамния. Пътят вървеше край синора на самата водна пустиня и възлизаше по ниските прибрежни ридове. Там, кацнала като белоглав орел на билото, стърчеше кула. Към тая кула се приближаваше сега и конна чета.

Хора и животни изглеждаха изморени и отпаднали. Конете вдигаха цели облаци прах, а червените пряпорци по върховете на копията лежаха свити надолу като листа на повехнали цветя. Самият болярин Витомир сякаш не беше пял никога песни, все мърмореше нещо под нос, а подсинените му очи гледаха с досада реката и прашния път, който свършваше при кулата.

– Да не туря капка вино в уста, ако отида крачка нататък! – избъбра той високо и без да има защо, само от яд, бодна коня с шиповете.

Животното, макар и уморено, се метна напред и щеше да се понесе, ако не го сдържа здравата ръка на ездача. Болярият се обърна на високото си червено седло.

– Драготе! – извика той към един възстар войник, който яздеше след него отделно от четата. – Коя ли ще е тая кула?

Войникът, без да усили хода на коня си, отвърна бавно, като че ли предъвкваше думите си под своите дебели въси, прилични на къдели:

– А че кой знае, болярино? Чувал съм от брата си, кога той ходи с войводата Ивана Русина до Цариград, че имало тъдява кула. Топлица ли, Тополница ли, такова нашенско име носела. А че тя може да е.

– Не е Топлица, не – обади се един глас отзад. – Топлица пада досам Одрин, отвъд реката. Никица пò може да е. Такава кула има по тия места.

Болярият спря коня и го обърна към четата. Като видяха лицето на челника си, войниците се смълчаха.

– Топлица или Никица, все едно – сърдито каза той. – Само да ни дадат хляб и вино. Проклети гърци! Щом им кажеш, че си от страната на Кантакузина, представят се за Апокавкови сподвижници. Обърнеш ли колата, те пък стават тозчас хора на димотишкия император.

– Ех, болярино – въздъхна от все сърце Драгота и се изсмя широко, – да си бяхме седели край Димотик, друго можеше да бъде. И вино, и хляб, па и блажничко – колко щеш!

– Па и туй-онуй от гражданите, каквото си грабнете, а? – изрече с лоша насмешка Витомир и изгледа изпод вежди четата.

Между конниците се разнесе страхлив, но утвърдителен смях.

– Да не си кривим душата, така е, болярино – обади се пак предишният дързък глас, който отвърна Драготу за кулата. – Бран ли е, много не му мисли, ръката ти да е по-дълъжка: днес ако си, утре те няма.

Болярин Витомир сви вежди.

– По-дълъжка или по-къса, а затуй сега си патим. Ирина, Кантакузиновата жена, изпратила скришом вестници до Умурбег, мъжовия ѝ приятел, да ѝ дойде на помощ срещу нас. Заради тия агарянци търпим сега и глад, и жажда, виждате ли? Докле не видим де са, колко са, няма да се върнем в стана.

– А редно ли е, болярино – обади се друг глас, потих, по-слаб, личеше си, на по-старичък човек, – да вика гъркинята неверници, господни врази, и срещу кого – срещу единоверци? Царят ни изпрати да я спасяваме от цариграждани, а пък тя, жена, дето не знае един грош колко аспри има, с мъжки работи се залавя, фу! Да я хване мъж ѝ за косичника, та с хурката....

Разнесе се общ весел смях. Разсмя се и Витомир. Лицето му стана сега пак отворено, добро, като на пира при Големия изкоп преди четири години. Само по устните му не се аленееше онова изпито вино.

– Няма тя хурка, Станимире – рече той добродушно, – че е царица като оная, другата, Ана, дето е в Цариград, Андрониковата вдовица. Па и мъж ѝ не е при нея, а в Сърбия, помощ търси у Душана. Хайде, стига приказки! Ето сега, какво Драготе!

Болярият се обърна към кулата и нещо внимателно загледа нататък. Оттука всичко се виждаше тъй ясно, че прозорчетата на бойниците можеха да се преброят на пръсти, а копието на стражника стърчеше на най-високото място и блещеше на слънцето. След това той сведе погледа си наоколо и сякаш преброи своите хора. Па изведнъж се сепна.

– Не се ли върна още болярин Игрил с крагуярите и песяците? – попита загрижено той. – Де ли се е дянал? Ни соколите му се вият по небето, нито загарите лаят. Ба, това какво ли е?

От кулата излезе един конник и препусна бързо по криволичещия път към спрялата се чета. Когато понаближи, всички видяха, че конникът маха насам с ръка.

– Че това е Стаматко, крагуярът на болярина – извикаха из един път няколко души.

– Той е, той е! Ей нà, пак замаха с ръка, а птицата си седи на десницата му.

– Кръсте, помагай! – обади се и старият Драгота, като гледаше нататък и си дърпаше дългите въси. – Ами че защо е сам? Де е боляринът, де са песяците?

Витомир нищо не каза, а пусна коня си срещу идващия, последван от цялата чета. Не бяха се още доближили, и боляринът, и войниците разбраха по лицето на крагуяра, че не беше се случило нищо лошо: то беше весело и засмяно. Този соколник бе оня коняр на стария протосеваст Панча, който жалеше някога за жребчето пред портите на Царевец.

– В кулата карайте, в кулата! – завика той, преди да спре коня си. – Там е болярин Игрил, и песяците са там. Властелят и боляринът ви викат на гощавка.

При тия думи войниците се оживиха, лицата им светнаха като при избавление от напаст и щом Стаматко се смеси с тях, те се натрупаха наоколо му. Ала Стаматко не беше, изглежда, разположен да отговаря на питанията им, та ту се усмихваше, ту изпускаше някоя думица, колкото да залъже тяхното любопитство. Личеше си, че бе служил все при боляри и сам бе добил нещо тежко и отмерено в държането и приказките. По облото му лице се виждаше, че бе и похапнал на бърза ръка и няколко чаши беше пресушил. Дори въсите му бяха мокри по края и като говореше, той ги дърпаше с два пръста и примигваше с едното око. А охраненият хубав сокол с очистени пера и нагръдник от скъпо кадифе, изнизано с бисери, седеше на ръката му и гледаше войниците, без да се плаши. Стаматковата ръка си личеше върху птицата, както някога върху жребеца, с който избяга старият алагатор Белослав.

– Има, има всичко в кулата. А с вино и конете поят – отвръщаше той набързо, като поглеждаше към болярина, който говореше нещо на Драгота.

– Че като ни изпредихте, каква среща ви се случи по пътя?

– Речи добра, речи зла – отвърна с по-нисък глас крагуярът. – Пуснете ме де, да разправя на болярина, щото ми е заръчано.

– Е, разкажи сега, Стаматко, що стана с вас, откак се разделихме. Уж за лов тръгнахте, па то ловът бил в кулата – весело се обърна болярин Витомир към крагуяра, който най-после се добра до него. – Стой! Първен кажи: кой е и какъв е властелят на кулата? Кантакузина ли признава за базилевс, или Андрониковото хлапе в Цариград, дето скиптъра не различава от играчките си?

Крагуярът не побърза да отговори, като че ли нещо съобразяваше.

– За името не зная, недочух – започна тихо той. – Пък и двама властели има в кулата: един стар и един млад. Младият е лика-прилика с моя господар: сънува и бълнува за коне и за лов. А старият е хитър, хитър! Уж лежи болен, цял се подул, пък очите му ще ни изядат. Кога боляринът каза, че сме от царската войска, дето варди Ирина в Димотик, погледът му се раздвои от яд. Май че ще е Кантакузинов сподвижник, ала нали сме българи, мрази ни, па макар и съюзници.

– Ами питахте ли дали е чувал за агарянци да са слезли с враници при Енос?

Крагуярът погледна някак особено болярина и се подсмихна.

– Нямаше за какво да питаме гърка. Сами с очите си видяхме, с ръцете пипахме. Като дойдеш в кулата и ти, болярино, ще се увериш.

– Негли и агарянци има в кулата? – попита Витомир учудено.

– По-добро ще е, болярино, да разправа отначало що-какво се случи с нас – отвърна Стаматко. – Как се срещнахме с агарянци и как единият падна в ръцете ни и сега седи вързан в кулата.

В това време соколът, който дремеше сгушен върху ръката на крагуяра, разкри очите си и като размаха няколко пъти криле, изграка пронизително.

– Другаря си вика, търси го – каза пак крагуярът. – Убиха го проклетите му безверници, гръм да ги удари! Пъстрьо, Пъстрьо! – завика той ласкаво на птицата, па като бръкна в една кожена торбичка, която висеше на пояса му, извади оттам късче почерняло месо и го поднесе на сокола върху шепата си.

Соколът подхвана месото с прикривения си клюн, кълвна няколко пъти и го пусна недоядено на пътя.

– Агарянци убили другаря му, казваш, а ти да си отварял очите на четири, птичарю – строго продума оня старичък войник Станимир. – Защо пусна сокола на стръв пред чужди люде?

Стаматко погледна войника само с края на окото.

– Как да не пусна птицата, като никой не видя агарянците! Кога префуча стрелата, тогава ги открихме. Тъй беше, в храстите се бяха скрили.

– Не бъбри, ами разказвай! – отвърна Витомир поразсърден и заповяда на Драгота да нареди войниците и ги поведе след него и крагуяра, ала на по-далечко.

– Нещо се размърдаха в кулата – каза крагуярът, като гледаше напред, когато четата пое по нагорнището на пътя.

Наистина, по бойниците се трупаха въоръжени люде. Шлемовете и ризниците им святкаха весело на слънцето. Подир малко на самия ръб на рида преминаха коне с ездачи и се спуснаха отвъд склона.

– Та ето що ни се случи, болярино – започна найсетне Стаматко. – Като се разделихме сутринта, болярин Игрил свърна към височините, за да попаднем на лов. Вървяхме така ние, докле слънцето се извиши на една копраля и запече. Изведнъж боляринът се спря и посочи с ръка напред. „Виждаш ли – казва – оная кула?“ А кулата беше тази, дето сега отиваме. „Виждам – казвам, – как да не виждам, яка кула, личи си.“ „А зад нея това, дето се чернее, не е ли гора?“ „Гора е, как да не е гора“ – повтарям пак. „Хайде сега нататък, все нещо ще ни падне.“ Конете се изпотиха, загарите изплезиха езици. „Стойте! – заповяда болярината, кога наближихме. – Вземете си дъх, сега вече ще вървим полека.“ Докато каже това, ето конник препуска към нас от кулата. „Кои сте вие, какви сте? Как смеете да газите властелска земя?“ – вика той на гръцки отдалеко и ругае. А болярината мълчи и се подсмива. Като ни наближи, гъркът се развика още повече. „Що сте дошли да правите насам?“ „Що ли? В гората лов да ловиме, ето що“ – отговаря болярината тихо. „Гората е властелска. Ловнина ще платите за избития дивеч!“ „Хубаво, хубаво, ще платим всичко – отговаря болярината. – А ти върви сега при властеля си и тъй да му кажеш: откъм Димотик слиза българска войска, все отбор воини, сам цар Йоан-Александър им е начело. Бой да се бият с агарянци отиват, православна вяра да прославят, Христово име да защитят. Хайде да ти видя петите!“ Ех, че измени тогава лице гъркът! Ни дума не продума, шибна коня си и полетя назад. „Да вървим и ние“ – обърна се после болярината и към нас. Ала ето ти, топуркат пак коне, препускат конници. Не един, а тък-

мо трима: и те със загари, със соколи. „Стой, кир болярино, стой!" – викна оня, дето яздеше пръв, млад, комай момче като нашия господар. Уплашиха ли се пуснтите гърци от лъжата за царя, или пък на младия властел се поиска да иде на лов с дружина, не зная, ала той не бе сега като предишния. „Прости, кир болярино, моя човек – вика младият грък, – прост човек, глупав, не знаел с кого има работа. Добре си дошъл по нашите земи! Лови каквото ти се поиска. Ловнина не ще ти взема, а след лова заповядай в кулата, гост да бъдеш на мен и на баща ми." И така от дума на дума нашият болярин се заприказва с гърчето, сприятелиха се и заедно тръгнахме низ гората.

– А за агарянците не размениха ли дума? – попита Витомир, като поспря коня си да попасе трева край пътя, който тръгна сега по равно, преди да поеме второто нагорнище.

– Кажи-речи, не. Увлякоха се в друго: конете си гледаха, оръжието опитваха. И лов имаше много. Стигнахме най-сетне до една полянка. По средата ѝ течеше ручей. Почнахме ние, песяците и крагуярите, да поим конете, а и загарите залочиха жадно, жадно... „Е – думам аз на Слав песяка, – слава богу, не срещнахме агарянци! Ще се върнем сега в кулата да похапнем и да..." Ала Слав ме прекъсна. „Боляринът нещо маха към нас – казва ми, – тичай!" „Пусни сокола Сивко още веднъж – шепне ми болярината, кога притърчах до него. – Гърчето, и то ще пусне своя, гривестия, та да видим чий сокол ще излети по-горе, на облог се хванахме." „Да се връщаме назад, болярино – думам му на ухото, – четата да намерим, па и агарянците кой знае дали не са близо!" „Агарянците ли? Какви агарянци?" – пита той и се чуди. Съвсем беше забравил за тях, личеше си. Нямаше що да правя, застанах на единия край на полянката, гръцкият крагуяр пък стоеше на другия. „Пускайте!" – извика болярината и плесна три пъти. Литнаха соколите и взеха да кръжат над полянката ниско, над самите ни глави, та ние почнахме да ги отпъждаме, да им хукаме. Най-сетне Сивко се изви нагоре, сякаш се заби в небето, па изведнъж скърши към юг и литна над гората. Ето на, тогава стана всичко. Докато птицата летеше, из един път нещо блесна на слънцето и тя се запремята във въздуха, па подире тежко, с главата надолу, падна зад дърветата. „Стрела, стрела прободе сокола" – завикаха всички. Докле се опомним, докле разберем отде дойде стрелата, гледам, нашият болярин се метна на белия си жребец и препусна към юг. Изгуби се в шумата. Нямаше що, самичък не биваше да го оставяме, качихме се и ние на конете – гърци и българи, – па по дирята му.

Препускахме така доста между дърветата, очите щяхме да си избодем в ниските клони, докле най-подир пред нас светна – отвори се друга полянка. И що да видим там: насред полянката дими огън, а до самата жарава се търкалят в кърви двама души, прободени от стрела, такива особени люде – с бръснати глави, с малко криви очи и пъстри широки дрехи – агарянци. Болярината с друг един агарянец кръстосали мечове и се бият на живот и на смърт, пък Белчо цвили и тича по полянката. Добре, че дойдохме навреме. Други двама агарянци тъкмо вадеха мечовете си и щяха да ударят болярина изотзад. До избитите – соколът, и той със стрела прободен. Няма що да ти разправям, болярино, ти сам ще се сетиш. Като ни видяха, агарянците се метнаха на конете и не се чуха, не се видяха, а ние се спуснахме на помощ Игрилу. Брей, юнак агарянец беше Игриловият единоборец! Кое-как турнахме го натясно, жив го хванахме – него и коня му, Юсуф му е името. Оттам назад, че в кулата – допълни с уморен глас Стаматко и замлъкна.

– А като какъв изглежда тоя Юсуф? – попита пак Витомир. – Мирен ли стои?

– Що да ти кажа, болярино – каза след малко Статко, сякаш вече без охота, – много народи и много вери съм видял, ама агарянци виждам за първи път. Як мъж и юнак, нали казах. Като го отведохме в кулата и вързахме, сви се мирен и тих, ни се моли, ни се бунтува. Вино му дадоха: „Йок“ – казва, невям – не ща. Като му показаха пък пушена свинска рибица, съвсем се намръщи, та дори главата си извърна. Виж, очите си не спуска от нашия болярин, па все повтаря: „Аллах, аллах, нишанджи!“ Що значи тая му приказка, бог само знае! Ето и кулата наближихме. Я, защо пък тия тръби и викове? – учудено додаде крагуярът.

Тръби свиреха на пресекулки, като че ли зовяха някого, гласове викаха високо, ала какво и на какъв език, не можеше още да се разбере. А наляво и надясно по билото на рида препускаха конници.

– Наистина, що ли има? – загрижено издума и болярин Витомир и бодна коня си. – Да не би агарянците да са нападнали кулата?

Малката конна чета препусна нагоре и скоро се изкачи на самото било пред кулата. На отвъдния склон се гушеха десетина неизмазани селски къщурки, нататък почваше гора, а зад нея реката правеше завой и се губеше зад друг горист рид. Едно нещо изведнъж привлече погледите на болярина и на неговите конници. По пътя, който се спускаше към гората, се вдигаха кълба прах, а се чуваше и тропот от бясно конско препускане. За миг през праха се провидя бяла конска задница.

– Игриловият кон! – извика болярият удивено. – Що ли се е случило? Ей, Славе, Добри – завика той към една купчина хора, заобиколени от кучета.

Двамина измежду тях се обърнаха веднага и бързо затичаха насам, като махаха ръце и викаха нещо, което не се разбираше поради лая на загарите. Най-сетне двамата песяци, задъхани и с уплашени лица, се доближиха до четата.

– Избяга, избяга! – извикаха те едновременно и махнаха ръце към прашния път.

– Кой, кой избяга? – изкрещя болярин Витомир и цял почервеня.

– Кой, болярино, агарянецът, пленникът – взе думата по-младият. – Когато болярият и гърчето стреляха в цел за облог, агарянецът даде вид, че и той иска да си премери силите. Нали бяха изпили много вино, главите и на двамата бяха размътени – послушаха го. Сам болярин Игрил му развърза ръцете и краката. Агарянецът се приближи малко до целта, дълго се мери, па изведнъж пусна стрелата, ала не там, дето всички гледаха, а в коняря, който държеше коня му. Па после бутна болярина, който му препречи пътя, метна се на коня и отиде, та се не видя!

– Кръсте, помагай! – извика отзад старият Драгота.

– Ами болярин Игрил де е, болярият де е, пияници с пияници? – изкрещя наново Витомир на песяците и вдигна бича си над главите им. Песяците се дръпнаха назад уплашени.

– Не се гневи, твоя милост – продума почтително по-старият песяк, – ние в нищо не сме виновни. Като се вдигна от земята, болярият яхна коня си и се спусна да гони агарянеца. Ей нà, по пътя, дето се вдига праховяк.

Болярин Витомир бавно пусна бича си, погледна към пътя и опъна поводите на коня, сякаш искаше да го подкара по дирите на Игрила. Ала след малко продума мрачно на себе си:

– Къде ли ще ида с това капнало добиче? Той слезе бързо от коня, хвърли поводите на войниците и като седна на един камък, загрижено и ядосано пробъбра:

– Игриле, пакостнико! Дали не ще сложиш нейде лудата си глава!

....

Игрил препускаше след беглеца, а в главата му, размътена от виното, се гонеха бързо различни мисли. „Ще го стигна, няма да ми избегне, конят му е по-слаб от моя" – говореше си той и следеше със зорък поглед черния тънкокрак бегач, чиято дълга опашка беше вързана на възел. От време на време ездачът обръщаше глава и щом видеше, че християнинът го настига, шибаше отново добичето си и му викаше нещо гърлено, непонятно. Ту пък на Игрила тази гоненица се струваше безконечна и безплодна: сякаш беше сън и около него префучават дървета и къщи, а те с агарянеца стоят на едно място като заковани дземи. На всичко отгоре беше го яд, че повярва на безверника и сам му отвърза ръцете и краката. Яд го беше още и за това, че в бързината не успя да грабне лъка си. Наистина в колчана, прикрепен към седлото, имаше стрели, но що чинеха те без тетива? И той стискаше в десницата си своя гол меч, за да го забие в гърдите на пленника, щом го настигне. Иначе в буйната му пияна глава не идеше на ум, че агарянецът бяга към своите, а той се отдалечава от кулата и от християните. А да се върне назад без пленника и да търпи насмешките на гърците му се виждаше по-страшно от всичко друго. От препускането и от яд кръвта се разгаряше в неговите жили и пред очите му имате само едно: да стигне беглеца и да обагри меча си в неговата кръв.

До едно време той чуваше и други конски копита след себе си. После те взеха да редеят, да гълхнат назад, докато остана сам-самичък. Това не го уплаши никак. Той само изпусна за миг очи от агарянеца и хвърли поглед наоколо.

Те препускаха из гората по една пътека, която криеше около високи дървета, гъсто преплетени с повит. Тук-там се откриваха малки полянки като онази, дето пуснаха соколите, и през зелените храсти прозираше реката. Прах вече не се вдигаше от пътя и сега Игрил виждаше ясно агарянеца, който се беше снишил върху седлото, а широките му жълти дрехи се издуваха от вятъра. Червената му чалма беше паднала и неговата бръсната глава с малък перчем на темето лъщеше на слънцето.

Изведнъж Игрил извика радостно и забоде пак шиповете си в измореното добиче, от чиито ноздри изхвърчаше пяна: той забеляза как конят на беглеца започна да забавя хода си и разстоянието помежду им бързо се намали. След малко Игрил извика втори път: конникът бързо обърна коня си и се спря на пътеката с лице срещу него. Беглецът нямаше ни лък, ни меч, а само малък крив кинжал, който той стискаше между зъбите си. Черните му изпъкнали очи светеха от възбуждение и гледаха упорито Игрила.

Това спиране беше така неочаквано, че Игрил също дръпна поводите на своя Белчо. Конете стояха сега на двайсетина крачки един от друг, пръхтяха и ровеха земята, а техните ездачи мълчаливо се гледаха, сякаш премерваха силите си. „Защо ли спря пустият му безверник?" – запита се Игрил и кой знае защо, вместо да изпита радост, че врагът е най-сетне в неговите ръце, въоръжен само с къс нож, усети някаква боязън. Едва сега му мина през ума, че много се е отдалечил от кулата, а агарянците невям са близо в гората и можеха да го заобиколят и пленят. И той бързо обърна глава, за да види няма ли някой отстрани или отзад. Тъкмо това сякаш чакаше агарянецът. Той сне от устата си кинжала и го захвърли със страшна сила право в Игрила, като едновременно се надигна над седлото и диво извика. Игрил едва има време да се отклони

вдясно, ала острието на кинжала разпори ръкава и го поряза в дебелината на лявата ръка. Кръв рукна от раната и потече по бялата потна кожа на коня. Не толкова от болки, колкото от ярост, Игрил извика с все глас и като бодна бясно коня си, спусна се върху противника си с вдигнат меч. Ала агарянецът бягаше вече пред него по пътеката.

Тая втора гоненица не трая дълго време. Скоро пътеката изкриви надясно и отпред се откри широка поляна, където димяха много огньове, около които се редяха островърхи сини шатри. Много такива хора като беглеца с големи чалми и с жълти дрехи шетаха насам-натам.

„Агарянци!" – мина през ума на Игрила и тозчас той дръпна поводите на коня, за да обърне назад. Ала в същия миг видя, че към него вече тичаха конници, а някои удариха през леса, да му пресекат пътя. „Конете им са отпочинали и те скоро ще ме догонят" – бързо съобрази Игрил и удари вляво към Марица, като си мислеше, че ще я преплува и ще се скрие на другия бряг в някоя гръцка кула. Той чуваше ясно как по стъпките му тичаха и крещяха хора, а няколко стрели префучаха над главата му. Ала внезапно боляринът се спря като поразен. Пред него наистина се разстилаше реката, но широкото ѝ спокойно ложе беше почерняло от враници с извити предници и вдигнати нагоре кърми. Слънцето, което светеше вече ниско, златеше мокрите гребла, издигнати над водата.

„Ще умра с меч в ръка, ще прославя българското име и Христовата вяра" – помисли си той и бързо слезе от коня. Като се криеше зад животното, което цяло трепереше от умора, Игрил се отдръпна до едно дебело дърво и опря гърба си на него. Агарянците го оградиха отвред, като махаха копия, боздугани и кривите си като сърп мечове. Ала Игрил едно забеляза: никой не хвърляше ни стрела, ни копие, сякаш жив искаха да го пленят. „Неволник у агарянците!" – помисли си той с ужас, като усещаше как все по-тежко върти меча си, а раната го болеше така, че едва се стърпяваше да не извика от болка. Изведнъж нещо го пристегна около гърдите, краката му изгубиха опора и той се струполи тежко на земята, омотан в яки примки.

С радостен вой се нахвърлиха върху болярина агарянците, увързаха здраво ръцете му с връв, а краката му спънаха като у кон, колкото да може да пристъпя. След малко те го поведоха нанякъде. Около него се въртяха хора като обезумели, подхвърляха тежките си боздугани във въздуха и ги ловяха ловко, а от техните викове „аллах, аллах!" ехтеше гората. Кой знае откъде измъкнаха и два тъпана, нашарени с медни звезди и полумесеци. Еднообразното тумкане на тъпаните, непонятните думи на агарянците и дивите им крясъци, а най-вече тежката особена миризма, която излизаше от дрехите им, зашемети съвсем Игрила. Той пристъпваше бледен и кървав, без шлем, без меч, със скъсан плащ. Пред очите му се мяркаха Царевец, дядовата му къща на Трапезица и лицата на Витомира и на крагуяра Стаматко, но това беше така далечно и недостижимо, че само към Господа, към Исуса Христа, обърна мислите си. „Спаси ме, Господи, не ме оставяй!" – прошъпна той.

Най-после неговите пазачи го доведоха до голяма шатра с конска опашка на върха, пред която вардеха едри войници, навярно телохранители, защото бяха еднакво и особено облечени.

Между агарянците изпъкна Юсуф, неговият пленник. Юсуф го погледна, оголи белите си едри зъби и издума: „Нишанджи!" – същата дума, която Игрил беше чувал от агарянеца още от кулата. После той се приближи до телохранителите, поговори нещо с тях и един,

който изглеждаше техен челник, с такава голяма чалма, че тя по чудо се крепеше на главата му, вдигна платнището на шатрата и пропусна вътре Юсуфа, Игрила и неколцина от неговите пазачи.

Там имаше други агарянци, седнали с подвити колена върху тигрови и пантерови кожи. Средният, пред когото се поклониха всички влезли, веднага вдигна глава и спря погледа си на християнина. Този агарянец беше сух, комай мършав, с прегърбен нос и хубави черни очи, които леко примижаваха, когато гледаха някого. Неговата чалма, прилична на зелка, беше бяла с червено перо отпред. Широката му дреха от жълт атлаз бе пристегната на кръста с тесен пояс от сребърни плочки. „Това ще е Умурбег, Кантакузиновият приятел" – реши веднага в ума си Игрил. Той се увери съвсем в това, като съзря на втория ред близо до знатния агарянец един византиец. „Този пък е пратеник на Ирина. Виж го ти какъв се хили!" И Игрила така го дояде, че забрави и болката си, и въжата, които прежиляха неговите стави, и гордо изправи снагата си.

Юсуф дълго говори на Умурбег, който все поглеждаше Игрила изпитателно, но не ядосано, с острия си поглед. Най-сетне Умурбег махна с ръка на Юсуфа и Юсуф замлъкна. Агарянецът неочаквано се засмя. Неговите хубави зъби се мярнаха между черната дълга брада и въсите като бял кенар.

– Нишанджи – рече той, – нишанджи! Машалла!

Но усмивката бързо се откъсна от устните му, като че ли бе сушита с тънки конци и някой я дръпна от един път.

– Де цар Иванес? – попита неочаквано Умур на завален гръцки език. – В Идирно?

– Не зная – отвърна през зъби Игрил и метна зъл поглед към гърка, по чиито устни играеше злорада усмивка.

Игрил направи крачка напред и вдигна глава.

– Моят цар не е във война с тебе, Умуре, та да ме държиш в позорен плен – изрече той с тих, но твърд глас. – Повели да ми върнат коня и оръжието и с чест да ме отпуснат на воля!

Умурбег го изгледа дълго и си сбърчи веждите, на ухото му тозчас се надвеси гъркът и взе да шушне нещо, ала емирът махна с ръка.

– Цар Иванес върнеш войска от Димотик, аз варгиш базилиса Ирина. Иванес Кантакуз мой приятел. Тъй аллах иска!

– Нека тъй да бъде – отвърна веднага Игрил. – На царя не е притрябвало приятелството на един незаконен император. В Сливен вече идваха пратеници от Ана и Апокавка да молят царя за помощ – додаде той дръзко, като знаеше, че на гърка не ще стане добре от тая вест.

Лицето на византиеца наистина се измени. Той загледа Игрила, сякаш искаше да познае лъже ли българинът, или казва истината.

– Добре – почна пак Умурбег, – дадеш откуп, вървиш на Идирнов.

– Откуп? Ще дам – кимна глава Игрил радостен. – Само ме пуснете да ида до българския стан. Пак ще се върна. Какво? Не вярваш ли, емире?

Умур се усмихна, а другите агарянци се намръщиха.

– Аллах да помага! – продума той и си поглади брадата.

– Българите дума не държат – добави византиецът, – те нямат ни чест, ни Бог.

– А гърците имат ли Бог, лукавецо, дето безверници викат срещу християни? – завика в изстъпление Игрил и очите му тъй загоряха, сякаш щяха да метнат светкавици срещу византиеца.

И като забрави, че краката му са спънати, а ръцете стегнати във вериги, спусна се да го удари, ала след втората крачка падна на земята и натисна ранената си ръка. Причерня му от болки и от гняв, а най-вече, когато агарянците взеха да го дърпат и ритат, за да стане.

– Ти ще ми платиш, византиецо, двойно и тройно за думите си – избъбра той, като гледаше Кантакузиновия пратеник втренчено, за да му запомни лицето. – А сега решавай, Умуре – обърна се Игрил след това към агарянеца, – решавай: ще ме пуснеш ли да ти донеса откупа, или ще ми вземеш главата? И едното, и другото е в твоите ръце, твоя воля е.

Емирът пак го изгледа дълго. Неговото сухо, опърлено лице беше неподвижно като на каменно изваяние. Само по слепите му очи се отбиваше тънка синя жилка. Той си поглади пак брадата.

– Нишанджи боляр – продума Умурбег най-сетне. – Ти ли уби хора на Юсуф?

– Аз. А те да не бяха убивали сокола.

– Ти нишанджи и те нишанджи – отсече тежко Умур и погледна Юсуфа, който мълчеше, но гледаше с живите си очи своя вожд, без да мига.

– Де лък?

– В кулата, де – разсърди се Игрил, – да бях го взел със себе си, твоят Юсуф щеше да лежи сега на пътя, пък аз – при християните щях да си бъда.

Кой знае защо на Игрила се стори след тия думи, че нишанджи ще значи стрелец, та затуй и жив го хванаха.

– Царят ще даде откуп за мене – продума Игрил с изморен глас, ала сещаше, че съдбата му бе вече решена.

Умурбег протегна ръка към Юсуфа и му продума нещо по тяхному.

Па се обърна към пребледнелия Игрил:

– С Юсуфа вървиш. Двама убил, две години у него нишанджи останеш. После аллах да помага! Пусне Юсуф на Идирнов.

Юсуф с радостно лице се приближи до своя пленник и заедно с войниците го изведе навън.

Пред шатъра Игрил дълбоко въздъхна. „Две години в неволя у агарянци!“ – продума си той и сърцето му се сви, като че замръзна на ледена буца.

Преди Юсуф да го повлече подире си, Игрил погледна към реката и леса, който обграждаше полянката. Ниско над дърветата трептеше червен резен от слънцето. Очите на болярина се разшириха, сякаш искаха да попият последните лъчи на светилото. Огненият къс се стопи зад кръгозора, наоколо се смрачи. „Нишанджи! Ето що значело нишанджи!“ – тихо си продума той и тръгна покорно след Юсуфа.

2
ПОБРАТИМЯВАНЕ

Райко вървеше през гората и си тананикаше весела песен. Ала нито напевът, нито думите, изглежда, му бяха в сърцето, защото често спираше песента и се ослушваше в тишината на заспалата гора, па после подкарваше не оттам, дето бе спрял. По едно време той съвсем замлъкна и започна да се взира напред из пътя, по който падаше шарена сянка от надвесените клони на младите дъбе, примесени с диви круши. Ветрец полъхваше от върха на планината и сянката на гранките и листата се люлееше насам-натам заедно със самите тях: ту възлизаше чак до урвестия бряг, ту падаше до полегатия склон надолу в дола, дето бу-

чеше планински ручей. На Райка се приспиваше от това люлеене и като се умори да гледа напред, остави се на умното добиче да го доведе долу, а сам гледаше да се държи здраво о седлото. Когато дърветата редееха, оттатък дола се очертаваше черната огъната линия на отвъдния склон, а над него високо още на небето сияеше пълният месец. Белият му светлик се стелеше по ливадите и по шумата като загоряло мляко тъй гъсто и плътно, че сякаш само с огрибка можеше да се изстърже и махне. От най-високите тънки клони се обаждаха славеи и над тихата нощна ведрина тяхната звънлива песен падаше като капки освежителен дъжд.

Когато се ослушваше, Райко чуваше само шуртенето на водата и тропота на своя кон по пътя. А нему се щеше да чуе и други конски копита край рекичката, и човешки гласове. „Що ли стана Нистор с товарите? – питаше се той със загриженост. – Изпревариха ли ме, или пък и те като мене се запиха в някоя кръчма! Уж тука някъде щяхме да се чакаме. Райко откъсна крушово листо и като го сви на фуния, турна го в устата си и духна. Разнесе се ясно треперливо изсвирване, което проехтя надалеко. И второ, и трето изсвирване се разнесе из белия лес и заглъхна без отговор. Колкото и да бе с широко сърце, Райко се уплаши вече не на шега и взе да се взира отново през шумата, дано зърне зарево на огън под отвъдния бряг. Дрямката му мина съвсем.

Пътят заслиза полека и скоро се просна наравно. Отведнъж конят се спря и напери уши. Мястото беше тъмно, защото дърветата бяха стари, клоните чести и преплетени, та сянката лежеше цяла върху земята като черна длан. Райко огледа пътя пред себе си и хубаво видя, че нямаше нищо. На десетина крачки се откриваше просторна поляна, съвсем бяла от месечния светлик, а пътят, като я пресечеше, достигаше до дървен мост, метнат над потока. Той смуши добичето, па го потупа по шията. Конят запръхтя, направи няколко крачки и пак спря. „Е, не е чиста работата, никакъв човек има тука" – каза си Райко. Той слезе, омота здраво поводите около лявата ръка и като изтегли дългия си меч, поведе животното. Така Райко достигна до края на тъмното място. Пак огледа пътя и пак нищо не видя. Рекичката се плискаше измежду ракитака и водата и се белееше като мляко. „Нищо няма" – повтори той гласно, сякаш да успокои коня, и нагази в месечината пъртина. Ала този път не само животното, а и Райко се спря близо до моста.

Наистина, един човек лежеше на очи напреки на пътя – краката му ринеха праха, а главата му бе свряна в сухи листа и ракитак. Лицето не се виждаше никак. Човекът спеше и хъркаше продължително. Райко се наведе и го разгледа добре. Дебелият му плосък врат, широк колкото главата, лъщеше на месечината. Той побутна човека с крак, извика му над ушите, ала непознатият спеше като омаян. Тогава Райко допря тъпата страна на меча си в опънатия гол врат и два-три пъти потърка студеното желязо. Човекът извика уплашено и скочи на крака.

– Калин! – извика Райко, като позна в човека един тромав глуповат хусарин.

По смачканото лице на хусарина, облепено с листа, личеше страх и объркaност. Той попипа врата си и погледна своите пръсти. Лицето му се отпусна.

– Пък аз... рекох – ухили се Калин, – свърши се тя, моята.

– Твоята, моята, не ни е дошло още времето. Цяла е кратуната ти. Ами я слушай! Мене ли чакаш? – прекъсна го Райко сърдито.

– Тъй си е. Тебе, Райко.

– Кой те изпрати тука?

– Войхна едноокият.

– А че като ти са заръчали да ме чакаш, защо заспа? – продължи Райко с все по-сърдит глас и си каза на себе си: „Гледай кого намерил да изпрати Войхна!"

Хусаринът се усмихна наново, полувиновно, полухитро.

– Не се гневи, твоя милост. Чаках, чаках и ми се доспа. Па си рекох: „Ще легна, насред пътя до моста. Като мине Райко, очи има, все ще ме види." Затуй. Малко поспах.

Той погледна с едно око доде се бе изкачил месецът и сънливо се прозя. Ала изведнъж преполови прозявката, сякаш му дойде нещо на ум.

– Брей, щях да забравя! Прати ме Войхна да ти кажа да не чакаш Нистора и другите. Те се върнаха в стана още вчера.

– Дойдоха ли? – зина с уста Райко и се плесна по бедрата.

„Дявол да вземе и мене, и виното, а най-вече оная змия Ралука! – продума той на себе си. – Позна, че имам пари, и ме погъделичка по болното място."

– Ами Момчил?

Калин се премести на другия крак и махна с глава.

– Нямаше войводата още – каза той.

На Райка сърцето се малко отпусна. В същото време конят му, който хрупаше сочната трева край реката, вдигна глава и зацвили. Отвъд реката отвърна друго дружелюбно цвилене и скоро из сянката излезе един кон, който скачаше с двата крака, защото бе спънат.

– Моето добиче е – продума Калин и замами коня, като му показваше стиска дълга трева, отскубната набързо. Ала на цвиленето на двата коня се обади скоро друго: по-слабо, далечно. То идеше откъм гората.

– Моско ще е това – додаде Калин лениво и загледа нататък.

– Моско! Значи, не си бил сам? – удиви се Райко, па и той взе да се взира в отвъдния бряг, където се чернееше вече кон с ездач.

Скоро конникът спря до моста и като се взря към двамата хусари, продума:

– Добра среща, Райко!

– Добра, добра. Ами отде разбра, че съм на моста? – запита любопитно Райко.

– Чух, че се изсвири по хусарски с крушово листо, па по посоката разбрах, че ще слезеш оттука.

– Ударно момче си, Моско, да си жив! Това се нарича хусарин, а не като тебе, Калине, да дреме, сякаш бабетина някаква – заговори с гръмък глас Райко. – Хайде, братя, да вървим!

Тримата хусари се качиха на конете, поеха пътя по течението на потока. Райко и Моско яздеха отпред, а зад тях на няколко крачки и Калин. Райко скоро се обърна към другаря си и запита:

– Какво имаше в стана, откак Момчил отиде при Кантакузин, пък аз тръгнах за Ширине, а? Бре! – плесна се по челото Райко. – Ето на̀, че пак забравих.

– Що – попита Моско, – що забрави, Райко?

Райко махна с ръка сърдито.

– Нищо. А я ти кажи, щото питам.

– Като питаш, да ти кажа – поде Моско бавно с равен глас. – Все добро. Дивеч – колкото щеш, вино – малко, ама сладко. Пяхме, копия хвърляхме през халка, надскачвахме се, какво не. Имаше и караници, и тупаници, ала като се свърши виното, и нашите, и сърбите се укротиха.

– Кой с кого се кара? – попита Райко, наново развеселен.

– Войхна със Саздан сърбина. Все за тая битка

при Велбужд, дето сърбите убили цар Михаил-Шишмана. „Да не бяха се пръснали нашите люде по селата за зоб и сено, нямаше да ни надвиете", каза Войхна. А сърбинът, и той не пастри думите и закачките: сбиха се, побиха се, два дни сърдити ходиха.

– Петли! – извика Райко. – Намерили за какво да се карат! Събрал ги е Момчил за братство и побратимство, пък те царе и царства ще делят, фу! Да бях там, щях да ги науча.

Райко тъй се ядоса, че шибна коня си и животното се понесе надолу, а подир него препуснаха Моско и Калин.

– Ами дойдоха ли още хора в стана? – попита Райко, когато му помина ядът и отново тръгна бавно.

– Преди три дни дойдоха една дружина сърби. Водеше ги някой си Раденко от Милопусти. Чули, че Момчил събира бедни и измъчени люде, па дошли.

– Добре да са дошли! Ами що се чува за Душана? Какво мисли да прави сега кралят, кога Кантакузин избяга от Сърбия? – запита пак Райко.

– Огньовете на стана взеха да светят – каза Моско и посочи с ръка напред.

Огньовете бяха много и начесто. Те горяха тъй ярко, че можеше сякаш да се чуе пращенето на сухите гранки и пукането на главните. Върху черната снага на гората те изглеждаха още по-светли и червени.

– Уж Душан пратил деспот Иваниш при цар Александра да ударят заедно на Кантакузина. Това се говорело от Скопие до Струмица – отговори след малко Моско. – Ако е тъй – продължи той по-ниско, когато Райко вместо отговор изсвири между зъбите си, – ще падне работа.

– Работа ли? – изви лице към него Момчиловият братанец. – Каква работа! Да си трошат главите царете и кралете, нам що става от туй!

– Е, Райко – добродушно рече Моско и се засмя, – не сме тъй прости. Току-тъй без нищо не е отишъл войводата при Кантакузин. Па и защо ни е събрал в Родопа при Бялата вода и българи, и сърби две хиляди души, кажи-речи?

Райко се приведе към хусарина и го плесна с едрата си длан по плешката.

– Защо, а, защо ги е събрал тия избягали отроци и парици? Отгадай! – издума той бързо и хитро намигна.

– Кантакузину на помощ.

– Тъй, а, Кантакузину! А нам каква сгода от това?

– Сгода има, сам знаеш. Ще има що да пием и ядем една-две години.

– И на Кантакузина черните орли по червените обувки ще целуваме, тъй ли?

Моско наведе глава и замлъкна малко.

– И тъй да бъде – добави той, – що?

Райко изпъчи гърди и метна своята голяма глава назад.

– За тебе е тъй, а за Момчила не е, туй да знаеш. Нямаше защо тогава да си идва от Сърбия. Хайде, дойдохме!

Те не бяха още дошли, ала Райковото сърце се стягаше, та той рече с думи да скъси пътя. Райко нищо вече не каза на Моско и се сви върху кокалестия си кон. Под копитата на конете се издигна тънка мъгла прах и запълзя по дирите им, а когато Калин, комуто прахът падаше отгоре, поглеждаше към яркия месец, струваше му се, че прашната мъгла е облак, който плува по самото небе. Копитата удряха равномерно земята, глъхнеха в нощната тишина и събуждаха глухо ехо. Огньовете на стана пламтяха все по-ярко, скупчени по няколко на едно, и изглеждаше, че гората е запалена от всички страни и ей сега щеше да лумне пламъкът до възбог, да окади белия кротък месец. Конете преца-

паха на едно място реката и хладните водни пръски освежиха конниците. Оттатък реката, на хвърлей място, пламтеше огън. Няколко черни сенки се лутаха пред светлото зарево. Шум от чукане идеше оттам, сякаш клепеха коси.

– Стой! Кой иде? – извика се откъм огъня и един човек застана насред пътя с насочено копие.

Райко не отвърна нищо и продължи пътя си. Месецът отгоре и веселият пламък отпред осветиха едрата му пълна снага.

– Райко! – извика стражата, като го позна, и сне копието.

От огъня наскачаха хусари и оградиха дошлите, други само повдигнаха главите си. Един бъркаше в котле, сложено върху главните, а двамина остреха с каменен брус мечовете си и ги клепеха. Повечето лица бяха нови, непознати. Само стражата беше от старите Момчилови хусари – Твърдко.

– Ще слезнеш ли да починеш, Райко? – попита той, като хвана поводите на Райковия кон. – Ако искаш, и топло ядиво има. Хей, дядо Стоимене – завика Твърдко към човека, който бъркаше в котлето, – увря ли кашата?

Човекът погледна в съда, понаведе се и загреба малко с лъжицата. Неговата голяма глава с метлообразна брада се очерта като черно кълбо върху огненото зарево.

– Как не – отвърна той под нос и заклати глава, – на сурово мирише.

– Коя е тази шиник-глава? – запита Райко тихо. – Да не е от сърбите?

Твърдко се засмя.

– Брада царска – глава воденичарска – отвърна той, като чешеше коня по челото, а добичето доволно примигваше очи. – Какъв ти сърбин? Нашенец е, от тукашните. Воденичар бил. Каша ни вари, приказки разправя за баба Ега и за други такива бабини деветини. Весели момчета. Хей, воденичарю! – завика пак Твърдко. – Кажи: що държи земята?

Повиканият лениво се помръдна.

– Вода гълбока – отвърна той в скоропоговорка.

– А що държи водата? – продължи да пита Твърдко.

– Камен плосък.

– А камъка?

– Китове златни.

– Ами китовете?

– Река огнена.

– А кой пък поддържа тоя огън?

– Дъб железен, дето е най-първо посаден, а корените му на силата Божия се крепят.

– Виж го ти! – рече Райко усмихнат. – Като граматик приказва. Имате си добра залъгалка, няма що да се каже – притури той и обходи с поглед хусарите, които също се смееха и закачаха стареца. А Калин, който бе слязъл от коня, се навърташе все около клокочещото котле.

– Слушай, Твърдко – каза Райко после с по-нисък глас и го дръпна настрана, – дойде ли си Момчил?

– Дойде си по примрак.

Райко подръпна въсите си, дори ги тури в устата, и замислено ги задъвка. „Ето ти беда – каза той, – Нистор ме изпревари, Момчил си дошъл, пък аз по друмищата се още ветрея. Няма що, трябва да лъжа. Па и в „Св. Ирина“, в манастира, забравих да се отбия, поразата да ме порази!“

– Хай, сполай ти, Твърдко – каза Райко и решително вдигна глава. – Ще вървя при Момчила, време е.

И бутна коня си.

Калин дотърча откъм огъня, като близеше своята дървена лъжица, омазана с каша. Па като я обли-

за добре, пъхна я в навоите си. Отзад хусарите се присмяха:

– Нагълта се като патка с гореща каша, па ни сполай, ни колай.

– Оттука вървете – рече Твърдко, като посочи една по-долна пътека, и си тръгна назад.

Твърдко добре упъти Райка по долната пътека, защото тя обикаляше огньовете и минаваше на тъмно все под клонести дървета. На Райка това именно се искаше: тайком да си се прибере, тайком да седне зад Момчила и никой да го не пита де се е забавил и що е вършил из пътя. Пряко шубраците и черните стволове на дърветата, на високото, пламтеше самотен буен огън и оттам идеше далечна врява и някакъв звън. Райко знаеше, че там, над извора на Бялата вода, на полянката станува сам Момчил. Скоро пламъците от грамадния огън, в който горяха цели трупи, заиграха по тъмните уморени лица на хусарите. Ала Райко не излезе на открито. Той свърна по окрайнината, като все гледаше между хората и търсеше с поглед Момчила. Най-сетне го видя.

Момчил лежеше върху купчина шума и като се беше облакътил на един повален ствол, гледаше огъня с примижали очи. Бляскавите му черни очи изглеждаха още по-бляскави и черни от нощта, от огъня и от някаква мисъл, която дълбаеше душата му, защото той комай не мигаше и само от време на време хвърляше разсеян поглед към един куп оръжия, щитове и ризници. До нозете стоеше дългият му меч, полуизваден, близо до дясната ръка, която сякаш галеше червената кожа на ножницата. От разрошената му вранена коса падаше кичур над челото, тъкмо между двете вежди, и делеше очите. „Сговорил се е с Кантакузин, както му е воля" – издума на себе си Райко и нещо се отпусна от гърба му. После взе да гледа кои бяха около Момчила и що вършеха хусарите, които се трупаха на полянката.

От двете страни на Момчила стояха прави четирима души, от които Райко позна само троица: Войхна, Нистора и сърбина Саздан – висок кокалест мъж с тънки завити въси, които сякаш влизаха в ушите му като нишка в иглен връх. Четвъртият, по-нисък от Саздана, възпълен, с руси въси и такава също брада и сини очи, които гледаха издълбоко някак гордо и сурово, му беше непознат. На Райка се стори, че в носа му зееше някаква дупка, като че ноздрите бяха раздрани. „Този ще е невям Раденко из Милопусти" – помисли той.

След него Райко погледна по-нататък. Около огъня стояха хусари и още при пръв поглед си личеше кои бяха българи, кои сърби. Българите бяха по-набити, повечето мургави и с широки лица и рунтави въси, които падаха надолу, а сърбите изглеждаха високи и мършави, с тънки носове и въси като у Саздана. Ту от едните, ту от другите отиваха неколцина при купа с оръжие и всеки си взимаше това оръжие, което посочеха Саздан и Раденко – на сърбите, Войхна и Нистор – на българите. На конниците свръх оръжието даваха и ризница, а на пешаците – кръгъл щит. Ако беше меч оръжието, хусаринът замахваше няколко пъти да види дали не е лек, или е много тежък, па удряше в дънера на някое дърво; ако беше лък, разтягаше тетивата и хвърляше две-три стрели към върхарите на дърветата, които обикаляха полянката, черни и наежени като овчарски кучета, седнали на опашките си. По-едрите здравеняци и хусари си взимаха и боздугани с шипове. А имаше също дълги копия и къси сулици за хвърляне.

Без да изпуска из очи хусарите и Момчила, Райко избиколи полянката. Като започна да вижда войводата откъм гърба, той дръпна рязко поводите на коня и излезе из шумака. На Моско и на Калина прошепна да си вървят при своите огньове, а сега сам отиваше към хората, които шетаха около оръжията. Купът бързо

намаляваше и хусарите дълго бъркаха между копията и мечовете, докато всеки си избере оръжие по своя сгода и мярка. „Да излъжа ли Момчила, задето се забавих, или да му издумам истината изведнъж, па щото стане, да стане?“ – питаше се Райко и ту му се искаше да бодне коня, да извие в полукръг и тъкмо пред Момчила да скокне от стремената, ту смелостта му отслабваше и той си караше бавно и скритно и гледаше да не срещне погледа на войводата. Не беше се още доближил до предводителите, а откъм купа оръжия се зачу някаква врява. Райко се надигна на седлото и през нискиме храсти погледна към огъня. Той видя как Момчил скокна бързо на крака, прибра меча си и с широки крачки се затича нататък. Райко слезе тозчас от коня, привърза го за едно дърво и като газеше високата трева, тръгна подир чича си. Той стигна комай едновременно, ала се прикри зад струпалите се хусари и през раменете им започна да гледа що се бе случило.

От двете страни на купа оръжия стоеха един срещу друг, наежени и зачервени, двама хусари. Всеки един бе хванал с две ръце края на едно копие и го теглеше към себе си. Копието бе дълго и дебело. С него можеше да се пронижат, ако добре замахне човек, двама души, а тъй като и двамата хусари бяха еднакво едри и силни мъжаги, личеше си, че и на двамината оръжието бе харесало, и допаднало на силата и ръста. От това, че зад гърба им се трупаха било сърби, било българи, Райко разбра, че единият беше от Раденковите и Сазданови вояци, а другият – българин. Сърбите подвикваха полушеговито, полузаядливо на своя земляк да държи здраво, а и българите не падаха по-долу. Глъчката стана обща, възбудена. „Ех, ще се хванат ей сега за гушата“ – си каза с разтуптяно сърце Райко, като гледаше грубите тъмни лица на хусарите от една и от друга страна и слушаше думите, които те взаимно си подхвърляха. Па потърси Момчила през главите и раменете на хората.

Той не можа добре да види лицето му, защото хусарите мърдаха вляво и вдясно, само едно забележи – как лека-полека хората притихнаха, сякаш им се свиха гърлата, когато войводата се доближи до двамата съперници и сложи ръката си тъкмо по средата на копието – ни към страната на българина, ни на другата страна. Сърбинът и българинът пуснаха едната си ръка от желязото, ала с другата все още здраво стискаха своя край и като се гледаха изпод вежди, поглеждаха и към Момчила гузно и виновно. Ала войводата не ги поглеждаше, нито с дума се обръщаше към тях. Стоеше така разкрачен, хванал здраво копието по средата с десницата си, разголена чак до лакътя. Сините кръвни жили се бяха издули и набъбнали като пиявици. Такава също дебела жила разделяше и челото му, наведено надолу.

– Хайде де, теглете! – глухо издума най-сетне Момчил и се усмихна с къса усмивка, сякаш с нож прерязаха горната му устна, и под нея се оголиха хубавите му бели зъби. – Теглете! Па и аз ще тегля. Да видим кой е по-силен: българинът или сърбинът, или пък аз, дето съм по средата.

Хусарите виждаха ясно на какво хоро се бяха хванали, ала нито пущаха копието, нито теглеха.

– Не чувате ли? – каза пак Момчил и ги изгледа подред. Зеницата му стрелна и единия, и другия. – Добре – издума той най-после и пусна ръка от копието.

Войводата вдигна очи и обходи с поглед хусарите. Този поглед гореше с черен огън под надвисналите вежди и дето се спреше, сякаш там хала бутваше хората назад, навеждаше главите им, затваряше устата. Едрата му набита снага се изпъна сега все повече, огряна отпред от червеното зарево на огъня, а отгоре

през острите върхове на дърветата – от тихия бял месец. За тия четири-пет години той се беше доста променил: не бе застарял, а само отслабнал на лице. И от това или от грижи гънките под очите и край носа личеха като бразди от палешник върху целина. Гласът му звучеше пак така гръмко и заповеднически, същият ястребов поглед пронизваше хората, които поглеждаше, и все пак имаше нещо ново в звука на гласа му и в искрите на неговите зеници, а що и какво – не можеше да се каже лесно. Патила го бяха сторили сякаш поразсъдлив, годините – по-умъдрен. И дрехите му не бяха такива като в Чуйпетльово – бяха по-богатски, комай болярски. Само шапката му беше голям рунтав калпак, чиято черна вълна се месеше с черните косми от брадата му.

Най-после погледът на Момчила се спря, поприщурен и учуден.

– Райко – извика той, – ела тук! Кога се върна, та не те видях досега?

Райко поразбута хусарите пред себе си със здравите си мишци и неохотно излезе отпред.

– Добър вечер, Момчиле – измърмори той, като мигаше пред втренчения поглед на чича си, – ей сега дойдох.

И вече се канеше да изреди каквото бе измислил, но Момчил не го остави да заговори.

– Чакай! Де си спал и какво си пил, после ще кажеш, а сега друго говори: видя ли Събовия гроб на Ширине и рече ли на моя побратим това, що ти казах?

– Ех, братко – отпусна се Райко, дори се позасмя, – сторих щото трябва. Нали за това ме прати с Нистора и с другите хусари? Гробът непогледван, хусарски гроб – продънил се е и буренясал – едвам личи.

– Продънил се, буренясал – повтори тихо Момчил и отведнъж гласът му се пречупи, прозвуча тих и замислен. Ала то бе само за миг, той пак подзе като преди: – Я разправи що-какво направи, па по-високо говори – издума Момчил, като не гледаше вече Райка, а хусарите. – Нека чуят всички отде са тия оръжия и за какво са те.

Райко погледна Момчила, погледна Саздана и Раденка с раздрания нос, и към хусарите метна поглед, па наведе очи и тогава заговори:

– Между ясена и оброчището пет лакти копахме, докле намерим парите. В железен ковчег бяха турени, откъсна ни се кръстът, докато го измъкнем от трапа. Па след това криво-ляво дотътрахме ковчега до Събовия гроб и отворихме капака. Парите се жълтяха на дъното като едро жито в делва.

– А после?

– После, Момчиле, твоите думи изрекох над гроба.

Райко вдигна ръка.

– „Събо побратим – рекох, – потрябваха парите Момчилу, ей нà, на гроба ти са, виж ги. Клетва даде Момчил ни аспра да не пропилее, а само за това, за щото сме говорили: да събере две-три хиляди храбри момци и не цар в Търново, не базилевс в Цариград, а в Родопа, де слънце за първи път сте видели, да си основе царство без цар, без боляри и без отроци, та волно и свободно да е на човешката душа. Момци е събрал Момчил, храбри юнаци и замъчени души, а с твоите грошове и перпери оръжие ще купи. Слушаш ли, Събо, слушаш ли и виждаш ли, побратиме? Тъй рече Момчил да ти кажа и клетвата му пред твоя гроб да повторя.“

Като свърши думите, Райко сне ръката си. Момчил, който бе навел глава, докле говореше братанецът му, се изправи и погледна хусарите.

– Чухте ли огде и откъде идат тия лъкове и копия и защо съм ви събрал в Родопа? Чухте ли и разбрахте ли?

Между хусарите пролази утвърдителен шепот. Те обградиха своя войвода на колело, като се притискаха да гледат и да чуват по-добре. А в средата стоеха Момчил с Райко, малко по-далеч Саздан и Раденко си шъпнеха нещо ниско, а Нистор и Война само гледаха Момчила в очите и устата. Двамата хусари стоеха като замръзнали с копието.

– А и вие чухте ли, разбрахте ли? – обърна се и към тях Момчил.

Българинът поклати глава, сърбинът отвърна:

– Така е, войводо!

– Така е, а за едно копие брат брата щеше да убие. Ти кой си, отде си? – попита веднага Момчил, като пресече сърбина, който взе да разправя кой пръв посегнал за копието.

– Гойко се казвам, от Любочево съм. Парик съм.

– С Раденка ли дойде?

– Па с него, войводо.

– Че защо не си стоя в селото? Жена, деца си имал, па и земица, ако и болярска.

Парикът заклати глава и някак с друг глас отговори:

– Жена ми умря, а децата – Бог да чува. Кога порастат, и те като баща си ще хванат гората.

– Вижда се, нещо не обичаш властеля? – продължи Момчил, като гледаше хусарина с неподвижен поглед, само леко мърдаше ъглите на устата си като за усмивка. – Кой е твоят болярин?

– Никола Утоличник, Бог да пази християните от него! – изрече глухо и мрачно Гойко и хвърли поглед към Раденка.

А Раденко също гледаше своя земляк и близостоящите му очи сякаш се съединиха в едно око с тъжен и горд поглед. Досега той все мълчеше, като че ли и да отвореше уста, нямаше нищо ново да каже, ни някому сгода щеше да принесе. Ала когато Гойко погледна към него, Раденко се размърда, пристъпи няколко крачки и заговори. И гласът му бе такъв особен, вървеше на лицето му и на замисления му вид – глух, дебел и равен, като на бухал, който буха в изсъхнала гора.

– Слушай, войводо драг – тъй започна Раденко из Милопусти, – да ти кажа що ни е отвяло от нашата мила татковина чак при тебе. Ние всички сме от Призренско. Шарска вода студена ни е поила, хладен ни е вятър разхлаждал. Господ Бог и душа, и образ ни е дал като у вси люде. Като у вси люде, ама виждаш ли как властелите Господньото дело поквариха! Виждаш ли мене, войводо! Вместо нос – тъмна дупка – Раденко повдигна ръка към лицето си, а устните му се свиха в горчива усмивка, – Гойко има клеймо на челото под косата, Прибой от Лютоглаве е с една ръка, ей оня на, дългият, дето стои зад Саздана. Не крий се, Бог убил те, Прибое! – обърна се Раденко към посочения хусарин, който, щом чу името си, сви се зад гърба на Саздана. – Като ти е отсякъл ръката властелят, да не те е намазал с катран по лицето!

– Не съм божек, Раденко, за изтъркана аспра да оголвам гнойната си рана – обади се тихо, ала с горд глас Прибой и като натисна другарите си, скри се зад тях.

– Не сме просяци, така е, Прибое, а юнаци – заклати глава Раденко. – Юнашко сърце ни е довело тук, при Момчил юнак. Ей, войводо, видиш ли – провикна се Раденко, – Бог да съди властелите, не се живее вече с тях, много натегна теглото ни. Вижда Бог, не кривим свещта, та да капе восъкът, кръст целуваме, в св. Симеона и в св. Сава се кълнем – нямаме мира ни делник, ни празник. Седем божии дни има неделята, седем часа за нази не остават. Де на нивата, де на лозето на властеля. Лете – ори, сей и жъни, зиме – влачи дърва от

леса в най-големия мраз. Обагнят ли се овцете, от всяко ложе две агнешки кожи нему. А пък градозидане, пчелина, димнина, свинен десятък, перперак, то настрана – за краля е. Ех, що ли ти говоря, войводо? Сам си бил отрок, сам знаеш отрошка неволя: земята твърда, небето високо! Така ли е, Саздане, брате мой, така ли е, юнаци, право ли казах? – обърна се той към сърбите, които не мигаха, дъхът им не се чуваше.

Един след друг, па после и наедно сърбите завикаха:

– Така е, така е!

След това и отделни гласове се обадиха:

– И то е малко, щото каза Раденко!

– Кожата ни одраха властелите!

– Кефалия дойде: сок и псарщина; крал ли мине: приселица и царски поклон.

– А на мене ушите отряза великият доместик Оливер, да му изсъхнат ръцете!

Момчил рязко се обърна към българите:

– Ами вие какво ще кажете, българи? Право ли е това, що говорят сърбите за властелите и болярите?

Българите не отвърнаха отначало нищо. Те само наведоха глави, потеглиха своите дълги рунтави въси и се намръщиха.

– Що са техни властели, то са наши боляри – издигна глас някой от задните редове.

– Боляри, властели, все наши губители – притури друг.

– Една ни е люлка залюляла, един гроб ще ни ведно зарие.

– Една люлка, един гроб, тъй е – повтори Нистор, погледна Раденка, па се обърна към войводата.

– Момчиле – рече той и по загорялото му, изпечено като кирпич лице трепна нещо сурово, – две хиляди юнаци сме те заобиколили: само знак да дадеш, само

дума да продумаш, ще сторим, щото повелиш. Що чакаш още, що ни караш да пеем песни като моми на тлака? Всеки стиска меч в десницата си, на всеки гръб тежи колчан със стрели, а в гърди юнашко сърце тупа. Време е, поведи ни!

Момчил изгледа втренчено Нистора.

– Да ви поведа, добро. А кои са враговете ни, кажи сам ти, Нисторе.

– Враговете ни знаеш, Момчиле, кои са. От тях и сърби, и българи патим. Болярите и властелите – те са.

Последните думи на Нистора се покриха от глухия ропот на хусарите. Всички, които досега кое слушаха, кое не слушаха Раденка и Нистора, грееха се на огъня или сечеха с мечовете си долните клони на дърветата, оставиха всичко настрана. Очите им загоряха с лош огън, лицата се изкривиха от люти клетви. Те издигнаха нагоре копия и боздугани.

– Така е, така е – завикаха от сръбска и от българска страна. – Болярите и властелите са наши врагове.

– Кулите им ще разрушим до основа, камък върху камък да не остане, прилепи и бухали да свият гнездо в пустошта!

– Стига сме ги търпели!

– Смърт на болярите!

– Смърт, смърт!

– Води ни, войводо!

Момчил гледаше ту на едно, ту на друго място и се взираше в зачервените възбудени лица, ала неговото лице стоеше все тъй неподвижно и замислено. Най-сетне нему сякаш омръзнаха виковете и махна с ръка. От един път врявата стихна, хората се спотаиха, загледани в него. Момчил пристъпи няколко крачки към огъня.

– Братя – започна той ниско, като гледаше си-

ните пламъчета, които се въртяха над главните като палави живи същества. – Ще ви водя срещу болярите и властелите, това е така. Те са и мои, и ваши мъчители. Само едно слушайте и мислете: тръгнем ли срещу едного от болярите, срещу всички трябва да тръгнем, защото и те всички ще ни излязат насреща, кога видят, че на тяхното добро нападаме. Леко ли ще бъде това, как мислите? У Душана и у Йоана-Александра брой нямат болярите – великите и малите.

– Юнакът не пита колко са враговете, а къде са – намеси се Саздан, гордо изпъчи гърди и удари с меча си ѝ земи.

Момчил го стрелна с острия си поглед, но не му каза нищо и пак загледа сините пламъчета.

– Като вас, братя, не жаля и аз кръвта на болярите и на царските люде – продължи той. – Колкото живота е взел тоя меч, толкова години не съм шетал из пустите дебри на гората. Ала не, не това искам най-първо от вас, юнаци мои – изви гласа си Момчил, а от гърдите му се откъсна тежка въздишка. – Да изтребехме всички боляри по българска и сръбска земя, да не останеше болярска кула да стърчи на никое бърдо, няма да се свърши отрошка неволя. Нови боляри и нови властели ще се навъдят, губители и мъчители поголеми и от първите.

Той погледна хусарите и заговори с някакъв друг глас, насмешлив и яден:

– Ами що ще правите с бащините на болярите, хусари? Ще изсечете ли бранищата им, ще изкорените ли лозята, дето сега раните и замръкнувате, и по нивите и ливадите ще ли пуснете добитъка на селяните? А, Гойко? – обърна се Момчил към предишния сърбин, който все стоеше до копието, макар и да го бе пуснал на земята. – Що би сторил ти, да кажем, ако ти паднеше бащината на твоя властел Никола Утоличник, откак го пратиш на оня свят?

– Що, войводо – отговори Гойко, – няма да забравя неволята на братята си. Ще повикам отроците и парицците, па ще разделя земята по братски: кому гора, кому воденица, кому ливада.

– Кой знае – усмихна се тъжно Момчил – дали тогава друго няма да ти дойде на ум! Ти сега за едно копие беше готов да се хванеш за гуша със своя брат хусарин, па тогава, като се видиш господар на земи и селища, като твоя властел Никола ще удряш клеймо с нажежено желязо за избягал отрок и ще раздираш носа на парика, ако дигне ръка да те удари. Ех, Гойко, око не се насища! Три лакътя земя стига на човека, а докле е жив, цялата земя се мъчи да обсеби.

Голямо е злото по земята, братя мои – продължи Момчил след малко и гласът му затрепера, – и не се е родил още юнак да го победи с един замах на десницата си. Замъчени люде като вас – колкото звезди по небето, колкото листа в гората. Който прочете звездите и листата по дърветата, той и злото по света ще види колко е, та да му намери лек. А сега друго ще кажа: хубаво ще бъде ей същите тия безброй звезди да ги гледате всякога, както сега ги гледате – небето широко и черно като черна угар се проснало и по нея звездите като непокълнали зърна. Небето – горе, а ние – долу, на земята, и помежду няма ни болярин, ни властел. Да ореш ли искаш, ори – по твоя земя потта ти ще пада; богу ли искаш да се молиш, моли се – върху браздите коленичи, небето гледай – ни поп, ни протопоп ти трябва. Сам аз на Христос ще се поклоня да станеше тъй, а сега, братя, не ми се ще, не ми се вярва в Бога. И ето нà, както Раденко казва: земята твърда, небето високо. Наистина е високо, толкова високо, че не чува и не вижда Бог що става на земята. Па и гората, дето шуми и напява, и тя волна и свободна да бъде като ваша посестрима. Не да се крием из букаци-

те и в тъмните ѝ дебри като диви зверове. Който иска да си отсече дрян за лък или дъбов клон за ос на колата, да влезе в нея и да си отсече. Ех, братя мои, юнаци и соколи мои, не болярски кули и болярски бащини искам сега да горите, а ще ми се да ви водя в това царство без цар, без боляри и без отроци, де волно и свободно ще е на човешката душа. Искате ли, а, искате ли? – попита пак високо и гръмко Момчил и обгърна с пламналия си поглед хората наоколо.

Сякаш поду вятър, разлюля гората от белите страхливи брези чак до най-високите ели на планината – всички из едно гърло и от сърце извикаха:

– Искаме, войводо, как да не искаме!

Момчил дочака, докато утихнат всички викове.

– Искате – повтори той тихо и поклати глава, – защото душата ви иска. Горка ви е орисница орисала от люлката, що добро сте видели в живота си? А като видите, друго ще бъде. Тъй други ще станете, като заживеете волни и свободни – продължи Момчил по-гръмко и гласът му наново затрепта. – А тогава и на болярите редът ще дойде. Слушате ли? Не бегли отроци, не хусари, а орли и соколи ще поведа срещу малите и велики боляри, паметта им да заличите от земята и кулите им да сринете из основи. Не да грабите, не да мъстите, а злото да изкорените, както се корени троскот и кълчица на нива. Тъй ще бъде, думата ми е дума! Който иска, нека върви с мене! Комуто пък не е по сгода това, що рекох, да си търси нова дружина и друг войвода.

Повдигна се такава врява, каквато досега не бе се чувала. Някои крещяха Момчилу пряко главите на другарите си, други махаха с ръце, с копия и откършени вейки. Всеки искаше да види отблизо войводата, да му се нагледа, па ако може, и Момчиловото око да го погледне. Като не остана място нито на един клон от съседните дървета, разбунените хусари изпотъпкаха огъня и оградиха съвсем войводата и петимата негови спомощници. Гората ечеше като при бран от викове и от звек на оръжия.

– Води ни! – викаха отвред.

– С тебе, Момчиле, не ни трябва друг войвода!

– До суровата земя ти се кланяме, бащице!

– Добре – отвърна Момчил най-сетне и широка усмивка разтегна устните му, – щом искате, да вървим! Само клетва ще ми дадете ей тук, всред Родопа под небето!

И той измъкна меча си от ножницата и високо го издигна над главата си между черните клони на дърветата, които бавно и тежко се клатеха. Хусарите сториха същото и над широката горска поляна се наежиха стотици и стотици мечове и копия, размахвани от яки космати ръце. А гръмки диви гласове повтаряха клетвените слова след войводата: „Кълнеме се остър меч да ни съсече, отровна стрела да ни прониже, девет години люта рана да ни суши, Момчилу верни юнаци да бъдем!"

– До живот! – извика Нистор.

– До живот! – повториха всички, а Раденко от Милопусти прибави:

– Гроб само да ни разлъчи, клетвата ни да освободи!

– Гроб, гроб да ни разлъчи!

– Да живее войводата!

– Жив да е Момчил юнак!

Когато виковете постихнаха, Момчил сне меча си, а подир него снеха мечовете си и копията и самите хусари.

– Помнете клетвата и аз ще помня обещанието си волни и свободни да ви направя – издума по-ниско Момчил. – А сега слушайте: няма тука вече сърби, ня-

ма българи, па и хусари няма. Има момчиловци – братя-юнаци. Братимете се, както аз с Раденка ще се братимя.

И той рязна палеца на дясната си ръка с меча. От раната шурна гъста, черна кръв. Момчил издигна кървавия си палец като чаша с причастие над главите на хората, па погледна сърбина.

– Искаш ли да се побратимиш с мене, брате! – попита го войводата тихо.

Раденко вместо отговор измъкна от пояса малък кинжал и също си поряза пръста. Така той се приближи до войводата и му се поклони дълбоко.

– Ето ме, брате войводо.

И двамата едновременно кръстосаха десниците си и всеки един изсмука кръвта на другия. И три пъти се целунаха в уста.

– Брат брата забравя, побратим побратима – не! – издума Раденко и после си отри сълзите от очите. Той плачеше.

Като видяха що сториха Момчил и Раденко, хусарите се разшаваха нагоре-надолу: ту българи, ту сърби прескачаха огъня, порязваха палците си и се братимяха. Над общата врява скоро започнаха да се чуват шумни подвиквания, па и наздравици. Една едра като чебур жълта бъклица се предаваше от ръце на ръце. Хусарите, все така хванати с кръстосани десници, пиеха кръвта на побратимите си, а после отпиваха няколко глътки и от резливото червено вино на бъклицата.

– Хай, вървете си, братя – каза им най-сетне Момчил и махна с ръка. – Вървете да спите, че утре ни чакат път и работа.

Той направи само знак на Саздана, на Раденка и на двамата българи да останат. На Райка нямаше какво да прави знак, той си седеше зад него като под крило. Момчил изгледа подред всички, а най-сетне спря погледа си на Войхна. Старият едноок воин гледаше към земята замислен и невесел.

– Що си навел глава, Войхна, що се не засмееш? – попита го Момчил. – Сякаш не ти е по сърце побратимяването? Ти братими ли се?

Войхна кимна утвърдително.

– А с кого?

– Със Саздана – продума Войхна и бавно вдигна глава. – Докато те нямаше, ние с него добре се натупахме, още синини трябва да има по ребрата от пестниците ми.

– Па и ти, побратиме, ще ме помниш. Добре те мушнах в лявата плешка – гордо отвърна Саздан и си засука и без това острите засукани въси.

– Бог на небето, Момчил на земята, това да помните отсега нататък – обърна се Раденко и към двамината. – Скарали сте се, сбили сте се, сега сговор и слога, побратими сте.

– За Съба си мисля, Момчиле – заговори Войхна и погледна войводата, – та ми домъчня. Де да бе той сега тука, ех!

Момчил също го погледна и наведе глава. В сърцето му изплава старата нестихваща мъка по загубения побратим, преля навън като кипнало вино и изпълни жилите му. Той поиска да си спомни лицето на Съба тъй, както го помнеше при смъртта. Ала чертите не идваха или се мяркаха само смътни, неопределени, като иззад дебело було. Само тихите откъслечни думи на умиращия и тежкото хъркане на гърдите му зазвучаха в неговите уши: „Не базилевс в Цариград, не цар в Търново, а в Родопа, де за първи път слънце си видял, царство..." „Да видеше той всичко това, па тогава да умреше спокоен и задоволен" – си каза Момчил със същата остра болка в сърцето. А след това кой знае защо спомни си той как седеше на коня пред Марица,

как гледаше на огньовете отвъд реката и му се струваше, че пред него се дълбае синор, а какво ще бъде зад синора, сам не знае. „Не, зная, сега зная вече – изведнъж си каза той и нещо покълна в него, пусна корени в цялото му тяло и той се усети като столетен дъб, враснал дълбоко в недрата на черната земя. – Тогава бях отрок, избягал и гонен отрок, с жажда за мъст и за кръв в душата; сега съм волен сокол!" Момчил трепна и си издигна главата. Погледът му обходи полянката, която беше вече пуста, па се спря пак на петимата хусари. Той се усмихна с половин уста накриво, с усмешка.

– Какво ли си мислите – започна той, – що ли ме предумвате? Лесно е да се обещае царство, а мъчно е да се превземе. Па и де ли ще се намери страна без царе, без боляри, та и отроци да няма? Сякаш в кърпа всичко имах вързано: клетва взех отнапреж и аз клетва дадох.

Той замлъкна за късо, като че ли чакаше някой да му възрази.

– Клетва дадох и клетва взех, защото не съм ловил вятър в решето – започна пак Момчил натъртено и набърчи вежди, сякаш се разсърди на това, че всички мълчаха. – Ето – допълни той с по-друг глас, като измъкна от пазвата си една дълга увита хартия и я разви.

На долния ѝ край висеше сребърен печат, а хартията беше покрита с червени и черни букви. Ала беше тъмно, та не можеше да се разбере ни дума от писаното.

– Гръцко писмо изглежда да е – рече Нистор, като се взираше в буквите. – Каква е тая грамота, Момчиле?

– Да беше ясно, щях да ви го прочета от началото до края. Сега ще ви кажа ето що, па и то стига.

Той сви хартията до половината и рече отново натъртено и бавно:

– Сам Кантакузин ми даде ключовете на моето царство. Димотишкият император ме назначава кефалия на Меропа и на всички крепости от Перитор до българската граница. Това пише в тая грамота.

– Кефалия на Меропа? – извика Райко. – Ех, Момчилко, как излъга хитрия грък? Меропа си е българска покрайнина, все свинари и овчари живеят там. Та то не кефалия, а цар ще бъдеш.

Лицето на Райка доби съвсем изумен вид. Той се наведе към полусвитата грамота, прихвана между пръстите си сребърния печат и дори опита тежината му. Ала Момчил издърпа някак ядосано грамотата от ръцете му и като я смачка между едрите си шепи, мушна я, без да гледа, в пазвата.

– Кой кого е излъгал, ще види този, който жив остане – измърмори Момчил през зъби, – Кантакузин има нужда от мене и аз от него – туйто. А докога, ще видим по-подир. Хайде, братя – издигна той глас и се обърна към четиримата – вървете си и вие да спите. А утре, щом пукне зората, дигнете хората на крак. Сам аз ще ви поведа към Меропа. Па помнете клетвата си и още едно – кефалия на Кантакузина или войвода на хусари по дебри и друмища, Момчил си е Момчил – волен сокол над волна дружина. Прощавайте, братя, лека ви нощ!

– Лека ти нощ и на тебе, войводо – отвърнаха в един глас четиримата хусари, поклониха се и тръгнаха по разни пътеки.

Когато сенките им се скриха под шумата, Момчил разкърши едрото си тяло и погледна към небето. Месецът светеше уморено над върхарите на черните борове.

– Време е да полегнем и ние, Райко – каза той, – спи ми се.

И Момчил се запъти по тясна пътечка, послед-

ван от Райка. Ала не бе направил още десетина крачки, и той се спря.

– Чакай, Райко, ти забрави да ми кажеш ходи ли в манастира „Св. Ирина“ и що научи за Ефросина? Все още ли е в Търново?

Колкото и да бе тъмно под дърветата, острото око на Момчила видя как по лицето на братанеца му се плъзна ярка червенина, а после той и главата си наведе надолу.

– Що, пак ли забрави? – сурово извика войводата.

– Прости ме, братко, запих се в една кръчма, забравих и време, и поръчка – отвърна Райко засрамен.

– Забрави – тихо повтори Момчил с някаква горчивина в гласа, – а как аз не забравям, че проклех сестра си брат да няма, брат да не мисли! Що ли стана с нея, що ли стана с...

Ала Момчил не довърши гласно думите си. Нему само като светкавица се мярна оная горда болярка, която стоеше редом с тънката манастирска лоза и го гледаше с големите си черни очи.

Войводата рязко разбута ниските клони и се отправи с едри крачки към стана си. В края на пътечката светеше огън, гостолюбиво и весело.

3
В ПОДВИСКАТА КУЛА

Върху един рид над крепостта Подвис двамина дървари сечеха млади букаци и ударите на техните тежки топори отекваха в едва разшуменета гора тъй ясно, че се чуваше дори слехтението на запъхтените и уморени хора. Няколко дървета лежаха вече повалени с изпочупени гранки и изжулена кора, а над открита-

та полянка грееше ранно пролетно слънце. Ала неговите лъчи не можеха още да стопят шупливите потъмнели преспи, които пълнеха усойните места на рида или се тулеха под гъстия клонак на старите дървета. И все пак по ниските падини, обложени с млада тревица, и под повалените трупи шуртяха вече ручеи, които лъщяха на слънцето като сменена змийска кожа, оставена на припек.

Двамата дървари бяха попреминали мъже, едри, здрави като стволите, които събаряха. Те не продумваха нито дума, въртяха брадвите един след друг, или пък се спираха само да позасучат ръкавите на конопените си ризи и да плюят два-три пъти по дебелите си зачервени длани. Освен тях на долния край на сечището седеше върху един камък слабичко невръстно момче и като дялкаше някаква пръчица, гледаше към пътеката, която излизаше от гората, и към крепостта, надвесена над дола. Пътеката беше пуста, ала около крепостта и под нея гъмжеше от хора, от коне и кола с чергила. Хората приказваха и пееха тъй високо, че врявата им идваше чак догоре, щом спираше да духа свежият ветрец, който слизаше от заснежените планински върхове отзад рида. Па понякога се чуваше свирня от гусла и едновременно пискливо ручило на гайда. По отсрещния гол рид слизаха още хора и техните черни върволици приличаха на мътни порои, които се стичат в Подвиската река.

Момчето се заплесна във веселата навалица долу, та не си снемаше вече очите от крепостта, дори престана да дялка пръчката, а за да гледа по-добре, изправи се върху камъка. То не забеляза как по едно време от гората излязоха троица конници, по вид и по носия неприлични на селяни-планинци. Подире им се източи малък керван от натоварени мулета, пазени от стрелци. Като се приравниха със сечището, тримата

конници спряха конете си, поговориха нещо, сочейки крепостта, па после обърнаха лица към момчето и дърварите. Единият от тях, с набръчкано и безвласо лице на скопец и с висока шапка на главата, замаха ръце към момчето. Най-сетне момчето забеляза конниците, ала вместо да отиде при тях, свлече се зад камъка и взе недоверчиво да ги разглежда. Скопецът скоро престана да маха, поприказва пак с другарите си и като отби от пътя, отправи коня си нагоре към сечището. Двамата други конници го последваха, а на пътя останаха само стрелците. Момчето скочи на крака и тръгна към дърварите.

То стигна преди конниците и хвана за ръката единия, по-млад дървар, тъкмо когато той се мъчеше да изтръгне топора, вклещен в една цепка. Топорът не излизаше, работата невям не спореше, та дърварят ядосано обърна запотеното си лице към момчето.

– Пусни ме, ще те ударя с топора – завика той. – Какво си ме стиснал като пиявица?

– Батл... батл – забатка момчето, без да пусне ръката на големия и обърна уплашеното си лице надире. То откопчи едната си ръка и посочи към идващите.

– Що има, Панко? – попита вече кротко дърварят и като натисна с все сила края на топоришката, отклещи най-сетне острието. Той прибра брадвата между нозете си и се обърна.

Конниците се заплетоха в клоните на сваленото дървета и напразно търсеха пътечка или някаква близна. Безусият, който махна с ръка на нямото, махна сега и към дърваря. Дърварят измърмори нещо на нос и като нарами топора тръгна бавно надолу. Погледът му святкаше зло и недоверчиво изпод надвесените като подмол вежди. Детето тръгна подире му като кученце, успокоено и любопитно.

Дърварят се спря на десетина крачки от конниците. Между тях и него лежеше един разклонен дебел бук. Той загледа дошлите, ала не каза нищо.

– Добра среста, Христос помага! – продума същият безус конник завалено на български.

– Вие гърци ли сте? – попита дърварят и сне брадвата от рамото. – Ако сте гърци, да си вървите тозчас. Какво търсите тъдява? – допълни той и в жълтите му зеници блесна лош огън.

– Сто, сто! – извика с глас гъркът.

– Няма сто, няма двеста. Да си вървите! Не ни трябват гърци. Гърци-вълци – продължи все повече грубо планинецът и поприхвана секирата. – Свърши се вече царството на гърците тука.

Сухото набръчкано лице на скопеца се нáду и почервеня.

Единият от спътниците му, възрастен и пълен, с малки хитри очи, които гледаха отдолу нагоре, се намеси и запита заповеднически:

– Де кефалията Момчил?

– Момчил не е кефалия, това да знаеш – завика върху му дърварят и дори пристъпи няколко крачки напред. – Момчил е цар на Мерона, той царува тука, чуваш ли? Хайде, махайте се по-скоро! И плюнката ви не щеме по земята ни. Хайде!

И той им скръцна със зъби, па като метна отново брадвата на рамо, накани се да си върви, ала се сблъска с другия дървар. Този имаше и по-хитър поглед и изглеждаше по-стар с посивялата си брада и дълги коси, които скриваха главата му като зад шубраци, омотани с паяжина.

– Стой, Черньо, какво си се развикал? – каза той тихо. – Не виждаш ли, че са купци и носят товари? Нека ги издоим малкичко, па да се пръждосат, отдето са дошли.

И веднага след това се обърна към гърците.

– Защо ви е потрябвал Момчил? Войводата сега се весели. Не му е до гърци и купци.

– Ти водис в Повисдос, Момцил пусне – издума този път скопецът, който видимо се зарадва на новия, по-примирителен планинец.

Дърварят се почеса по тила и смигна с едното око.

– Ще ви водя, ама ще дадете нещо. Ако войводата се разсърди, мене най-първо ще бият.

– Калò, калò. Нà, земи!

Скопецът бръкна в пазвата си и извади оттам една едра сребърна пара. Тя падна зад дървото до краката на дърварите.

Дърварят я взе и разгледа.

– Малко е. С брата си ще делим – каза той и смигна пак, сега с другото око. – Дай още една!

Другата пара полетя през повалення бук и пак така планинецът я взе и разгледа.

– Добре, ще ви водя – продума той, – а като стигнем долу, ще ми дадете още една пара. Иначе ще надумам хората, че сте дошли да убивате Момчила. Живи няма да излезете от Подвис. Я чуйте долу каква врява дига виното!

Врявата наистина беше голяма и гърците дадоха ухо, дори погледнаха нататък.

– Калò – сърдито отсече скопецът и кимна глава.

Дърварят втикна една перпера в ръката на Черня, който все тъй зло и навъсено гледаше чужденците, скри другата в пазвата си и като нарами брадвата, избиколи покрай дървото. По него затича и нямото.

Конниците излязоха на пътя, дето ги чакаше малкият керван, казаха нещо на стрелците и цялата върволица тръгна подир дърваря, който водеше за ръка Панко. Нямото момче се обръщаше от време на време и гледаше с любопитство и страх хората.

Пътят слизаше към дола и ту се губеше в гората, ту излизаше на голия скат. Колкото по-надолу, толкова по-ясно идваше врявата, дори различаваха се отделни гласове и тропот на нозе, сякаш се играеше хоро. Зад остър кривел досам пътя се показа вехта прихлупена къщурка с просторен трем, покрит с навес. Около къщурката, па и на самия път бе такова гъмжило от хора и коне, че яйце да хвърлеше човек, дето се казва, нямаше да падне на земята. Тия, които бяха на конете, стояха горе-долу вкупом, по трима в редица, а тъй като главите на конете гледаха към планината, личеше си, че това бе някаква чета, която отиваше някъде. Ала преди да поемат нагоре, конниците са рекли да обърнат по още една чаша, запили са се и приказвали – ден пролетен, голям и светъл, все ще стигнат, дето трябва! И наистина, от накривените над ухото калпаци със затъкната жълта иглика, от зачервените и развеселени лица и от високия говор, прекъсван от гърлест смях, се виждаше, че много вино се бе изпило и много още можеше да се изпие. Тия, които седяха на конете, вдигаха непрестанно големи чаши, па след като изпиеха виното, навеждаха се от седлото и се прегръщаха с пешаците и така се наклонявaха настрани, че подпръгите се опъваха до скъсване, а животните под тях неспокойно местеха краката си. Иззад конниците откъм трема идеше друг шум, като че се пееше игрива песен, нозе играеха и тупаха здраво по земята, ала от думите се чуваше само еднообразен припев, като „дака-дука, дамбара-думбара, ей-й!“ От по-близо се виждаше, че пешаците бяха планинци, овчари и свинари, все високи и тънки хора, облечени в кожуси и с кожени ногавици на краката. Конниците пък по пъстрите дрехи, по лъскавите копия и високите меки ботуши с едри шипове личаха от пръв поглед, че са момчиловци.

Когато дърварят и гърците се доближиха до кръч-

мата, на трема се появи Райко, заобиколен от цяла тълпа развеселени и шумливи момчиловци и планинци. Сам Райко, напълнял, с разкопчан вратник и килнат калпак чак на тила, изглеждаше съвсем пиян, макар и да вървеше изправен и с вирнатата глава. Лицето му беше весело и потно, а въсите висяха надолу, мокри от пиене. Той нещо махаше с ръце, като често-често вдигаше до устните си бъклица или кърчаг. От това, че Райко се появи на трема, или пък че хората се измориха да се провикват, врявата намаля и тропотът от играещите и песента започнаха да се чуват по-ясно. И гусла заскрибуца татък, и провиквания се чуха.

– Вълчане, думкай де! Думкай тамамбаса!

– По-често, по-дробно!

– Да не са ви нозете болярски бе, та ги пазите!

– Ха тъй, ха тъй?

– Дака-дука, дамбара-думбара, ей-й!

– Да е честито и доброчесто, братя, щото ни е събрало!

Райко обърна очи към играещите, които не се виждаха откъм страната на гърците, и както вървеше, започна леко да подскача, да върти глава наляво и надясно и да щрака с пръсти според игривия припев. Отзад някъде се показа и Саздан, сърбинът с тънките засукани въси, още по-пиян и от Райка. И той започна да подрипва, да ситни на място, па скоро и съвсем заигра, като се пляскаше по бедрата и викаше насърчително.

Дърварят, като не можа да си пробие път през навалицата, която заприщваше пътя, направи знак на гърците да чакат, па избиколи отдолу и влезе в кръчмата отзад.

Гърците, които гледаха с високомерни лица всичкото това гъмжило от весели и пияни хора, го видяха след малко, че се яви на трема до дебелия Райко. Дърварят дръпна Райка за ръкава и му прошушна нещо. Отпървен Райко, изглежда, не го чу, дори му изкряска сърдито и си продължи играта, ала най-сетне се заслуша, като изтриваше потта на челото си с ръкава. Изведнъж Райко вдигна поглед към гърците, каза нещо на околните, които също обърнаха очи към тях, па след това разбута пешаците и тръгна нататък с дърваря. Немият Панко вървеше след тях.

– Калимера, калимера! – завика Райко по гръцки отдалеч, като пореше с широките си гърди навалицата и махаше с ръце на хората да не шумят. Ала престанаха да викат и да бърборят само ония, които бяха отпред до самите гърци, а отзад все още тропаха нозе и се провикваха весели гласове. Саздан, който отначало се заклати след Райка, не удържа дълго и се мушна при играещите. И конници, и пешаци се размърдаха, повлякоха се с Райка и когато той стигна до скопеца и дружината му, гърците бяха вече оградени комай отвсъде от весели зачервени лица, които ги гледаха нито със злоба, нито с враждебност, а тъй някак подигравателно и любопитно. До Райка вървеше и дърварят с Панко. Плахите очи на нямото горяха от възбуда и когато от играещите идваха по-силни провиквания, и то викаше нещо сплетено и диво.

– Калимера, добре сте дошли! – повтори Райко и се спря.

Колкото и да бе пиян, очите му бързо и хитро огледаха скопеца и неговите другари, па оттам прескочиха на натоварените мулета. Той дори се повтренчи във вързопите, сякаш искаше да разбере що има в тях.

– Кои сте вие и кой ви праща? Кантакузин ли? – попита Райко и мигна някому с едното око.

Неколцина конници, както приказваха, подкараха незабелязано конете си нагоре и отделиха гостите от гората.

Скопецът се обърна към Райка и с любоугоден престорен глас каза на гръцки:

– Поздрав на великия воевода Момцил от порфирородния базилевс Йоан и от великия доместик Апокавк!

Той, а с него и останалите гърци се поклониха сдържано пред Райка.

Райко сякаш изтрезня. Той дори си отвори за малко устата от изненада.

– От Йоана и от Апокавка ли? – повтори той със заекване, обърнат към скопеца. – Добре ли разбрах, твоя милост?

Скопецът мълком кимна с глава.

– Виж ти големство, виж ти работа! – пробърбори възбудено Райко и бутна калпака си от тила чак над веждите. Ала той бърже се опомни, позасука паднапите си мокри възи и важно продума:

– Добре сте дошли у нас, честни гости!

– Момцил... ти не Момцил? – попита неочаквано скопецът, който гледаше вече другояче Райка.

– Ба, много хляб има да ям, доде стана Момчил – издума той и весело се засмя. – Не съм ни Момчил, ни Момцил, а Райко.

– Момцил, Момцил, ха-ха-ха! – разсмяха се наоколо момчиловци и овчари, а един глас изотзад подигравателно се провикна:

– Ей, византиецо! Я речи шейсет и шест шепи жито.

Ала гъркът се престори, че нищо не разбра, и пак се обърна към Райка. Лицето му си беше вече като порано високомерно и гордо.

– Води при Момцил, води, хайде! Няма време.

– Добре де, добре – отвърна Райко, като все гледаше към товарите.

Па се обърна назад и извика:

– Хей, Нисторе!

Други гласове подзеха Райковия зов, заобръщаха се глави, замърдаха нагоре-надолу хора и най-сетне на трема на кръчмата се появи Нистор със също такова запотено и зачервено лице.

– Нисторе, ти ще водиш дружината вместо мене – каза тихо Райко на хусарина, когато Нистор се приближи. – Аз пък ще заведа тия Апокавкови пратеници при Момчила. Чини ми се, ще искат помощ срещу Кантакузина.

– Поврага Кантакузин! – избъбра Нистор и се залюля на краката си.

Райко го хвана с едрата си шепа за рамото и още по-тихо зашепна:

– Тъй, тъй, Нисторе. Защо ни е вече Кантакузин? Каквото беше, беше. Па и голяма работа бе сякаш да ни даде Меропа. И без него щяхме да си я вземем. А тия виждаш ли? И по-далеко са, няма да ни се тикат под носа, и повече ще дадат. Затова ще ги заведа при Момчила, дано и той бъде на нашия ум! Хайде сега добър път! – извика той вече високо. – А като стигнете Бялата вода, дето ставувахме лани през лятото, чакайте ме! Ще ви настигна.

Нистор нищо не отвърна, само кимна с глава и извика към момчиловците:

– На конете!

За един миг не се видяха вече по пътя други освен конниците, които бързо се качваха на конете, редяха се по трима и поправяха колчаните със стрели, прикрепени на седлото. Нистор яхна тичешком един нисък набит кон с бяла звезда между очите и дълга доземи опашка.

– Хайде на добър път и добра стига на Бялата вода! – завика пак Райко на всички и замаха с ръце.

Конниците смушкаха конете си и препуснаха по

нагорнището. Подире им се повлече облак прах. Пътят остана чист. Овчарите и пешите момчиловци, които се черпеха с конниците или играеха на хоро, се прибраха в трема на кръчмата да допиват чашите си и да продължат веселието. Когато конниците се загубиха зад дърветата, и Райко яхна едрия си кон. И без да говори нещо, поведе гърците към селището.

Ала и тука, от двете страни на пътя, а често и на самия път, се тълпяха хора, които шумяха не помалко от ония в кръчмата. На едно място се бореха разголени до пояса мъжаги с лъснати от мас снаги всред кръг от зяпнали селяни и полупияни момчиловци, другаде свиреше гайда и се играеше някакво особено хоро на пети. Дългите косичници на жените се премятаха като черни змии при скачането, а разгърдените запъхтени момци се въртяха около тях като петли – кякаха, ставаха и се удряха с цели шепи. Насред пътя по-нататък двама момчиловци с щитове и ризници бяха кръстосали мечовете си и се бореха ожесточено. Само по веселите лица на ония, които гледаха, личеше, че единоборството беше игра.

Райко се развика да очистят пътя, ала ни борещите се, ни околните чуваха виковете му. Тогава един от хората, които вървяха с Райка, се промъкна зад борците и бързо преряза ремъците на червените им ногавици. Падналите дрехи оголиха космататите им задници и спънаха разгорещените единоборци. При общия смях те се дръпнаха настрани, за да мине Райко с гърците. Лицата на гостите, които отвисоко гледаха на цялото това весело безредие, се изопнаха при вида на една бесилка, под която се клатеха телата на двама хусари. Единият – едър, месест и страшно космат – гледаше с изцъклените си очи насам. Това бе Халахойда. Ала под краката на обесените се люлееше хоро, шумно и безгрижно, а в средата един момчиловец махаше и удряше два голи меча един о друг, като припяваше нещо в ритъма на играта.

– Сто, сто това? – попита скопецът, като дръпна Райка за ръкава.

– Що ли? – обърна Райко сурово лице. – Да се знае кой е добър, кой лош. На добрия – добрутро, на лошия – въже. Тъй съди Момчил. Па ако не ви се гледа, обърнете се насам. Ето Подвис, ей и кулата, дето отиваме!

С тия думи Райко пръв преведе коня си през нискатa порта на засеката.

Конете затропаха по каменната крива уличка, която леко се издигаше към крепостта. От двете страни се редяха дървени къщурки с надвесен втори кат. По пътя, па и по дворищата беше чисто и прибрано, цъфналите овошки веселяха окото и пълнеха въздуха с дъх на мед и пролет. И тука бе пълно с развеселени пийнали меропчани и момчиловци, които се притискаха до стените на къщите, за да пропуснат върволицата. Най-горе пътят изви стръмно по ската и спря до кулата, пред която се тълпеше също навалица. Райко скочи от коня си.

– Слизайте, драги гости – обърна се той към гърците, – дойдохме. Хей, Григоре, Никола! – завика после той, като гледаше към хората, които заприщваха входа. – Я разбутайте навалицата, за да минат гостите. Не са кои-какви, ами цариграждане. Па и конете им добре да прегледате, и с воящите им да се не закачате!

Макар Григор и Никола да разбутаха с едрите си снаги тълпата, хората все си стояха при вратата. Там бе непрекъсната върволица: едни влизаха, други излизаха. Неколцина момчиловци с копия вардеха от двете страни на входа, ала що вардеха и кого, не можеше да се разбере, защото самите те бъбреха и се смееха, па и драговолно се черпеха със селяните. Врявата и тука беше като навсякъде – шумна, весела и безгрижна.

– Отстранете се бе, хора, пуснете ни да минем – завика Райко, който водеше гостите. – Не ме ли познавате? Момчил ме вика.

– Ако Момчил те вика, пък ние искаме да го видим и сполай да му кажем в очи – обади се един червендалест дядо с калпак като обърнат котел, който се тикаше ведно с Райка. – Колко път съм бил чак от Смолени само заради него!

– Тъй, тъй, дядо, Момчил сполай – чуха се отляво и отдясно гласове. – Да е жив Момчил!

– Да е жив, да е жив, че ни е като бащица!

– Шест месеца ни е кефалия, за шест години добро стори.

– Хайде бе, братя, понапънете се, и ние сме хора, царя си, дето се казва, да видим, да му се отсрамим! – завикаха отдире и тълпата се раздвижи, понесе се като вълна и като тласна назад ония, които излизаха, докара Райка и гостите до самия вход на кулата. Тука вече на Райка бе по-лесно да пробие път. Първен той пусна гостите и слугите им с вързопите, а сам влезе последен, като заръча на стражите никого да не пущат вече вътре.

Горницата, в която Райко въведе гърците, бе широка и просторна, но с нисък таван, подпрян на дебели опушени греди. През двата тесни прозореца влизаше пролетното слънце и шумът на реката, която лижеше основите на подвиската крепост. Вътре имаше също много хора и Райко не можа да си пробие път между широките гърбове на селяните и момчиловците, които се натискаха досам вратата. Само че тия хора не шумяха, не бърбореха помежду си, а слушаха нещо със зяпнали уста и изпънати вратове. В дъното на стаята Райко видя Момчила, седнал наред с неколцина възстари меропчани, облечени в нови чисти дрехи. Пред всекиго на ниска трапеза имаше чаши и бъклица с вино. Селяните отпиваха виното и си триеха после устата и въсите със свити шепи. Момчил отпиваше също от своята чаша, но по-често с жажда и на големи глътки. Райко скоро забеляза, че и Момчил, и околните гледаха натам, де гледаха и момчиловците, и селяните, които бяха до вратата. Той се обърна и като се повдигаше на пръсти и надзърташе през раменете на предните, можа да забележи, че под прозорците в сянката седеше някакъв старец и говореше нещо тихо и разпевно. Доколкото можа да го зърне, старецът не изглеждаше от тъдешните хора. По говора и по държането си личеше, че бе странник и пришълец. В това време из горницата пролази сдържан смях и се чу гласът на Момчил:

– Сладко и медено приказваш, старче, тия богомилски басни, ала не ми се вярва така лесно да настъпи това царство на земята. Царете и болярите драговолно няма да си дадат царщината и болярщината. Па ти сам преди малко разправяше как Зерзевулът срещу Бога се разбунтувал, а Бог, дето е Господ и цар на небето, прокълнал него и ангелите му да станат черни, а седенето им занапред да бъде във вечната мъка.

– А че Господ Зерзевула и неговите спомощници във вечната мъка е хвърлил – започна старецът с такъв наистина сладък и меден глас, сякаш мед и масло имаше под езика си, – то е, задето сам Господ създал някога Дявола от своята сянка. Рекъл на сянката си господ: „Стани, друже!“ И сянката се изправила пред него като человек, ала то не било человек, а дявол. А като направил така Господ Зерзевула, оня поискал от Господа да си делят света наполовина. „Земята да е моя – каже Зерзевулът, – а небето нека е твое. Па да си поделим и человеците – ти вземи живите, а на мене дай мъртвите!“ Така и станало. Та Господ имало защо да се гневи на Зерзевула. Той го създал, дето се казва,

от нищо, от сянка; той земната твърд и мъртвите люде му дарил, а пък дяволът и на небото, и на живите искал да посегне. А що са ни нам царете и болярите и какво добро са ни сторили? Те са едно, а ние, добрите християни – друго.

– Виж го ти накъде изби, богомилът му с богомил, същи витиЯ! – изтръгна се удивено възклицание у някой от присъстващите, а останалите пак сдържано зашъпнаха, като поглеждаха към Момчила.

– Това добро – изрече Момчил, – а що има още да кажеш?

– Ето що, войводо – започна пак след малко старецът с по-височък глас, – както Бог някога Зерзевула хвърли във вечната мъка, дошло е време и царете, и болярите, слуги и съпричастници Сатанаилови, да бъдат хвърлени там долу в преизподнята.

– Дошло е време – повтори глухо Момчил и рязко се наклони към говорившия, – а отде пък знаеш това?"

– Зная – отвърна богомилът със сладкия си глас, – отде знаят птиците небесни, че е дошла пролетта, та идват в гнездата си! Не е в знанието, войводо, мъката, а в можението – добави той по-натъртено и се изви също към Момчила тъй, че върху лицето му падна слънчев лъч и го огря. Ала старецът бърже се отдръпна пак в сянката, сякаш се уплаши от виделината.

Райко, който едва можа да намери няколко столѝци, за да натъкми на тях гостите, разбра, че докле не спре богомилът, момчиловците и планинците не ще му сторят път, зърна сега по-добре стареца.

Той беше висок сух мъж със съвсем побеляла брада, бели коси и вѣси, които се сплитаха в едно като в гъста гора клоните. Старецът му напомни Обрад от Чуйпетльово, само че Обрад изглеждаше слаб като вейка, а богомилът, макар и мършав, беше жилест и корав. Па и лицето му беше кораво и сурово, като у някой стар през сито и през решето преминал човек. На това лице и на тая здрава снага никак не отиваше сладкият меден глас. Райко го доядя. „Преструва се, вещерът му неден, така си е, ала накъде бие с тия приказки?" – попита се той и жадно заслуша пак разговора.

– В знанието не е мъката, а в можението – повтори Момчил замислено, – може и да е така, старче, ала аз много-много не обичам да ми говорят с недоречки.

Тия последни думи войводата изрече натъртено, па изпи на един дъх виното и празната чаша сложи силно и бързо на масата.

– С можението ти мене ли нареждаш? – рязко попита Момчил със свити вежди.

– Умният не ще тъпан, а на глупавия и сто са малко – отсече старецът.

Момчил изведнъж стана от столѝцата си. Шиповете на ботушите му се заплетоха в пречките ѝ; той с яд я ритна и столѝцата се прекатури шумно на пода. Войводата устреми острия си поглед към богомила и някое време го гледа мълчаливо и изпитателно. В горницата всички затаиха дъх и всред тишината се чу жуженето на две пчели, които се въртяха в светлия слънчев сноп. Момчил се засмя кратко и кимна с глава.

– Я излез, старче, на слънце да се погрееш! Стига си се крил като кърт в тъмното – изрече той бавно и насмешливо.

Както бързо и ненадейно се изправи войводата, така ненадейно и бързо стана от ниското си столче и сладкодумният старец. Току скочи на нозете си не сброти бялата си брада и прегърбения стан.

– Де може от окото на ястреба да избегне мушицата? – чу се един младежки ясен и дързък глас, а от лицето на странника паднаха белите вѣси и бялата брада, а от плещите му се свлече дългият изръфан клашник.

Пред смаяните момчиловци и селяни се изправи висок мършав млад мъж с луничаво жълто лице, но с остри сиви очи, които сякаш бяха два гвоздея: забиха се във войводата и не излизаха от дупките си. Той се извърна към слънчевия сноп, изпъна прегърбения си стан и настани на бедрото къс, но широк меч, който се бе свлякъл отпред на корема му.

– Ето ме, Момчиле побратиме – каза той бавно, като натърти на последната дума. – Добър ти ден!

– Побратим? – глухо повтори войводата, като гледаше непознатия момък все тъй изпитателно. – Аз нямам побратими през плет и зад плет. Едного имах – той умря. Втория ей го, побратим Раденко, дето седи зад мене. Третият...

Момчил се спря, сви челото си, като че ли за да извика някакъв спомен отдалеко, па добави:

– Познах те. В Чуйпетльово преди пет години се видяхме. Богдан те казваха. Добре ти бе нашарен гърбът от дуксове и севасти, затова те опростих. Ами разбра ли ти сетне защо те нарекох побратим?

– Разбрах – кимна с глава богомилът. – Старите рани не се забравят.

– Де беше тия пет години и що чинеше? – попита Момчил и приседна на столицата, която Раденко изправи зад него.

– По божия свят ходих, людските мъки гледах.

– Ами защо пък с тая бяла брада? От кого се криеш? – продължи Момчил и все повече лицето му се отпускаше и ставаше приветливо и добро. – Че седни де, побратиме, пий една чаша. Виното си го бива.

Богомилът не мръдна от мястото си и махна с ръка.

– На бялата брада всеки добрутро казва. А за другото – сполай. Не ми е ни до сядане, ни до пиене. Първен трябва да чуеш отде ида и защо съм дошъл сега при тебе.

Момчил се усмихна с добра усмивка:

– Същият си вироглавец, не си се променил ни на косъм. Нека бъде твоето. Ала най-първо аз искам да те питам. Що има-няма в Чуйпетльово? Жив ли е Обрад? Ами нашият Станой, хусаринът, дето оженихме за момата на оня хитър селянин, как му бе името... не помня...

– Коложега – подхвана Богдан с друг, ленив глас, сякаш не му се приказваше. – В Чуйпетльово не съм ходил от година време, ала и там, докато бях, много неща станаха. Твоят Станой влезе под кожата на селяните и заедно с Коложега взеха не само на лов да ходят, ами и на грабеж по друмищата, па дори и по полските села. Нощем мъкнеха какво не. И добитък развъдиха, и кола си докараха. Маргида, Станоевата жена, задебеля, па и другите селяни си огладиха косъма. Ала Обрад не изтърпя всичко това. Изгуби се от селото една нощ, не се видя, не се чу вече и оттогава ни вест, ни кост от него. Де е, и аз сам не зная. Ето ти всичко.

Между момчиловците се разнесе шъпот.

– Вместо добро зло съм сторил на селото – продума Момчил и се навъси. – По-добре щеше да е тогава да обеся тоя Станой, а не да го женя – и махна с ръка. – Говори сега, побратиме Богдане, каквото има да говориш, па да продължим веселбата – каза Момчил и огледа хората в горницата вече с добър, светъл поглед. – Виждаш ли тия хора, дето са ме заобиколили? Дошли са да ме видят откъде не – и от Смолени, и от Триград, от планини и гори – една чаша да пият с мене. Ето и Раденко от Милопусти, сърбина, моя побратим, па и хусарите виждаш. Невям помниш някои от тях. Що мислиш, побратиме, щяха ли да дойдат едните от толкова далеко, щяха ли да ми са верни другите, да не бях вадил меча си за правда, а? Аз ти помня

думата – ще дойдеш при мене, кога чуеш, че за правда само съм изтеглил меч. Затуй ли дойде?

– Затуй. Затуй и за друго още – продума Богдан, без да си сваля острия поглед от очите на войводата.

– Говори, слушам те.

Богдан поклати глава.

– Не, побратиме, очи на очи нека останем, тогава ще отворя уста. Това, щото бе за пред всички, аз комай казах, а дето е за тебе, само ти трябва да чуеш.

– Щото е мое, то е на всички – натъртено рече Момчил и погледна сурово Богдана.

– Всичко ли, Момчиле? – попита тихо Богдан и се усмихна. – Я помисли малко!

Момчил бавно се издигна от мястото си, като гледаше Богдана, както преди, втренчено и изпитателно. Ала този път, колкото повече Богдановото лице се усмихваше, толкова по-замислено ставаше Момчиловото, сякаш то потъмня, хала някаква премина над него и остави там руини и пустош.

– Само две неща има, които са мои, две човешки души. Те под сърцето ми стоят. За тях ли говориш, Богдане? – хрипкаво запита той и се наклони към него.

Богдан само кимна с глава.

– Добре, тогава върви в оръжейницата! Аз ще дойда ей сега, нека само се простя с тия хора – каза бързо Момчил и показа полуобърнат на чуйпетльовеца една ниска вратичка.

Щом Богдан захлопна вратата зад себе си, Райко разбута момчиловците и селяните, които се трупаха пред него, и се отправи към Момчила. А Момчил в това време приказваше вече с неколцина меропчани, всички на крак, и чукаше с тях чашата си. Ала лицето му си стоеше все такова замислено и развълнувано. Хората се размърдаха, а заедно с това и устата им взеха да мелят. Лека-полека горницата започна да се изпразва.

На няколко пъти отвън напираха нови пришълци, отблъскваха назад излизащите и в бъркотията всред глъч и викове от двете страни хората дълго тъпчеха на едно място. Когато Райко достигна до Момчила, войводата се прощаваше с двама едри планинци, близнаци, види се, защото си приличаха като две капки вода. И двамата стояха пред Момчила изправени и триеха очите си със своите рунтави калпаци.

– Момчиле – каза Райко и го бутна по рамото.

Войводата бързо се обърна и го изгледа учудено.

– Що чиниш още тука, Райко? Аз те мислех вече в планината с четата. Пак ли?...

И той се навъси, но не довърши думата си.

– Стой, Момчиле, не се сърди – продума Райко, като разбра какво щеше да каже чичо му. – Че пих, пих, ала за друго се върнах. Гледай ония там хе, дето седят на столиците мирно и чинно, знаеш ли кои са и какви?

Райко се наведе и пошушна:

– Апокавкови пратеници са, от Цариград идат.

Момчил нищо не възрази, само обърна лицето си към гърците и ги загледа.

– Що искат от мене?

– И аз сам не зная. Ала какво ще искат, не се ли сещаш? Да се отметнеш от Кантакузина и на Андрониковото хлапе да помагаш. Мене да питат, хубаво ще е – додаде съвсем ниско Райко и страхливо погледна чичо си.

Момчиловото лице стоеше все такова затворено и тъмно. Нищо не можеше да се разбере: радва ли се на нещо, или му е мъка.

– Доведи ги! – кротко каза той и седна уморено на столицата.

– Добре, добре – забъбра оживено Райко, – ей сега. Па хубаво стана, че и хората си излязоха. Кой знае иначе щяха ли да си отворят уста тия ми надути гърци.

Райко изду присмехулно бузи и се запъти към тях.

– Седни, побратиме Раденко! – обърна се Момчил към сърбина, който стана от мястото си и се канеше да си върви, като видя, че горницата се изпразни. – Седни, па слушай! Може нещо да кажеш на сгода.

Раденко седна, без да продума нещо, а тримата гърци се приближиха до мястото, дето седеше Момчил. След тях идеха слугите им с няколко вързопа на ръце. Вързопите бяха поразгънати мъничко, та вътре се провиждаха сърмени и аксамитени дрехи, мечове с ковани сребърни дръжки, тигрови кожи и кърчази за пир. Скопецът пръв се поклони пред Момчила ни много ниско, ни съвсем леко. Момчил кимна с глава.

– Поклон на храбрия войвода Момчил от благочестивия император Йоана, от благочестивата и христолюбива императрица Ана и техния смирен слуга Апокавк – изрече скопецът тържествено на гръцки и при всяко име навеждаше пак глава дотолкова, доколкото значително бе лицето – при името на императора най-много, при последното най-леко.

Момчил се усмихна.

– Сполай за големството и за честта – отвърна той на български, като гледаше малката плешива глава на скопеца, прилична на костенурка; тя ту излизаше от коравите скъпи дрехи, които стояха на тялото му като черупка, ту се свиваше вътре във видровите кожи. Слънцето, което поприбра своя светъл сноп, златеше редките косми на голото му теме – скопецът бе снел своята висока пирамидална шапка.

– Що прави императорът? – продължи Момчил и все същата тънка усмивка разтегляше устните му. – Може ли вече да различава скиптъра от своите играчки?

Скопецът бързо прибра главата си, като че ли се канеха да го ударят по темето.

– Лъжеш се, храбри войводо – обади се вторият, дебелият, с малките хитри очи византиец, – не само скиптъра си здраво държи в ръце, ами и меча знае да върти като никой от неговите връстници. Кълна се, той ще надмине своя баща – прехрабрия и премъдър Андроник, трети поред, нека паметта му е вечна!

Гърците пак се поклониха и отмериха бавно кръстно знамение.

– Какъв вятър ви отвя насам към Меропа? – изведнъж запита Момчил, комуто, изглежда, омръзнаха поклоните и витиеватите думи на византийците. Той престана да се усмихва и неговото лице остана студено и сурово.

– Говорете защо е притрябвал Апокавку хусарският войвода и Кантакузинов кефалия Момчил!

Той облегна глава на лакътя си и като примижа очи, загледа не гърците, а онова синьо пролетно небе, което се виждаше през прозореца. Нему стана топло и хубаво от тая бездънна прозрачна синевина, която сякаш водеше далеко, накрай света, и от силното и здраво усещане на живота в себе си. Овладя го неодолима нега и за миг като уморено дете той потъна в упоителен унес. Колкото и кратко да бе това състояние, нему се стори, че върви през вековна гора, забучала под напора на вихъра, а на коня, напреки върху скута му, лежи Елена болярката. Нейната отпусната топла снага го мами към себе си, той я притиска до своите гърди и се навежда, за да я целуне. „Деспот" – отекна в същия миг един близък глас над него и Момчил се стресна.

– Кой каза това? – учудено запита той и огледа през пръстите си тъй, както бе залепена десницата му на челото, Раденка, който мълчаливо слушаше някого, Райка, чийто поглед беше устремен към вързопите и гърците. „Аз се унесох и сънувах – каза си той и се опомни съвсем, ала сладката тежест на Елениното тяло още почиваше на скута му. – Сякаш тя каза тая дума" – пак бърже премина мисъл през ума му.

– Че кой каза това, Момчиле – чу той удивения Райков глас. – Ей нà кой, негова милост! Императорът ти дава деспотство и покрайнината от Кумуцена до Морунец с градовете Перитор, Полистилон и Ксантия, ако му идеш на помощ срещу Кантакузин.

Момчил скочи на крака. Очите му горяха като звезди.

– Аз ще ида срещу оня, който първен на мене пречи. От Кумуцена ли до Морунец, или от Черно море до Синьо само мечът ми межда ще начертае. „А защо ми се стори, че Елена каза тая дума и защо нея видях сега насън?" – изплава в душата му предишното питане и не той, а сякаш друг някой зададе тоя въпрос. От това питане гордата решителност на думите му се пречупи.

– Като взема сам, което ми се пада, нека ми дарява императорът що ще – притури той по-ниско, макар и с предишния горд глас.

И пак тихо, крадешком, другият глас пропълзя до душата му: „Тя е болярка, а ти, ако искаш, ще станеш деспот."

Ала оня, предишният, гордият и непреклонен Момчил надви отново.

– Слушайте, гърци – изрече той бавно и отсечено, като гледаше скопеца и двамината му другари, – пет хиляди пешака и триста души конници чакат в меропските крепости моя зов, за да тръгнат. През море да ги поведа, на облаците да ги пратя – моите юнаци-соколи няма да ме посрамят. Само аз зная кога и срещу кого ще изтегля меча си. А що ми е мене до вас, че се карате и трепете с Кантакузина? Дето ми е воля и сгода, там ще ударя.

В пустата горница думите му паднаха тежки като излети от свинец, лицето му отново просия, очите заблестяха. Той удари с десницата си по масата и празната чаша подскочи и се катурна на пода.

– Това кажете на Апокавка, чувате ли? – додаде Момчил, като гледаше втренчено посланиците.

Гърците мълком се спогледаха.

– И това стига, храбри войводо – с нисък, умилкващ глас заговори скопецът. – Добре те разбрахме. Ако си събрал толкова конници и пешаци, не ще е то за помощ на Кантакузина. Който си е парил ръцете да бере коприва, на себе си гозба ще свари. Тъй, тъй разбрахме – довърши скопецът и лукаво подмигна.

– Ти само Кантакузину не помагай и това ще зарадва императора – добави с вкрадчив глас и дебелият византиец. – А помни и това, войводо – сниши глас византиецът и се озърна, – цар Йоан-Александър е сега в Сливен. Щом се вдигнем ние от юг да ударим на Димотик, той ще връхлети на Кантакузина откъм север. Между императора и царя всичко е уговорено.

Момчил само се подсмихна.

– И това дойде до ушите ми. Хубаво си уплетете кошницата цар Александър. Осем крепости сте му отстъпили, ама осемдесет войници ако ви изпрати, и на това сполай кажете. Що? Ти с него ли искаш да ме плашиш, византиецо? – издигна гласа си Момчил и усмивката му стана подигравателна и зла. – Побратиме Раденко – обърна се той към мълчаливия сърбин, – колко души минаха към Мерола от царската войска, дето седи от три дни под Перперак?

– Ще има до стотина, войводо побратиме – отвърна кратко Раденко, като се помръдна на столйцата, па после замлъкна и заслуша.

– Под Иперперакион в Мора? – запита скопецът и се спогледа пак с другите гърци.

По учудените им лица личеше, че тая вест ги изненада.

– Що ви боли за Перперак, византийци? – продума бавно Момчил. – Крепостта е Кантакузинова, не

ваша. Или не бе уговорено и Мора да вземе цар Александър, а?

Момчил се засмя и загледа все още удивените лица на пратениците.

– А влезли ли са царските войски в крепостта, храбри войводо? – попита дебелият византиец, като даваше вид, че не е разбрал подмятането на Момчила.

– Влезли! Влязъл е само челникът им, болярин Витомир, и сега опитва вината на кастрофилакта и се умилква около жена му.

На посланиците, изглежда, това хареса и лицата им се отпуснаха. Те отново се спогледаха, а скопецът отмери нов поклон.

– Време е вече да те оставим, войводо – каза той с предишния сладък глас. – Разбрахме и запомнихме едно: че не ще помагаш на Кантакузина срещу нас.

И той погледна Момчила в очите. Момчил не каза ни да, ни не, ала византиецът остана, види се, доволен.

– Ако ли пък ти нападнеш димотишкия бунтовник, прати пленените в Цариград и тозчас императорът ще ти изпроводи грамота за деспотството – продължи скопецът по-тихо и отново погледна втренчено войводата.

И пак Момчил нищо не отвърна, а на византиеца и това мълчание хареса.

– Ние дойдохме като купци в Меропа, като купци ще си отидем – додаде той. – Повели на твоите люде да не ни обиждат и пакостят из пътя.

Момчиловият поглед загоря.

– Видяхте ли оная бесилка, византийци – изрече той натъртено, – кога идехте в крепостта, и двамата обесени, дето се люлееха на въжето? Като си отивате, пак ги погледнете, па знайте: в Меропа няма ни тат, ни убиец. Вървете си спокойно! Прах няма да падне върху ви. А тая вечер сте ни гости – добави той, – ще нощувате в селището. Никой няма да узнае кои сте, що сте.

– Сполай ти, войводо – отвърнаха скопецът и другите гърци и като се поклониха пред войводата, тръгнаха да излизат един по един, последвани от Райка, комуто Момчил нещо пошъпна бързешком.

Войводата стана от мястото си и пристъпи няколко крачки. Кракът му се препъна в единия от вързопите, които бяха оставени пред сам него. Вързопът се разтвори и ведно със скъпите пъстроцветни плащове оттам се изсипа цяла кривача златици.

Момчил се спря и загледа златните пари, които стояха като пришити копчета по аксамитените плащове. Той се изправи бързо и се обърна към вратата, сякаш търсеше някого. Ала нищо не каза, никого не повика, усмихна се и махна с ръка.

– Купците си забравиха товарите – весело промърмори той. – Раденко побратиме – обърна се към сърбина, – прибери тия вързопи, па с Войхна поделете щото има вътре, между хората ви! Златиците раздайте в селището – на всяка къща по златица. Нека и селяните се нарадват на византийски дари! И за себе си вземете щото ви хареса. На мене само нищо не оставяйте. Стига ми обещаното деспотство.

Момчил пак се засмя весело, ритна вързопа с крак и бързо влезе през оная ниска и тясна вратичка, където се бе скрил преди малко неговият побратим чуйпетльовец.

4
БОГДАН

Със същия весел и шеговит смях на уста влезе Момчил в малката полутъмна оръжейница, отрупана от пода до тавана с какви не копия, сулици, къси и дълги мечове, люспести ризници, които приличаха на чучули, железни шлемове с подбрадници и наушници, наредени на полички като черепи на манастирска костница, и цяла грамада различни щитове, повечето ново и здраво, а пък старото – изчистено и лъснато като за продан.

– Честити ми деспотство, побратиме Богдане – завика Момчил, като се изправи на вратата и погледна към тясната стрелница, до която стоеше Богдан и гледаше навън. – Какво си се унесъл, що гледаш?

Богдан извърна лице към войводата.

– Я, я слушай песента! – рече той.

Момчил бавно се доближи до отвора. Млад звучен глас пееше навън весело и безгрижно:

Ум ми занесе, мила мале, коня изпуснах.
Сокол ми литна, мила мале, загар избяга –
дали по коня, мила мале, или по сокол,
дали по загар, мила мале, или по мома?

Гласът се спря, помълча малко, после приповтори последните думи и продължи нататък с по-друг напев:

По мома иди, мили сине, кон ще си купиш,
кон ще си купиш, мили сине, сокол ще хванеш.
Сокол ще хванеш, мили сине, загар ще найдеш
мома не можеш, мили сине, еднъж пусната...

– Песента лъже – извика Момчил възбудено.

Той взе да ходи из тясното свободно място надлъж и нашир и да бъбре откъслечни думи във все по-

голямо възбуждение. „Пияница с пияница" – повтори няколко пъти ядосано, па изведнъж се спря, вдигна един боздуган, който се бе изтърколил вън от купа, и го захвърли с такава сила върху шлемовете, че няколко от тях попадаха по пода.

– Още утре ще го изпратя в Търново, чуваш ли? – извика Момчил и погледна зло към Богдана.

– Кого и за какво? – тихо попита богомилът и се дръпна от стрелницата, та седна върху купа щитове.

– Оня пияница, Райко. За Елена.

– Ако Елена е оная болярка, дето си грабнал някога от болярския пир – заговори все тъй тихо и бавно Богдан, – тя не е вече в Търново, в Цепино е.

Момчил го загледа с изпулени очи.

– Не вярваш ли, побратиме – каза Богдан, – сам аз с очите си я видях. Седи все на горнището на кулата, седи там и гледа низ пътищата, по гората. Сякаш някого чака.

– Някого чака – повтори Момчил и се усмихна като дете. – А още?

– Още това. Като се смрачи, заповядва да запалят борина на кулата, а песяците пуска из гората със загарите. Пламъкът пращи и свети, а загарите лаят в леса. Други път...

– Други път – пак повтори унесено войводата.

– Цял ден се моли, не се вдигала права, говорят. Или ще се вземе, та в манастира над Цепино, който тя сама издигна в памет на баща си и на майка си и де сестра ти Ефросина е игуменка. Невям ще се калугери.

– Песента лъже и ти лъжеш, побратиме – извика Момчил високо и се изправи. – Отде знаеш ти Елена болярката и сестра ми Ефросина? Какъв си ти, що си? На старец се преправяш, богомилски басни сладко и мъдро разправяш и всичко знаеш – с някакъв яд в гласа рече войводата. – Побратим те нарекох в Чуйпетльо-

во, задето и мене някога беше нашарил един от твоите дуксове и севасти, ама моя сянка не съм те сторил.

Като каза тия думи, Момчил се запъти към вратичката и хвана халката.

– Стой, войводо! – викна Богдан и стана от щитовете. – Ако не хващаш вяра на думите ми, прати твоя Райко или друг някой хусарин в Цепино. Болярката е там, откак българска войска влезе в крепостта.

Момчил пусна халката и изгледа дълго мършавото луничаво лице на Богдана.

– Аз сам ще отида – тихо каза той и на устните му се появи пак предишната детска усмивка, – ако... не ме беше още страх...

Последните думи той ги изрече съвсем ниско, дори се ослуша към вратичката – няма ли там някое ухо!

– Страх – повтори Момчил и поклати глава, – страх от жена. От стрели и копия не го е страх Момчил, а от черните очи на една болярка се бои.

Той помълча замислено.

– Кога я полюбих, за какво ми стана тъй свидна и драга на сърцето, сам не зная! По-рано, като я грабнах, на баща ѝ исках да мъстя, а ето че сега и от гроба старият прахтор ме гони. Гонят ме и не ми дават мира Еленините очи, Еленината снага. Пет години време мина оттогава, а все е пред мене. Ала не, не само за снагата и за очите я полюбих – промени глас Момчил, – а че е горда и лична девойка. Тъй и побратим Събо ми каза на смъртния час...

Войводата прекъсна думите си и махна с ръка.

– Затуй, че е горда, нищо няма да стане – продължи той. – Баща ѝ аз пратих в гроба, това тя не ще забрави никога. Па и друго не ще забрави, побратиме, че тя е болярка, а пък аз... отрок, бащин ѝ отрок и хусарин. Нека се калугери! – отсече Момчил като с нож и лицето му стана пак зло, ядосано.

– Ами деспотството? Какво и що, не зная, ала деспотство каза да ти честитя. Тя е болярка, а ти, значи, ако искаш, деспот ще...

Момчил с бързи крачки се доближи до чуйпетльовеца и с разширени очи и зачервено лице завика върху му:

– Това аз в себе си помислих, в сърцето си скрих. А ти как влезе в душата ми, та го узна?

– Тебе биле делянка да ти дадат да пиеш, побратиме Момчиле – каза Богдан насмешливо, – та Елена да отделиш от сърцето си.

– И без делянка ще я забравя. Да се калугери, ако ще, или да се жени! – все тъй зло и сърдито продължи да вика Момчил.

Той пак заходи из стаята като хванат вълк в клетка. Два пъти се спира до стрелницата, навъсено поглеждаше навън, а после пак започваше своята разходка напред-назад. Най-после той рязко се спря пред богомила, който седеше мирно върху щитовете.

– Не се сърди, побратиме – каза той с виновна усмивка. – Сприхав съм станал. А може да е от това, че не ме сдържа вече сърцето от тая половин работа. Макар – той издигна веждите си, – ако питаш, добре ми е така и на мене, и на моите хора, па меропчани не знаят де да ме турнат. Кантакузинов кефалия уж, а волен съм като планински орел. Ала, зная, тая гръцка лисица дълго няма да ме гали. Щом си свърши работата с Апокавка, ще ми стегне поводите. Затуй аз ще го изпреваря: ще хапя, докле не са мене захапали.

– Хапи – тихо отсече Богдан и очите му внимателно и остро заследиха войводата, който пак направи няколко крачки из стаята, ала по-бавни, неспокойни.

Момчил тихо се засмя.

– Добре ми е, казвам, пък себе си лъжа! Не, не ми е добре, не ми стига това. Не само защото Кантакузин

няма дълго да ме търпи, а не ми се стои тука. Да размахна ще ми се меч в десница, кръстом да обшаря земята, дето съм се родил, та чак в морето да го потопя и да измия кървите по него. И тая кръв да не е на бедни и замъчени хора. Не тяхната, а заради тях да пролея кръв. Да живеят и те добре, мирно да орат земята и да пеят песни като ей тоя хусарин вън. Не цар, не базилевс да бъда, а...

– А защо не и цар – изпотихом го прекъсна Богдан и наведе очи към шлема, който се търкаляше в нозете му. – Имало е и други път цар такъв като тебе, от тия бедни и измъчени люде излязъл, сам знаеш, свинарят Ивайло.

Момчил го изгледа учудено.

– И друг някой ми каза същото – натъртено рече той. – Ала той бе болярин, а ти си селянин и богомил. Що щат тия думи в твои уста!

– Чрез моите уста, Момчиле побратиме, много уста говорят и цар ще би. Цар ще дойде – повтори Богдан със силен глас и лицето му стана светло и хубаво, – цар избавител и спасител като Христос. Ще дойде той с Бога, за да разруши царството Сатанаилово, а сегашните царе и боляри да хвърли във вечната мъка. Техният край е дошъл. Това пишат книгите.

– Ами ако той дойде без Бога, ще бъде ли цар, или няма да бъде, а? Пише ли във вашите книги за такъв цар, който ще повдигне бран срещу силните и злите, а с Бога е ни кум, ни сват – проговори бавно Момчил и се загледа с особен поглед в богомила.

– Който е против силните и злите, той е с Бога.

– Защо пък Бог ще помага томува, който сам си върши работата?

– Както светлината се бори с мрачината на разсъмване, а в огъня – димът с пламъка, – тъй бог и сатана си мерят силите открай време. Де Сатана слабее, Бог тържествува, защото доброто е победило злото. Ако ти със злото си се хванал на бран, Бог е с тебе. Искаш или не, той е с тебе, вътре в тебе – изрече убедено Богдан и през сивите му очи пролази някаква мъгла, която замрежи острия му поглед. И гласът му стана глух и старешки, сякаш той пак навлече бялата брада и гърбицата.

– Чудно – продума след кратко мълчание Момчил и погледна пак богомила, – като те слушам и гледам, иде ми на ум другият ми побратим, умрелият Събо! И той като тебе за Бога говореше, от Дявола се боеше и при някой си Григорий в Парория щеше да ходи да се калугери. Стой! Ходи ми на ум нещо, той сякаш същите думи каза, от Григория ги чул: „Бог с тебе, вътре в тебе." За това Григория невям си слушал, побратиме? Де е Чуйпетльово от Парория! Има няма ден-два ход.

Мъглата от очите на богомила изведнъж се махна и погледът му заблестя пак остро.

– Григорий Синаит! – усмихна се той ядовито. – Чувал ли съм за него, питаш? Чернокапец като всички други. Уж душата си спасява в Парория, ама като дойде време, и той ще почне да ни плаши със събор. Събор, побратиме, а знаеш ли що е то? Ще ни изловят, във вериги ще ни оковат, па пред царски съд ще ни изправят: „Вие какви сте, що сте?" „Добри християни." „А като сте добри християни, защо в Бога и в неговия син не вярвате?" „В Господа и в словото Божие, наричано още Исус, вярваме." „А в св. Троица?" „В нея не вярваме." „Тъй ли, богомерзки манихеи, лицемери и ехидни злотворни! Поклонете се на пресветата Троица и целунете честния кръст и ще бъдете спасени. А не целунете ли и не се ли поклоните, живи ще ви горим." Ето що е събор. Живи да ни горят заради св. Троица и онова дърво, което те, Сатанаиловите служители, честен кръст наричат.

Момчил се разсмя весело.

– А пък вие целунете кръста, какво ще ви стане от това? Ни лошо, ни добро. Дърво и сребро ще допрете до устните си, нищо повече.

– Не ще целунем позорището Христово, по-добре живи да изгорим – мрачно изрече Богдан и махна с ръка.

Момчил отново поклати глава.

– Чудно, побратиме Богдане! И вие, богомилите, вярвате, че Бог е вътре във вас, и този Григорий невям същото приказва, пък се мразите и враждувате. Значи, вие и те сте с Бога, Бога сте намерили, седи сега той във вас един и същ, пък аз? Аз съм, дето се казва, без Бога – натъртено издума Момчил, – а нито те, ни вие, богомилите, сте против мене. Как тъй?

– Побратиме Момчиле – заговори Богдан с тих глас, – ти право каза: уж Бог нас дели, а пък не сме противни един на друг. Обичам те повече от роден брат, а ти, личи си, имаш ме за нещо, щом ме назова свой побратим. А я иди кажи тия приказки за кръста на някой поп, на някой инок, на този, да кажем, Григорий Синаит. Ще те похули или за безумец ще те вземе, па не се знае дали няма да те обади и на царя. Те са с царя едно! Воля Божия, съд царев, говорят. А знаеш ли защо това е така, а? Знаеш ли защо за тях ще си безумец, а за нас брат... и повече от брат?

Богдан почака, почака, па като видя, че Момчил стои опрян на стената все тъй мълчалив и замислен, стана и той, доближи се до него и тихо до самите му уши заговори:

– Мислиш ли, побратиме войводо, че не зная що е станало при Бялата вода преди шест месеца, как са се клели в побратимство и българи, и сърби и що ти си им говорил? Слушай, аз ще ти повторя: „Богу ли искаш да се молиш, моли се, върху браздите коленичи, небото гледай, ни поп, ни протопоп ти трябват.“ Па и още нещо си им казал, спомняш ли си? Аз ще ти повторя и това, как на Христа и ти си щял да се поклониш, да зацареше правда и добро по земята, а сега не ти се искало, не ти се вярвало в Бога. Небото било високо, а Бог ни виждал, ни чувал що става долу.

Богдан изрече на един дъх всичко и спря да си отпочине.

– Тъй ли, побратиме? – запита той, когато Момчил го погледна.

Момчил кимна само с глава. Очите на богомила блеснаха.

– Като е тъй, ти не си без Бога. Днес не ти се вярва в него, а утре ще повярваш, утре, когато Сатанаил и слугите му бъдат низвергнати във вечната мъка и царството Божие дойде на земята, когато правда и мир зацарят по света и не бъде като сега – мирна земица, черен роб. Това царство очакваме ние, богомилите, ние го възвестяваме на християните. Твоят Бог е нашият и ти си брат на богомилите.

– И тъй да е, ала не съм богомил – отсече Момчил и набърчи челото си. – Аз съм Момчил, волен човек.

– Макар, а ние двоица по един път вървим. Що ще бъде, войводо, ако тръгнехме ръка за ръка! Момчиле войводо и побратиме – заговори Богдан с нов, тържествен глас, – питаш ме ти де съм бил, де съм ходил, та всичко знам, дори за сестра ти и за болярката Елена донесох вест. Нали ти казах: по Божия свят ходих, човешките мъки гледах. От лошо по-лошо видях. Шири се Сатанаиловото царство надлъж и нашир по земята, няма край. Знаеш ли що говорят отроците и парициите навсякъде: „Ако накриво, не смеем от Бога, ако направо – от Дявола.“ И тъй е станало, Момчиле, че и на Бога, и на Сатана се кланят, само добро да видят отнякъде. Като си отпуснат така душата пред мене, аз над ухото им шъпна: „Добро ще дойде, доброто е

пред прага ви, надявайте се!“ „Не вярваме яко.“ „Вярвайте и гответе се: сегашното царство е Сатанаилово, то ще падне и друго царство ще настъпи: божие царство – без боляри, без отроци...“

– Ти мои ли думи думаш, или свои – рязко го прекъсна Момчил.

– Последните са твои, вярно е, побратиме, тъй, както ги каза на юнаците при Бялата вода...

– За Бялата вода говориш – отново го прекъсна Момчил. – Да не си бил и ти там, та знаеш?

Богдан поклати глава и хитро се усмихна:

– Не, побратиме, не бях. Ала не мислиш ли, че между твоите хусари има и богомили, и бабуни от Долна земя? Откак ходих от неделя насам в Меропа, аз това само правих: питах и разпитвах. И много неща научих за тебе. Па и в Цепино говорят за тебе – обичат те и те почитат.

– Значи, ти не лъжеш, наистина си бил в Цепино? – попита войводата и все още недоверчиво изгледа чудния богомил.

– Бях и в Цепино, и в Карвунската област, в Бдин и в Средец ходих, де що има мъка и тегло. Ако не ти се вярва, прати Райка. Няма да ти се сърдя.

– Че какво пък узна за мене, за Елена, за Ефросина? – запита отново Момчил.

– Ами защо ми са ушите и медените уста, Момчиле? – отвърна богомилът и широко-широко се усмихна. – Православните се покланят на някой си Йоан Златоуст – а най-право Сметоуст е да се нарече, – пък ние всички сме си такива. Всичко ние знаем, Момчиле – тихо и доверително зашъпна Богдан, – сам цар Йоан-Александър не знае що става в царството и по света така изтънко. Ето, да кажем, за тебе. Що знае Йоан-Александър? Кажи-речи, нищо. Явил се в Родопа някой хусарин, избягал отрок, па станал деспот. Малко ли деспоти е имало в Родопа, ще му кажат великите боляри, в давно и скорошно време, я Иванку, я Слав. Гърците да му мислят. А пък то си е друго, само ние, богомилите, знаем що е Момчил и какво той иска. Дошло е време и...

– Не Райко ще пратя, ами аз сам ще ида – прекъсна го Момчил, който, изглежда, не слушаше богомила. – Ще ида в Цепино и ще отведа Елена, ако тя наистина ме помни. Това е вече решено.

Чуйпетльовецът спря приказките си и попита с друг глас:

– Кога побратиме? Днеска, утре?

– Първен ще свърша с Кантакузин. Ще повеля вече да се стягат моите хора.

– Добро, добро – поклати глава Богдан. – Ред по ред. На първо място Кантакузин. Много тъпче той бедните хора и на калугерите е отпуснал поводите. И агаряните, дето вика на помощ, де минат, на плен и пожар обръщат селищата. Па дò ще време и за Йоана-Александра...

– Ти пак цар ли искаш да ме правиш? – сурово попита Момчил.

– Цар на Божие царство, не на Сатанаилово, Момчиле, така е. Цар с Бога в сърцето.

– Пак с Бога.

– С Бога. Щом повярваш в него, ако царството му дойде на земята. Ето нà кой е и какъв е Момчил! – извика радостно богомилът.

Момчил наведе глава, помисли някое време, па вдигна очи.

– Нека бъде по твоему, побратиме Богдане. Нека да съм с Бога, ако Бог бъде такъв, какъвто аз си го мисля. Нека и цар стана, щом в царството ми няма да има боляри и отроци, та всички да добруват. Ето ти моята десница. Носи вест на богомилите. Момчил е с тях.

– И те ще са с Момчила – извика по-гръмко и радостно Богдан, па хвана десницата на войводата и здраво я разтресе. – И не мисли, побратиме, че богомилите знаят само да бъбрят молитви и да говорят за Бога.

Той потупа късия си меч на бедрото.

– Такъв меч крие всеки богомил и когато потрябва, силните и злите ще опитат острието му. Само ти бързай! – добави богомилът тихо. – Не е вече време за търпение. Ако Йоан-Александър свика събор, нови кърви ще потекат из българската земя.

– Което е в силите ми, това ще сторя – отвърна Момчил. – А когото гони Йоан-Александър, добре дошъл ще е в Меропа. Аз няма да ви карам кръст да целувате – усмихна се той. – А сега още едно, побратиме, за едно те моля: тръгни утре още за Цепино и тъй ще кажеш на Ефросина и на болярката, щом вече ги знаеш: Момчил ги мисли и скоро ще дойде. Друго не им казвай.

– Добре, Момчиле, и това ще стане – отвърна весело богомилът. – А сега пак да си стана „дядо Матейко“.

Чуйпетльовецът надяна лъжливото руно от овча вълна, намести белите вѐси, па наметна дългия клашник. Гърбицата се вирна нагоре. Той затропа с тояжката и с предишния старешки глас продума:

– Прощавай, войводо, сполай ти за хляба и за солта.

Момчил също весело се разсмя и добави:

– И на тебе, старче, сполай за мъдрите думи!

Когато Богдан излезе от оръжейната, Момчил се доближи до стрелницата и погледна навън. Момчиловецът, който беше пял песента, седеше сега мълчаливо на стража и гледаше към юг.

– Добромире! – викна му Момчил. – Кажи да свирят, за да се съберат хората.

Момчиловецът мълком прибра оръжието си и се скри в отсрещната кула.

Когато подир малко се разнесоха призивните звуци на рога, Момчил все още стоеше облакътен на стрелницата и гледаше замислено отпреде си. Ала той не виждаше и не чуваше нищо.

„Добре, всичко върви добре: де що има замъчени души, с мене са – думаше си Момчил и гърдите му високо се издуха от някакво ново радостно усещане. – Ще помета Кантакузин, па после... при Елена.“

2
ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА

– Царят ще излезе, щом пусне църква, отче, към „многая лета“ вървят – говореше един дребничък, нисичък болярин с голо теме, мокро от капки пот, които той постоянно изтриваше с дланите си. Неговият събеседник, поп с болнаво лице и овехтяло расо, само въздъхна и хвърли боязлив поглед към издигнатия притвор на малката манастирска църквица, където се тълпяха царски телохранители, болярски слуги и неколцина калугери.

– Защо ти е царят, отче? – запита ниският болярин с уморен и загрижен глас. – Ти май не си от Епикерниевия манастир?

– Не съм от тукашните братя, а от „Свети Георги“, дето е току над Сливен, на височината – отговори той със слаб глас и като си турна шепата на устата, сипкаво се закашля. – Чух, че царят, Бог да го пази и дълги дни да му дарува, дошъл да се черкува за св. Костадин и Елена в Епикерниевата обител – продължи попът след малко, като се успокои кашлицата, – та и аз...

Ала в това време до болярина се доближи червен охранен царски слуга и като отмери бърз поклон, заговори му свойски – боляринът се обърна и заслуша.

– От кое вино ще кажеш да сложим най-първен, протокелиоте? – говореше слугата през нос и гледаше царедвореца по потното му теме, защото бе комай половин ръст по-висок. – От тия, дето носим от Търново, или от тукашните?

По темето на болярина изскочиха няколко нови потни капки. Той се замисли.

– А хубави ли са тукашните? Пивки ли са?

Слугата подкриви уста:

– Де са нашенските, царевецките!

– Ти пък сложи тогава царевецките!

– Царевецките! – Хм... Добро, ама ето що, протокелиоте – додаде слугата и погледна с края на окото си недоверчиво и отгоре бедния болнав поп. – Като почнат да се вдигат наздравици и езиците се развържат, току виж, някой от тукашните боляри ще се похвали със сливенските вина, до небето ще ги разхвали, па царят отведнъж: „Не им помня вкуса." А че ще заговорят, ще заговорят и нарочно, знам това. Не токутъй болярин Добрил вчера ни прати два возилника червено ланско „за царя, за утре". А боляринът я ще иска прението да му уголеми царят, я нещо друго. Да турим първен царевецките, не ще май да е добро. Не бива. Ще се разсърди болярнът.

– Не бива, не бива – повтори бързо и болярнът, ала дълбоките бразди все стояха на челото му. – Ти най-добре питай по тая работа царевия чашник отца Силвестра. Той знае как ще е най-прилично и добро.

– Царевият чашник е в църква, де да го търся сега в навалицата? – намуси се слугата. – Па ако и от манастира изкарат вино, на кое да дадем тогава преднина: на царското ли, на болярското или на манастирското!

Болярнът махна с ръка отегчено.

– Върши щото знаеш, Стоиле. Па рекох ти вече я, питай виночерпеца!

Той въздъхна и си отри пак потта с ръкава. Червеният слуга се поклони колкото за очи и си тръгна, като мърмореше нещо.

– А ти, отче, почакай – обърна се и към попа, който стеснено мълчеше. – Кога излезе царят, ще му кажа, че чакаш. Как ти е името, твое преподобие?

– Поп Филип.

– Тъй, тъй, отче Филипе, почакай. А това що е, дето държиш под мишница? – попита любопитно протокелиотът, като забеляза нещо увито в червена кърпа под ръката на духовника.

– Подарък за царя от манастира, сборник поучителен – и още по-тихо и стеснено додаде, – аз съм го писал и красил с шарки и варак, а отвън със златни дъски пристегнал за слава Божия и царева потреба.

Болярнът зина да каже нещо похвално, ала клепалото заби честo и весело, от църковните двери започнаха да излизат боляри и калугери и последните слова на литургията прозвучаха като приветствие в чистия въздух на лятното предпладне.

Най-сетне на храмовия притвор се появи и сам цар Йоан Александър, гологлав, в позлатена ризница, като се подпираше на дълъг прав меч. По неговото пълно и румено лице грееше същото самоуверено доволство, а военните доспехи му вървяха все тъй добре, както и светлата багреница на Сарината сватба. Ала сякаш в тях той изглеждаше премного нагизден и накитен, та дългият му боен меч приличаше повече на детска играчка. Бялата му със сини жили ръка лежеше леко на дръжката като върху патерица, а предългите звездообразни шипове на червените ботуши дрънчаха при най-малкото раздвижване.

Като слезе от притвора, царят се обърна, прекръсти се набожно и наложи на главата си своя позлатен и украсен с безценни камъни шлем. Болярите, по-

вече от които бяха също облечени с ризници, се прекръстиха след него. Измежду тях излезе напред и застана надясно от Йоана-Александра царевият първенец Михаил-Асен. Той бе вече възмъжал и макар ризницата и шлемът да не стояха тъй добре върху неговото мършаво, но жилесто тяло, те изглеждаха по-бранни и по-потребни нему, отколкото на неговия баща. Той пошушна нещо на ухото на царя и Йоан-Александър се обърна приветливо към двама църковници, на които и болярите също сториха път. Единият, престарял и немощен старец, бе отец Никодим, игумен на Епикерниевския манастир; другият – Елениният брат Теодосий.

– Хвала на тебе, отче игумене, и на твоите калугери хвала – рече царят бавно, – отпяхте литургия, каквато подобава на това свято място и на царствените светци. Умилно ми бе и драго да гледам и слушам. Наистина добре и хубаво е нареден манастирът, отче – добави Йоан-Александър, след като игуменът се поклони ниско, без да каже нещо, но със зарадвано и благодарно лице, – пък и на лично и красиво място е построен. Я каква гледка към Стара планина и надолу, към полето!

И той се приближи до зида, който вървеше по самия ръб на хълма, където се издигаше обителта. Малка пенлива рекичка се извиваше в подножието на височинката между два скалисти голи бряга.

– Сякаш Царевец – обадиха се няколко боляри.

– Воистина, твърдина непристъпна може да стане манастирът, ако врази ни нападнат – с треперлив глас добави игуменът, като сочеше дебелите стени, по които тук-там имаше пробити бойници.

– Как блещи Тунджа! – извика Йоан-Александър, като примижаваше очи, устремени към полето, дето лъщеше водна ивица.

– Блещи като новите камъни на твоята корона, Александре – обади се Раксин, който и тука гледаше на хората и на полето със същия орлов и изпитателен поглед.

Йоан-Александър се усмихна доволно.

– С Божия помощ възвърнахме на царството родопските крепости, а най-вече славния и велик град Пловдив – изрече той, като си отвърна погледа. – И затуй поблагодарихме Богу за подкрепата му, както подобава.

Отведнъж по честитото му лице се мярна сянка.

– Какви вести от Кантакузин? – обърна се царят към болярите. – И що стана с Витомира в Перперак?

– От Витомира няма нищо ново, ала от страна на Апокавка са дошли нови пратеници. Те искат, царю, да изпратиш войски към Димотик, щом като си заел вече отстъпените крепости – по-тихо добави Раксин и погледна втренчено Александра.

– Кога дойдоха пратениците и де са?

– В града, в Сливен. Дойдоха снощи късно, по втори петли. Конете им бяха само пяна. Бързали са.

– Да почакат, нека почакат! Да си отпочинат и хората, и добитъкът им – отвърна бавно Йоан-Александър, а гледецът на очите му се сви и заблестя като стъклен. – Па докле стоят агарянци в Тракия, каква помощ иска Апокавк? Ние сме се уговорили да се бием с Кантакузин, а не с неговите съюзници безверници – допълни той високо и сухо се засмя.

– То се знае, царю, така е – обадиха се веднага няколко угодливи гласа. – Щом си отидат агарянците отвъд Великия брод, ние с готовност ще се бием. Клетва сме дали, евангелие сме целували, как ще!

Теодосий, който стоеше все до игумена, вдигна глава и погледна говорещите със зачуден поглед. Той беше се още повече издължил и посивялата прошарена

брада, която падаше надолу като клин, даваше още височина на неговия ръст. Ала на постническото му лице светеха големи очи, хубави и черни като у сестра му. Тия очи бяха все тъй тъжни и замислени. Той отвори уста, сякаш искаше да добави нещо, ала замълча, защото болярите се размърдаха.

Предишният нисичък болярин, протокелиотът, се кланяше пред царя и го канеше на трапезата.

Тя бе сложена под шарената сянка на старата манастирска лоза и край бълболивата вада, от която лъхаше прохлада и умиротворение. Слънцето весело проничаше измежду едрите ластари и зелените още гроздове и сияеше върху ръба на някоя сребърна тепсия, по издутите страни на кърчазите и обръщаше малките и кръгли пшеничени хлебчета на златни просури. Във вадата до чимширите се изстудяваха няколко шулета с вино, а от двете печени сърненца с варакосани рога излизаше гъделичкаща пара, която се смесваше с мириса на здравеца, утъпкан от немарливите слуги и готвачи. Царевото място се познаваше по златното блюдо и по златната чаша, широкоуста и разлата. Тъкмо зад неговата столица стоеше изправен един белолик монах, облечен само в подрасник от тъмносиньо скъпо сукно и говореше с предишния слуга Стоил. Този калугер бе царевият чашник отец Силвестър.

Царят вече се запъти към трапезата, когато неговото око се спря на оня болнав свещеник, с когото приказва протокелиотът. Отецът стоеше настрана и свенливо поглеждаше към болярина, дано се той сети някак си и обади на царя. Ала протокелиотът, улисан в грижите си и уморен от тичане насам-натам, не си спомняше вече за молбата му. Царят се обърна към попа и кимна благосклонно на неговия принизен поклон. Едва тогава и на болярина дойде на ум просбата на отца Филипа, наведе се към Йоана-Александра и му пошъпна няколко думи, като показваше увитата в червена кърпа книга. Царят пак кимна на свещеника и му каза ласкаво:

– Похвално е рвението на манастира към Бога и към царя, отче Филипе. Не ще забравя да възнаградя и тебе, и светата твоя обител за труда и изждивението – допълни Йоан-Александър, като пристъпи две-три крачки към свещеника, чието лице при всяка царева дума ставаше все по-червено и по-честито. – А какво е то? Песнивец или евангелие, или сборник някакъв с поучителни слова и статии, отче?

И протегна ръка към подаръка.

Поп Филип разгъна кърпата, измъкна оттам една немного дебела, но голяма книга, която той благоговейно поднесе на царя, коленичейки.

– Слава на Бога, който завършва всяко добро начинание, започнато в негово име, слава и на тебе, царю, защото и ти, подобно на Птоломея, обичаш не само меча, а и книгата – изрече с треперещ и слаб глас болнавият поп, като се мъчеше да задуши кашлицата, която го мъчеше. Ала недъгът го хвана отведнъж и бедният духовник едва не изтърва от безкръвните си пръсти тежката, стегната в позлатени дъски и отрупана с бисери и безценни камъни книга. Две услужливи ръце я поднесоха от отца Филипа до пред очите на царя. Около него, зад гърба му, на пръсти се натрупаха боляри и изпънаха угодливи лица към книгата и към Йоана-Александра, който леко с опитна ръка повдигна заглавната корица. Тежък пресукан пискюл се изтърси от първата страница. Царят прочете с бавен и ясен глас: „Всички божествени книги приличат на извори с чиста вода и всеки, който пристъпва с усърдие, напива се от живоносната влага, която води към вечен живот...“

– Добре уразумено и написано – продума царят и прелисти страниците, като се спираше и четеше с

половин глас заглавията, начертани с киновар. На едно място той се спря повечко и прочете високо: „Притчи за тялото на човека, за душата му и за възкресението от мъртвите."

– За възкресението от мъртвите – повтори замислено Йоан-Александър и си повдигна очите от редовете. – Кога ли ще стане то?

– На Второ пришествие според Писанието – намеси се убедено отец Филип, чиято кашлица най-после се успокои. – След като Господ Бог изпрати своите седемдесет знамения и поличби на хората, за да се освободят от земния грях.

– Прости ме, Господи, и ти, царю! – провикна се един пълен с отпуснато лице болярин, върху чието потно чело лежеше околчесто слънчево петно, та го караше да примижава. – Грях не грях, ала как иначе ще се премине тоя живот, ако не погъделичкахме плътта си, червото си, да речем, тако ми св. Ефросин готвач и свети Трифон зарезан.

И той силно смръкна парата, която идеше откъм трапезата.

Болярите се разсмяха – ония, които бяха до царя, сдържано, а по-далечните – весело и волно.

– Михаиле протостраторе – каза царят и погледна чревоугодния болярин укоризнено. – Света Филофтея, още пеленаче, не сучела мляко от майка си за Божия угода, а тебе дори не ти се чака да изстинат двете сърнета, с които отец Никодим ще ни гощава.

Царят промени укорния си поглед на благ и ласкав, като погледна игумена. Лицето на отца Никодима светна отново от царевото внимание.

– Не ме кори, царю – отвърна чревоугодният Михаил протостраторът, като си триеше червения потен врат с дълга ленена кърпица. – Човек съм аз грешен и порочен, право е, не като света Филофтея и другите Божии угодници, ала що пък от това? От грях до грях все има разница! Ще си похапнем, ще обърнем няколко чаши от пенливото манастирско, па за дълъг живот на царя и наздравица ще вдигнем.

– И за царицата, и за цялата царева челяд от Михаила до малкия Шишмана – подеха някои други боляри измежду скупчените зад царя.

– И за цялата царева челяд, тъй е – заговори пак пълният протостратор. – А кога потрябва заради царя и царството да си стегнем коремите, ще ги стегнем. Пръстите си като мечката ще изгризем по-скоро, а трохата ще пестим.

– Стига, Михаиле, стига – прекъсна го царят с усмешка, ала не сърдито. – Езикът ти се развърза, преди да го умокриш с вино, па като видиш дъното на чашата, не на български, ами на аламански и на сарацински ще захортуваш. Хайде, честни отци и светли боляри, хайде на трапезата! И ти, отче Филипе, бъди ни сътрапезник – обърна се той и към свенливия духовник. – Па като се свърши обедът, ние пак ще поговорим за окончанието на света и за дървото Елисеево, което четирите реки адови поят. Раксине! Двайсет златици ще наброиш на отеца за приношението му и пет за манастира ще изпроводиш още днеска! А книгата да ми се сложи на леглото до възглавието! – довърши Йоан-Александър и ведно с черните раса и пъстрите плащове се запъти към трапезата всред смях и глуми.

Щом царят седна на мястото си до златното блюдо, болярите и иноците се наредиха наоколо по знатност и години. Теодосий и отец игумен се намериха лице срещу лице с Йоана-Александра, до когото като сянка се натъкми и Раксин. Поп Филип идеше до протовестиария и неговото болнаво полуизплашено лице се отделяше от лицата на другите. Дебелият протостратор Михаил дали случайно, или нарочно се падна тък-

мо до едното сърне и щом като царят отчупи хляба си, а отец игумен благослови трапезата, неговият гърмлив провлечен глас започна да звучи над общия шум.

– Стоиле, анатемнико, не така, не така – викаше той на предишния морав от залисия и горещина царски слуга, който де с ръце, де с нож се мъчеше да разкъса сърнето. – Режи, а не коли! Да стане животното, че да те промуши с рогата си, де ти се е взела главата!

И той не само приказваше, ами сам запретна ръкави: тук порна опечената загоряла кожа, там разчупи плешката, а от неговото лице течеше пот на браздулици, която, преди да се попие от сърмената дреха, прескачаше трите му гуши, прилични на три църковни полукубета.

– Ха-ха-ха! – смееше се той и цял се друсаше на столицата си, като смучеше едно ребро, което съвсем се губеше между неговите къси и дебели, като с конец пристегнати пръсти. – Протокелиоте Драгане, слушай какво говори твоят Стоил. Уж очите на сърната, ако и убили сърнето, ставали на... що ставали, а, поразенико? – обърна се той към слугата.

– На самфир, на безценет камен – отвърна Стоил, все тъй свойски, с намръщено лице, без да гледа болярина. – Сама дева Мария го рекла някогаш, като видяла сърната да плаче.

– Всякакви чудеса са бивали по света в давно време, може и това да е станало – намеси се един тих, старичък болярин със сълзливи миши очи, като бавнобавно предъвкваше хапките си.

В това време от единия край на трапезата се повдигна шумен глъч и смях.

– Що, що става там, за какво се смеете, Славомире? – обърна се веднага натам и дебелият протостратор и забрави за Стоила и сапфирите.

– Що ли – извикаха няколко млади весели гласа, – войводата Йончо загуби на облог.

– Че за що се пък хванахте, Славомире?

– За що ли? – отвърна сега сам тоя Славомир, едва задържайки смеха си. – Войводата рече: „Двайсет златици и аз давам да ми напишат книга, дето за бран и юначество се говори." „Давай ги – рече Семир. – Ето ти същата тая книга, дето на царя поднесоха в дар. Чети тука!" А там пише така: „За злонравните жени, или сказание за някой човек, който три години водил бран с жена си Хризотриклина, докле я укроти." Ха-ха-ха! Не е ли то бран и юначество?

От младия болярин, та чак до дебелия протостратор смехът дълго време не спря, размесен с провиквания и закачки.

– Май не била Хризотриклина, а Величка воеводица – настави някой.

– Бъркай в пазвата, Йончо, бъркай!

– Отче Филипе, протегни му дискуса!

– Що, ще дам – надви врявата един остър глас и току до Михаила-Асеня, който седеше при младите боляри, а не до баща си и Раксина, скочи един мургав, комай черен, с остри въси, с ъгловато и сякаш неотесано лице болярин и като се наведе към отца Филипа, който, горкият, не знаеше вече де да гледа и кого да слуша, бързо му целуна ръка и тикна в нея няколко златици.

– Вземи, вземи, отче – повтори по-тихо черният болярин, когато отец Филип нещо стеснено му възрази. – За църквата, за манастира! Спомени в молитвите си Йонча и съпругата му Величка, добра или злонравна, нека Бог отсъди.

Неговото некрасиво, но мъжествено лице пламна и се зачерви.

– Не ми е до глуми, боляри – рече той по-високо, – не за светии и светици, а за царе и воини, за Симеона и Асеня ще ми се да пишат граматиците. Не сме иноци,

та молитви и обети да мълвим. Царство се със сила и юначество брани. Тъй е било при нашите деди, а...

– А тъй не е при Йоана-Александра, това ли искаш да кажеш, войводо? – прекъсна го Раксин с острия си глас и го стрелна ядовито с поглед.

– Какво, Цариград ли искаш? – насмешливо подхвърли той.

– И това е бивало някога. Българският стяг се е развявал край Златния рог не веднъж, не дваж – бавно и натъртено изрече този път не Йончо, а самият Михаил-Асен, като хвърли бегъл поглед към баща си и към по-старите боляри около него.

Щом изрече думите си царевият първенец, болярите зашушукаха, замърдаха и от полусловата, които се отпущаха, от бляскавите и недобри погледи на младите към старите видя се, че едните бяха с Йонча и Михаила-Асеня, а другите – със стария протовестиарий.

Сърнетата бяха вече преполовени и ръцете вдигаха все по-често чашите, които царските слуги бързаха да наливат непрестанно. Всички се обърнаха към царя. Ала той сякаш не чу нищо, а отмерено и бавно довършваше приказката си с Теодосия.

– Отче – казваше му Йоан-Александър, – аз разпратих вече из царството нарочити люде да следят богомилите и другите еретици и щом настъпи удобно време, ще повеля да ги съберат като плевели от нивите. Леко ще бъде на кефалиите и кастрофилактите да ги задържат в тъмница, докато свикам велик събор.

Теодосий, който слушаше безмълвно, поклати глава.

– В тъмница! – промълви той и някак горестно се усмихна. И по неговото бледо постническо лице, където всяка жилка, всяка гънка на челото тълмеше като писмен знак някаква скрита мисъл и престрадана грижа, пролази тъмен облак. Той поиска сякаш да каже нещо на царя, но Йоан-Александър държеше вече в десницата си своята чаша, а отец Силвестър, царевият чашник, наливаше в нея вино. Възчервеното руйно питие се лееше със звучно бълбукане в златния съд, който ръката царева вдигаше все по-високо, все по-горе. Царевото лице, огряно от слънчевите лъчи, беше доволно и честито; като че ли неговата ръка поддържаше потир с причастие, от който той, като първожрец, щеше да причасти своите властели и войводи за дълъг живот и честито царуване.

– Царят пие наздравица! – изрече с привична тържественост отец чашник, щом виното напълни съсъда, дори няколко капки прокапаха по белия месал на трапезата.

– Светли боляри и честни отци – започна бавно и натъртено цар Йоан-Александър, като се облегна на ръчката на столицата си и обходи с живия си поглед трапезата, а чашата сложи до себе си, без да я изпуща от ръка, – много вече наздравици сме пили, откак Бог ме въздигна на българския престол, а на главата ми постави Асеновата корона. Дали с чест и с мъдрост съм я носил, Бог само ще отсъди – и царят още повече натърти на последните думи, и неговият поглед се повтренчи в неколцина боляри около Михаила-Асеня.

Той тръсна главата си и продължи гръмко:

– Ние сме живи и здрави, царството крепне и расте, а всички наши съседи са наши приятели или драги роднини. Неда и син ѝ не се чуват вече, Белаур умря, а Шишмановият алагатор Белослав, дето ме плашеше с Иванка Басараба, кой знае де пиянства из Угърско и чака да се представя пред небесния владика, за да се върне в Търново.

– Ба, много вино има още да пие, да му мисли угърският крал – обади се любоугодно един нисък пъпчест

болярин до Раксина. Той дори държеше ухото си с ръка, за да слуша по-добре.

Другите боляри одобрително зашъпнаха.

– Умря и Панчо, бог да го прости, а що станаха неговите прокоби? Дойде ли оная хала от юг, за която бръвеше старата му уста – започна пак царят и колкото повече се увличаше, толкова по-широко, по-честито и доволно ставаше неговото лице. – С някакви агарянци искаше да ме плаши – с усмешка в гласа викна той и очите му се свиха високомерно, – кои са тия агарянци, де са? Апокавк ги вика срещу Кантакузина, Кантакузин – срещу Апокавка, а нам що от туй? Гори византийска земя и враже благо грабят поганците. А дойдат ли до нас, ще им покажем кой кум и кой сват. Виждали са нашите прадеди и печенеги, и угри, и татари, а даде Бог, ето жива е България и досега, здраво е царството.

– И здраво ще бъде во веки веков, ще пребъдва под Божието око и царевата десница! – потвърди и Раксин.

– Да е жива България, да добрува царството! – завикаха вече от вси страни на трапезата болярите, възбудени и зачервени, и посегнаха към своите чаши.

Царят ги погледна благосклонно и добави:

– Трошат си главите гърците, боляри, а нам десницата се пълни. Любезни чеда на царството ми – извика Йоан-Александър и грабна, та високо издигна златната си чаша, – една гръцка поговорка тъй казва: ако си жъден – хляб искай, ако си гладен – вода. А то знаете ли що значи на български?

Той се изсмя доволно и пак тръсна главата си, та неговата подрязана до врата прошарена коса замърда като руно.

– То значи – рече тихо Йоан-Александър, като се приведе, а неговите очи студено и хитро блеснаха под дебелите рошави вежди – да не чува ухото, що обеща-

ва езикът. Да е жива България и нейните осем нови крепости! – извика ненадейно царят, па допря чашата си до устните и я изпразни на един дъх.

Болярите, изненадани от неочакваната царева наздравица, недружно и разбъркано завикаха подире му и задигаха чашите си.

– Да ни е честит Пловдив! – извика пръв дебелият протостратор Михаил, който все си стоеше със запретнати ръкави. – И Станимака, и винцето ѝ!

– А мене ми е по сърце, братя боляри, Цепино. Ех, че лов има тъдява!

– Ами Перперак? – обади се със същата угодлива усмивка боляринът до Раксина. Царят се обърна към него.

– Чакай, Светославе – рече той недоволно. – Говори за „Св. Юстина", за Козник, за Кричим; за Перперак – дръпти. Докле не си убил мечката, не хвали кожата ѝ.

– Царю – скокна от своето място предишният черен и некрасив войвода Йончо, комуто болярите подметнаха глумата за злонравната жена, – царю – повтори той по-гръмко, – позволи и на мен да пия наздравица след твоята. Наливай, отрок! – викна войводата на слугата, който стоеше зад него прав с шуле вино.

Цар Йоан-Александър го изгледа изпод вежди, па кимна с глава. Ала изглежда, че младите боляри наоколо се боеха от неговата наздравица, та дръпнаха плаща му, а и сам Михаил-Асен го загледа някак тревожно.

– Наздравица пия и аз, царю и боляри – извика Йончо гръмливо и вдигна чашата си, от която все капеше вино, – за царството и за осемте нови крепости! Да ни са честити, и аз тъй казвам!

– Добро, добро – заклатиха глави болярите, само царят едничък и Раксин стояха неподвижно, сякаш и двамата чакаха нещо друго от черния войвода. И наи-

стина, другото дойде веднага. Войводата премести чашата в лявата си ръка, а с дясната измъкна своя меч от ножницата. Той така бързо издигна оръжието си нагоре, че острието пререза няколко лозови ластари, които попадаха върху трапезата.

– Пия наздравица, царю и боляри, още за това хе – и Йончо разклати правия и бляскав меч, – за българския бранен меч пия!

И като изрече тия думи, войводата поднесе чашата до устните си, ала не допи виното до края. Той свали меча си и изля върху него останалото питие, като държеше оръжието над тепсията с изядените вече сърнета. Гъстото червено вино се полепи току-там по желязото като кървава ръжда.

– Наздравица! – изрева пак той и очите му дръзко загледаха царя и Раксина.

Като един човек наскачаха от местата си всички по-млади боляри, изпиха на един дъх чашите с гръмки викове, а неколцина от тях, по-буйни, изтеглиха също мечовете и ги издигнаха нагоре. Лицата бяха зачервени, очите им горяха от бранна възбуда. Михаил-Асен, около когото най-вече стърчаха мечове, остави своя в ножницата, ала стана и пред всички прегърна войводата и го целуна в уста.

Болярите сякаш съвсем обезумяха от тая братска целувка на царския първенец.

– Води ни, царю, в бран да начервим и ние мечовете си!

– Стига е стоял ножът в ножницата!

– Не е сладка земя, без кръв спечелена!

– Александре, спомни си Асеня!

– Я гледай Душана! Що земя и гръцка, и българска заграби!

Между зачервените и развилнели боляри мирно и неподвижно седяха само трима църковници: игуменът отец Никодим, Теодосий и поп Филип. Ала докато по лицата на първите двама не личеше ни страх, ни тревога, сякаш до тях и не стигаше бранният звън на оръжията, отец Филип прежълтя още повече и уплашено се свиваше върху своята столйца до дебелия протостратор Михаил, който не преставаше да яде и да пие, па с пълни уста и да вика не по-малко от другите. Найсетне духовникът не удържа. Огледа се към царя, дали не ще го зърне, прекръсти се бързешката под презръчника, па се изгуби между крякащите боляри и зяпнали слуги.

Цар Йоан-Александър сякаш отначало се разсърди: сивите му очи станаха още по-студени, а десницата си, свита на пестница, той допря до гърди. Ала скоро предишната лукава и хитра усмивка пробягна по устните му.

– Ех, млада кръв! – изрече той изтежко. – Протокелиоте! – обърна се царят към нисичкия болярин с потното теме. – Има ли от царевецкото вино, от новото? Налей на болярите от него! На млада кръв младо вино прилича.

– Има, царю, как да няма – обади се протоколистът. – Ей сега, сегичка! Стоиле, Йоне, Бойчо!

И слугите се разшетаха за царевецкото, а и сам протокелиотът Драган тичаше нагоре-надолу, макар слугите сами да си знаеха работата. Щом виното се заточи от гърлата на шулетата в устата на чашите и всички погледи се обърнаха към царевото място, Йоан-Александър вдигна златната си чаша.

– Наздравица и аз пия за българския меч – изрече той гордо, – само че меча си не ще полея. Цар съм аз, боляри, и царевият нож е в ножницата, гледайте добре – продължи Йоан-Александър все по-натъртено, а погледът му под свъсените вежди стреляше подред младите боляри.

Той удари дръжката на меча си с длан.

– Ала макар и в ножницата, мечът ми плаши вразите на царството. Не само ги плаши, а ето на, пак мечът ни даде тия осем крепости. А какво, боляри, падна ли един царски войник заради тях? Проля ли се капка българска кръв?

Йоан-Александър се поспря малко и пак разходи погледа между младите боляри.

– Не била сладка земя, без кръв спечелена? – започна той сега с крива усмивка и остро, и сурово зазвуча неговият глас. – Кой казва това? Кому не е сладка, я да видим? На тебе ли, Тихоте, или на тебе, Павлине? Чети, чети, протовестиаре, чети каквото знаеш – рязко се извърна царят към Раксина и някак зло се разсмя.

Раксин полека извади от пазвата си един навит свитък и бавно взе да го развива. От него висна златен печат, прокаран през златна връв.

– Йоан-Александър во Христа Бога благоверен цар и самодържец на вси българи и гърци дарува светлите боляри и воеводи Павлина, Светослава, Власия, Йонча, Добрила, Семира, Йоана и Тихота с пронии в Пловдивската хора̀ и с всичко, що припада към тия пронии, като париците, живущи на тия земи, и броднината, и мостнината, и ловнината, и диаватото, и всички прочии правдини, за да се слави и поменува щедрата десница на превисокия наш цар, богоизбрания и боговенчан Йоан-Александър – изчете бавно старият Раксин, а щом изричаше някое име, поглеждаше към болярина или войводата. – Всекиму царевият хартофилакс в Търново ще даде грамота с червен царев подпис подписана и с царевия печат скрепена – допълни по-сетне протовестиарият, поклони се Александру и му предаде свитъка.

Царят нави бавно свитъка и обърна очи към своя

син. Той го гледа някое време, без да мига, тъй че по младежкото бяло лице на Михаила пробиха червени петна.

– А на тебе, Михаиле – провлече гласа си Йоан-Александър, – дарявам съуправителство в царството, както са вършили вси български самодръжци със своите първородни чеда. – Да живее Михаил-Асен цар! – извика ненадейно Йоан-Александър гръмко и издигна чашата си.

Ако и учудени от тия цареви милости, всички боляри и войводи побързаха да изпият чашите си, като викаха дружно и гръмогласно:

– Да живее Михаил-Асен цар!

– Да живее цар Йоан-Александър!

Пръв се надигна от мястото си Михаил-Асен и полека се доближи до баща си. Лицето му менеше цвета си от бяло на румено, сякаш и в душата му се бореха две мисли. Ала той нищо не продума, наведе се и целуна бащината десница. А Йоан-Александър го притегли до себе си и целуна по челото. Царевият първенец застана след това прав до столицата на царя. Един по един се вдигаха и другите боляри и войводи, чиито имена спомена Раксин, бърже гуждаха мечовете си в ножниците и идваха да целуват царевата десница. Те някак гузно гледаха Йоана-Александра или съвсем го и не поглеждаха. Последен дойде Йончо. Вместо да се наведе, той вдигна главата си.

– Царю – изрече той тихо, но твърдо, – сполай ти за честта и за царския дар. Ала не се гневи и не ме помни със зло. Аз пак държа на своето. Царю Александре – извиси гласа си войводата, докато царевото лице все повече се зачервяваше, а болярите наскачаха от столиците, наостриха уши, – извади меча си и застани начело на войската, дето седи долу при Сливен, и я поведи...

– Йончо, ти изуми ли се, що? – учудено възкликна

дебелият протостратор Михаил и дори разпери ръце. – Ти на царя ли ум ще даваш?

Царят махна с ръка.

– Стой, Михаиле, не прекъсвай милостта му. Е, а срещу кого да извадя меч, кого да ударя? – обърна се пак към войводата той с изопнато лице.

Йончо се усмихна тъжно:

– В гръцка Тракия скоро не ще остане нищо за грабеж и агарянците много не ги е грижа чия е земята, стига да има плячка за грабене и роби за робене. Гори ли съседската нива, и нашата ще пламне. Ако ли съседската не гасим, нашата да завардиме.

– Царевите граничари си знаят работата и царят ден и нощ мисли за царството, Йончо – рече сопнато Раксин. – Стига си давал ум на царя.

Цар Йоан-Александър поклати глава, облегна се на меча си и се изправи.

– Отче Никодиме, сполай ти за трапезата, за хляба и солта – издума той изтежко и се поклони пред духовника. – И в Царевец не съм ял тъй сладко. А щото ти трябва за светата обител, не се свени – царевото ухо слуша и надалеко. А с тебе, Теодосие, ние едва разменихме дума – обърна се той благо към Теодосия, който се изправи, щом стана от трапезата отец игумен, като смирено се прекръсти, макар и да не бе хапнал хапка от печеното, а само от виното бе отпил два пръста и хляба бе разчупил. – Утре, други ден ще се завърна в Търново и ти ще си ми спътник и драг гостенин. В колесницата ми мястото ти е запазено. Много има да говорим за събора и за мръсната богомилска ерес. Па и патриархът, чувах, не бил съвсем съгласен с тебе за туй-онуй – довърши царят и пак го изгледа засмяно. – Не ще бъде зле да се видиш с него.

– Разреши ми, царю, да се върна в Парорийската обител тозчас – изрече неочаквано сякаш и за самия себе Теодосий.

Царят учудено го погледна:

– Тозчас ли, Теодосие?

– От обителта дойдоха тая сутрин избягали иноци, агарянци нападнали отново братята – с развълнуван глас изрече думите си Теодосий. – А като зная, че преподобният и братята са в напаст, не ми дава сърцето мира да съм далеко, прости ми, царю!

И по неговото загрижено лице личеше, че тая мисъл му тежеше.

Ала царят се намръщи.

– Пак агарянци – издума той недоволно. – И ти ли, Теодосие, като Йонча ще ме плашиш с тия обесници?

– Войводата каза самата истина, царю – подзе тихо Теодосий. – Тракия е пламнала от четири страни от тия безверници. Кантакузин ли ги вика, Ана ли с пари и дарове ги котка, те си знаят своето. Християни сами дават своите братя в ръцете им, дотам е дошло вече – издума със задавен глас парорийският инок. – А пък как до нас чак се довлякоха, сам не зная – продължи той след малко. – Може и на лов да са дошли в Парория. Както и да е, на, преди месец, по Петдесетница, нападнаха за първи път светата обител. Да не беше ни пратил вест скопелският кефалия навреме, всичко живо щеше да изгине. Хвала и на тебе, царю, твоята кула спаси и хора, и добитък.

И Теодосий се поклони пред него почтително.

Ала царят сякаш не видя поклона, а стоеше тъй, изправен до столицата си под манастирската лоза, и гледаше само в една точка.

– Витомир! Витомир! – извика той ни учудено, ни уплашено и протегна ръката си към двора.

Всички се обърнаха. Наистина, в манастирския двор тъкмо бе влязъл един опрашен конник болярин с ризница и шлем. Дали царевият глас долетя до него, или пък притърчалите слуги и калугери му посочиха ца-

ря, конникът изведнъж спря коня и слезе от седлото. И се запъти бързо покрай чимширите към трапезата.

– Боже Господи. Витомир е, наистина – завикаха и боляри, и войводи, а по-младите го пресрещнаха и взеха да го разпитват вървешком. Ала Витомир ги отстрани от пътя и се отправи мълчаливо към Йоана-Александра. Лицето му бе потъмняло и измъчено. Дрехите му, и те говореха само за дълъг път и за напасти: де висяха на парцали, та отдолу се белееше кожата му, де бяха пропити с черна кръв, смесена с прах и пръст.

Той падна на колене пред царя и си удари челото оземи.

– Царство ти – издума той глухо. – Перперак е загубен.

Йоан-Александър се отдръпна назад и загледа мълчаливо болярина, който все не си вдигаше челото от праха. Лицето му се наду като на зряла малина.

– Де ти е войската? – попита той сипкаво. – Стани, болярино! Виновен ли си, или не, ще видим сетне.

Витомир се изправи бавно.

– Долу е, в Сливен – промърмори болярина и боязливо погледна сърдитото царево лице, – само... само малцина останаха. Кои изби Кантакузин, кои се издавиха в Марица, кога я минахме в брод. Най-много щета понесохме от агарянците...

– Агарянци! – прекъсна го царят и както се опираше с левицата си на трапезата, вдигна я, свита в пестница, и с все сила я стовари на масата. Блюдата и кърчазите подскочиха и зазвънтяха.

– Да, царю – рече Витомир и уморена усмивка се мярна по изсъхналите му попукани устни, – да не бяха тия проклети безверници, лесно щяхме да се отървем от Кантакузина с неговите насила събрани стратиоти.

– Агарянци, пак агарянци! – повтори още веднъж Йоан-Александър и неговата глава клюмна за миг надолу.

Но скоро той се изправи.

– Йончо – рече бавно царят, като потърси с очи черния войвода, – на зъл час ли продума това име, та днес само него слушам? Отброй двеста сърцати момци и се приготви за път.

– Що царю, на път, на бран ли? – чу се радостният глас на войводата.

– На път за Перперак, мир да сключиш с Кантакузин – отсече сурово царят.

– Царю!

Йоан-Александър отново удари с пестник о трапезата.

– Чувай, Йончо, тръгвай, докле ти стои здрава дебелата куманска глава на плещите!

И сам той тръгна, последван от болярите и иноците, които ниско и развълнувано си шепнеха един на друг.

6
НЕДРЕМЕЩО ОКО

Също както преди шест години, Теодосий бързаше към Парорийския манастир със страх и трепет в душата. „Ако не хусари, сега пък агарянци" – мислеше си той скръбно и колкото повече наближаваше мястото на своето подвижничество, толкова по-живо се мяркаха пред очите му една от друга по-лоши картини: ту манастирът изгорял и от белите иночески килийки стърчат само обгорели греди, ту преподобният и братята отвлечени в неволя или убити край пепелището. Страх за себе си Теодосий не сещаше, нему и на ум не идваше, че агарянците можеха и него да срещнат, да замъчат и убият. Само от едно се боеше: да не

му попречат и да го отвърнат от пътя. И ето защо, щом излезе на познатия оня рид, откъдето някога Лука, послушникът у Амирали, му показа манастирската долина, той се отби от правия път край реката и удари през леса по една козя пътечка, която кривеше между старите буки.

Вървя той така около три-четири поприща, а лесът ставаше все по-гъст, по-див, когато до ушите му достигна някакъв неопределен шум. Теодосий се поспря, ослуша се, стори му се, че чу и човешки стъпки. „Инок върви през гората, не са агарянци" – рече си Теодосий и тръгна пак по пътечката, ала все се оглеждаше и ослушваше на всяка крачка.

Наистина, не след дълго черната сянка на един инок прекоси пътеката. Човекът вървеше бавно, прегърбен под тежестта на голям наръч пръти и вършини, чиито сухи вършари се тътреха по земята. „Кой ли ще е този инок? – питаше се Теодосий. – Силен и як трябва да е, я каква камара влачи подире си!"

И той взе да преравя в паметта си образите на по-младите и яки калугери от Григориевата обител. Изведнъж извика от една нова мисъл и забърза подир непознатия. „Ами ако преподобният и братята са избягали в леса и сега живеят като диви зверове в хралупи!" Теодосий комай затича по надолнището. От шума на тътрените вършини, изглежда, инокът и не чу стъпките му. Най-после Теодосий го настигна. Наведе се и подръпна товара му. В същия миг, преди още инокът да се обърне, Теодосий позна по гърба и по вървежа Доброромана.

Стана нещо неочаквано. Добророман хвърли от гърба си вършините и изкрещя не толкова уплашено, колкото с омерзение и погнуса в гласа. „Доброромане брате – завика Теодосий към него, – що ти стана? Аз съм, аз, Теодосий, не ме ли виждаш?" Инокът наистина се обърна и престана да крещи, ала Теодосий още повече се нажали, уплаши се дори, като видя лицето на добрия монах. Той гледаше с безумни очи, а по бузите му, които трепереха като у болно дете, течеха едри-едри сълзи. Сам Теодосий усети, че очите му се наливат с влага, и като се доближи плътно до Доброромана, целуна го по мократа лява буза. Най-сетне очите на инока взеха да гледат по-смислено, а по неговите устни пролази нещо от предишната добра и ласкава усмивка.

– Прости ме, брате, взех те за Сатана – пробъбра той едва разбрано. – А ти ли ме повика три пъти и всеки път все по-високо: „Ромиле, Ромиле!" – попита веднага Добророман тихо и някак изпитателно изгледа своя сподвижник.

Теодосий поклати глава мълчаливо.

– Ако не си ти, значи пак... те – промълви Добророман като на себе си и се замисли, сякаш забрави за присъствието на другия човек.

– Кои „те" – запита Теодосий и в душата си съвсем се опечали. „Господи, не си е с ума, горкият! Защо пък Ромил се нарича?" И сега чак видя колко бе той променен, като че този бе сянка на предишния!

Както бе навел глава, замислен и унесен, Добророман бързо се изправи.

– Не ме назовавай безумец, брате Теодосие, не съм безумец – тихо и кротко изрече той. Лицето му просветна, сякаш пред Теодосия се появи предишният монах, който ловеше мрени и пъстърви в рибния вир. И монахът добави някак срамежливо: – Приех ангелски чин и с ново име се сдобих.

– Велико подвижничество си приел тогава, Доброромане...

– Ромил – поправи го Добророман.

– Тъй да бъде, брате Ромиле. В Света гора ли ще идеш да се подвизаваш?

– Тука, тука. В леса живея.

Теодосий го погледна уплашено.

– Господи! Агарянците ли нещо на манастира напакостиха, та и ти...

– Ти мислиш, брате, че пак избягах пред агаряните, както и оня път, кога ходих до Мокро? – глухо прошъпна Добророман. – Не, брате, не! Безверниците и тоя път нищо не сториха на братята и на манастира. Скопелският кефалия пак ни предизвести.

Теодосий въздъхна облекчено. От гърба му се свали цяла планина.

– Ела, Теодосие, с мене! Ела да ти покажа колибата си, за нея са тия вършини – продума Добророман и го побутна леко с пръста си.

Те слязоха още надолу без път, там, дето водеше Добророман. Гъстият лес ги обикаляше отвсякъде, закриваше небето над главите им, извиваше правите си стволове, наредени като свещи върху коливо, до двамата иноци, които изглеждаха едничкй живи души в тая пустиня.

– Тука – каза най-сетне Добророман и се спря. И сне товара си.

Мястото бе усамотено и прикрито, та колибата личеше само отблизо. Не беше то и колиба, а като че ли леговище на див звяр – две повалени буки за покрив, врата от плет, която зееше широко, отвътре излизаше дим. Малката полянка пред входа бе бухнала от бъз, къпинак и глог. Старите вековни дървета обграждаха отвред колибата и начумерено и недружелюбно клатеха клоните си. Дето проглеждаше небе, и то изглеждаше високо и далечно, сякаш беше се отдръпнало от пустинника.

Като гледаше колибата, Теодосий си спомни за хижата при рибния вир и за оня синеок благ калугер, който го пренесе на гърба си през реката, а после го нагости с пъстърва. Стана му жал за миналото време, за другия Добророман. Седна на един бугор. Добророман нахвърля вършините върху двете повалени буки, постъкна огъня, който гаснеше, па се облегна после на едно дърво и загледа своя съпостник. Някое време и двамината мълчаха.

– Мястото е диво, брате Ромиле – заговори пръв Теодосий. – Слизай понякога в манастира, докле привикнеш.

Добророман поклати отрицателно глава. На Теодосия кой знае защо дойде на ум запустялата воденица и оня безумец, когото видя там. И сам Добророман приличаше на него: същото космато лице, същия тъмен, полудив поглед.

– Защо бягаш от обителта, от своите братя и наставници, Ромиле? – попита Теодосий с укорен глас.

Добророман помълча малко.

– Иска ми се сам да помисля – добави той след време, без да гледа събеседника си.

– Богу ще ли се молиш?

И без да дочака отговор, Теодосий добави, като се приведе към инока:

– А може и пъпа си да съзерцаваш, както вършат мнозина прости и юродивци?

Ала щом изрече тия укорни слова, дожаля му за добрия монах, дожаля му тъй, както при рибния вир, когато го набеди в чревоугодие.

– Ромиле – прибави той с треперещ глас, – обичам те и затова те упреквам. Не мълчи, ами проговори нещо.

– Брате мой – повиси глас Добророман и погледна Теодосия с налени от печал очи, – не за спасение на душата си ще се подвизавам тука, а за човеческата душа ще мисля денем и нощем, като око недремещо ще бдя, борейки се с лошите влечения и с бесовските сили.

– Тези ли са ония „те“, за които спомена при срещането ни? – запита Теодосий.

– Те – едва разбрано продума Добророман и гласът му отново затрепера не от страх, не от боязън, а от погнуса и омерзение.

– Виждаш ли ги?

– Кой може да види призрак, дим, вятър!

– Тогава отде знаеш, че са из света – усмихна се благо Теодосий.

– Чувам ги.

– И тука, в тая пустиня?

Добророман поклати глава:

– Навсъде са те, навсъде, дето има човешка душа. Затова и Сатана се нарече враг човечески. И двамата монаси замълчаха малко. Сумракът наоколо се усили.

– Макар и да приказваш чудновато, всичко това си е тъй – замислено продума Теодосий. – Врагът човечески е силен. Само едно не мога да разумея добре, брате Ромиле, ето що: не си маловръстен, видял беше ти и людски стъгди, и хорска гмеж, а имаше у тебе нещо ангелско, когато те видях за първи път край рибния вир. Сякаш ти ни злото виждаше у другите, ни доброто у себе си сещаше. Наистина, Ромиле. А сега като че очите ти отведнъж прогледнаха като у младенец. И лицето ти е друго, и в твоята душа няма предишната незлобива радост, а има печал. Защо така?

– Очите ми погледнаха, истина е това – промълви инокът с все по-печално лице.

Той замлъкна и взе да прехвърля през пръстите си зърната на своята броеница.

– Това се почна от Мокро, дето избягах от агарянците с брата Григория – започна пак Добророман тихо като при изповед, гледайки към земята. – Видях аз тогава в лицето Звяра със седемте глави и десетте рога на св. Йоана Богослов, а на челото му пишеше „зло“. А хората сами му даваха да пие и яде, като му се покланяха и слушаха богохулните слова, които изричаха неговите уста.

– А поиска ли ти се да се побориш с него, Ромиле? – попита някак припряно Теодосий.

Добророман си вдигна очите от земята и загледа своя събеседник с тежък, тъмен поглед, па отвърна бавно и отсечено:

– Защо иначе ще съм тук, защо сърцето ми унива и тъжи за човеческата душа?

Теодосий цял просия:

– Така! Всекиму ще дойде време да слезе в Града с палица в ръка и със слово в уста, всекиму – и мене, както и на тебе. А това време е дошло.

Добророман се помръдна на мястото си.

– С палица и със слово, тъй ли? – попита той.

– Сатаната е силен и със сила трябва да се побори. Злото е веществено!

– Слушах, че си бил в Търново, брате, царя и патриарха да видиш – попита с друг глас Добророман. – Може и за събора да си отишъл, да съдиш еретиците и заблудените.

Теодосий живо се наклони към него:

– Не да съдя, а да примиря. Приех да бъда и аз в събора от добра воля, от любов към заблудените и още...

Тук Теодосий замлъкна и наведе очи.

– И корист, и алчба за богатство, и душегубство към по-бедния, по-слабия срещнах навред и у тия найвече, които са поставени отгоре като пастири над стадото – изгума тихо с горест в гласа Теодосий. – И не само душите да спасявам от вечна мъка, но и човеческия живот да опазвам от кладата и нажеженото клеймо. Който има много, за още алкае; който е силен, своите братя не зачита за нищо.

Очите на Доброромана заблестяха във вечерния сумрак:

– Затова и бесовските сили са изпълнили света, брате Теодосие. Сатана и неговите ангели са пак между синовете човечески.

Макар думите да бяха казани ниско, те звучаха като прокоба, като някакво вещание. Теодосий погледна Доброромана отново учудено.

– Отде знаеш това тъй добре? – рече той.

– Зная – отекна твърд отговор. – Зная и повече. Наближава краят на Божията доброта, брате. Сам ще бъде човек срещу Сатана.

– Ромиле, Ромиле, опомни се – завика Теодосий, като стана на крака и се доближи до постника. – Що ще стори човек сам без Бога? Слаб е човекът.

– Силен може да бъде, силен като Давид пред Голиата – отвърна Добророман.

– А с що е силен дух человечески? – попита Теодосий.

– С добротата, с кротката безмълвна доброта, която Исус Христос всади в сърцето человеческо за веки веков. Това ще е моето оръжие и моето слово. Амин!

Добророман изрече тия думи в някакво изступление.

– Ти и по-рано беше добър, Ромиле – настави Теодосий като баща на дете, – рибите ловеше за твоите наставници. Зная как зиме разтрошаваше леда и с нозете си мамеше бедните твари, не жалейки своето здраве. Що искаш още?

– Беше това някога и не ще бъде вече – промълви постникът сякаш на себе си. – Бях аз тогава добър, ала с ръцете и краката си плътта си жертвах, а що е то? Не за тая доброта говоря, брате, не.

Той рязко прекъсна думите си и погледна Теодосия с предишния тъмен, обърнат навътре поглед.

– В Града не ще сляза, брате мой. Тука в безмълвие ще стоя, в леса ще пребивавам, очите си не ще затварям денем и нощем, а Сатана и Антихрист ще срещна мълчаливо със силата на духа.

– Антихрист също ли ще дойде? – попита Теодосий.

– Антихрист е тука. Дойде на земята, въчловечен в синовете на Агар, лице доби – и Добророман натърти на тая дума.

Теодосий нищо не отвърна, но неговите очи все така учудено и загрижено гледаха инока.

– Дошъл е за плен, за пожар и за велика съблазън – продължи със същото изступление Добророман и се изправи в цял ръст, висок, тъмен.

– За плен, за пожар и за велика съблазън – повтори тихо, но развълнувано Теодосий и също се изправи насреща. – Така казвам и аз. Горко ни тогава, горко на българския народ!

Той вдигна глава. Неговото оплешивяло голямо чело се белееше в сумрака като снежна рудина.

– Да му помогнем, Ромиле! Душата си и кръвта си да дадем, спасение да намерим – изрече Теодосий с топъл треперещ глас. – Всекиму е дошъл редът да се пребори със Сатана и с Антихрист, всекиму божият пръст сочи Града...

– Аз казах, брате, и пак повтарям: тука ще остана – прекъсна го с упорит глас Добророман, – тука е бранното ми поле.

– Ромиле! Ромиле! – изстена Теодосий.

– Ако духът бодърства, Антихрист не ще победи никога. Тъй говоря аз, брате, бедният раб божи Ромил, духът на Злото ще се срещне с духа на Доброто. Ще се скрие слънцето в кръв и с пепел ще се покрие лицето на земята, и кръв ще потече по реките, дето е текло вода, и второто, и третото „горко“ ще възкликне ро-

дът християнски, ала не ще бъде тоя ден последен, ден последен – господен. Злият дух ще бъде отново посрамен и върнат в преизподнята, в дъното адово хвърлен навсегда до окончанието на света.

– Не ще бъде ден последен, не, Господи. Приеми и мене в числото на воините си, отбележи ме със знака си! Не жали силите ми и не ми пести дните, господи! Спасен, спасен ще бъде човеческият род и народът български! – продума бавно Теодосий и вдигна ръцете си към небето, което едва-едва прозираше през листата на дърветата като изопната черна плащаница. В душата му възсия надежда. И той се обърна към Доброромана с просветлено лице.

– Заедно ще срещнем тогава Сатана и Антихрист, Ромиле! Божии воини ще бъдем, брате! Крепко ще държа аз палицата и словото си ще изостря с огнен брус – издума Теодосий убедено и стисна до болка десницата на Доброромана. – А ти върши, щото ти се струва добро!

Отговор не последва, но Теодосий усети върху бузите си топлата целувка на постника.

....

Нощта бе вече съвсем припаднала, когато двамината калугери, мълчаливи и затворени в себе си, излязоха из леса. Там Добророман се спря. Двамата мъже се прегърнаха и според обичая взаимно се прекръстиха. После, без да проговорят нещо, всеки си тръгна по своя път. Ала като направи двадесетина крачки към манастира, където блещукаха редки огньове, Теодосий се обърна. Под дърветата се чернееше още високият стан на Доброромана. Духна вятър и развя полите на расото му, разлюля надвисналите клони на леса. „Чуден и дивен, и добър е!" – помисли си Теодосий с все същото умиление в сърцето. И той му се поклони ниско в мрака.

7
ОГЪН В МОРЕТО

Когато нощта покри земята, откъм тъмните сгушени дипли на равнината се издигна протегнат и жален вой на чакал. Викът изви нависоко и затрептя в самотен сиротен вопъл. Сякаш той излизаше из самите недра на смълчаната земя и оплакваше без слова някаква горестна тайна. От по-близо отекна друг, още по-тънък, безкрайно по-печален вик и двата те извиха дружно своята жалба към черното беззвездно небе. Сетне от много далеко, от края на равнината, там, де тя преливаше в равната шир на морето, им се обади цял хор, който звучеше и като детски плач, и като смях на безумец. Пак тъй ненадейно гласовете секнаха и се разсипаха в нощта.

И ето като че този вой на чакалите беше знак: някакви едри конници се измъкнаха из последните отлози на Родопа и бързи като вятъра се понесоха право към юг. В задушната лятна нощ те вървяха неми като сенки, слени с тишината и с мрака, сами вятър срещу морския вечерник, който бРулеше лицата им. Не се чуваше ни говорът на ездачите, нито цвиленето на конете, а само тъпо се удряха ножници о стремената и високата твърда трева шумеше под краката на животните. Главите на хората стърчаха високо, удължени до черното небе, което натискаше равнината отвред като тежък похлупак. Чакаловият вой пак преряза нощта съвсем близо под самите крака на конете, някакви птици изгракаха уплашено и отново дъхът на земята заслехтя ведно с далечния рев на морето. Точно напред започна да се чернее все по-ясно огромна тръгълна планина. Наляво, по-ниско, блещукаха две далечни светлинки. Те бяха едничкият признак на живот в тая пустинна и безлюдна равнина.

Конниците, водени от тия светлинки, вървяха дълго време, докато от две светлинките станаха по-много, по-чести, като светулки, които се лутат в нощта, а морският вятър се усили и стана хладен и солен. Острата триъгълна планина се откъсна от сушата, отдели се всред черното море като огромен остров. Копитата на конете заудряха по утъпкан път. Отпред се разнесе ниско суров глас:

– Сто-о-й! Слизай от конете!

Конниците се хванаха за гривите на своите добичета и скочиха чевръсто на земята, преди още да спрат конете. Нощта като че ли просветля и отпред, току пред щръкналите уши на животните, се изпречи един хълм, извит по средата като гръб на наежена котка. Огньовете трептяха вече съвсем близо, сякаш над чертата на хълма. Из сянката изскочиха назъбени стени и кули. Воят на морето идеше вече ясно като дълбоко дишане, прекъсвано от звучен плясък. Конете захрупаха тревата, а ездачите се събраха на купчини и тихо зашушукаха.

– Брех, че тъмно! В окото ми да бръкнат, няма да видя кой е и какъв е – обади се някой след дълга прозявка.

– Храсни го с меча! Защо пък ще гледаш кривоглед ли е, или гърбав? – отвърна друг издебело и грубо.

– Та този град ли е Палисталон? – питаха по-нататък.

– Палистало, Понистало, таквоз, гръцко!

– „Падни, Стано", по-добре ще е – подзе някой глумец и наоколо весело се разсмяха.

– Шт... шт... войводата – предаде се от човек на човек и шушукането стихна.

Ала вместо войводата между конниците се пъхна старият Войхна и като мушкаше конете в хълбоците, за да си проправи път, говореше наляво и надясно строго и сърдито:

– Де са стрелците с накатранените кълчища? Твърдко, Иване, вдън земя ли се провалихте?

– Тук съм! Ето ме! – обадиха се от различни места гласове и конниците се размърдаха, за да пуснат повиканите.

– Тука сте, а се таите – промърмори старият войник по-примирително. – Омотахте ли стрелите с кълчища, както бе речено?

– Всичко изпълнихме, Войхна – обади се Твърдко отблизо, – сам знаеш. Току ни пращай, дето трябва.

– Огниво и суха прахан имате ли? – продължи едноокият.

– И огниво, и прахан.

– Що, града ли ще палим? – попита някой любопитно.

– На баща ти брадата – отвърна пак сърдито Войхна. – Стига сте бъбрали. Слушай сега, Твърдко, слушайте и вси вие, добре си отваряйте ушите, не е шега работа!

И Войхна зашъпна на събраните стрелци, от чиито колчани стърчеха дебели стрели, прилични на къдели.

– Петнайсет агарянски враници има в пристанището – Умурбег ги праща Кантакузину на помощ. Тях, каза войводата, ще палите. Хвърляйте, като чуете глъч и тръби в града. И по-честичко. Ще палите кълчищата отнапреж, както си е редно. Ако ви е по сгода, и в морето ще влезете. Лодки ще ви докарат. А Нистор с друга чета ще напада отлявo.

– Да теглим лъка е лесно, ами как ще се оправим в това чернило? – попита Твърдко.

– С вас ще дойдат тъдявашни гърци-рибари, от тия, дето са срещу Кантакузина и болярите. Зилоти ли ги каза Момчил, що, не помня.

В това време откъм града изсвири трикратно войнишки рог и огън лумна нависоко върху една кула.

– За втора стража свирят – пробъбра един глас. – Ба, нека си свирят! Дрямката скоро ще налегне и новите стражници.

Някой се промъкна до Войхна и зашъпна дълго над ухото му.

– Сега пък друго, момчета – продума високо едноокият, като вдигна глава. – Войводата искал двайсет души само с мечове, па и гръцки да отбирали. Щели, казва, да влязат с Райка в града по подземен ход, та стражата на портата да избият. Кой ще отиде?

Между конниците зацари кратко мълчание, но скоро оттук-оттам се заобаждаха гласове, забутаха се момчиловци и се зарéдиха. Войхна мълчаливо взе да ги брои и отделя настрана.

– Ами гръцки знаете ли? – попита той, след като свърши броенето.

– Сихилисто-махилисто знаем – отвърна момчиловецът глумец, – ала мечът ми по-добре знае. Езикът му е остър, се на „с" го кара.

– Хайде, оставете конете на другарите, па тия с мечовете и стрелите с мене, при войводата – заповяда Войхна и в гласа му нямаше ни глума, ни суровост.

Отбраните момчиловци скоро потънаха със стария войник в мрака и конната дружина остана сама. Конете продължаваха да хрупат между предните си нозе твърдата трева, а конниците тъпчеха на място, подхвърляха си някоя закачлива дума или по вятъра и по рева на морето тълкуваха за времето утре. Нощта като че ли спря своя ход и легна на земята по корем, като уморено животно. Над главите на хората и животните преминаваше от време на време солен полъх на вятъра и отлиташе към черната безлюдна равнина, където все тъй печално виеха чакали. Някои момчиловци започнаха вече да дремят върху шията на коня, когато изведнъж над града лумна огнен език и облиза надвисналото небе. В същия миг долетя шум от далечен гълч и някакви тъпи подземни удари. Наблизо до самата дружина изтопуркаха няколко коня и в нощта прозвуча предишният суров глас:

– На конете, след мене!

И наново в мрака запъплаха черните едри конници и тревата зашумя, ала сега хората не вървяха тихи и неми като сенки. Всред тропота на копитата и звънтенето на ножниците и стремената се надигна общ вик, който ехтеше и се люлееше в нощта. Колкото по-високи и многобройни ставаха огнените езици, толкова по-силно и весело ечаха виковете на тъмните конници. При червената виделина, която засия над стените на града, засвяткаха оголените им мечове и насочените напред копия. От разни страни на града засвириха тръби. Стените се изправиха отпреде и ясно се виждаше как бягаха зад бойниците войници, чиито железни доспехи блестяха като нажежени. Две-три стрели префучаха високо във въздуха. Пътят изви и пред конниците се откри висока порта, полузяпнала като уста на мъртвец. Откъм нея идеха викове и звек от оръжия.

Грамаден кон със също такъв едър ездач пръв прескочи плиткия ров и се промъкна като хала през отворената пролука. Това бе Момчил. Под копитата на коня изскочиха искри, тъй голям бе скокът, и животното едва не падна на хлъзгавата каменна настилка. Ала Момчил го смуши в хълбоците и с вдигнат меч се хвърли към една купчина хора, които се бореха до вратата. Едни от тях натискаха с гърбовете си портата, за да я затворят, но същевременно се бранеха с мечове от Момчиловите люде. Отгоре, откъм кулите, валяха стрели и камъни. Звекът на оръжията се смесваше с яростните викове на ония, които се биеха. Факлите, които горяха по бойниците, и заревото от пожа-

ра осветяваха това място с червена виделина. Вратата взе да скърца, да се клати и откри още повече своята паст. Тъкмо в тоя миг блесна Момчиловият меч и се заби дълбоко в дървените греди на портата, след като отсече нечии пръсти. Момчиловците познаха от чий меч бе тоя страшен съсък, завикаха радостно и още по-здраво забутаха вратата. Тя се отвори найсетне отведнъж и с такава сила се удари в страничната кула, че цяла закънтя и от стената попадаха каменни отломъци. През свободния ход рукна конната дружина. Черните развети гриви на конете и високите набити снаги на ездачите зад тях изпълниха площадката пред портата. Конниците поспряха добичетата си.

– Гледайте! Корабите горят! – извика някой в това време.

Долу в морето три враници горяха като три клади. Мачтите им приличаха вече на димящи главни, по въжените стълби пъргаво се катереха червени пламъци, а платната, полуизгорели и скъсани, плющяха на вятъра като огнени пряпорци.

Отнякъде притърча Райко.

– Войводата! – Само една дума извика приказливият друг път Райко, а като намери Момчила, надвеси се над ухото му и зашъпна нещо, като показваше с ръка ту към кулата всред града, ту към морето. Момчил нищо не му отвърна, само обходи с поглед своите хора.

– Саздане! – извика той. Дългият сърбин се измъкна бавно измежду конниците.

– Остани тука със своята чета – издума Момчил отсечено и обърна лицето си към вратата тъй, че едната му буза бе огряна от пожара, а другата остана в сянка. – Заварди кулите и съседните стрелници! Приближи ли се някой с оръжие, стреляйте, не се бавете! Ала мирните люде не бутайте!

И без да каже нещо повече, обърна коня си и препусна надолу към морето, последван от Райка и от другите.

Уличката скоро мина под една врата и излезе на брега, ярко осветен от горящите враници. Другите кораби бягаха към откритото море. Техните вдигнати кърми и надути платна се белееха над вълните като разпиляно ято патици.

Ала Момчил и хората му едва хвърлиха поглед към морето.

Пред тях кипеше бой. На тясната суша земя около няколко островърхи шатри се биеха стотици души и биеха се здравата – на живот и на смърт. Между две черни враници, които още се бавеха в пристанището и брега, сновяха лодки, натъпкани с агарянци. Райко посочи пръв лодките.

– Ако не им прережем пътя, половината ще избягат на корабите – извика той и подкара дългия си пъргав жребец до самия синор на водата.

Вълна се плисна в краката на коня и изхвърли на пясъка къс от обгоряла мачта.

Войводата поклати глава, като се взираше в сенките на биещите се.

– Не ще могат, навреме сме дошли – пробъбра той. – Райко, удари с петдесетина души по пясъка, па и във водата нагазете! Нистор и гърците здраво са ги притиснали оттатък, наш ред е сега. Откъснете агарянците от водата, а ние тогава с побратима Раденка ще довтасаме отгоре! Хайде, по-бързо!

Райковите хора като че ли само това бяха чакали – нагазиха плиткото море, зашибаха конете. Момчил стоя на същото място още някое време и когато забеляза, че първите конници се нахвърлиха върху една лодка, готова да отплува, повдигна се на стремената и поведе своите. Лодката се прекатури и по водата

накацаха жълти чалми. Като следваше градската стена, Момчил доведе дружината си тъй близо до мястото на боя, че дори лица започнаха да се виждат. Ала ивицата суша стана тясна и конниците тръгнаха по двама, по трима, а конете, уплашени от вълните и от пожара, се дърпаха назад, издигаха се на задните си крака или се препъваха в рохкавия пясък. Тогава Момчил слезе от коня. Момчиловците последваха войводата си.

– Който е с меч, да върви подире ми! Копиеносците да държат конете на другарите си! Па и още едно слушайте – по-гръмко извика той и гласът му надви вихъра на морето и шума на боя, – милост никому! Сечи и коли!

И с тоя зов в уста полетя той и се втурна в най-гъстия гмеж на боя. Едрата му снага личеше отдалеч и нея гледаха и следваха като пряпорец верните му момчиловци. И както дърварят прокарва път с брадва в ръка през най-честия лес, тъй и Момчил ломеше близнà в живата стена на враговете. „Какви шапки като зелки носят тия пусти агарянци!“ – мина му бегла мисъл през главата, като свали двама едри агарянци, ала и от неговата лява буза закапа кръв – една стрела го рязна като с нож. „Пази се, войводо!“ – извика му нечий глас всред боя. Момчил се сниши, а на педя от косите му префуча тежък боздуган. Боздуганът не закачи него, а строши дясната ръка на Гойка, на сърбина с клеймото. Момчиловецът изрева от болка, ама меча си не изпусна. Като го сграбчи с левицата, той политна напред и прободе с все сила един дебел агарянец в корема. Ала Гойко повече не можа: легна до жертвата си на земята и взе да прегръща раздробената си десница. „Мене са мерили, у него, сиромаха, попадна“ – си каза Момчил и усещайки как цялата му кръв преля в главата, потърси с очи оня, който бе хвърлил боздугана. Мярна му се към крайната шатра едно лице с вдигната десница. „Тая десница е“ – помисли си той и полетя нататък. Ала трудно бе да се добере до него в бъркотията и сред полумрака. Убити и ранени падаха като снопи наоколо и от кръв пясъкът почерня и набъбна като след дъжд. Хрясъкът на бойните секири, когато те чупеха костите, свиренето на стрелите и тъпото удряне на копията в щитовете се губеше всред виковете и проклятията, стенанията и хърканията на хората, които се бореха с желязо и с ръце за своя живот и за своята вяра. Ала все повече се състяваше кръгът около агарянците, все по-рядко се виждаха големите им чалми, по-слабо бляскаха кривите сърповидни ятагани. Зад шатрите Райковите конници сечеха от седлата си, а залепените им коне тъпчеха пешите врагове с предните крака.

– Сечи! Коли! – раздаваха се виковете на момчиловците, близките предаваха тия думи на по-далечните и гръмкият зов храбреше омалодушените, запалваше нов огън в жилите на омалелите десници.

Най-сетне и последната агарянска редица не удържа. Мечът на Момчила падна долу. Той се качи върху една грамада от трупове и огледа боя. Само туктам още лъскаха ятагани и стърчеха чалми, а помежду им препускаха дългогривести коне с ездачи. „Свърши се!“ – издума с въздишка Момчил и едва тогава усети, че десницата му висеше като дървена от умора.

Изведнъж пред очите му се мярна пак оня агарянец, който, както нему се стори, бе хвърлил боздугана. През разтвора на една полусъборена шатра той гледаше като човек, който иска да бяга. „Не ще ти простя за кръвта на Гойка“ – издума в себе си Момчил и като стисна в отмалялата ръка меча, крадешком допълзя до агарянските трупове, които ограждаха шатрата като с насип. Па като се прехвърли през тях, замахна

с все сила. Агарянецът се скри бързо, ала мечът на Момчила раздра шатрата от горе до долу и тя се килна настрани. Докато притърчалите момци режеха въжетата и чупеха коловете, Момчил отново вдигна своя меч и разтвори платнището. Двама души се изправиха пред него, двама мъже с агарянски дрехи: единият – Момчил го позна, – едър и плещест, бе този, когото той гонеше; другият, комай дете, към него войводата едва хвърли поглед. Момчил замахна издигнатия си меч върху едрия агарянец. Ала дали уморената десница трепна, или самите агарянци се поместиха, вместо с цяла сила и отблизо да удари оня, когото бе мерил Момчил, мечът само префуча край рамото му, а рязна жълтата свилена дреха на агарянеца с моминското лице и я свлече надолу на парцали. Момъкът извика уплашено и бързо издигна лявата си ръка към оголеното място. Преди да успее да стори това, Момчил съзря през дрехата обла женска гръд. Тънка рязка, от която съзяха капки кръв, вървеше от рамото пряко през гръдта.

– Елена! – кой знае защо извика Момчил и като сне бързо меча, остана като закован на мястото си. Той не забеляза дори как едрият агарянец, като крещеше нещо на ранената, издигна над него своя ятаган. Ала притърча навреме Твърдко и го притули зад щита си, други неколцина насочиха копията напред. – Не ги убивайте! – извика Момчил.

Момчиловците се отдръпнаха назад, а агарянецът сякаш забрави копията и мечовете, страшния войвода и кървавата сеч наоколо, бързо положи девойката на земята и започна да я превързва със своята риза, която той съблече и раздра на парцали.

„Защо помислих за Елена, щом видях жена?" – продума си Момчил с яд в душата, а очите му не се откъсваха от къдравата коса на девойката – чалмата падна и косата ѝ се разпиля около челото. „Тука е сеч и кръв, не манастирът „Света Ирина" – все повече се ядосваше той, ала зад този яд се провря като слънце зад някоя цепнатина образът на болярката, както тя стоеше редом до стройната лоза, сама стройна като нея, с разплетена коса и бляскави насълзени очи, а той замахна и пререза лозата, като че ли да убие Елена и да я махне от мисълта си. „Не ми е до нея сега" – отсече най-сетне той и с намръщено лице доближи до непознатия и го побутна с ножницата. Непознатият се полуобърна. Неговите очи гледаха войводата право в зениците безстрашно и упорито.

– Ако с пръст само бутнеш девойката, няма да ти простя живота, макар че ти помилва моя – издума той бързо и сприхаво на български и тозчас измъкна от широкия си нагънат пояс един крив ханджар.

Момчил изумено го изгледа. Момчиловците, които чистеха в дрехите на убитите кървавите си мечове, се завтекоха към войводата, щом видяха голото оръжие. Па и те също се учудиха, като чуха един агарянец да говори по български.

– Че ти българин ли си? – попита Момчил.

– Българин – някак тъжно отвърна непознатият, – българин бях, а сега – акинджи, Умуров наемник и агарянски неволник.

Войводата живо се наклони над него.

– Ти ли извика всред сечта, та ме спаси?

– А коя е девойката? Сестра ли ти е, невеста ли, що? – попита веднага Момчил, без да дочака отговора, и гласът му стана тих, кротък. – Тебе исках да убия, чинеше ми се, че ти хвърли боздугана, а нея одрасках. Нищо, ще ѝ мине за ден-два. Как ѝ е името?

И Момчил пак погледна разпиляната коса на девойката и в главата му мръдна мисъл: „Да бе Елена при тебе, нямаше да завиждаш томува." Него пак го доядя. Той сви вежди.

– Кой си ти, говори, и коя е тая девойка? – попита със суров глас, като гледаше мрачно неволника. – И все едно ми е, дето си българин и християнин. Аз ни на царя Александра съм хранен човек, ни на Бога – послушна овца. Аз съм Момчил, войвода и волен човек – гръмко изрече Момчил и се дръпна настрана.

– Момчил, Момчил – повтори няколко пъти неволникът и набърчи челото си, като че ли искаше да си спомни нещо, па отведнъж скочи на крака.

– Дойде ми на ума кой си – каза той, като се усмихна. – Ти си оня хусарин, който грабна някога Елена, на великия прахтор Петра щерката. Тя ми е роднина, знам я. И аз на твое място щях да я грабна.

Той вече съвсем се засмя весело и добро и сякаш със смеха падна от неговото лице това, което несгодите и агарянската неволя бяха напластили отгоре.

– А моето име, войводо, е Игрил. Бях някога болярин. Дядо ми, царство му небесно, бе при цар Александра протосеваст и велик велможа, па сега, виждаш, нищо не съм – издума Игрил и все повече заприличваше и по говор, и по държание на Панчовия храненик, когото плениха турците при Марица. – А пък се смея, знаеш ли защо? – продължи той вече съвсем свойски и хвана Момчила за лакътя, без да се бои от навъсеното лице на войводата, който мълчеше и не си снимаше погледа от него. – Смея си се на себе си, войводо, на своя някогашен ум. Бях с жълто около устата, кога в Търново се върна царската сватба и всички заприказваха за тебе и за Елена. А пък аз на сестра ти Ефросина ето що казах тогава...

– Сестра ми Ефросина – повтори тихо Момчил, – ти и нея ли знаеш?

Игрил махна с ръка, като че ли му пречеха на нещо весело и забавно.

– „Да бях голям и да бях на сватбата, щях да гоня твоя брат, докле го стигна. Па тогава щях да му кажа да излезем на открито поле, да се срещнем в единоборство."

– Ако щеш, болярино, и сега можем да се поборим – подсмихна се Момчил.

– Чакай, чакай! – завика Игрил и пак размаха ръце. – Ако никой никого не надвие, побратими да станем – допълни той и като си изви главата назад, весело и волно се разсмя.

На Момчила лицето също се поразведри.

– Тъй, а? Единоборство и побратимство. Ала едно да знаеш – допълни Момчил рязко и лицето му пак стана тъмно, – на болярин побратимство не давам.

Той дори се отдръпна от Игрила и ръката на болярина падна долу.

– А пък аз на хусарин давам – продума натъртено Игрил и снагата му се изпъна като тетива. – На̀, на тебе давам, що ще кажеш?

Игрил се канеше да каже още нещо, когато зад него се зачу гласът на девойката, и той бързешката махна на войводата, сякаш му казваше да почака, и се обърна към полусринатата шатра.

Момчил гледа някое време към него и току изведнъж се дръпна настрана и обходи с поглед бойното поле.

При светлината на пожара брегът изглеждаше съвсем другояче: да не бяха кървавите вади и труповете по пясъка, никой не щеше да познае, че преди малко тука е имало люта бран. Само от време на време като изпод земята долитаха глухите стенания на умиращите.

– Невям агарянците до един легнаха на земята – пробъбра войводата между зъби. – Свири! – извика той към близките момци. – Свири за сбор!

Когато призивните звуци на рога проечаха край брега на морето, отляво и отдясно започнаха да се от-

кликват един другиму момчиловци, да си търсят другарите и още полукървави, да се редят под своите пряпорци. Дойде пръв Нистор, накуцвайки, с клетви в уста против агарянците, дойде и Раденко – все тъй замислен, все тъй замълчан.

– Гойко умря, войводо, Бог да го прости, и мнозина още паднаха – издума той тихо, а Момчил само поклати глава. А Войхна се измъкна иззад една грамада убити, измокрен и кървав.

– Свърши се, Момчилко – завика още от коня Райко гръмогласно, – броих, броих, числата се свършиха, агарянците – не. Лежат като риби на пясъка, тъй им се пада на гърбоносите безверници!

И той скочи чевръсто от коня си, който се спря като препънат.

– Жив си бил, братко, цял-цјелeничък – весело забъбра Райко и широко закрачи към войводата, – слушах, че без малко щял боздуган да те халоса. Да живее Момчил деспот! – ненадейно гръмко извика Райко и по него поеха момчиловците.

– Стойте – пресече виковете Момчил и се раздвижи, – аз съм ви войвода, никакъв деспот не съм за вас и не ща да съм. Райко, кой те научи тебе тъй да викаш? – сърдито се обърна той към братанеца си.

Ала, изглежда, Райко никак не се побоя.

– Кой ли, Момчилко – възкликна той весело, защо да го крием вече? А що ти казаха Апокавковите пратеници в Подвис: щом вдигнеш бран срещу Кантакузин и пратиш в Цариград няколко заробеници, грамота ще получиш. Грамотата, ако не ти е още в пазвата, пише се. Па не само това, ех, не само това – още по-гръмко и весело завика Райко, – докле ние с агарянците се разправяхме тука, горе зилотите превзеха крепостта и изпоизбиха Кантакузиновите хора. Макар и гърци, ала и те са като нас – замъчени и бедни люде. Ей нà, и те деспот те зоват, Момчиле. За нас си войвода, а за другите – деспот. Туйто! Така ли е, братя и побратими? – обърна се той към момчиловците, които приижда ха отвсякъде и се трупаха на колело.

Със своите уморени изпосинели лица, с измачканите и измокрени дрехи и кървави оръжия те приличаха повече на сенки и призраци, родени от кръвта и воплите на бойното поле, отколкото на живи хора.

– Така е, Райко – потвърждаваха те.

– Та как другояче може да е – провикна се отново Райко и хлопна с ножницата òземи. – Ако Момчил не стане деспот, кой ще друг на тази земя? Ние кръв проливахме, човешки души затрихме и показахме на тия агарянски псета, дето Кантакузин чак от задморски страни е докарал, кой е Момчил и кои са неговите юнаци. А защо това, братя – вече в някакво изступление заговори той, – каква сгода нам от това? Ни роби пленихме, ни кой знае как плячка ще делим помежду си. За тебе е това, Момчиле – обърна се Райко към войводата и гласът му затрептя, омекна, – за тебе, войводо, и заради нашата клетва, дето ти дадохме при Бялата вода. Обичаш ти замъчените люде и нà, и те те обичат. Обичат те, Момчиле, като баща и като господ. Виж, войводо, погледни им утруднелите лица!

– Право е, право говори Райко, така е – по-гръмко завикаха момчиловците и колелото ставаше все по-голямо и по-гъсто, а очите им горяха по двойки като на верни и признателни кучета.

Ала лицето на Момчила си стоеше неподвижно и веждите – свити на ключ. Цялата негова едра и плещеста снага сякаш прирасна в пясъка, вкамени се и посивя от години и векове.

– Сполай ви, братя – продума тихо той най-сетне, – ала, чини ми се, голям шум дигнахме. Тепърва много още ни чака. Много говоря аз, и не лъжа, ала можеше и

да не бъде тъй. Да си седяхме по къщите, зло-добро, да си мирувахме, па каквото е било до нас, да бъде и с нас. Дето се казва: от Бога здраво и от царя мирно. А?

И Момчил зорко изгледа наоколо момците си.

– Глумиш се, Момчиле – изрече Райко бавно.

– Сам знаеш, че не е тъй, побратиме – обади се и Раденко.

– Добро, добро – усмихна се войводата, – зная. А сега ще ви водя на Перитор – ненадейно изрече той гръмко. – Искате ли, юнаци побратими?

– На Перитор! На Перитор! – раздадоха се оживени гласове и хората се размърдаха.

– Какви са тия факли, дето идват насам, войводо? – обади се Войхна иззад гърбовете на предните. – Я гледайте! Не са наши.

Всички се обърнаха към посоченото място. Наистина към момчиловците се приближаваха по същия крайбрежен пясък скупчено множинство хора. Те вървяха бавно и на места се запираха, сякаш разглеждаха нещо по пътя си. Над главите им се люлееше пламъкът на няколко факли.

– Зилотите са – продума Райко и като разбута хората, затича се нататък.

Когато непознатите се приближиха, колелото на момчиловците се разтвори и ги пусна вътре. Те бяха десетина души, все млади мъже. Само тоя, с когото говореше Райко и вървеше най-напред, бе по-стар. Прошарените му въси, дългата брада, която стърчеше напред като метла, и голото му лъскаво теме изглеждаха чужди на широката ризница и дългия дрънкащ меч. Така несъразмерни и смешни бяха доспехите и на другите зилоти: кой носеше шлем без заушници и ръждясала ризница, под която се подаваше кожена престилка, кой пък бе нарамил обикновена дърварска секира, а щита носеше под мишница като празна копаня.

Имаше и неколцина боси кокалести рибари, които вместо оръжие носеха желязната котва на лодката си, прилична на тризъбец. Лицата на всички бяха брадясали и изпити. Погледът на Момчил прескачаше от един на друг със зорко внимание.

– Добре дошъл, Евстратие Ставру – обади се пръв войводата и кимна с глава на възрастния зилот. – Добре сте дошли и вие! – добави той вече на гръцки и изгледа останалите.

Зилотите се спряха и недружно отговориха де на български, де на гръцки на Момчиловия поздрав. Само възрастният мъж, този, когото Момчил назова Евстратий Ставру, пристъпи до войводата и се здрависа с него. И двамината се изгледаха и не си пуснаха отведнъж десниците.

– Аз свърших своята работа – натъртено продума хусаринът.

– И ние свършихме нашата – отвърна високо зилотът на хубав български език. – Бог да ни е помощник и занапреж!

– А де са Йоан Карпуцис и Хараламбос Севасту? – попита Момчил, като се повзря отново в тълпата зилоти.

Евстратий Ставру вдигна ръката си към небето.

– Бог да прости Йоана. Уби го стрела от крепостта. Брат Хараламбос изпратих в Перитор с вест до тамошните зилоти за това, що стана в Полистилон – изрече той с нисък глас.

– В Перитор – повтори Момчил и се оживи. – Добре си сторил. Аз се каня да ударя и на тоя град, докле Кантакузин не се е научил за моето отмятане.

Той помълча.

– А за какво си дошъл с хората си, брате Евстратие? – попита войводата подир малко.

Зилотът се размърда и едва не се спъна в дългия

си меч, чийто връх бодеше окървавения пясък. След като поговори нещо с най-близките зилоти, той започна с висок, малко креслив глас. Брадата му изпъкна нагоре, а неговата дебела къса ръка притисна здраво меча, като че ли оръжието можеше да избяга.

– Известно ти е, о воеводо-деспоте, как аз, Евстратий Ставру, по занятие скорописец в съдилището, дойдох в Полистилон от Солун, изпратен от Михаила Палеолога, за да поведа тукашните братя срещу Кантакузин. Откак Йоан Кантакузин незаконно се възцари в Дидимотикон, всички ние, зилоти, признавайки за базилевс Йоана, сина на императора Адроника, повдигнахме бунт в тракийските градове. Чрез нарочни хора ние призовахме народа в борба против защитника на неговите мъчители, защото нека Пресветата майка Божия ни е свидетелка, това е тъй: Йоан Кантакузин стои зад гърба на богатите и калугерите, у които ние състоим не като християни и единородци, а подобно на варвари и роби. И ето що ние изявихме: нека се вземат излишните имоти от богатите и от манастирите и се поделят между бедните; нека се наложат данъци и облози на тия, които имат, за да се стегнат стените и водопроводите, тържищата и пристанищата, та всеки гражданин да живее, както подобава на ромей и християнин. И още изявихме: да не може всеки да става калугер, а само оня, у когото заговори дух Божи, защото – и това ти е известно, деспоте-войводо – мнозина от тях служат не Богу, а Гогу и Магогу.

Райко се разсмя гръмко и удари гърка по рамото.

– Тъй, тъй, добре говориш. Немалко са и по нас тия чернокапци.

– Императорът, неговата майка и великият доместик Апокавк писмено ни се заклеха, че ще изпълнят всичко това, що сме изявили по стъгдите на тракийските градове – продължи невъзмутимо зилотът, само ръката му се откъсна от меча и взе да подчертава словата. – Ние пък се заклехме да не сложим оръжие, докато не видим низвергнат в праха тогова Кантакузин, нека името му бъде начертано наред с името на врага Божи! Ето три години вече ние отстояваме клетвата си вътре в стените на Солун и Одрин. Същото щяхме да сторим и в Полистилон, и в Перитор, ако да не бе изпратил Кантакузин в помощ на богатите агарянци и платени стратиоти. Тогава, о брате деспоте, ний чухме за тебе!

Зилотът протегна ръката си към Момчила.

– Мислиш ли, о Момчиле – попита той ниско, а по-нататък все повече и повече повисяваше гласа си, като гледаше само неподвижния мълчалив войвода, – защо ние, ромеи, протегнахме ръка към тебе, българина, както рядко е бивало при нашите бащи и прадеди? Кога се е виждало ромей и българин заедно да се борят и ръка до ръка да ходят!

Евстратий обходи с поглед момчиловците, които слушаха с опънати вратове, и продължи с още по-висок и разпален глас.

– Дойде до нашите уши, че при теб идвали пратеници от великия доместик, за да узнаят ще ли се отметнеш от Кантакузин. Ти, макар нищо да не си отговорил, дал си им да разберат, че самозванецът ти е враг, а не приятел. Това, първо, а второ – разпитвахме този и онзи за тебе и се уверихме, че си добър човек и сам се бунтуваш срещу силните и богатите. „Няма да ни измами такъв човек – казахме си ние, – макар и да е българин, сиреч варварин, според нашите ромейци – нека милостта ти да не се гневи за тия думи! Власт и земя той не дири, за да увеличи бащината си, а щади бедните и замъчени хора, какъв по-хубав залог за нас?“ И ето, както ти е известно, аз с Йоана Карпу-

цис и Хараламбос Севасту се срещнахме с тебе и даде бог да се разберем и щото поведохме, на добър край да го изкараме досега. Ти разгони Кантакузиновите спомощници, а ние превзехме градището и избихме верните псета на дидимотишкия император. Градът е в наши ръце. Що мислиш да правиш сега? – завърши гъркът с по-нисък глас и погледна към Момчила боязливо.

Момчил трепна.

– Що ли? – започна той бавно и вдигна вежди. – Щото сме по-рано говорили: градът е ваш, управлявайте се и се редете според вашия закон и обичай. Само едно искам: на мене и на моите хора да бъдат отворени вратите на Полистилон, когато ни гони враг или ни е напаст някаква сполетяла. Нашият враг е общ. Нито вие без мене можете да го отбиете, нито на мене ще бъде лесно, ако нямам зад гърба си твърдина, дето да се спра и да си отпочина. Съгласни ли сте, братя зилоти?

Възрастният не отговори веднага, а след като се обърна към своите другари и пошушука с тях.

– Всички сме съгласни, тако ни страшното съдовище! – отвърна той и вдигна десницата си към небето. – Искаш ли клетва пред иконата или пред тялото Господне, че няма да те излъжем?

Момчил махна с ръка. Той замълча и някое време гледа съсредоточено зилотите. Пламъкът на факлите осветяваше неговото замислено лице.

– Каквото сте вие, това са и моите люде, все на суровата земя стъпваме – започна войводата, този път вече на гръцки, – защо да ви искам клетва и залог! Задето сте били гърци ли? Все ми е едно; не искам ни царството ви да обсебя, ни майчиния ви език да променя. Живейте си и добрувайте, но помнете едно: широка е земята за всекиго, само за неволника и за мъчения няма място на нея. Ала дò ще време и такива няма да

има – каза Момчил по-високо и натъртено, па тропна с крак. – Омръзна на земята да пие човешки кърви, пресити се. И небето не ще да слуша вече вопли и клетви.

Той отведнъж пресече думата си и с някаква крива усмивка додаде:

– Само дръжте се здраво! Па и по-добре се оръжете! Прощавайте сега, братя зилоти, идете си по живо, по здраво!

Зилотите се размърдаха, зашушукаха. Двамина излязоха напред и раздрусаха ръката на войводата. Евстратий Ставру също протегна ръка.

– Приеми нашето гостоприемство, деспоте-войводо – каза той. – Остани тая нощ с хората си в града. Ще се намери ядене и пиене за всички.

– Сполай ти, Евстратие – възрази Момчил и поклати глава. – Вино има ли, ще развърже езиците, а тогава лесно е до свада. По си е добро да ни дадеш ядението и пиенето. Ние ще се гостим сами и за ваше здраве ще пием отдалеч.

– Мъдро говори войводата – намеси се и Раденко, – с вино слога не става.

– Добре, както искате, тъй да бъде, храната и виното ще ви пратим ей сега при Западната порта – продума зилотът, отхождайки. – А ти помни, деспоте-войводо, че в Перитор има зилоти. Хараламбос ще им разкаже все хубави работи за теб и те ще ти са помощ отвътре.

Той махна с ръка и се присъедини към другите, които вече си отиваха.

Когато зилотите се скриха зад пристанищната стена, момчиловците развалиха колелото и като бърбореха високо за това, що бяха чули и видели, затърсиха своите чети и редици. Вижда се, вестта за пиене и ядене ги развесели. Ту на едно, ту на друго място избухваше смях и откликваше някой присмехулен глас.

Доведоха коня на Момчила и той бърже се метна на гърба му.

– Хайде, Райко, Нисторе, и ти, побратиме Раденко – извика високо войводата. – Поведете хората към Западната порта да похапнем и да си починем малко, па после, докле не се е съмнало, да откъснем малко път. Кантакузин няма да чака да тропнем на димотишките порти я!

И той подкара коня си към полусъборената шатра.

– А ти, болярино, що ще правиш? – каза Момчил на Игрила, който седеше неподвижен до девойката и я гледаше загрижено.

– Ако позволиш, ще дойдем с тебе, ако не, Бог е добър, ще останем тука, докато се съвземе моята невеста – отговори Игрил с уморен глас.

– Невеста! – прошъпна Момчил едва чуто и в очите му блесна лошо пламъче, ала той се съвладя и високо запита: – Как е сега?

– Спи и бълнува – отвърна Игрил тихо. – Огница трябва да има.

– Ето що, болярино – заговори той след някое време с някакъв нисък и дебел глас, – ако искаш наистина, върви с нас. Девойката се е поуплашила и за три дни ще ѝ мине. А от драсканицата и следа няма да остане. Момците ще ѝ направят носилка. Ще я носят като своя посестрима. Па ще я потулим някъде, докле си свършим работата с Кантакузин. Чакай – отведнъж издигна глас Момчил, – че най-хубаво ще бъде да отидете в Цепино при сестра ми в манастира и при Елена – сниши гласа си той, – щом ти се родееш с нея. Как не се сетих веднага!

Игрил чевръсто се изправи на нозете си, хвърли поглед към девойката дали не се е събудила и се доближи до Момчила.

– Добре, войводо – рече той, като го гледаше в очите, – само ми разреши, след като я отведа в Цепино, да се върна при тебе.

– При мене? – удиви се Момчил и изкриви уста. – Що ще търсиш, болярино, при такива нехранимайковци, дето ни цар признават, ни Богу свещи палят? Върви си в Търново, Александър ще ти се зарадва.

Игрил мръдна раменете си.

– Има време и в Търново да ида. А при теб искам да остана за малко, защото и аз имам да мъстя на един Кантакузинов човек. Няма да забравя до живот една гръцка лисица как стоеше в шатрата на Умура и му шъпнеше да ме погуби. Ще ти разкажа за това, щом се спрем – добави младият болярин и поглади Момчиловия кон по шията.

– Добре, ела – отвърна Момчил – и стой при нас, колкото щеш. Само едно да знаеш: с вълци по вълчи вий. Моите момци много-много не обичат болярите, та ти никак не се издавай за такъв. Как е името на невестата ти?

– Ейлюл.

– Ейлюл – повтори войводата, а вътре в сърцето му друг глас повтори: „Елена“, сякаш второто име бе като ехо на първото. Мислите му избягаха на друго място и той като се наведе бързо през главата на коня продума глухо: – Ако ти е мил животът, болярино, не говори друг път за Елена болярката и за това, как аз я грабнах от станяницата, а после я отпуснах на воля. Чуваш ли? Дума не говори! Па и твоята невеста, тази Еле... Ейлюл, дръж я по̀ на скрито. Не е тука място за жени – довърши той, викайки почти, и мушна яростно коня си със своите едри шипове. Конят поиска да се изправи на задните си крака, но силната ръка на ездача опъна поводите. Добичето тръгна настрани и назад, като пръхтеше с цели ноздри. Момчил нахлупи своя грамаден мечи калпак до веждите си и още веднъж

стрелна с бляскави очи Игрил и заспалата девойка. Игрил го гледаше от своето място учудено. После той се приближи до войводата и хвана коня за поводите.

– Какво искаш да кажеш, войводо? – попита той със същия глух Момчилов глас.

– Какво ли? – изсмя се Момчил и белите му зъби се оголиха. – Може да я грабна – бързо добави той.

– Не можеш – спокойно отвърна боляринът.

– Мога – натърти войводата.

И той подкара коня си към девойката.

Игрил го придружи, без да пусне поводите, като го гледаше все тъй спокойно и усмихнато.

– А знаеш ли защо не можеш, войводо? – попита Игрил, когато те стигнаха вече до шатрата. – Защото – и той се надигна към седлото на войводата, – защото ти обичаш Елена болярката и тя те обича, затуй.

И тозчас пусна поводите и се дръпна настрани.

Изглежда, Игрил добре бе предвидил какво щеше да стори войводата, та дреме се отдръпна. Момчил удари с все сила коня с бича си. Конят полетя по крайбрежието. Ала момчиловците вече се точеха край стената, носейки своите мъртви и ранени, и му препречваха пътя, та Момчил го накара да нагази в плитката вода. При слабото зарево от догарящите враници ездачът и конят приличаха на някакво приказно чудовище, което излиза от дъното на морето всред пяна и водни пръски. Игрил го видя, че излезе на брега, и там рязко спря коня си тъкмо срещу вратата на пристанището. Войводата повика двама хусари и като им каза нещо, посочи към него. Не след дълго двама конници идваха вече насам. Помежду си те водеха кон без ездач.

Панчовият храненик бързо сграбчи от земята един ятаган, надяна на левия си лакът агарянски щит и застана между конниците и девойката, която спе-

ше в огница. Лицето му се сви и измършавя като предишния агарянски неволник. „Ще убия Ейлюл най-първо, а после себе си, но живи няма да му се дадем" – пробърбори той и погледна идващите.

Конниците, които бяха Твърдко и Моско, се спряха на няколко крачки, щом видяха голия ятаган и щит в ръцете на неволника.

– Що искате? – попита ги Игрил, без да снема оръжието.

– Войводата ни прати да ти доведем тоя кон – отговори Твърдко. – Той заповяда още да ти кажем да се не боиш ни за себе си, ни за... ни за...

Твърдко се запъна и се почеса по врата.

– Е, ти ще знаеш за кого, някакво чудновато име каза войводата. И тръгвай с нас, защото хората се запътиха вече за портата.

– Лъжете и вие, и вашият войвода – извика Игрил гневно, – жив няма да дам ни себе си, ни нея.

Твърдко се намуси.

– Нашият войвода не лъже, твоя милост. Па той ни каза, ако ти не би повярвал на думите ни, да ти кажем и това: кълне се в името на сестра си Ефросина, която и ти си знаел.

Игрил сне долу щита и меча си, макар все още недоверчиво да гледаше момчиловците.

– Доведете коня – рече той, – а вие стойте настрана, докато се кача.

Игрил се наведе над девойката и като си пъхна ръцете под колената и главата ѝ, леко я повдигна нагоре. Тя си отвори очите за миг, погледна го и пак ги затвори. Главата ѝ клюмна на рамото му като на ранена птичка.

После Игрил се доближи до коня и се качи на седлото.

– Хайде сега, вървете вие напред – каза той, закривайки девойката със своя плащ.

Той пое поводите в лявата ръка, а в дясната стисна ятагана.

Твърдко и Моско, а след тях и Игрил поеха същия кървав път, край който плискаха вълните на Бялото море.

8
ИГРИЛОВА НЕВОЛЯ

В Периторското езеро се оглеждаха тая вечер звездите на високото лятно небе и пламъците на десетки и десетки огньове, запалени покрай мочурливия бряг между зелените пърнарови храсти. Огнените отблясъци играеха около сребърните чела на звездите, които едва-едва потреперваха в черното дъно на водата, сякаш зъзнеха от студ. Когато подухнеше вечерникът, прибрежната тръстика шумеше продължително, а откъм езерото идваха дълги плавни вълни, които плискаха водата чак до тесните канавки, пробити между блатната трева.

До едно такова заливче около голям огън седяха Момчил, Раденко из Милопусти, еднооkият Войхна и още неколцина други момчиловци, а от другата страна на огъня, облегнат на изсъхнала смоковница – боляринът Игрил. До самия него върху купчина суха тръстика лежеше Ейлюл, увита в черен козяк, който ѝ достигаше до самата уста. Нейната малка детска главичка се покоеше върху коленете на младия болярин. Уморените ѝ сърнени очи гледаха ту Игрила, ту огъня, чийто дим отиваше право към звездното небе, лек и неплътен като пара, а после те се притваряха и девойката се унасяше в лек сън. Около пламъка се кръжеха цял рояк комари, та всеки миг един или друг от момчиловците пляскаше ухапаното място или разпъждаше с калпак досадливите гадинки. Лицата на всички бяха оживени и обърнати към Панчовия храненик – само Момчил лежеше на хълбок със затворени очи. А Игрил си бе вперил погледа в него през огъня и дима и го гледаше тъй, сякаш чакаше да улови от устата му неговата дума.

Откъм езерото нещо заплиска и захлопа като гребла от лодка. Войхна, който бъркаше в жаравата с върха на ножницата, се понадигна и погледна с единственото си око към заливчето.

– Райко ли е с лодката, що? – измърмори той през зъби. – Време е да идва, какво се мае още!

Тия думи като че събудиха войводата и той разтвори очи. Момчил нищо не каза на стария хусарин, а се обърна към Игрил. Устните му се изкривиха насмешливо.

– Като те слушах да разправяш как си гонил тогава Юсуфа, как после те заробили агарянците, знаеш ли що най-много ме зачуди, болярино Игриле?

И той рязко се надигна от мястото си и се облегна на ръката, върху която лежеше досега.

– Това, че и ти, и твоят болярин Витомир, и гърци, и българи сте си ходили като на разходка, без да ви е еня за тия агарянци кои са, какви са. А ето нà, че те не са били нищо и никакво. Така ли е, Раденко, що ще кажеш, побратиме? – обърна се Момчил неочаквано към мълчаливия сърбин, който седеше със скръстени крака малко настрана от огъня и гледаше замислено менливите палави пламъчета.

Раденко се сепна и някак виновно погледна войводата. Пламъкът лумна към неговата страна и освети обезобразения му нос и очите му.

– Така е, побратиме войводо, не са нищо и никакви тия агарянци – бавно и отмерено, както винаги, из-

рече сърбинът. – Биха се вчера, както юнаци и мъже се бият. Ние, християните, да му мислим.

– Да му мислят болярите, те царство и земя ще бранят, а от нас голтаците какво ще търсят тия агарянци? – продума един момчиловец, па като метна поглед към войводата, спря го упорито върху Игрила.

Игрил пак загледа в очи Момчила, сякаш искаше да разбере харесаха ли му се, или не думите на Раденка и на момчиловеца. Ала лицето на войводата стоеше все тъй непроницаемо – той пак се отпусна на хълбока си.

Болярите не се стърпя.

– Ами ти как мислиш, войводо, бива ли ги агарянците в бой и ако нападнат християните, само нам ли се пада да им излезем насреща? – запита Игрил и с всяка дума лицето му се зачервяваше, па най-сетне съвсем се оживи и добави с натъртен глас: – И ще нападнат християните, помни ми думата, десет години няма да минат, и агарянски крак ще гази тая земя.

– Може и тъй да стане, няма сговор по християните: царе с царе се карат за педя земя, властелите се дърпат като кучета за правдини и пронии, а за народа никой не смисля – издума с тихия си глас Раденко и въздъхна.

– Болярино – обади се Момчил, – чухме за неволята ти у агарянците. Много си патил, виждам се. И нишанджи да си у тях, все си е робия. Ами я кажи нещо за невестата си Ейлюл, де я намери и как стана тъй, че...

Но в това време, дали чу името си, или и нея ухапа комар, девойката се стресна и отвори очи.

– Спи, спи! – продума Игрил на български, а после се наклони към Ейлюл и ѝ заговори на някакъв неразбран език. Девойката се усмихна тъжно, но вече не затвори очи. Погледът ѝ се спря за миг на Момчила, а после се върна на младия болярин и не се откъсна от него.

А Игрил помълча малко, преди да отвори уста, сякаш нему друго се искаше да чуе от войводата. Но изведнъж издума натъртено:

– Грабнах я, както ти грабна Елена. Наистина, не ме гониха татари и царска войска, ама все пак леко не ми беше да се измъкна от бея, у когото служих нишанджи, а тя, Ейлюл...

Болярите рязко се спря и тръсна глава:

– Не ме питай повече, войводо! Откак намерих нея и я полюбих, щеше и в неволята да ми бъде добре. Нея имах, сърцето ѝ имах, ето всичко. Що, Момчиле, да спра ли, да не говоря ли? – запита меко и сърдечно Игрил, защото му се стори, че Момчиловото лице се сгърчи като от болка.

– Що? Говори, говори!

Но Игрил поклати глава и се усмихна благо, дружески, сякаш искаше да каже: „Знам, знам що става в душата ти, Момчиле!"

И от тая усмивка, и от това, че болярите го съжаляваше и искаше да му помогне, Момчил усети как го доядя на Игрила. И добави със страдна завист в гласа:

– Болярин човек.

Злото чувство към Игрила и мъката му по Елена го прибраха в него самия, в душата му. Той видя как отново го погледна Игрил, но сам не каза вече нищо, дори се отдръпна настрана. После чу, че и Война запита нещо Игрила, а Игрил му отвърна весело, сякаш забрави за него, и дори не му се сърдеше, както не се сърдят възрастните на децата, когато направят пакост. Завистта и ядът се замениха лека-полека с горчивина и недоволство от себе си. „Защо завидях на болярина, защо исках да ми говори за Ейлюл? Какъв съм станал тия дни, дете-мъж! Видя ли Ейлюл, виждам Елена. – И после сам си отговори: – То е, защото не мога

вече да чакам, защото не съм виждал Елена я колко години! Помни ли ме, не ме ли е забравила? Дали не ме лъже оня богомил Богдан, като казва, че ме е чакала?... Чакала! Чака ли се човек като мене?“ И мъката го загриза още по-здраво. Мислите му дори пъкаха с труд и му причиняваха болка, сякаш те трябваше сами да пробиват път в натежалия му мозък. Колко неща станаха с него, откак бе видял Елена! Колко се бе променил! А какво щеше да стане, ако я видеше, ако... С такава сила проникна в сърцето му тая успокоителна и сладка мисъл, че Момчил се стресна от своя унес и се опомни. И до ушите му достигнаха тия думи на Игрила: „Грабнах тогава най-хубавия кон и метнах девойката на седлото, па подир нея се метнах и аз. Шибнах коня след туй и полетяхме в нощта...“

При тия думи Момчил се размърда на мястото си. Той искаше да каже нещо, да спре разказвача, па се сви, затихна. Само ръката му скъса петелката на огърлието, като че ли нещо го душеше.

И той пак чу гласа на Игрила:

– Спасих аз неволницата, спасих и себе си. От нея научих, че била грузинка, насила потурчена. Привърза се тя към мене и аз към нея, па после се обикнахме. Най-сетне се довлякохме до Смирна и там научих, че Умур събирал акинджи, сиреч наемници, заради Кантакузин. Като акинджи щяхме да минем морето, па на брега – здраве! Щяхме да избягаме от агарянците и се довлечем до България. Облякох Ейлюл в мъжки дрехи, обръжих се и аз и се явихме така при Умуровите люде. Останалото знаете.

Момчил съвсем се опомни и някак сприхаво се обърна към Игрила:

– Защо мислиш, болярино, че агарянски крак ще гази тая земя след десет години?

– Защо ли ме питаш, войводо – обърна се Игрил с глух глас към Момчила, – Бог само знае. Ала нà, струва ми се, нещо лошо ще стане с християните. Бях аз петнайсетгодишно момче, когато дядо ми, протосеваст Панчо, същите думи каза на царя: „От юг иде хала, пази България, Александре!“ А що знаеше дядо ми за агарянците? Нито ги бе видял с очите си, само бе чувал за тях. А говореше той право.

Боляринът вдигна главата си и изгледа всички наоколо.

– Какво ли си думате пак вие: нека се грижат царете и болярите, нам ни по-топло, ни по-студено ще стане. Ех, да можехте да видите как агарянците робят и ги водят на вериги за продан, друго щяхте да говорите! А робе робят и бедни, и богати, отрок и болярин с едно въже връзват.

– Де да видя моя болярин Георги с въже вързан – възкликна един от момчиловците злобно, – па макар до него да съм и аз.

– Момчиле войводо, люде християни – извика Игрил ненадейно и очите му блеснаха – не виждате ли, че не току-тъй разправих за моята неволя. Бях аз в неволя и всеки от вас можеше да е, същото зло да пати. Всички християни, целият български народ можеше в робство да падне – и цар, и боляри, и отроци, – а ето, пак всеки дърпа към себе си и сговор няма...

Момчил протегна ръка към него.

– А що искаш, болярино – рече той сурово, – да разпратя всички тия люде по домовете им в ръцете на техните мъчители и губители, па и аз сам да се предам на Йоана-Александра, та да ми изгният костите в някоя тъмница ли?

– Добро и разумно говориш, болярино – намеси се и Войхна, – види се, много като пати човек, идва му умът. Ала я да видим: що ще рекат другите боляри и властели? Де всички да паднат в агарянска неволя, та и те да поумнеят!

Игрил сякаш искаше нещо да възрази на стария хусарин, ала в това време някой извика:

– Райко май идва с чълна!

Всички се обърнаха към езерото. Върху виделата повърхност на езерото личеше наистина лодка, която бързо се приближаваше насам. На предницата беше приклекнал един едър човек, а към кърмата седяха други двама души, които гребяха. Между плясъка на греблата достигаше говор и смях.

– Че е Райко, Райко е – обади се Войхна и се изправи на колене, за да види по-добре. – Щом има приказки и смях, той е!

Игрил също погледна към приближаващата се лодка и към нащърбения едър месец над нея, издут на една страна и кривнат като опънато от вятъра платно. После той се изправи, а заедно с него се изправи и Ейлюл и уви около шията му ръцете си, както се увива млада фиданка около стъблото на як дъб.

– Войводо Момчиле – рече Игрил, като се обърна към Момчила, – право ли, криво ли говоря, не зная, ала пак ще ти кажа: ако нам, болярите, не ни дойде умът да не грабим и мъчим народа, а вам, хусарите и непокорниците – да се бунтувате срещу царя и да късате царството, не ще минат десет години и тук агарянско ще стане, агарянски крак ще тъпче нашата земя. Та ти закали меча си за бой не срещу боляри и царски люде, дето не знаят, че сами своя гроб копаят, а против агарянци. Знай, че Богу и народу ще заслужиш.

Тъкмо в това време в началото на тясното заливче се показа черната лодка на Райка. Тя се приближи, като чупеше сухите тръстики. Чълнът се спря до брега и Райко скочи на сушата.

– Добра ти вечер, Момчиле, и вам, братя – издума той, като си сне калпака и взе да разпъжда комарите. – Па има ли нещичко да се пооблажа? Червата ми се слепиха от сушена риба и солени маслини.

– Има, има, скътал съм и за тебе – каза Войхна и като се обърна, взе да търси нещо зад себе си. А найпърво извади една голяма кратуна с вино. Райко протегна ръка към нея.

– Наздраве, Момчиле, наздраве, братя! – каза той, като допря устни до съда. – Занесете и на гребците! – добави Райко, като отпи доста и си отри мокрите въси. – Поройчане са харни люде. А знаеш ли, Момчиле, че и те, рибарите де, деспот те зоват. Деспот Момчил думат...

Момчил трепна.

– Значи, разчуло се е за моето отмятане. До петнайсетина дни Кантакузин ще ни излезе насреща – проговори той и погледна Игрила. – Чуваш ли, болярино? Първен Кантакузин, а пос...

И войводата се спря на половин дума.

– После – и Момчил се наклони над ухото на Игрила – Елена. Кажи ѝ, болярино, кога идеш в Цепино, че тоя път няма да я пусна за нищо на света.

– Ами агарянците? – попита тихо Игрил.

– Който гази земята ми и вреди на простите люде, ще отиде при ония в Полистилон – кратко отсече войводата.

Лицето на Игрила малко просветна и той леко въздъхна.

– Хайде сега на добър път за Цепино и много здраве на Ефросина! – добави Момчил и тръгна към лодката. Тя бе големичка, с платно и широко седалище на кърмата. Игрил пръв влезе и като загърна грижливо Ейлюл в козяка, турна я да седне при себе си. На предницата двамата гребци, чиито лица едва личаха в нощта, връзваха и развързваха въжа. Платното се изду и чълнът се заклати върху черната вода на залива. Единият рибар оттласна лодката от брега.

– Сбогом! – извика Момчил по отхождащите.

– Не сбогом, а до скоро виждане! – чу се гласът па Игрил. Ейлюл си извади ръката изпод козяка и махна няколко пъти.

Момчил остана дълго още там, гледайки замислено подир отдалечаващата се лодка. Стоеше той като часовой, а месецът, който се издигна вече нависоко, сви едрата му сянка на кравай като овчарско куче, легнало до нозете на господаря си. Вечерникът задуха по-силно, чълнът, подкаран от него, се скри вече зад високата тръстика, а Момчил не мърдаше от мястото си. Той не чу как зашумя тревата под копитата на коне, които се приближаваха, как завикаха гласове възбудено и весело и как наоколо стана също оживено и весело, както в къща, където току-що са дошли очаквани гости. Изведнъж той усети, че някоя ръка се сложи на рамото му и леко го побутна: „Момчиле, Момчилко!" Момчил се стресна като събуден от сън и бързо се обърна.

Пред него стояха Райко и Нистор.

– Всичко е в ред, войводо – продума Нистор и се наклони към Момчила, – зилотите ще ни отворят портите, както в Полистилон. Призори Перитор ще бъде наш.

– Перитор – повтори войводата с унесен вид, като че ли тая дума той чуваше за първи път.

Ала Момчил рязко се изправи. Очите му блеснаха гордо под веждите. И със своя гръмък повелителен глас той извика:

– Напред! Напред към Перитор!

9
КРИВАК СРЕЩУ БАГРЕНИЦА

Месец след полистилонската битка между Родопа и морето димяха опожарени селища и копни ожъната ръж.

Беше близо към пладне и от безветрие и мараня черният дим на пожарищата отиваше право нагоре. Тревата там, където огънят я бе пожалил, бе пожълтяла и изсъхнала от слънчевия пек, а китките раздърпани и криви брястове, които стърчаха сирото из полето, изглеждаха като през зима – черни, със свити листа и сухи грани. Само моравосиният пояс на Родопа, който ограждаше от три страни полето, мамеше погледа като предел за към друг, по-хубав свят. Пътят от Кумуцена за Перитор, след като преминеше тая обезлюдена равнина, се забиваше като стрела в планината, която отведнъж кривеше на юг към морето, сякаш искаше да се окъпе в неговата влага.

По това жежко пладне пътят се белееше като посипан със ситна сол, а слънцето печеше така върху него, че въздухът отдалеко изглеждаше като текуща река. Същото слънце грееше сега и върху изтритите, изкривени от удари шлемове на четирима конници с изпечени и сурови лица, които разглеждаха леша на една кобила с бели крака, изпружени нагоре като вехи. Кобилата се бе подула и ведно с острия трупен чад от нея излизаха едри зелени мухи. Ала за конниците, види се, миризмата да бе привична, та те все стояха надвесени над мъртвото добиче и като го бодяха с дългите си копия, спореха дали кобилата е агарянска, или ромейска.

– И двамата сте на крив път – намеси се третият конник, по-нисък, по-набит от другите, като

дъвчеше резен ряпа. – Задникът ѝ е много дебел. Такива кобили видях у алмогаварите през великата Каталанска война.

– Чакай – извика в това време четвъртият и подкара коня си, който пръхтеше и се дърпаше настрани. – Счупен лък.

И той издигна с върха на копието си един лък с охлабена тетива. Конниците забравиха мъртвото животно и започнаха внимателно да разглеждат оръжието, което минаваше от ръка на ръка. Войникът, който дъвчеше ряпата, плю на земята.

– Нито е агарянска, нито ромейска – процеди той през зъби и се навъси. – На ония Момчилови хусари е.

– Право е – потвърдиха след малко и другите двама.

– Трябва да се каже това на императора – обади се пак първият. – Техни съгледвачи са идвали тука тая сутрин. Кобилата не лежи от дълго на пътя.

– Някой препуска към нас – каза оня, който вдигна лъка от земята.

Конниците се обърнаха назад. По пътя препускаха двама души на около стотина крачки от една поголяма конна чета. Прахът, който се вдигаше под копитата на конете, и мараньята пречеха да се видят ясно лицата и дрехите на ездачите.

– Чини ми се, че е Михаил Врений – обади се същият с примижали очи.

– Ба! Откак димотишкият митрополит му предсказа, че ще падне убит, милостта му не е тъй подвижен – бавно и вразумително отбеляза воинът с ряпата. – Друнгарият е – додаде живо той и хвърли ряпата върху кобилата недоядена.

През праха и зад главата на коня, украсен с лъскави медни плочици, се показа младо лице с едва наболи въси и вдигната нагоре като у заек уста. На плещите му се развяваше къс пъстър плащ.

– Какво сте наобиколили тая мърша като гарвани? – завика друнгарият по-високо, отколкото трябваше, за да направи, види се, гласа си груб и заповеднически.

– Мършата си е мърша, а ето що намерихме твоя милост – избърбори наведнъж същият набит войник.

И той подаде намерения лък на своя челник. Друнгарият го взе и учудено го повъртя в ръцете си, окичени с пръстени.

– Лък като лък, какво ти е влязло в ума, Цапала? – извика сърдито новодошлият. – Вижда се, сега те е хванало виното, дето си пил в Кумуцена заранта.

Тримата конници се засмяха кратко като по заповед. Само Цапала остана със същото неподвижно, измесено като от кирпич лице. Лявото му ухо, наполовина отсечено, където висеше някаква жълта халка с топчица на края, три-четири пъти потрепера.

– Аз нищо не пих – отвърна той под нос, – ала и да бях пиян, щях да видя, че тоя лък не е ни наш, ни агарянски, а на ония от Перитор.

– А! – възкликна друнгарият и си вдигна хубавите momински вежди. – Ти искаш да кажеш, че тук са идвали Момчилови съгледвачи? Та що?

– Може да се каже на императора – обади се почтително оня войник, който твърдеше, че кобилата е агарянска. – Колцина сме ние, едва стотина души, а съгледвачите ще кажат на оня варварин Мом...

Но той внезапно пресече приказката си, като видя, че лицето на друнгария цяло почервеня.

– Страхливци! – завика той. – Баби! Пияници! Да спирам императора за един лък! Напред, подире ми! Императорът иска да знае има ли някой в Мосинопол, в ония хе развалини на пътя.

И той пусна коня си, а войниците го последваха мълчаливо.

До същото това място, дето лежеше кобилата, скоро се приближи главният отред, който наистина не броеше повече от осемдесет души, затова пък това бяха тежко обръжени воини: ездачите, облечени от главата до петите в оплетени от железни бримки ризници, шлемовете им – със забрала и наушници, дори гърдите на конете бяха запазени зад нагръдници.

Най-напред вървеше конник с императорския знак, издигнат на копие. Христовата монограма блестеше над бронзовия орел, от чиято позлата бяха останали само редки люспи в гънките на разперените криле. Багрите на малкия пряпорец бяха излинели, платното показваше нишките си. Между тримата конници, които яздеха след знаменосеца, средният, дребен и сух човек с остра брадичка и безкръвни свити устни, изглеждаше най-лошо облечен. Ако не бяха пурпурните полуботуши с изображение на черен орел на краката му и същият тоя знак, везан с почерняла сърма върху белия му плащ, трудно би могло да се помисли, че тоя тих, болнав на вид човек бе самият димотишки император Йоан Кантакузин. Само конят му бе един от най-хубавите: бял жребец със сухи крака и с дълга до земята опашка. Знатният отляво бе главният хетериарх Ланцерт. Неговото хубаво, но мъжествено лице се полускриваше в черните буйни къдри, които излизаха изпод шлема, позлатен, обсипан със скъпоценни камъни. Другият спътник на императора, едър и по-възрастен човек, с четвъртито месесто лице и уморени очи, бе Михаил Вриений, за когото спомена единият войник. Докато Ланцерт вървеше близо до императора, та конете им дори дружески си хапеха гривите, Михаил Вриений стоеше настрана сам и откъснат от всички. Подир императора, Ланцерта и Вриения идваха не в ред, като бъбреха и се смееха високо, богато облечени знатни и войниците от отреда. Когато четата отмина мъртвата кобила, Ланцерт вдигна ръка и показа към препускащите по пътя съгледвачи, които наближаваха някакви бели срутени сгради, скрити в бухнали смоковници.

– Друнгарият и съгледвачите стигнаха до Мосинопол. Ще повелиш ли, о царство ти, да почакаме, докато видим дали пътят е чист?

Йоан Кантакузин вдигна бавно очи, които досега бяха скрити в сянката на шлема. Противно на неговото уморено и застаряло лице, те блестяха с младенчески огън, а техният поглед, който изглеждаше, че зрее като плод в дълбочините на зеницата, беше остър и проницателен.

– Не, да вървим, само по-бавно. Иска ми се да почина малко на сянка – отвърна императорът бързо, като че ли искаше да изпревари някаква предишна мисъл, а тънките му устни леко се дръпнаха нагоре. – Ланцерте – поде той после с по-нисък, друг глас, слагайки своята малка, но корава ръка на неговата твърда, обсипана с дребни бисери ръкавела. – Като говорехме за Момчила, ти ме упрекваше, че щадя често враговете си и държа на своята клетва дори срещу иноплеменници и варвари. Но ти не си прав. Хората – и императорът изрече натъртено тая дума – са пияни и не могат да не бъдат пияни. Тъкмо заради това аз трябва да бъда трезвен.

– Хората не разбират словата на мъдреца – също тъй ниско отвърна и Ланцерт, като следеше с едното си око съгледвачите, които изчезнаха в разрушения град.

– Аз не съм мъдрец – живо продума Йоан Кантакузин и гласът му отведнъж стана твърд и рязък. – Не съм мъдрец – повтори пак той ниско и хвърли бегъл поглед към своя десен мълчалив и мрачен спътник, – защото мъдрият вярва в добротата на хората, аз – не. Хората са лоши и глупави.

Той се приведе над гривата на коня, погледът му изгасна.

– Никой не разбра моята незлобливост – добави след кратко мълчание императорът. – Иначе не щях да бъда на тоя път.

Ланцерт вдигна дясната си ръка до челото в знак, че възприема неговата мисъл.

– Моите обвинители говорят, че аз, водим от неизмерима жажда за власт, пръв наруших клетвата, дадена на императора Андроника при смъртния му час – продължи веднага Йоан Кантакузин. – А ти знаеш, драги Ланцерте, че аз бях предизвикан от императрица Ана и от Апокавка. Като бяха далеч от престолния град, те оскърбяваха приятелите ми, разпространяваха лъжливи слухове за мен, следяха моята майка, а после я хвърлиха в затвор. Аз исках само да закриля себе си и своите роднини, като взех оръжието и се провъзгласих за император в Дидимотикон. Жажда за власт – усмихна се Йоан Кантакузин и поклати глава – никога не ме е вдъхновявала. Това е тъй.

Той замлъкна за малко и после заговори пак с тих, равен глас:

– Преди да поставя на главата си императорската корона, аз дълго не се решавах, като мислех за това, как враговете на империята ще се възрадват от нашите вътрешни раздори. И ето защо изпратих човек да узнае от един гадател, почитан от мене, благоприятствува или не сегашното положение на небесните светила за онова, което бях намислил. Гадателят ми отговори, че сам не може да каже нищо и че по-добре ще е да чакам, докато слънцето достигне летния поврат – тогава небето само ще отговори. Така аз и сторих. Когато настъпи това годишно време, на северната страна на небосвода започна да се явява всяка вечер комета тозчас след захождането на дневното светило. Точно казано, това не бе комета, а погоният – брада или опашата звезда. Прилична на меч, тя започна да се забелязва у самите нозе на Персея, обърната със своята дълга опашка към изток. Като премина Северния полюс, съзвездието на Малката мечка и клещите на Дракона, тя се докосна до десния крак на Херкулеса и до венеца на Ариадна. По-нататък тя премина близо до лявата ръка на Офиуса. А тъй като тука се намираше мястото на летните горещини, кометата не можа повече да се задържи, започна да се разсейва, докато най-после и сама изчезна съвършено от небосвода, защото тя не бе звезда, а само призрак на звезда...

В това време зад тях се раздаде безгрижен гръмък смях.

Ланцерт намръщено продума:

– Апалмена се смее. Разглезен хлапак!

Но сякаш Йоан Кантакузин нищо не чу и продължи:

– Чуваш ли, Ланцерте! Призрак на звезда. Тогава аз разбрах що искаше да ми каже небето: моята власт щеше да бъде като тая звезда – призрак на власт.

Той повиши гласа си, за да бъде чут не само от Ланцерта.

– Ето, виждаш, хетериарсе, не жажда за власт, а нещо друго ме принуди да започна тая междуособна война. Това е тъй, нека Христос и неговата пречиста майка ми бъдат свидетели!

И Йоан Кантакузин се прекръсти и прибави смирено:

– Хората гледат небето и земята, ала и небето, и земята виждат делата им.

В това време към него обърна лице десният мълчалив спътник.

– Не е ли по-добре, царство ти, да избиколим стария град? Ето ние сме пред разрушените стени – продума той глухо и ниско.

И веднага добави със зачервено лице:

– Не мисли, че уплашен от онова предсказание, аз се боя за себе си, о всемилостивий! Ала Момчил може да дойде скоро от Перитор, ако узнае, че ти си тука с толкова малко хора. Да те хване в плен, ще е за него най-хубавият край на войната.

– Ще посмее ли? – отвърна Ланцерт, хвърляйки поглед към императора, който мълчеше. – Умуровите люде пъплят из полето. Ние не сме сами.

– Умуровите люде са заети да грабят и плячкосват, а не да следят Момчила – продума с горчива усмивка Михаил Вриений и си повдигна раменете. – Ето и Мосинопол! Дрянгарият дава знак: врагът е далеко. Слава богу!

В града, дето влязоха през една полусрутена порта, ги посрещна еднообразното свирене на жетварите. Насекомите бяха тъй много, че дърветата изглеждаха потънали в плод, а във въздуха сякаш непрекъснато стържеха безброй остри пили. Конете затропаха по каменната настилка на улицата, която кривеше между килнати клони и съборени портики.

Йоан Кантакузин си сне шлема.

– Мене не ми е добре. Тегли ме към дрямка – рече той уморено.

Сега се откриха добре светлосивите му очи, обиколени със ситни бръчици, които приличаха на разперен пачи крак. По темето му, покрито с мека рядка коса, която биеше на сребристо, никнеха едри капки пот.

– Вриений – заговори той отведнъж, като погледна стратега в очите, – не искам да те виня, че те е страх, но духът ти е смутен. Докато сме в града, никой няма да знае нашия брой и ще се побои да ни нападне. Чудно! Очите ми се затварят! – добави той с друг глас, като на себе си.

Улицата се вля в кръгъл малък площад, всред който няколко стъпала надолу се дълбаеше водоем. Но чучурите бяха сухи, поилото – пълно с листа и сухи клонки. До водоема един млад чинар разперваше короната си.

Йоан Кантакузин спря коня и слезе от седлото. Всички сториха същото след него. Конските копита затропаха още по-силно по плочите на друма.

– Михаил Вриений – обърна се пак императорът със сънен глас, – прати още четирима души на дрянгария и нека му кажат да види и разбере де са Умуровите хора. А до това време ще полегна тук на сянка.

Подкрепян от младия Ланцерт, императорът слезе трите стъпала на водоема. Неговото стегнато сухо лице изглеждаше сега на сянка съвсем безкръвно и изнемощяло. Двамата телохранители постлаха плащовете си върху натрупаната шума и към външната страна положиха едно конско седло. Когато императорът сложи крак на долната площадка, дълъг зелен гущер се плъзна между камъните.

– Ланцерте, убий го! – извика тихо Йоан Кантакузин и се усмихна. – Това трябва да е Момчилов съгледвач.

Императорът разкопча вратника на ризата и прилегна на самоделната постеля. Преди да затвори очи, той погледна към Ланцерта, който стоеше до него, облакътен на лъвската паст, от която някога бе текла вода, погледна и към дружината си, разпръсната из околните сенки, и каза:

– Кажи на Апалмена да не се смее високо! Това ще ми пречи да спя.

Той изведнъж заспа.

Когато чу равното дишане на императора, Ланцерт направи знак на двамата телохранители да останат при заспалия, а сам изкачи обратно трите стъпала на водоема.

Измъчваше го жажда, езикът му се лепеше на небцето. Той се огледа. На няколко крачки, приклекнали върху плочите, четирима конници играеха на кокалчета, като се ругаеха с половин глас, а зад тях конете хрупаха тревата, израсла между камъните. В двора на една къща на сянка се мяркаха позлатени шлемове и пъстри плащове. Един глас високо-високо приказваше: „Това е Апалмена – помисли Ланцерт, – той ей сега ще се разсмее и ще събуди императора.“ И бърже с тихи стъпки се доближи до говорещия, който седеше гърбом, и турна ръката си на рамото му.

Младо весело лице с месести червени устни го погледна.

– Апалмена, не се смей и не говори високо! Императорът заповядa – изрече натъртено Ланцерт и си турна пръста на устата.

Веселото лице на Апалмѐна стана злобно и обидено.

– Откак те направиха главен хетериарх, ти си вирнал много нос, Ланцерте – издума той припряно и все повече почервеняваше. – Не мисли, че само ти си предан на императора.

– Не говори високо! – повтори Ланцерт.

Апалмена се изправи на крака и като се ежеше и напираше към събеседника си, издума пак ядовито:

– Тая вечер в Кумуцена ще видим кой как ще говори.

Ланцерт пусна ръката си от рамото му.

– Тая вечер! – усмихна се той и красивото му мъжествено лице стана строго. – Тая вечер ще ли бъдем живи?

– Ха-ха-ха! Ланцерт се бои от Момчила, бои се от един хусарин – подвикна насмешливо Апалмена.

– Мирно, деца – обади се суров и силен глас и един едър посивял мъж се вмъкна между им, като дрънкаше с едрите си шипове, – не е време да се карате. Момчил, макар и хусарин и варварин, има тежка ръка. Императорът сам го знае още от Сърбия и много би дал да го има пак на страната си. Ти сам, Апалмена, чу от оня агарянец, дето ни донесе вестта за отмятането на Момчила, че при Полистилон от петстотин души едва неколцина се спасили от меча му. А откак той завладя Перитор и Ксанти...

Говорещият отведнъж се прекъсна.

– Сякаш някой препуска насам – рече той, ослушвайки се.

– Наистина – потвърдиха и неколцина други, като се надигнаха от земята.

Всички лица станаха мълчаливи и сурови. Откъм запад ниско над дърветата запрехвърчаха ята гарвани и врани и грачеха.

– Ланцерте! Хетериарсе! – чу се някакъв слаб глас откъм водоема. Всички се обърнаха натам. С крак на горното стъпало, бледен и с изменено лице, стоеше Йоан Кантакузин и ги гледаше с чудноват поглед. Неговото облекло бе измачкано, а върху дясната буза се бяха отпечатали от спането петте му пръста. Един телохранител му намяташе плаща, другият застягаше ремъка на меча.

– Елате всички тука! – продума императорът вече с обикновения си глас, като им махна с ръка и се изкачи горе. После, когато всички го заобиколиха, додаде: – Аз видях сън и това ме събуди. Глас, който не излизаше от човешки уста, ми извика: „Събуди се, ти, който спиш, и въстани из мъртвите! Христос ще те просвети.“

– Що значи това? – попитаха едновременно неколцина.

В същия миг дотърча друнгарият и без да слиза от коня, извика:

– Императорът!

– Дойдох да ти съобщя, о пресветлий – заговори той запъхтян, – че към Мосинопол се приближава войска. Чия е тя и отде иде, не може още да се разбере.

– Ето тълкуването на съня – издума същият оня възстар властел, който раздели Апалмена от Ланцерта. – Вижда се, небето пази нашия базилевс.

И се прекръсти.

– А може Карабалабан да се връща с Умуровите люде – намеси се някой отзад. – Наша войска да е.

– Ами ако е Момчил?

– Сънят, сънят! – заклатиха глави повечето.

Йоан Кантакузин се обърна към стоящия зад Ланцерта властел, мъж на около тридесет и пет години с поувехнало, но дръзко лице – това бе същият оня млад византиец, когото Панчо протосевастът наричаше кир Мануил в станяницата при Големия изкоп.

– Тарханиоте – рече му спокойно императорът и по лицето му не личеше ни умора, ни някакъв страх. – Вземи шестима души и ведно с друнгария идете и вижте наши ли са, или е Момчил. Небето и земята гледат делата ни – добави той замислено същите думи, които каза Ланцерту, преди да влязат в Мосинопол.

– Обръжете се, приятели, бъдете готови, всичко може да чакаме – обърна се после и към властелите, които вече сами слагаха шлемовете и подтягаха разкопчаните си ризници.

Настъпи мълчание, нарушавано само от тропането и цвиленето на конете, върху които бързо и чевръсто се мятаха конниците. До водоема стоеше забравено кокалче и скъсана войнишка торба. Ала едно копие се протегна и бързо подхвърли торбата нагоре в ръцете на ездача. Зноят и задухата тежаха върху гърдите, сякаш въздухът беше горяща течност. Пак прехвръкнаха ято врани.

– Някой ги гони от мършата – издума тихо Ланцерт и се обърна към императора, който гледаше неподвижно в една точка през дърветата.

– Нещо има недобро, Тарханиот се връща – рече той и стегна поводите на черния си жребец.

– Момчил иде с много души – завика още отдалеко изпратеният преди малко пълководец с възбудено лице, като показваше пътя назад.

Неговият кон добллижи ездача до императора и до Ланцерта, като вървеше накриво.

– Де е Михаил Вриений? – попита с предишния спокоен глас Йоан Кантакузин.

Вместо да отговори веднага, Мануил Тарханиот се наведе, като че ли искаше да сложи отвисоко ухо на земята. Лицето му ставаше все по-възбудено и червено.

– Стратопедархът с около триста Умурови люде, които бягат пред Момчила, спира врага – изговори най-сетне той.

Йоан Кантакузин някак скръбно се усмихна и изви коня си.

– Дано Бог ни помага! – рече той. – Назад към Кумуцена! Момчиловите коне са изморени и ние ще ги изпреварим.

....

По изсъхналото прашно поле се носеше наистина Момчиловата дружина със същата стремителност, както при Полистилон. Само сега нито mракът, нито тишината скриваха конниците от неприятеля. Във вид на широка огъната дъга се приближаваха те към разрушения мъртъв град, който дремеше под маранята на деня като под сива плащаница. Ведно с тях като втора дъга пълзеше отзад облак прах, а слънцето, което гледаше от пепелното небе, играеше в острията на извадените мечове и в лъскавите дълги копия, насочени напред. Ала когато първите поприпрени момчиловци достигнаха окрайнината на Мосинопол, те на-

мериха проходите преградени с козли от сухи клони, тръне и дървени трупи, а от порутените къщи захвърчаха стрели и сулици. Стреляха агарянците на Карабалабана, които Врений бе поставил набързо при входа на града. Ако и по-малко от триста души, агарянците се биеха с яд и ожесточение като вълци, откъснати от плячката им.

Скоро към първите момчиловци долетяха нови. Техните едри, запенени коне прескочиха препречените дървета, а конниците се нахвърлиха с вдигнати мечове върху Кантакузиновите наемници и купчината тежко въоръжени византийци начело с Михаила Врения и Тарханиота. Агарянците не удържаха втория напор и бежешком се хвърлиха на конете си и от седлата, полуобърнати към враговете, пускаха стрела след стрела, опъвайки тетивата чак до дясното ухо. Не бяха се още изтеглили от окрайнината агарянците, и в стария град, на същата главна улица, дето седяха преди малко Йоан Кантакузин и хората му, влезе Момчил. Наред с него яздеше Игрил. Боляринът и войводата не говореха нищо, очите им бяха вперени напред. По самия път на около стотина крачки с лек бяг и в добър ред вървеше Врений със своите войници. Моравият му плащ се вееше като знаме под неговото четвъртито лице. Той непрекъснато гледаше назад. Отляво и дясно ехтяха виковете на агарянци и момчиловци.

– Да ударим ли вече, Момчиле? – изви се към войводата Игрил, който бе облечен сега не като Умурбегов наемник, а с къса сърменообшита дреха, пристегната със златен пояс на кръста.

Момчил вдигна ръка и посочи на града:

– Почакай да излезем на открито! Кантакузин е опитен воин.

Той се обърна към двамина момчиловци и рече:

– Пройо, и ти, Голубане, обадете още сега на Райка и на побратима Раденка да вървят полека и да задържат хората си, докле са в града, а щом излязат вън, да се нахвърлят на гърците острани. Не на плячка да им е окото, ами да отрежат пътя на Кантакузин за Кумуцена. Чувате ли?

– Чуваме, чуваме – избъбраха и българинът, и сърбинът, па полетяха наляво и надясно, като прилегнаха върху седлата на конете, за да се проврат под ниските клони на дърветата.

– По мене и очите си отваряйте на четири! – обърна се войводата и към момчиловците, които го следваха, и подкара коня си.

А тия момчиловци бяха стегнати сега в ризници от пъстро украсена кожа, по която блещяха медни плочици. И щитовете им, и гърдите на конете тежаха от такива плочици, които светеха като хиляди зорки очи. Само същите мечи и вълчи калпаци, килнати над ухо, скриваха рошавите им глави въпреки маранята и задухата. Пот, примесена с прах, течеше по техните изпечени лица, ала весело и юначно гледаха очите им: кой сучеше дългите си вѐси напук на жара и на неприятелите, кой подвиваше ръкава на десницата си, за да може по-леко да маха с меча. Когато Момчил и болярина подкараха конете, трепнаха като един човек и момчиловците. Смушиха с шиповете си животните, закиприха върху пъстрите седла снажните си плещести снаги.

Тропотът на конските копита заехтя из мъртвия град. Слънцето, което се беше леко склонило на небосвода, хвърляше вече по-дълги сенки, които едва личеха под рехавите бадемови дървета, а изглеждаха като локви чернило върху разклонените стари смоковници, от чиито презрели плодове се носеше дразнеща миризма. Отдясно, а скоро и отляво, изсвири на три пъти и продължително рог. В същото време Момчил и не-

говата чета излязоха от града през същата полусрутена градска порта, отдето беше минал и Кантакузин със своите хора. Войводата се спря за миг и огледа разстланото голо поле. Доста вече напред, там, където пътят се пресичаше от две рекички, лъщяха на слънцето шлемовете и щитовете на Кантакузиновия отред. По-назад и отделно вървеше малката купчина катафрактарии на Вриения, а още зад тях и вляво, ту наедно, ту разпилени като пилци, разтопени от орел, бързаха агарянците на Умурбег, Кантакузиновите съюзници.

А наляво и надясно от града излизаха момчиловците и като сдържаха конете си, обръщаха глави към своя войвода. Момчил измъкна меча и два пъти го размаха над главата си. Със страшен грохот от копита, звек на железа, с викове на стръв и на волност се понесе цялата тая хала от животни и хора по изгорялото пусто поле.

Първите изпреварили момчиловци бяха посрещнати с град стрели, хвърлени от агарянците и от сулиците на Вриеновите катафрактарии, които мереха не хората, а откритите гърди на конете. Последва страшна блъсканица и в облаците прах, които вдигаха развихрените коне, редиците се объркаха, преследваните останаха зад преследвачите, тия, които бяха гърбом, се намериха лице срещу лице с врага. От силния удар неколцина момчиловци паднаха от седлата и техните животни, обезумели от блясъка на мечовете, бяха еднакво опасни със зъбите и копитата, както хората със своето оръжие. Поради скупчените тела копията останаха на гърбовете. Всяка ръка издигна меч, а очите, полускрити под забралото на шлема, дебнеха противника. Два меча се удариха един о друг и двата се счупиха чак до дръжката в яките ръце. Един меч, от чието острие капеше кръв и излизаше топла пара, полетя във въздуха ведно с десницата, която го държеше, отсечена до лакътя, и се заби в изпръхналата пръст на полето. Кръв затече еднакво между разкъсаните ризници на конниците и от разпраните кореми на животните и се събираше на вади по пътя. Когато прахът се поразреди, от задния ред стоеше още на нозе само един висок воин с месесто четвъртито лице и облегнат на труповете на два убити коня, махаше немощно изкривен меч. Този воин беше стратопедархът Михаил Вриений. Едното му око бе изтекло, от дясната буза, цепната надве, излизаше езика ведно с кървава пяна: вместо ризница той носеше сякаш прясно одрана животинска кожа. Той викаше нещо. Останалото здраво око светеше като безценен камък.

– Оставете го, той ще умре сам! – извика Момчил над главите на момчиловците, които окръжаваха византиеца. – Гонете Кантакузина!

– Кантакузин! Кантакузин! – повториха момчиловците и се спуснаха нататък.

Макар и шепа хора срещу Момчиловата дружина, императорската чета посрещна здраво нападението. В яките ризници от плетени железни жици и в кованите шлемове с подбрадници и наушници стрелите се чупеха като стъклени, мечовете хабяха своите острия. Дори конете, облечени също в броня, падаха само когато ударът попаднеше в очите или краката. При това нито Раденко отдясно, нито пък Райко отляво можаха да довтасат навреме, да избиколят византийците и ги отрежат от Кумуцена, чиито назъбени стени се виждаха вече съвсем близо; тъкмо когато Момчиловият братанец, гонейки пред себе си агарянците, зави към пътя, гъста пърнарова горичка се изпречи отпред, а Раденковите конници затънаха в мочурите на двете рекички, които пресичаха полето.

Момчил видя всичко това и завика на Нистора и

на Игрила да нападнат острани, за да разкъсат византийците, а сам той със следващите го момчиловци удари отзад. Острият му поглед съзря в средата белия плащ на Йоана Кантакузина и към него започна да си проправя път войводата. Боздуганите на Момчиловите хора направиха скоро яките щитове на телохранителите на парчета. Неколцина момчиловци, незабелязани всред бъркотията и праха, слязоха на земята и прерязаха с мечовете си жилите на конете. В откритата близнà като дом в разтрогита на стена се вмъкна веднага Момчил, викайки вече гръмко на Йоана Кантакузина да се предаде. Управляващ коня си само с крака, той сечеше с тежкия си меч, а в лявата ръка стискаше здрав шипест боздуган. Ни бясното цвилене на конете, които, макар и с прорязани жили, се изправяха на задните си крака, за да избягат от това страшно място, нито охканията и воплите на своите и вражески ранени, които молеха Бога и призоваваха майките си, не спираха неговия набег. Ала сякаш не само в острието на меча и в шиповете на боздугана бе неговата сила. В неговите черни блестящи очи и пламнало лице, в едрата му плещеста снага, която седеше като залепена о седлото, и в яката десница, която се дигаше и слагаше като на дървар сред гъст лес, имаше не само сила и неотразима решителност, безпределна храброст и презрение към смъртта. Повечето момчиловци бяха яки като него и също не мислеха много-много за това, че на същото поле щяха може би да изпуснат последния си дъх. „Да свърша с Кантакузина и – при Елена!" Ето тая мисъл вливаше в жилите му кръв, гореща като разтопена смола. И като в някакво съновидение той виждаше образа на болярката да витае между конете на византийците, зад диплите на императорския прапорец, сякаш бе плячка, открадната от неприятеля. „Ще те отнема, не ще ми убегнеш този път" – си казваше Момчил и сещаше в сърцето си яд и гняв и бързаше да премахне преградата, която го делеше от нея.

Помитани от страшната хала, византийците взеха да късат редовете си и като бодяха до кръв конете, удариха на бяг към близката Кумуцена. Изведнъж Момчил видя как белият плащ на Йоана Кантакузина се изгуби всред скупчената навалица. „Убит!" – комай изкрещя той и с боздугана си удари един едър византиец, който му пречеше да гледа. Гъркът се смъкна на земята, а конят му полетя из полето с развяна грива. Момчил видя сега ясно как Йоан Кантакузин се измъкваше изпод убития си бял жребец, който риташе в локва кръв, а Ланцерт му държеше друг кон, като бе дори обърнал стремето. Наоколо неколцина телохранители с лице към момчиловците държаха щитовете си над императора. Кантакузин се качи чевръсто на коня, ала Момчил успя вече да се добере до императора и до хетериарха. Той удари Ланцерта през лицето тъй, че преряза горната му бърна и хубавите къдрави въси, а на императора извика: „Предай се! Животът ти е в моите ръце!" За кратък миг Момчил видя до себе си лицето на Йоан Кантакузин. Той се изви, погледна го и се усмихна със своите тънки, безкръвни устни. Тогава Момчил усети как всичкият му гняв преля над този спокоен и самоуверен човек. Вдигна меча си и с все сила го сложи върху главата на императора. Ала калената кована стомана удържа страшния удар и мечът, като се поизкриви, отплесна се настрани. „Удряйте, не жалете никого!" – изкрещя Момчил и се спусна повторно подир императора и неговите телохранители. Всичките удари сега понесе Ланцерт, който остана най-отзад и се отбраняваше храбро. И той би паднал на бойното поле като Михаила Вриения, ако не бяха го грабнали неколцина едри конници и не го сложиха едва ди-

шащ върху коня му. Цялата императорска чета, от която бяха останали двадесетина души, препускаше без пряпорец в облаци прах към Кумуцена. Сам Момчил видя как се разтвориха портите на града. Войводата спря коня си. „Кантакузин ми убягна. Пòврага! Все едно, за дълго с него е свършено.“ И като вдигна кривия рог, който висеше на гърдите му, продължително изсвири.

И както при Полистилон, той огледа от седлото си бойното поле от четирите страни. За малко неговият поглед се спря на купчината убити хора и коне, над които високо на небето се виеха вече гарвани – острото му око гледаше само да отдели своите от чуждите. После той обгърна с доволен поглед препускащите към него момчиловци, чиито възгласи и провиквания идваха до ушите му от все страни, като разпознаваше по ръст и по глас сърбите от българите: шумния и бъбрив Райко, който слизаше от хълмовете, от своя мълчалив побратим Раденко; Нистора и Войхна с нови коне и византийски посребрени шлемове; Саздана с пълната кратуна, която висеше неотменно на седлото му до бозгугана: най-сетне Игрила, който препускаше откъм Кумуцена, защото бе гонил византийците дори до портите на града и навярно си беше отмъстил на оня сух византиец, който шушнеше над ухото на Умурбега край Марица. „Само тебе те няма, Събо – пошъпна си тихо Момчил и нажалено наведе глава към окървавената земя. – Ето, виждаш ли, побратиме – продължи той комай гласно, – щото мислехме някога с тебе, това и стана: кръстом пребродих земята от пловдивската хорà до Бялото море, от Места до Марица, от река до река. Клетвата, що ти дадох, изпълних. Всичко това е мое, мое и твое, на волните люде – волна земя. Тъй ли е, Събо, тъй ли е, побратиме?“ И той замълча и се ослуша, сякаш наистина из глъбините на земята, изпод корените на дъба в Ширине, де почиваше старият Събо, щеше да му отвърне гласът на умрелия. Ала вместо него един весел и бодър глас викна над ухото му: „Момчиле войводо и деспоте, свършихме с византийците и Кантакузин. Време е да вървим за невестата! Ето нà, и прикя ѝ донесох. Виж! Виж!“

Войводата трепна и издигна главата си. До него се бе навел Игрил, засмян, червенобузест и гологлав и му сочеше десетина византийци, които момчиловци караха по пътя.

– Да не бяха отворили навреме портите на Кумуцена, щях и сам Кантакузин да ти уловя – добави той, – ала и това стига. Я виж заробените, Момчиле – високо викна Панчовият храненик, – всички до един са властели. Гледай златните им пояси и посребрени ризници!

С наведени глави, с изпокъсани плащове, прашни и окървавени, неволниците се приближаваха към Момчила. Но Момчил никого не видя, не чу последните думи на болярина Игрила, а само това бе останало в паметта му: „Време е да вървим за невестата! Да, време е, време е, никой сега няма да ми попречи!“

И той въздъхна дълбоко и облекчено, после опъна здраво левия повод на коня, докато главата на добичето загледа планината. И подкара коня си нататък.

А момчиловците, като разигравaха опрашените си коне и дрънкаха оръжието, се проточиха подире му. Слънцето биеше в очите им и весело трептеше по металните плочки на ризниците и по шлемовете.

10
ПРИСТАНАЛА

Вятърът здраво огъваше върхарите на старите дъбе, разрошаше листовината им като перчем на оголяла глава и въртеше около яките стволове първи опадали листа. Подир вихъра бучеше и целият лес, а под корените трепереше и отвръщаше и сама земята, сякаш някъде дълбоко в нейните недра спеше жит-великан, който сънливо се обръщаше от една страна на друга, събуден от вятъра. Бучеше и пееше гората, а измежду поривите на вятъра ехтеше и весела човешка песен на два гласа, ала пята като из едно гърло:

Постой, погрей, мое ясно слънце,
да извеза братови ръкави,
да го пращам в царевн сватове,
да доведат мома – добра рода...

Двата гласа бяха на двамина момчиловци: Добромир и Твърдко.

Пееха те от все сърце: лицата им бяха усмени и весели, а под новите мечи калпаци, кривнати над ухо, стърчеше сватбарска китка от здравец, привързана с червена нишка. А както пееха песента, облягаха се назад о гърба на седалката и гледаха синьото небе и ластовичките по него, които вихърът рееше като пеперуди над зелените шатри на дъбовете. Думите нареждаха за ясното слънце и те към него пращаха песента си. Метната през рамо – всекиму дар – риза с везани ръкави, с червено обшит ошийник. В ръцете им ни лък, ни меч, ни шипест боздуган, а бъклица – нашарена, с медни пулове кръстом накована.

Да доведат мома – добра рода;
ако ми е мома добра рода...

– Ех! – изтръгна се вик из широките, издути като връшник гърди на Твърдка. – Как да не ми е добра рода момата? Болярка, царева кумичка.

И той вдигна бъклицата над устата си и с примижали очи дълго я държа наведена.

– Твърдко, стой! – обади се другият песнопой Добромир. – Стигнахме май, дето заръча войводата. Ето кръстопътя, ето и дъба със знаците по кората!

Твърдко сне бъклицата, изсмука капките по русите си въси и като се огледа наоколо, кимна с глава. Па после чевръсто скочи от коня си и го пусна да пасе ведно с Добромировия из тучната трева под дъба.

А дъбът се издигаше тъкмо до кръстовището, стар и самотен като пустинник. Между коравите преплетени корени личеха изпепелени огнища и полуобгорени гранки гниеха навред – изглежда, немалко кервани и пътници се бяха спирали тука, яли бяха и пили и отдъхвали под разперените клони. Кората пък до цял човешки бой беше изпорязана и нашарена с какво не: някой бе издълбал стрела, която сочеше към глъбините на леса; друга ръка с брадва или с меч бе изсякла крив кръст отгоре; имаше и букви, свързани помежду си с титли като в царски грамоти, покрити повече с лишей и мъх и прилични на ръбец от зараснала рана. А по долните ожулени и бели като кости клони, висяха де изгнили и почернели, де нови и още здрави конопени примки. Беше, види се, старият полумъртъв дъб и шатър за уморените, и книга за неуките, и бесилка за неволници и злочинници.

– Зная този дъб, зная – каза Твърдко. – Остарял си още, дедеице! Ей още един клон изсъхнал. Оня, виждаш ли го?

Ала вместо да посочи с ръка, Твърдко сне от гърба си лъка и изпрати към дървото една стрела. Стрелата удари един дебел безлистен клон, ала налетя вя-

търът и прекърши върха ѝ, та дръвцето падна на тревата.

– Там, видиш ли, Добромире? И аз сам щях да увисна на въжето. Примката бе вече вързана, вратът ми – оголен. Преди шест години, когато бягахме за Сърбия. Войводата заповяда, войводата пак ме помилва. А че имаше защо, имаше – поклати глава момчиловецът и се замисли. Ала в това време затропаха копита, завекаха оръжия, човешки гласове весело загълчаха.

– Момчил и болярката идат – продума Добромир и се обърна.

Наистина, по пътя, откъдето преди малко дойдоха двамата песнопойци, се показаха купчина хора – все на коне, с такива също весели, зачервени и усмени лица като у Твърдка и Добромира. Момчил яздеше отстрани, не по пътя, а направо през гората, но той не бе сам. На коня му отпред седеше Елена болярката, лявата си ръка около шията му беше прехвърлила, а с дясната се държеше за ръката на Момчила, която дърпаше поводите. Лицата и на двамината бяха светли и честити. Вятърът играеше с няколко нейни къдри, изскочили изпод червената ѝ шапчица, и брулеше хубавото ѝ бяло лице с дребни лунички под очите, които горяха още по-големи, по-черни. До тях яздеше Игрил в болярско рухо със златен пояс, червенобузест като някога, приказлив и весел. Както двамата песнопои, тъй и всички момчиловци, които следваха отдире, бяха в ново облечени, все с китки накичени, с дарове надарени като китни сватове. Бъклиците и на тях бяха подръка, виното искреше в погледите, конете играеха под седлата сами, сякаш шибани от смеха, от високия безразборен говор, от дългите ленени кърпи, вързани за гривите им. Един ударен от гръм клон препречи пътя на Момчила. Той бодна коня в хълбоците и притисна здраво към себе си болярката. Когато конят се наме-

ри отвъд, войводата не го спря, а препусна запотеното добиче чак до кръстопътя на моравата под дъба, където го настигнаха скоро идващите по пътя сватбари момчиловци.

Игрил се приближи до Момчил и Елена, които сякаш забравиха, че конят вече прескочи клона, та нито Момчил имаше защо да я придържа крепко с десницата си, нито пък Елена – за какво да се притиска до широката му гръд. Те стояха тъй, без да мръднат, а конят им, като изви потната си шия, почна да хрупа жадно треватаведно с конете на другите.

– Време е вече да се разделяме, Момчиле – рече Игрил, – Ейлюл и хората ми ще са вече свърнали към Пловдив и ме чакат, дето им рекох.

Той помълча и се усмихна добро и весело, па прибави по-тихо, когато ни Момчил, ни Елена не обърнаха поглед към него:

– И мене ми се ще да грабна невестата си, та до сърцето си да я притисна...

Щом продума той тия думи, войводата пусна десницата си, а болярката отдръпна пламналото си лице.

– Върви, добър ти път, Игриле – издума Елена. – Не оставяй сама девойката. И както ти казах: живей в бащиния ми дом на Трапезица като у себе си. А пък аз вече не ще се върна в Търново. Момчилова жена ще стана пред Бога и пред хората до гроб. Дето бъде той, и аз ще съм с него.

Гласът ѝ леко затрептя. Тя наведе глава и пак продължи тихо и равно, като че ли нареждаше:

– И каквото и да говорят за мене болярките и болярите, с каквито ще думи да ме корят и одумват, ти само едно им кажи: не пристана Елена Момчилу, задето сега той е деспот и богат. Не! Сърцето му стана добро и с Бога се той помири, ето защо – продума Елена някак по-другояче и погледна за миг и Момчила

право в очите. – Чуваш ли и ти, Момчиле? Не забравих що ми донесе от тебе оня скитник-бродник дядо Матейко: „Момчил, казва, в Божията правда е повярвал и в сърцето си я носи." Тъй ли е, Момчиле?

Момчил се усмихна:

– Тъй.

И прибави натъртено:

– Всичко, което кажеш, е тъй, вярно е.

Тя погали силната му власата ръка.

– И още това им кажи – продължи Елена, като спря да милва Момчиловата ръка, – някога татко зло сторил Момчилу и това отвърнало сърцето му от Бога и от Божията правда. А дойде време и Момчил на свой ред със зло на татковото зло да отвърне. Татко, от една страна, Момчил, от друга, а пък аз помежду тях като жертва, като агнец Богу да се моля, техните грехове да опрости...

Тя въздъхна:

– Шест години аз се молих и мислех и що ли не изстрадах в своето сърце! Все за туй мислех: ако дойде Момчил, ще ли отида с него, или не.

– А щом дойде, пристана му – промълви Игрил, като я гледаше весело в очите.

Тя погледна не Игрила, а Момчил, който все мълчеше, а само се усмихваше с края на устните си.

– Тъй беше – прошъпна болярката. – „Той ще бъде, рекох си тогава, ако грях върша, нека Бог ме съди." Ала не, не само това мислих – повиши глас Елена и главата ѝ се издигна горделиво и тя изгледа полянката със сватбарите и дъба, – щом погледнах Момчила в очите, видях, че е друг, види се, и той тия шест години е мислил и премислил много.

И тя не сне погледа си от войводата, докато той не кимна с глава.

– Всичко това разкажи в Търново, Игриле – обърна се тогава болярката към Игрила. – Бог да ни помага! А на тебе добър път!

Елена тихо пошъпна тия последни думи и сякаш отведнъж я овладя слабост и тя наведе очите си надолу.

– А и на брата ми Теодосия, ако го видиш – допълни тя, без да гледа болярина, – кажи същото.

– И на тебе добър път и честит живот с Момчила – отвърна болярина и дръпна силно поводите на своя кон, който изправи главата си, като дъвчеше още трева и цветя. – А пък на теб, Момчиле, ето що ще кажа на прощаване: живей честито и весело с Елена в деспотството си и не забравяй, щото ти казах оная вечер край Периторското езеро: дръж, с когото щеш, само с агарянци не прави съюз, а гони триклетия им род на земята. А потрябва ли ти човек да каже добра дума за тебе пред Йоана-Александра, прати само вест, аз зная що и какво да правя.

И болярина подаде ръката си на войводата. Двамата здраво си стиснаха десниците и дълго ги държаха една в друга.

– Прощавай и ти, болярино побратиме – продума с добър глас Момчил. – Не за мене, а заради измъчените отроци и парици говори на Александра и на властелите му: по-малко да ядат и пият, па за народа повече да смислят. А не забравяй и ти: в Ксанти има за теб и за Ейлюл и горница, и място на трапезата ми. Само ако не се възгордееш в Търново, болярски навици да те променят – притури по-ниско Момчил и по лицето му се плъзна сурова насмешка.

Игрил само поклати глава.

– Прощавайте и вие, добри момци – обърна се той и към момчиловците и им замаха с ръка, – не ме споменувайте със зло! Кой знае, може пак да се видим!

– Добър ти път, болярино, и ти нас не забравяй! – завикаха ония момчиловци, които бяха наблизо, и вихъ-

рът подзе гласовете им и ги разнесе по четирите краища на леса.

– Па носи много здраве и на Двойната брада! – добави някой, а другите се разсмяха.

Игрил им кимна с глава, кимна и към Момчила и болярката, па смуши коня си и препусна по другия път. Скоро конят и ездачът се скриха под шумата на дърветата.

Тогава Момчил вдигна главата си.

– Хайде, братя, вие тръгвайте – рече той весело, като се обърна към момчиловците. – На едно поприще оттука има ручей, има и дебели сенки. Нисторе, помниш ли? Спрете се там и пригответе това-онова за пладнуване. Докле пригответе, и ние с болярката ще си дойдем.

И както преди малко, скоро шумата скри едрите снаги на момчиловците. Един и два пъти вихърът довлече гласовете на Твърдка и на Добромира, които пак пееха своята песен, а ехото на леса я повтаряше и откликваше на припевки.

Момчил скочи от коня.

– Ела, Елено – каза той, като гледаше девойката право в очите, – преди да станеш моя жена пред Бога и пред хората, много неща има още да узнаеш. Да узнаеш какво върших аз, след като се разделихме в манастира „Св. Ирина“.

Елена го погледна някак уплашено и гъста червенина покри лицето ѝ, па не издържа погледа му и отвърна своя надолу. Тя понечи да се хване с две ръце за гривата на коня и да скочи сама, ала Момчил я изпревари. Подхвана я под мишците, преди да бе стъпила на земята, издигна я на яките си ръце и я понесе към дъба с тежки крачки. Нейното тяло се отпусна на ръцете му, дъхът ѝ топлеше шията му под лявото ухо. „Както в Подвис – мина му бърза мисъл, – вихър огъва

дърветата, Елената гръд пари върху сърцето ми. Оная някогашна топлина, която го облъхна в манастира пред лозата, сега също закипя дълбоко в него, удесетори силите му тъй, че нему се поща да я носи безкрай през развилнялата гора. Конят тръгна сам след тях, като късаше по пътя си по-високите стръкове. Момчил достигна до дъба и сложи Елена върху един почернял, издут като кобилица корен на дървото. Сам той се изправи и с една ръка се облегна о дънера на дъба. Някое време и двамата мълчаха, сякаш слушаха как всред пристъпите на вихъра заглъхва песента на двамата песнопои.

– Елено – проговори най-сетне Момчил и гласът му звучеше твърдо и сурово, – сами сме сега и ето слушай какво ще те попитам: кажи ми още веднъж, когато Игрил дойде в Цепинската кула да ти каже, че те чакам със сватбари в гората, що си помисли за мене?

Елена го погледна дълбоко с хубавите си големи очи, без да мигне.

– Очаквах те отдавна, Момчиле – и отново румянец покри бузите ѝ, – а като чух болярина да говори за тебе, не се и учудих, нищо не си помислих. Всичко бях аз мислила и премислила: ако дойдеш – да ти пристана, ако не дойдеш и сега, да се покалугеря в манастира при сестра ти Ефросина.

На Момчила нещо се свали от гърба, та му олекна, ала, види се, все имаше някаква мисъл вътре да го чопли и яде и той пак подвзе:

– Сполай, Елено, вярвам ти. Ала нà, от друго се боя. Боя се – повтори войводата и пак набърчи челото и заби поглед в земята – да не би ти и сега, като някога в „Св. Ирина“, да ми приставаш заради баща си, греха му да изкупиш, а не по сърце да идваш с мене. Слушай – глухо продължи той, без да ѝ остави време да отговори, и цялата му едра снага се провлече по дъне-

ра и приведе към болярката, – това няма да търпя. Не, няма – и удари с пестница по кората на дъба тъкмо там, дето бе изрязана стрела. – Ще те отведа още сега в Цепино и с пръст няма да те докосна. Както те взех, такава ще те върна.

И Момчил цял потрепера и замълча.

– Момчиле, Момчиле, защо мъчиш себе си и мене защо плашиш – отвърна Елена, усмихвайки се тъжно, – някога наистина мислех това. Ала това мина, отдавна бе. Много зло си сторихме един другиму, ала то е, за да се обичаме занапред повече. Да се обичаме, чуваш ли? Залюбих те още на Комненовата ливада...

– Не мене залюби тогава – прекъсна я Момчил, – а болярина Драгшан.

– И тъй да бъде, Момчиле – усмихна се пак Елена и като подстана от мястото си, грабна десницата му и си сложи главата върху нея, – в Одрин полюбих Драгшана, а Момчила хусарина полюбих в манастира. Оттам на сърцето ми стана мил и драг, Момчиле, това тогава разбрах.

– И ти ми стана оттогава мила и драга – възрази бързо Момчил и лицето му просветна. – Като те видях да стоиш наред с манастирската лоза, тънка и стройна като нея, нещо ме прободе в сърцето.

Той махна глава и додаде с друг глас:

– Ала щом разбрах, че те полюбих, доядя ме страшно, Елено. Че аз полюбих тебе, болярка и щерка на моя болярин.

– Затова ли замахна с меча си, та преряза лозата?

– Затова. Нея като прерязах, сякаш тебе щях да убия в сърцето си. Ала това не би – довърши Момчил съвсем ниско.

– Не би – повтори и Елена и укорно, и тъжно загледаха очите ѝ. – Шест години минаха оттогава, Момчиле, шест дълги години Богу се молех и тебе чаках, а ти бягаше далеко, ни вест пращаше за себе си, ни знак даваше.

– Бягах, вярно е – пробъбра Момчил и кой знае защо огледа полянката, огледа и двата пътя, де вятърът гонеше листа и съчки, па се свлече надолу, та седна до болярката. Той ѝ взе двете ръце, погледна ги с обич в очите и няколко пъти ги целуна.

– Бягах, Елено, от себе си бягах, за това – продума пак Момчил и лицето му потъмня и се сгърчи като стар ръкопис. – Наистина от манастира избягах не само заради Ефросина. И българските, и гръцките граничари нямаше да ми простят пакостите, та минах в Сърбия, и от тях да се спася, да ме позабравят малко. Ала после! Година мина, две минаха, можех да се върна по тия места. Можех, ала не исках. Щом ми дойдеше на ум да се върна, помислях за тебе. Сърцето ми теглеше към теб, а пък друго нещо не ми даваше сили. Друго нещо – гордост ли, злост ли, или страх, че няма да удържа и веднага ще пратя да те искат за моя невеста. Ето нà, това разбрах в Сърбия: легнала бе ти в сърцето ми завинаги. А знаеш ли що чинех там, що вършех? – изви той глас. – Това, що правех и тука: хусарство. Само едно не бе същото: по-рано сякаш ми бе леко на душата от кръвта, що проливах – мъст беше, чемер ли някаква беше! А сега вече не! Като падне нощта и заспят край огъня хусарите, аз се въртя, въртя, сън ми не идва, очите ми стоят отворени. Тоя същият вятър ечи в гората и в сърцето ми сякаш вее и ечи. А щом само помислях да се върна в Родопа, ти се изпречваше пред мене: „Ако отида да почукам пред портите ѝ, а тя прати ратаите да ме изпъдят, как ще пренеса това?" Не можех, Елено, да простя на никой болярин да ме обиди, на тебе най-малко. Все тази мисъл ме гризеше, че и ти си болярка, и нà, това не можех да ти простя. Ех, Елено – въздъхна тежко той, – била

си всякога горе, отгоре си гледала света и не знаеш що е отрошка неволя. А като не знаеш това, не знаеш и люта вражда що е. Да ти се свие като змия усойница в сърцето жад за мъст, да те гризе и нищо друго да не ти е пред очи.

Той въздъхна още по-тежко и удари с длан коравия корен, на който седяха двамата. Па обори глава на гърдите и дълго време не продума. Неговата лява ръка, която Елена милваше на скута си, потреперваше и се гърчеше от време на време.

– Тъй е било някога и няма да е вече занапреж, Момчиле – каза Елена тихо, но с някаква боязън в гласа.

– Занапреж няма да е вече тъй – повтори и той и за кратко замълча, унесе се в нещо, ала скоро пак лицето му потъмня. – Чакай, не всичко още съм ти казал, Елено – продължи пак Момчил, – от тоя чемер в Сърбия на четвъртата година се запих и на всичко вече махнах с ръка. Ако съм в пъкъла, най-долу да съм, тъй си рекох, да си изгоря душата, че и помен да не остане от нея. Забравих и за Съба, и за Ефросина, и за отрошката черна неволя на моите братя. Не само че забравих, а и на техните мъчители и губители станах спомощник, слуга станах на Хреля, на Оливера. Подружих се с най-долни хора, с едного Новак Дебели. Вино пиехме, кръв леехме...

Момчил се прекъсна и като я хвана пак за ръцете, загледа я с трескав поглед,

– Виждаш ли кой и какъв е Момчил, болярко? Ще ли ме вземеш сега, ще ли ме наречеш пак съпруг пред Бога и пред хората? – изрече той сурово и някак зло и предизвикателно я изгледа.

Тя срещна погледа му и го издържа – и двата погледа бяха бляскави, и на двамата очите горяха гордо и изпитателно.

– И така да е било, за тая кръв не си само ти виновен – издума най-сетне Елена тихо, сякаш на себе си, па добави по-високо: – Много е изстрадало сърцето ти.

Хусаринът я гледа някое време, като че ли не разбираше думите ѝ, па изведнъж очите му се овлажниха.

– Тъй, Елено, тъй – извика Момчил и като я прегърна, силно я притисна до себе си, – в пъкъла се потопих, дъното му стигнах, ала сякаш нещо се пукна в мене, изтече някаква лоша кръв и ми олекна. Душата ми се умири, очите ми се откриха. Напуснах аз тогава Сърбия и тоя Новак Дебели, та в Родопа. И ето, оттогава чисто ми е и леко на сърцето, весели ми са очите. Станах аз волен човек, на волна дружина войвода. Замъчени люде като мене събрах около себе си и тях волни люде да сторя. И би това царство на Съба, на побратима ми, който ти донесе пръстена някогаш: царство без цар, без боляри и без...

– И без болярки, Момчиле – прекъсна го тя весело, – не ме зови вече болярка, а твоя жена пред хората и пред Бога.

Като каза тая дума, Елена си отдръпна малко лицето от неговите гърди и го изгледа за миг от горе до долу, като че ли още един път искаше да провери нещо, да изпита себе си. Па после сама се притисна до него, сама потърси пламналия му поглед. Момчил не каза вече нищо, мълком вдигна Елена на ръцете си, понесе я и леко я сложи близо до дъба, там, където тревата бе мека и дебела като ложе.

. . . .

Вихърът пак кършеше клоните на дърветата и Момчил и Елена, притиснати един до друг върху седлото на коня, вървяха честити и усмени след Твърдка и Добромира, заобиколени от веселите и китни сватове. Пътят им кривеше вече по края на гората, а отпред се извиваше шилесто голо бърдо. По него като разплетена плитка се виеше насам и натам път, каменен

друм, та чак до една крепост, кацнала като орлово гнездо на самия връх. Слънцето се тулеше вече зад крепостта и по кулите, и по бойниците то гореше като проснатата златна връв. Свършваше там и Родопа и пряко сипеи и канари препичаше долу равно поле, па зад полето през мараната на вечерта – море, Бялото море. Когато и последният дъб остана надире, Момчил вдигна гордо главата си.

– Гледай, Елено! – извика той радостно и простря ръка напред. – Ето Ксанти, ето моето Търново!

И сякаш задрямалата му сила сепна и пробуди, както след сън, дълбоко от душата му се надигна безгранична мощ и Момчил диво и гръмко се провикна. Отсрещните ярове отекнаха няколко пъти неговия глас и го препратиха нататък. Той смуши коня и препусна по открития бял път, а с него заедно лудо и безредно препуснаха и сватовете момчиловци, като викаха и размахваха във въздуха своите оръжия. Разруменяла от препускането, Елена гледаше само напред с разширени очи и дума не продумваше.

При първия кривел на пътя, който вече залази нагоре по бърдото, слънцето се скри зад крепостта и наоколо легна тъмна сянка, само далеко в полето блещяха някакви бели стени и кули до едно дълго езеро, вдадено в сушата, като залив.

– Ето и Перитор, втората ми престолнина! – извика над ухото на Елена Момчил и посочи с ръка към езерото.

Болярката кимна с глава и само по-яко се хвана за ръката му. Конете тропаха по каменния друм, изпод подковите им изхвърчаха искри, а Добромир и Твърдко отново извиваха песен. Гласовете им ечаха в здрача и колкото по-нагоре се качваше дружината, толкова и те ставаха по-мощни, по-радостни. При третия кривел Момчил извика:

– Надуйте роговете! Да отворят вече портите, какво дремят горе Райко и побратимът?

Проехтяха роговете до пукване, забягаха пак екове из каменната пустиня, ала отгоре, изглежда, и без това бяха видели вече сватбата. Разтвориха се едри широки ковани порти и оттам насреща им взеха да слизат хора цяла върволица. Те слизаха, а Момчил и дружината му възлизаха нагоре.

Момчил пак посочи с ръка, ала този път не към полето, а нагоре:

– Ето го Райко, Елено, дето пръв върви. Помниш ли как те той отведе в манастира при Ефросина? Ще ли му простиш сега? Що ли носи той на тепсия? Хляб и сол и китка здравец. За тебе е китката, Елено. А оня с раздрания нос е моят побратим Раденко, сърбин. Болярин го е мъчил, та е тъй грозен, ала златно сърце носи. Ей и Саздан, за тебе е засукал късите си, през игла ще минат. Ами Войхна де ли е?

Момчил не удържа вече, мушна пак капналия си запенен жребец и извика:

– Добра среща, братя, ето ви я, водя ви невестата!

Доближиха се, размесиха се сватбари с посрещачи.

– Добре дошла, Елено болярко! – пръв се обади Райко с весело лице и протегна тепсията.

– Хляб и сол за добре дошла, здравец – за здраве!

Момчил се наведе, взе китката, разтърси я силно, та от нея полъхна на шума и на планинска ведрина, па я втикна в Еленината пазва.

– Добър ти ден, Райко! – отвърна Елена. – Добър ви ден и вам, братя!

– Да живее Момчил деспот, да живее Елена деспотица! – завикаха възбудени гласове отвред.

– Да живеят и добро само да видят!

– Деспот и деспотица ли? – провикна се Райко и

накриви калпак над самото дясно ухо. – Севастократор и севастократорица. Да живее Момчил севастократор и Елена севас...

Но Момчил протегна ръка и го прекъсна.

– Пак старите глуми, Райко – продума Момчил недоволно. – Ни деспот, ни севастократор, а войвода само съм за вас. Това заповядах някога, тъй и ще бъде!

Райко се приближи съвсем до него, ухили се тъй, че устата му се разшири чак до ушите.

– Та не знаеш ли, Момчилко, че докато те нямаше тука, Йоан Кантакузин прати пратеници и грамота: със севастократорство те дарява и свой брат те нарича. Тако ми силата, не лъжа, нà и Раденко...

Ала Момчил не дочака края и подкара коня си, а подире му се повлече цялата върволица пеши и конни момчиловци. Скоро с шум, с песни и весели провиквания сватбарите навлязоха в двора на крепостта. Там имаше също хора – не само момчиловци, а и селяни – и те почнаха да викат, да се черпят с големи шарени бъклици и да пожелават какво ли не на деспота и деспотицата.

Ала Момчил скочи от коня, свали зачервената и засрамена от закачливите пожелания болярка и я поведе към една висока кула, по чиито прозорчета трептеше светлина.

Зад тях заеча още по-силно многогласна и весела врява.

11
ТЪМНИЯТ БОГ

– В името на върховната и неразделна Троица не се тикай, брате!

– Едному се покланят истинските християни, стори ми път, че бързам!

– Бърза ти езикът, еретико. Бъди предпазлив в словата и мек в лактите!

– Трима човеци трябва да са предпазливи: който към зло дело пристъпва, който се изкачва по стръмна планина, който яде риба.

– Друго ще ти забъбрят хулните уста, като ти наложат клеймо на челото с нажежен печат. Скоро, скоро царевият и патриаршият събор ще те научи на ум и разум. Ох, пак ли под лъжичката, проклетнико!

– Клеймо огнено на челото ми, а у теб – Сатанаилово в сърцето. Нà ти още един, па сбогом, черноризецо!

С тия думи и с още един пестничен удар злоезичникът премина последните няколко крачки на моста, като разбута грубо тълпата, която се трупаше на брега срещу Балдуиновата кула, и бързо се запъти към Света гора. Черноризецът пък, който бе оня дебел червендалест монах Герасим, иконом на „Св. Четиридесет мъченици", остана да кълне, да крещи с пяна на уста, като си пипаше ребрата и издутия напред корем. Другият продължаваше да разбутва все така грубо пешеходците, които слизаха или възлизаха стръмния път за манастира „Св. Богородица Пътеводителка".

Той беше млад човек, но някак не сполучи годините си нехаен към лице и облекло. Смръщените му вежди и рошавата грива косми на главата съвсем вървяха на тъмната широка дреха, прилична на калугерско расо, която той от време на време подръпваше към гър-

дите си като от студ. Очите му бяха упорито наведени към земята и се вдигаха нагоре само когато някой се изпречваше на пътя. Тогава те зло и неприятно блясваха. Той вървя по пътя близо до оная хубава ливада, оросявана от течащи поточета и покрита с плодни дръвчета, на чийто горен край, току до зелената дъбрава, се гушеше самият манастир.

Всяка педя свободна земя от тая ливада бе изпълнена от народ, най-вече прости технитари, отроци и парици и по-бедни търновски граждани с жени и деца, с ядене и пиене, тъй развеселени и шумливи, че тяхното крупно сборище приличаше на роил кошер пчели. Топлото още есенно слънце, което преваляше към Орлов връх, грееше весело по зелената морава, по пъстро облечените човешки снаги и се събираше като горяща зеница в позлатения кръст на манастирската черквица. Ала щом нагази в ливадата, намръщеният момък бързо кривна настрани и като прескочи като безумен една купчина деца, които се плискаха с вода, мушна се в първите шубраци на гората. Той тръгна наистина по-бавно, но вместо по пътеките, които шареха по всички посоки, удари пряко из леса, като си дереше дрехата в тръносливките и едва се провираше под висналите клони. Но и тука сякаш нарочно не го оставяха сам. Няколко пъти кракът му настъпваше прегърнати двойки, които никнеха изпод всеки по-голям храст като гъби след дъжд. Колкото по-гъста ставаше дъбравата, толкова по-често те му се изпречваха, което удвояваше бързината на неговите крачки. Негли за да избегне такива срещи, момъкът тръгна най-сетне по една доста утъпкана пътека, която не след дълго го изведе до широка падина сред гората, която гъмжеше от хора мъже и жени. Младежът се спря веднага и като се скри зад едно дебело дърво, започна да гледа изпитателно към навалицата.

Сборището беше многобройно, както и онова при манастира, но тука нямаше ни песни, ни викове. Сред падината се издигаше столетник дъб и там около него се тълпяха насъбраните хора. До дънера имаше нещо като езически жертвеник и на него димеше огън. Около жертвеника се въртеше човек на средна пора и със среден ръст, но с голяма глава и рошава коса, която приличаше на черна гугла. Младежът се приближи съвсем до навалицата, като се криеше старателно зад дърветата. Повечето богомолци бяха добре облечени хора, но наред с тях се виждаха и окъсани и болнави селяни. И едните, и другите зяпаха внимателно към рошавия човек и правеха каквото правеше той. Той се поклони на дъба и те също коленичиха и се поклониха на дървото, по-старите с пъшкания и охкания, а богатите – подпомогнати от своите бедни съседи. След поклоните човекът с голямата глава измъкна изпод расото си едно заклано агне и като направи някакви знаци по него, сложи го върху жаравата. Замириса на печено месо, мастни капки запращяха по въглените. Човекът вдигна глава.

– Идвайте, сестри и братя! Жертвата е угодна Богу – рече той бавно и после си разтвори ръцете, като че ли да ги приеме в прегръдките си.

И когато един по един богомолците минаваха край него, той откъсваше парче от агнето и подаваше всекиму полусурова хапка, която дареният поглъщаше цяла, без да дъвче. И всекиму ниският човек казваше няколко думи.

– Аз прегледах Соломоновите книги, Искро – каза той на един пълен късокрак и нисък гражданин, облечен богато, като подаде парче от опашката на агнето, – все същото говори мъдрият цар юдейски: вмъкналата се в къщи змия се изпъжда с дим от сърнени рога и косми от бездеткиня. Изпита ли това?

Дебелият гражданин въздъхна и преглътна полусуровата хапка.

– Изпитах, отче Теодорите. Седи си змията под прага, сиреч злият ми враг, и ми смуче кръвта.

– А какъв ден беше?

– Ден личен, Божи ден, Света неделя.

Теодорит изкриви уста.

– Неделята е Божи ден, а ти пък опитай и дяволовия. В събота стори същото и ще видиш полза.

Когато дебелият богомолец отмина, като втикна нещо в ръката му, Теодорит извади изпод дрехата си някаква стара почерняла книга и я отвори над главата на една жена, която чакаше ред.

– Що ти е, сестро? – попита той.

Жената се наведе и му пошушна нещо.

– Церът е лесен, наведи се и повтаряй, щото аз говоря: в името на Отца и Сина, и Св. Дух, пиши отпред на десния крак Тигър, отзад на левия – Фесон...

И дълго Теодорит нещо бъбреше над жената, която смирено повтаряше всяка дума, ала от време на време той повдигаше очи от книгата и с бърз изпитателен поглед проверяваше колко души още остават и кои са те.

– Нежит ли ме нагази, що? – попита с треперлив глас жената, като ставаше.

– Всичко ще мине, само не забравяй да ми донесеш нещичко при втори път – завика Теодорит по отхождащата жена – па тогава и билки ще ти дам.

– Стойте, братя и сестри, почакайте слово да ви кажа – обърна се след това той към богомолците, които напираха към него, – виждам как идвате един по един като при знахар кому лек да дам, кому баяния да бая. А в душата си не носите ни Бога, ни Сатанаила. Що е плътта без Твореца и без неговия първороден Син? Говорете, щото си говорите, а това е тъй и тъй

пишат всички книги от Соломона до Сиропула: Сатанаил бе пръв у Бога Отца, а после Исус, когото Мария роди във Витлеем юдейски.

– Кому ни учиш да се покланяме най-вече, отче Теодорите? – запитаха няколко гласа из тълпата.

Дългата брада на проповедника затрепера като при огница.

– Покланяйте се Богу Отцу, на стария му син Сатанаила и на младия Исус, цар на небесните селения...

– Лъжеш, лъжеш, Теодорите, едному Богу се покланят истинските християни – завика гневен глас.

Теодорит замига и взе да се взира в навалицата. Скоро оттам се отдели предишният момък, като гледаше проповедника дръзко и насмешливо.

– Аз ли лъжа, худоумний? – извика Теодорит и лицето му се изду и почервеня. – Лъжеш ти и твоите скверни братя манихеи лъжат, еретико!

– Еретик си ти, магеснико! Не го слушайте, християни – обърна се момъкът към тълпата, която стоеше между двамината, безмълвна, но враждебна, – за едно агне той ви дава бурени, дето и бодка не чинат. Оставете богохулника, който ви учи да се покланяте на сатаната, душата си ще...

– Ти я да си вървиш при своите богомили в Марно поле, докле ти е здрава кожата! – прекъсна го силен мъжки глас.

– Дръжте богомила, дръжте мръсния манихей! – обади се и Теодорит, който доби, изглежда, смелост.

Тълпата богомолци взе да напира около момъка със зли лица и върл ропот. Жените най-вече викаха и се бутаха напред.

– Да не се само убодете, че имам игла – извика насмешливо момъкът и в ръката му блесна меч. – Хайде, отворете ми път! – повтори той, като махаше оръжието си наляво и надясно. – Само едно знайте, дявол-

ски внуци. Като дойдат царските войници, ей тука на самия този дъб, на който се кланяте, като поганци ще ви обесят.

– Ба, и теб не ще погалят – извика пак силният мъжки глас, – на кладата жив ще изгориш, а праха ти по бунища и пустогория ще отвеят.

Момъкът замахна още веднъж с меча си, който описа дълга огнена черта в припадналия вече здрач, и потъна в шумата.

Като се провираше между клоните на дърветата, момъкът пое пак пряко из гората и скоро излезе на тесен път, който слизаше надолу. Беше се вече съвсем смрачило, когато достигна до Етъра. До брега в тъмната вода на реката се клатеше плоска и обла като корито лодка. Вътре стоеше един едър човек и бодеше водата с дълга върлина, та коритото се въртеше и леки вълни, в които се чупеха отраженията на първите звезди, плискаха до прибрежието.

– Хей, Добрине – викна тихо момъкът, като си изтри потта на лицето с края на расото, – я побутни още лодката до брега, че да стъпя!

Лодкарят си вдигна мудно главата, погледна го и нищо не каза, само натисна върлината и коритото удари челото си в пръстта.

С привична крачка момъкът скочи в лодката.

– Другите минаха ли отвъд, Добрине? – попита пак момъкът, като приседна до задния край и посочи оттатъшния бряг, дето блещукаха светлинки на селище. То се падаше малко надолу по течението.

– Минаха – отсече лодкарят и развърза въжето.

Коритото се позавъртя, водата забълбука около стените му.

– Кои минаха? От града или от селата?

– Всички минаха – повтори лодкарят, без да гледа някъде. Той опря върлината о брега и оттласна лодката. Течението я повлече надолу покрай десния бряг, все под надвисналите върби.

– А стройник Аверкий беше ли с тях? – запита отново момъкът, като се взираше към селището, а с една ръка си пазеше очите от ниските клони.

– Беше.

Момъкът се разсмя.

– Ех, че те е пък лен да говориш, Добрине! На думите царят не събира перперак.

Лодкарят заби върлината в речното дъно, облегна се с цяло тяло върху ѝ и изкриви лодката към левия бряг. Чак тогава се обърна.

– И Христос е мълчал пред Пилата – отговори той с глух глас.

Когато лодката се удари о брега, момъкът пъргаво скочи от нея, избъбра набързо едно „сполай, брате!" и затича към селището. Той позабави крачките си едва когато се запъхтя от нагорнището. Светеха му отпред редките огньове на Марно поле и от тях в припадналата вече нощ мракът наоколо изглеждаше още по-черен. Бялналият се път го изведе до една по-голяма сграда, най-крайната на селото, комай самотна, която приличаше повече на хлев. Момъкът прескочи ниския плет и се промъкна до висока врата, от която идваше гълчка на хора и светлина. Нечий широк гръб, изглежда, я подпираше отвътре, защото момъкът дълго трябваше да бута и да вика, докато вратата се отвори.

Наистина, къщата беше хлев, само че просторен и доста висок: още стояха яслите край стените и навсякъде бе разхвърляно сено и слама, доколкото можеха да се видят под и стени, защото в хлева бяха събрани доста хора. До единия ъгъл имаше огнище и там горяха съчки и пламъкът, който ту лумваше високо, ту тлееше като на изгасване, осветяваше едва-едва

лицата на събралите се. Близо до огъня се виждаха по-стари хора с дълги бради, с бели коси – те стояха и малко по на отделно, – към краищата на стаята се редяха по-младите.

Младите зашумяха и забъбраха тихо помежду си, щом момъкът се показа на вратата, а старите край огнището само вдигнаха очи към влезлия. Изглежда, всички го чакаха.

Момъкът поразбута навалицата, за да си стори път, и като се приближи до огнището, падна на колене пред старейшините и нещо им зашъпна.

В хлева стана съвсем тихо, по-отдалечените опънаха вратове да доловят някоя дума. Най-сетне момъкът се изправи, а един от старейшините, види се, най-старият човек, с постническо лице, се обърна към събралите се.

– Тъй Бог е решил! Да славим Бога, да славим единия! – изрече той бавно, като наведе за миг очи надолу.

– Що, що, стройниче? – зададоха се любопитни гласове отвсякъде.

– Поблагодарете Богу, християни – заговори старецът, – болярският съвет в Царевец и тоя път е отложил събора. Застъпил се бил оня Теодосий, дето ни кани да се покаем и да се поклоним на царя. Ала ако от кладата и от клеймото спасихме плътта си, другояче Сатанаиловите служители ще ни измъчат.

Той поклати тъжно глава.

– Не милост, братя, а лукавство и алчба са водили нашите господари-мъчители.

– С що още ще ни замъчат, Господи.

– Говори, стройниче, говори!

– С това, добри християни – започна след малко стройникът, – че царят дарува на болярите нови правдини, а старите им потвърдява с нови грамоти. Отсега нататък, който отрок или парик е богомил, и болярската тлака, и царската се удвояват: който е плащал перпер, ще плаща два; крина просо – четири стават; на Божич – кравай, на Благовец – агне...

– А на Великден – вол – обади се подигравателно нечий глас отзад.

– Това е за болярите и за царя, а за църквата друго – заклати пак глава стройникът и колкото пò говореше, толкова лицето му ставаше жълто и изпито, – който не целуне кръст и икона – восък свръх предишния; който не стори кръстно знамение на попа и на владиката – ратай, докле не стане кожа и кости от черна работа.

– Хубаво са го измислили, няма що да се каже! А като ни вземат всичко, хайде тогава събор – обади се предишният глас гневно. – Що ще ни съветвате да правим, стройници?

Събраните наоколо замърдаха, шушукането се усили. А старейшините до огъня взеха да се съвещават нисичко. До тях остана само момъкът, който донесе вестта, ала настрана и от едните, и от другите. Той погледна няколко пъти към старците, като че от нетърпение, и заговори високо и твърдо:

– А що, стройници, и вие, братя, то се е видяло, до добро няма да ни доведат болярите, ами да сторим това, което Богдан говореше: да запалим болярските кули и да хванем гората. Па тогава откъм Родопа ще ни дойде на помощ сам той с някой си деспот Момчил. Този, ако и да не е бил богомил, държал за бедните и измъчени люде. Ако пък разбием царската войска, тогава може и Момчила цар да поставим, наш човек да е на престола. Цар ще бъде той с Бога в сърце. А що?

Изглеждаше, че тези думи не бяха често казвани, та лицата се изопнаха, устата се затвориха, а старите побелели глави наведоха погледи към земята.

– Що, братя, и това е бивало. Нашите деди са

помагали някога на Асеня срещу Борила и затова той ни е закрилял – обади се някой боязливо.

– Леко е на приказка да се запали болярска кула и цар да свалиш, а я почни, че да видиш! – отвърна друг ядосано.

– Ще избягаме в горите, ами жените, децата?

– Па който има челяд, да си седи до огъня – извика един млад глас дръзко. – Да живеят Богдан и тоя Момчил! Игнате, с тебе съм!

– И аз, и аз!

Тихата досега горница зашумя. Хората се разделиха на четички по двама, по трима, всеки говореше нещо по своему, без да слуша събеседника си. Ала почнаха да се обаждат и други, миролюбиви гласове:

– Не щем да проливаме кръв!

– Не щем ни наша, ни болярска!

– Грехота е, грях велик!

В тая врява и неразбория само старейшините стояха сами настрана – ту към едните гледаха, ту към другите се вслушваха, ала личеше си, че по теглеха към старите натежали богомили, на които бяха помили огънят и челядта от свободата. Най-после старият стройник плесна ръце за мълчание и изрече бавно:

– Щото и да правим, братя, ориста ни е все една. Току да си седим мирни. Ако даде Бог, и по-добри времена могат да дойдат. Насилят ли ви пък да влезете в църква, не се противете. Само четете мислено Господнята молитва и после пост си наложете!

– И кръста ли да целуваме, стройниче?

Старецът поклати глава.

– Не подобава позорището Христово да се целува, право е – продължи той тихо, – пък ако много ви насилят, целунете го, като шепнете наум: „Прости ме, Господи, Сатана целунах!“

Последните думи на стройника се покриха с нов ропот, който се повдигна от всички страни. Едни викаха едно, други – друго:

– Нека тъй да бъде, отче Аверкие!

– Не щеме, не щеме, не ще преклоним глава!

– Който не ще, да си върви!

– Вие си вървете, не ви искаме, овце шугави!

– Да живее Богдан! Да живее деспот Момчил!

В това време откъм най-далечния ъгъл на хлева се показа чуйпетльовският знахар и граматик Обрад и като достигна до старейшините, дълбоко и смирено им се поклони. От онова далечно време, когато Момчил пренощува в неговата хижа, той сякаш не бе се никак изменил, като че ли все си беше в Чуйпетльово между твърдоглавите и диви свои съселяни. Лицето му излъчваше същата чистота и спокойствие, той вървеше все тъй прав като върлина, без ничия помощ се поклони и изправи, само клинообразната му брада бе съвсем побеляла, тъй снежночиста, че сякаш космите не бяха израснали от неговата кожа, а бяха надянати отгоре, като ново руно. По обичая си той наведе поглед надолу, преди да заговори.

– Отци стройници, благословете и пощадете – започна Обрад ниско, но с твърд и ясен глас, – апостол Павел говори така: „Понеже, братя, виждате вашето призвание, че измежду вас няма по плът мнозина мъдри, нито мнозина благородни, то Бог избра безумните на света да посрамят мъдрите; избра пак Бог немощните в света да посрамят силните; още и худородните на света и унижените избра Бог, и тези, които не са нещо...“ Ние, стройници, сме немощните на света и худородните, и унижените и в ръцете божии сме ние като копия и стрели, и мечове, Бог нас е избрал, трябва да го слушаме.

– Тъй, тъй, брате Обраде, и ние него слушаме – продума стройник Аверкий, като гледаше чуйпетльо-

веца недоумяващо и недоволно, па и другите старейшини имаха същия изглед.

Другите богомили мълчаха и слушаха какво ще каже този старец. Обрад пак погледна богомилите край огъня и продължи после с наведени очи, с малко скръбен глас:

– Не се мусете, братя стройници, не се чудете и вие, братя християни, не съм аз наистина дедец, ни гост, ни старец или стройник, за да поучавам. Ходя и аз по българската земя и гробен човек станах вече. Много видях, много патих. И ето, дойде и до мене мълва: цар Йоан-Александър и патриархът решили да свикат събор против нас, добрите християни. Възрадвах се наистина, възрадва се душата ми. А защо, ще попитате вие, когато само мъки и нови теглила ще се стоварят върху нас?

За миг Обрад помълча, като да си отдъхне, и после започна с по-гръмък, по-силен глас. Този път той и не си наведе погледа, а загледа напред, малко над главите на старейшините. Очите му блестяха.

– С що ще се борим ние, немощните, срещу силните; худородните и унижените срещу високородните; безумните срещу мъдрите?

– Знайно е с що, и ние имаме десница и меч – обади се предишният дързък глас.

Обрад леко поклати глава.

– Бог ни е дал нещо по-крепко от десницата, по-корави от меч. Плътта създаде Сатана, силата пак той създаде, а мечът е оръжие на силата, на Дявола. С що препаса стройникът всеки от вас, християни, при влизането му в тая братска община? С връв от вълнена прежда, сиреч чреслата ваши препаса със силата на истината. Със силата на истината сме силни, със силата на Духа, който е затворен в плътта. Който вдигне десница, вика на помощ Сатана, той своята плът защищава...

– Ба, всеки плътта си защищава. Нека само ни оградят царевите войници, да видим и ти, старче, няма ли животеца си да закриляш, макар че си бил, казваш, гробен човек – изсмя се злобно и ядовито пак предишният богомил и неговите думи разбудиха отново несъгласието и раздорите между събраните. Повдигна се пак ропот и шум.

Ала едва бяха заглъхнали думите на дръзкия богомил, отвън се зачу някаква неразбрана и многогласна врява – сякаш бяха хора, които гледаха да се скрият в миша дупка, а техните преследвачи са по петите им. Врявата бързо се усили, събра се пред вратата, па веднага след това по нея заечаха удари на груби пестници, на тояги и ритници.

За един миг ония богомили, които бяха до вратата и я подпираха досега с широките си гърбове, се разбягаха и пренесоха страха и по-навътре. Настана страшна суматоха. Няколко буци пръст и кирпичи полетяха към огъня и от тях без малко не пострадаха главите на старейшините, които стояха все на същото място, като се притискаха един до друг. Мнозина можаха да изкъртят някоя по-слаба дъска в стената и да избягат навън. А през това време вратата пращеше под ударите на здрави ритници и врявата стана толкова силна, че от нея не се чуваше другата глъчка – на уплашените богомили вътре. Скоро между входа и огъня пространството съвсем се оголи и доколкото можеше да се види при светлината на полузадушения огън, там бяха останали малцина: до вратата стояха сега като на стража момъкът, който донесе вестта за събора, и десетина млади и смели богомили с извадени мечове, а зад тях – Обрад. До чуйпетльовеца като че не бе достигнал външният шум, нито пък го бе стреснала суматохата между неговите сподвижници – само той не бе мръднал от мястото си. Ала отведнъж Обрад вдигна глава и пораз-

гледа около себе си, па като че ли тласнат от някаква вътрешна сила, приближи се до Игната и другарите му и нещо им каза. После той съвсем се изправи и застана на най-видното място така, че тия, които щяха да влязат, пръв него трябваше да видят, да запрат или убият. Лицето му се някак още удължи, просветна и от белите му власи, или пък от това, че към него достигаше слаб лъч от огнището, виделина засия около му. Ала стана нещо колкото неочаквано, толкова смешно и диво.

Вратата из един път изскочи от вратника и падна на земята, а ведно с нея като река от счупен яз влетяха цяла тълпа полуголи, а мнозина и съвсем голи мъже, жени, стари и млади, като викаха и крякаха с все сила. И всички се смееха и викаха нещо – жените плезеха език на богомилите и ги дърпаха за дрехата или ги щипеха по краката. Измежду скупченото множество, което приличаше на тяло с много ръце и крака, се изправи един необичайно едър мъж с такава дълга коса, че тя му идваше дори до кръста, и с голяма кратуна на слабините. Жените запищяха: „Лазар! Лазар!" – и като се заловиха за ръце, почнаха да се въртят около него и лудо да подрипват. Лека-полека към тях се наловиха и мъжете, па и някой по-млад богомил, когото жените сами събличаха, като късаха със зъби и с нокти петлици и възли на дрехите му. Върху огъня захвърчаха дъски от яслите, слама и съчки и той лумна чак до тавана, а сенките на адамовците заиграха по стените уродливи и чудовищни.

Обрад, старейшините и Игнат с другарите си едва можаха да се довлекат до изхода. Въоръжените богомили не жалеха ни удари, ни ругания, а Обрад и старейшините само гледаха неми, с очи, разширени от погнуса. Те бяха вече далеко вън, близо до реката, а до тях все още идваха виковете на адамовците.

12
РОДОПСКИ ДЕСПОТ

Седи Момчил на своята висока столица на края на тежката дъбова трапеза – с лява ръка суче дългите си висналн въси, а в десницата стиска едра кумбуеста чаша, в която шуми яркочервено вино. И неговото лице е червено от кипналата кръв и от блясъка на борината, която гори тъкмо над главата му и кади ниския потъмнял потон. Погледът му блести под бухналите вежди, които изглеждат още по-големи в полусветлика, и минава от човек на човек, от лице на лице. Дългата тясна горница е пълна с хора, глъчка от гласове и тракане на чаши ехти във въздуха:

– Наздраве, войводо!

– Деспоте, за дълъг живот!

Един гръден глас, гласът на Райка, надвива другите гласове радостен и бурен, както винаги:

– Момчиле, Момчилко, да даде Бог и догодина, и по-догодина живи и здрави да се видим, наздравица за тебе да вдигнем!

– Да даде Бог – мълвят всички уста, преди да напият виното.

Само Момчиловите уста нищо не продумват, само неговата чаша седи все недопита. Той шари с поглед из горницата, сякаш дири някого, преброява хората и проследява сенките, които играят зад тях по стената. Като че ли глъчката и светлината са го събудили посред съня и той се пита неокопитен още кой е той самият, кои са другите, ден ли е, нощ ли е и що е събрало всички тия люде около трапезата му на пир. Изведнъж погледът му се спира на едно място и като остави чашата си, Момчил издигна глава.

– Де е Нистор? – попита той и неговият глас, ако и равен и нисък, покри глъчката.

Между хората се разнесе шушукане и главите се завъртяха наляво и надясно.

– Нистор е вънка, чака да го повикаш, та да ти благодари – обади се някак притихнало Райко. – И веригите рекох да му свалят...

Момчил махна сърдито с ръка:

– Може да повеля не веригите от ръцете, а главата от раменете му да свалят, ти все изпребързваш! – И Момчил удари с пестница по масата тъй, че виното плисна навън от чашата. – Води го, води го по-скоро! А ти какво се усмихваш, побратиме Богдане? – обърна се Момчил наляво, където през Войхна седеше чуйпетльовецът; и наистина, усмивка кривеше устните му. – Какво ли си думаш: шега си бие Момчил. Иди попитай бесилката в Подвис, на шега ли обеси Батула и Халахойда?

И войводата още повече се зачерви, челото му се набърчи.

– Аз не заради това се подсмихвам, Момчиле побратиме – отвърна тихо, като провлачаше думите си богомилът, – а ми е драго: всичко се сбъдва. Идва вече Божието царство, нашето царство, за което в Подвис ти...

– Ако питат тебе, царят съм аз, зная – прекъсна го сприхаво Момчил и се надвеси към Богдановата страна.

– Тъй, тъй си е, прилича ти.

– А защо ми прилича?

– Седиш, побратиме, на столицата като на престол, тежко отсичаш думата си: кой крив, кой прав – издума богомилът, па после бързо добави: – Хайде, време е! В Търново стройниците само твоята дума очакват...

Богомилът все по-натъртено и ниско зашепна, дори се вдигна от мястото си, ала в това време вратата на горницата се разтвори и вътре влязоха Райко, който буташе пред себе си Нистора, а след тях – неколцина души, които останаха до вратата в тъмното. А Райко и Нистор, като си пробиха път между размесените столици и разпусналите се момчиловци, доближиха до горния край на трапезата. Борината освети сега добре лицето на Нистора. То бе подпухнало и страшно брадясало, а очите му – подбити и подсинени. Момчил вдигна поглед към него.

– Поклон стори, Нисторе, поклон стори! – зашушна Войхна, като се гушеше зад широкия гръб на Райка и теглеше за ръката Нистора. Ала Нистор се дръпна.

– Момчилко – отвори уста Райко и замлъкна веднага, като срещна сърдития Момчилов поглед.

Райко още повече бе надебелял, пуснал бе корем, па и по дрехите си личеше, че му е широко около врата.

– Налейте на Нистора вино! – рязко заповяда Момчил. – Слушай, Нисторе – почна ниско, но натъртено войводата, па стана на крака, докато Войхна и другите момчиловци тикаха чашата в ръцете на Нистора, а той все стоеше с наведена глава, с намръщено чело и чашата се тресеше в ръката му, – слушай и помни! Слушайте и вие, братя и побратими! Опрощавам те, Нисторе, вината ти заличавам пред вси другари! Батул и Халахойда грабеха селяните като болярски люде, а тебе ти се поща роби да държиш, челяд да имаш като сам болярин...

– Войводо – прекъсна го Нистор и повдигна смело глава, – ако ще ме кориш отново, прати ме пак в тъмница или на бесило като ония двама.

И той поиска да остави чашата, която се плискаше в треперещата му ръка. Момчил изгледа продължително своя съратник и в края се изсмя, ала някак наполовина.

– Вземи, вземи чашата, Нисторе – тихо додаде

Момчил, като сам вдигна своята. – Вдигнете и вие, братя и побратими, чашите си още веднъж. Пия наздравица и клетва давам като при Бялата вода преди две години за вас и за мене...

– Пред Отца небеснаго и пред Кроткия, юначе, дошло е време – прекъсна го този път от дъното на горницата някакъв слаб, но убеден глас.

– За мене и за вас – продължи Момчил, като че не бе чул нищо, – че волно и свободно ще бъде всекиму в нашето деспотство и не ще има ни отроци-ратаи, ни парици, орачи и сеячи, ни роби и робини за господарева челяд и людска неволя, наздраве!

– Наздраве! Наздраве! – закрещяха всички из едно гърло и който имаше пълна чаша, изпразни я на един дъх, който бе изпил виното по-рано, повдигна високо пахара си, дори го размаха над главата като бранен знак. Нистор също изпи чашата. От овлажнелите му очи две сълзи се смесиха с питието. Той си отри с ръкав устните и очите едновременно.

– Сполай ти, войводо – после високо продума Нистор и се поклони чинно пред войводата, – сполай за тъмницата и за свободата. Само слушай и ти: време е вече да ни поведеш срещу болярите, както и ти сам нявга обеща. Па ако не щеш, дай ми воля сам да вдигна бран, досади ми се да стоя мирен.

– Ами! Добро, добро май говори Нистор – допълни боязливо Войхна и с края на окото погледна Момчила.

Едва свърши думите си старият хусарин, и от дъното пак се обади предишният слаб глас:

– Дошло е време, юначе, дошло е по повелята на Кроткия, защото иде край и Господ ще съди делата ни! Слушай какво ще ти каже бедният раб божи Прохор, ако го помниш.

И както приказваше, странникът поразбута момчиловците и скоро на светлото се показа оня чуден богомолец, който някога в манастира „Св. Ирина" приказва с Момчила. Той и сега си беше с кожухче, макар че бе късна пролет, и със същото възторжено изражение на лицето.

– Помня те, помня – отсече войводата с развеселено лице – добре си дошъл, богомолче! Ти все ходиш по света и за Кроткия приказваш. Ами ти знаеш ли, че сиротата, за която ти тогава се застъпи, стана моя жена – още по-весело додаде Момчил и лицето му се сякаш подмлади с цели шест години: беше тогавашният Момчил, а богомолецът стоеше, както преди, до манастирската лоза и му говореше за болярката.

– Зная – някак набързо отвърна богомолецът, – добре си сторил. – И той направи две крачки към войводата и като тогава го прекръсти широко и бавно.

Засмяното лице на Момчила потъмня, веждите му се свиха.

– Не се мръщи, юначе, не се сърди, може този кръст да ти потрябва на смъртния час – все така бавно и спокойно продължи да си приказва богомолецът, като не се стрясваше нито от затвореното лице на Момчила, ни от ядните погледи на Богдана, който дори щеше да дръпне настрана странника, ако не го спря навреме сам войводата.

– Сполай ти, Прохоре, и за кръста, и за молитвите, ала говори по-скоро що те носи насам, защо ти съм притрябвал – издума най-сетне Момчил сухо, но все пак приветливо.

– Кръстя те и те призовавам: „Востани, юначе! Кроткият те осенява с милостта си!" – извика неочаквано богомолецът и се изправи в цял ръст. Иведно с това лицето му просветна, очите му загледаха втренчено нещо над челото на Момчила.

Около чудния богомолец се струпаха момчиловците, гледаха го и учудено, и насмешливо, ала никой нищо

не казваше. Сам Момчил дълго мълча, преди да отвори уста.

– Ти си все такъв чуден, Прохоре, говориш така, че нищо не ти се разбира. Кажи, що искаш от мен?

Прохор обърна погледа си към околните, а после го спря на Момчила.

– Слушай, юначе, да ти разкажа какво видял цар Костадин в давно време и ти сам ще разбереш що искам – рече богомолецът някак укорно. – Веднъж цар Костадин в Цариград сънува сън, сънят му бил такъв: орел и змия се биели на пясъка между две морета и след много борба змията надделя над птицата. Съзвà тогава царят книжници и мъдреци и сам разправи виденото насън знамение. А те, като помислили малко, рекли на царя: „На това място, дето седиш сега, ще се издигне град и ще се нарече Царград, и ще се прослави, и ще се възвеличи из цялата вселена повече от всички други градове; но тъй като ще се намира между две морета, от вълните морски ще бъде наводняван и много народи ще искат да го превземат. А орелът е знамение на благочестието, змията пък – на зловерието и понеже змията надделя над орела, виждa се, че зловерието ще надделее над благочестието и ще бъде в този ден край и предел на Царград." От тези думи цар Костадин се опечалил много. Тъй, юначе – повиси глас богомолецът, – знамението се изпълва. По земята иде Антихрист и край ще настъпи, и предел за Цариград, а по християнските земи ще бъде плен и пожар. Време е, юначе, востани! Защити благочестието!

Богомолецът все още продължаваше да говори нещо на Момчила, когато до войводата се приближи Райко и му прошъпна нещо на ухото, па после кимна с глава някому. Откъм вратата се появи Стаматко, Игриловият крагуяр, облечен особено: ни богатски, нито по простому. Па и в държанието му, когато той се доближи до Момчила и му се поклони, имаше същото: човекът си беше прост човек, ама щеше му се да мине за нещо по-голямо. Лицето му уж бе самоуверено и гордо, пък погледа бе отправил не в очите, а някъде към гърдите на Момчила.

– Болярин Игрил поздравява твое деспотство и севастократорство и праща дарове за теб, за деспотицата и севастократорицата и за твоите светли боляри и власт...

– Що? Що? – прекъсна Момчил Стаматковите думи, които той изричаше отсечено и важно, и личеше, че предварително ги бе научил наизуст. – Това ти ли измисли, или господарят ти заръча да кажеш?

Стаматко не се ни уплаши, ни обърка.

– Аз господарева воля предавам с чест и благочиние, както подобава за пред деспот и севастократор, твоя милост!

Момчил рече да се разсърди, ала махна с ръка:

– Я ти остави тия търновски превземки, ами говори просто и разбрано! За даровете сполай и хвала на Игрила, а друго що? Жив ли е? Здрав ли е?

– Живи и здрави, болярипът и болярката, и мъжката им рожба. За тебе, за деспотицата и за твоята рожба Бога молят за здраве и дълъг живот – изрече все със същата тържественост Стаматко, като се кланяше често, често, та по-младите момчиловци прихнаха да се смеят. Момчил също добродушно се засмя:

– Добре, добре. А друго що?

– Другото, деспоте твоя милост, ето що е: болярипът разправял надълго и нашироко на царя и царят ти прощавал всички по-ранни беди, дето си сторил на царевите люде, па и на твоите хус... боляри и властели – бързо се оправи Стаматко, дори без да се зачерви – също всичко се опрощавало и...

– Чуваш ли, Момчилко, Двойната брада те опро-

щавал, ха? – не можа да не се провикне Райко и по обичая си удари се по бедрата.

Момчил стрелна със сърдит поглед братанеца си.

– Още има ли нещо – обърна се войводата пак към Игриловия коняр.

– Болляринът заръча още да кажа на твоя милост: някога сте говорили за агарянците, та ако не си забравил и ти е сгода, заедно да ударите на Умура, дето плени при Димотика болярина...

– Спри, Стаматко, спри! – пресече го Момчил и си протегна ръката към него. – Струва ми се, някой идва насам, коне тропат по двора.

Той се заслуша. Райко, Нистор и Войхна, а лекаполека и всички, като видяха, че войводата замлъкна и се загледа към полуотпрехнатата врата, замлъкнаха и загледаха нататък.

– Така е – рече и Райко, – коне тропат. Кой ли бърза по туй време?

И Райко избърза към вратата и я отвори. Наистина, сега съвсем ясно се чу как тропаха и пръхтяха уморени коне, гълчаха хора, а в тъмния отвор на вратата зашава нагоре-надолу заревото на факла. Изведнъж човешка сянка закри пламъка на борината, един човек се изпречи на прага.

– Добромир! – извика Райко и се стъписа.

– Що те носи насам, Добромире?

Добромир нито се и обърна към Райка, а бързо се отправи към войводата. Целият той бе прашен, потен и лицето му бе угрижено.

– Войводо – заговори веднага песнопоят, – Раденко ме изпрати да ти кажа: в Кумуцена се събират Умурови пълчища и Кантакузинови люде, пък техни съгледвачи се мяркат чак до Перитор, па и в града нещо се мъти. Ако се събират, то не е за добро, знае се кого са налучили...

– Кантакузин! Умурбег! – повтори някак на себе си Момчил и за миг наведе глава замислено. По челото му се изду оная синя едра жила, която пролазваше като пиявица, колчем тежка мисъл го споходеше изневиделo. Нему се стори, че вихрушка се промъкна през отворената врата и угаси борината, която осветяваше тясната опушена горница, трапезата с чашите червено вино и лицата на неговите верни и добри братя момчиловци. Стана му не страшно, не и тревожно, а някак досадно, сякаш бяха дошли да го събудят в средата на хубав сън. Той чу пак като насън как момчиловците зашушукаха, някои гласове даже високо се обадиха, а Райко извика: „Сами си копаят гроба." Думите на Райка кой знае защо го ядосаха и той се окопити. Момчил скокна от столйцата си.

– Братя и побратими – извика той гръмко, – оставете чашите, а хванете пак мечовете. Ако гъркът и агарянецът са се вдигнали против мене, значи чака ни бой под Перитор, бой на живот и на смърт. А не сме ние ни баби, ни деца милост да чакаме от враговете. Обръжете людете си и на път още тая нощ!

И докле всред викове и шумни закани против Кантакузин и Умурбег хусарите изпразваха горницата, Момчил потърси с поглед Богдан от Чуйпетльово.

– Ще почакат твоите богомили още малко, види се, Бог помага на болярите – рече той на богомила. А ти, Прохоре – обърна се после към странника, – прощавай! Потърси другиго да спре Антихрист! Виждаш сам, не благочестието, а себе си и своите люде трябва да спасявам. На болярина си носи много здраве от деспота и деспотицата, Стаматко! На Умура сам ще отмъстя за Игриловата неволя. Войхна, ти не бързай! Тука ще останеш! Сама ли ще бъде Елена, докле си свършим работата при Перитор!

– Войводо, ще събера, колкото мога, сърцати бо-

гомили из Родопа и ще ти дойда на помощ – рече Богдан, като излизаше последен.

– Райко – обърна се най-сетне Момчил и към братанеца си, когато в горницата останаха само те двамата, – щом всички се приготвят, повикай ме. Ще ида да се простя с Елена.

Райко нищо не каза и излезе, а скоро след него и Момчил прекрачи прага на горницата. Той се облегна там за миг, нощният вятър охлади горещото му чело. От двора на крепостта, където се суетяха нагоре-надолу хора, които тропаха и викаха, погледът му се плъзна долу към заспалата равнина. Някъде далеко една бледа черта разсичаше тъмнината надве – там бе периторското езеро, там го чакаше врагът! Предишната досада отново зашава в душата му – бяха го вече събудили от съня – и мисли вихром летяха в главата му: „Защо така, защо все мене търсят хората! Стани, приготви се, време е, Момчиле! Какво са ме задържали някъде не? Всичко ли мога аз, всекиму ли съм притрябвал. Ами мене питат ли какво ми е на душата, честит ли съм, злочест ли съм и кой им е дал тая воля, та не ме оставят на мира ни ден, ни нощ? Сега пък и Кантакузин!" Ала при това име сърцето му затупа от бранен гняв. „Сега аз вече ще свърша с тебе, Кантакузине, не наполовина, както при Мосинопол" – издума Момчил вече високо и погледна пак бледата черта в мрака – там някъде към морето покълваше нов ден. И сякаш с нощта, която се преполовяваше, ломеше се отново на две половини и душата му и като някога в леса до Събовия гроб пред него се чертаеше синор, нова межда. „При Елена, при Елена щеше ми се да поживея малко по човешки, да си отпочина, да усетя сам себе си като всички хора, па после..." – оплакваше се някой вътре в него, допитваше ориста си, ала той знаеше, че няма кой да отговори на вопъла му.

Момчил се изправи в цял ръст и прекрачи прага. Той погледна още веднъж към двора на крепостта, където шаваха сенки на хора и животни под пламъците на няколко факли, и бързо се запъти към кулата. Стъпките му кънтяха тежко върху камъните, като че ли отсичаха мигове от живота му. Когато достигна до входа на кулата, Момчил дигна погледа си. На прозореца на Еленината стая блещукаше светлина. „Дали не се е вече събудила от врявата, пък мене ми се щеше..." – мръдна някаква неясна мисъл в главата му и бързо, но тихо почна да се изкачва по стълбата. Снагата му се прегъна като на старец и няколко пъти той се спира и поглеждаше назад, като че ли нямаше сила да отиде догоре. Там, с ръка върху ръчката на вратата, той пак стоя в размисъл, ослушваше се, но не чуваше нищо друго освен външната гълчава, притъпена и далечна. Той влезе най-сетне вътре, в една тъмна горница, където имаше чекрък, хурка с дебела къделя и други работи, като ходеше на пръсти, дори и дишаше наполовина. Момчил прекоси първата горница и открехна вратата на друга стая, откъдето идваше светлина. Точно срещу му, под иконостаса, дето гореше голямо сребърно кандило, лежеше Елена върху нисък одър, с меча кожа покрит. Както в манастира „Св. Ирина", и сега светликът на елея лижеше лицето ѝ, само то изглеждаше малко слабо и на бузите не бяха извъртени някогашните руменини. До нея, до самия одър, в чимширена люлка спеше пеленаче. Майката, изглежда, скоро бе кърмила детето, дори пазвата ѝ бе разкопчана, а ръката ѝ лежеше отпусната върху превезлото на люлката. Момчил нищо не продума, не повика Елена, а седна тихо на ниска столица и загледа двете спящи същества. „Как сладко спят и двоицата!" – помисли си той и дълбоко в душата му започна да се топи нещо като дългогодишна пряспа, огряна от слънце. А в неговата

глава в това време вихър мисли прелитаха една след друга, най-различни, най-несходни помежду си. Отведнъж му се струваше чудно, че е тука, че има дете и Елена е негова жена, а не болярска дъщеря, сякаш му бе писано да бъде човек самин, скиталец и несвъртикъща; ту пък след това вълна от гордост и задоволство изпълваше гърдите му, когато очите му се отвореха пред онова, което бе станало. Същевременно до ухото му идваше врявата от крепостта и това, че денеси още може би му предстои бой с Кантакузина и Умура, подбуждаше ума му и той мислеше и съобразяваше как да нареди хората си, де да удари врага, да чака или пръв да връхлети. И от тая грижа идваше не страх, нито неувереност в неговите сили, макар и да знаеше, че боят щеше да бъде на живот и на смърт, а само скръб, че ще се отдели от тая жена и от това дете, чието лице се белееше всред пеленките като шепа замесено тесто, свито за погача. Като че ли бе сън, той сънуваше наяве, ала някой бдеше в душата му като страж и слухтеше за онова, което стоеше зад прага. „А да не се обадя, да не я събудя, я как сладко спи! – каза си той, като пренесе погледа си от детето на Елена. – Нима ме е страх от смърт, от вечна раздяла!“ И Момчил комай се накани да стане, но все нещо го задържаше на мястото в това сладко и едновременно скръбно вцепенение. Пеленачето мръдна главичката си и тихо проплака. Майката, която не бе чула тропота на мъжовите стъпки, сега се стресна и събуди.

– Момчиле, ти ли си? – извика тя и удивено, и уплашено, като зърна Момчила, па веднага свенливо загърли пазвата си. – Защо стоиш там, защо си обръжен?

Тя залюля люлката и когато детето отново заспа, стана и се доближи до Момчила. Момчил също се изправи.

– Как сладко спяхте и двоица, жал ми беше да те

будя – продума той и се усмихна, ала лицето му си стоеше все така замислено и тъжно.

Елена си опря главата на дясното му рамо и го загледа право в очите отдолу нагоре. Веждите ѝ се сключиха, както ѝ бе обичай, щом някаква мисъл тегнеше на душата ѝ.

– Замислен си, замислен, Момчиле – издума тя тихо. – Нещо таиш от мене, нещо има, ей нà, все още меча си не сваляш.

Тя се ослуша в шума отвън.

– Чини ми се, че и в крепостта не спят. Я, коне цвилят на път!

И както гледаше Момчила с изпитателния си и обичлив поглед, силно го прегърна. Той също така я прегърна и притисна до гърдите си. Па поиска да ѝ каже нещо, да я приласкае с думи, но не можа; думите заседнаха в гърлото му. Елена си отдръпна главата от неговите гърди и въздъхна.

– Честита съм, Момчиле, честита съм с тебе и затова те мисля, когато ти тежи нещо на душата – изрече с треперлив глас болярката, а в очите ѝ, които не се откъсваха от Момчиловото лице, заблестяха сълзи. Ала те не капнаха на бузите ѝ, а избликнаха като вода от извор и само избистриха нейния поглед. – Ела, ела тук на светло!

И Елена леко потегли Момчила за ръкава. Така тя го заведе до иконостаса.

– Не се мръщи, няма да те карам да се кръстиш и иконите да целуваш – додаде тя с укор в гласа, когато видя, че Момчиловото лице се някак поизкриви. – Сега кажи, Момчиле, открий ми сърцето си, не се бой! Лоши си вести получил или що?

Момчил се позасмя, както възрастните се смеят на децата, ала лицето му пак бърже потъмня.

– Лоши ли, добри ли, както щеш, кажи, ала това

няма да крия: Кантакузин и Умурбег са в Кумуцена и се готвят да ударят на Перитор – издума той на един дъх.

Елена отведнъж се хвърли пак на шията му и силно го прегърна, без да каже дума. А Момчиловите очи, в чиито зеници играеше пламъкът на кандилото, гледаха широко разтворени, без да мигат, без да виждат нещо, като изцъклени. Ръката му бавно се смъкна по гърба на Елена и като хвана дръжката на меча, здраво я стисна. От лицето му лека-полека се смъкна като ненужно було сънната замисленост – то се изопна, затвърдя като вкаменено.

– Елено! – извика той със суров глас и се помъчи да я откъсне от гърдите си. – Елено! – повтори той и този път гласът му се леко огъна и затрептя като струна, ала тя все го стискаше, все по-силно, без да говори, без да плаче, сякаш искаше да откъсне нещо от него и да го запази завинаги в себе си.

И пак тъй изведнъж Елена се откъсна от гърдите му и като си отдръпна главата назад, погледна го дълго и втренчено. Очите ѝ бяха сега сухи, но черни и необикновено големи. Те сякаш се разляха като подземни езера и изпълниха цялото ѝ лице.

– Върви, Момчиле, върви, не ща аз да те спра – рече тя бавно, – юнак и воин съм взела, не страхливец-домосед.

В това време детето отново проплака и Елена се приближи до люлката и взе да я клати.

– Какво му е, болно ли е? – попита с шепот Момчил, като се приближи също и застана от другата страна на малката люлка.

– Нищо, нищо, спи си кротичко, нашите приказки го разбудиха – продума тя и му направи знак да мълчи. Така стояха и двамата някое време, надвесени над детското гнездо – Момчил от една страна, Елена от другата, – и техният поглед следеше как малките мигли трепкаха дълго, докато сънят отново склопи мирно очите. Елена позави детето и като въздъхна, вдигна поглед към Момчила. Тя прехвърли ръката си през люлката и я сложи над Момчиловата шепа, която все още стискаше дръжката на меча.

– Върви, Момчиле – прошепна тя ниско, но твърдо, – и пази с този меч и мене, и него!

В същото време вънка проеча рог, два пъти призивно, а по стълбата затропаха стъпки.

– Прощавай, Елено, Райко идва вече! Прощавай и не ме мисли! Жив и здрав ще се върна.

Сега пък той я притегли към себе си, прегърна я здраво и крепко целуна. После Момчил я привлече към вратата на другата горница и преди да излезе, погледна през рамото си малката детска люлчица. Детето спеше вече кротко, а по бузите му се бяха извъртели два ярки пламъка. За кратък миг очите му обходиха горницата. В кандилото запращя фитилът и светлината намаля, като че ли някаква длан натисна пламъка. Това остана в паметта му.

На прага Елена го пусна, ала като се държеше за тялото му, свлече се до земята. Момчил откри вратата и с десния си крак стъпи вън. Ала Елена прегърна сега крака му и здраво го притисна до бузата си.

– Върви! – продума тя трети път, вече сипкаво и глухо, и изтърва крака му.

Тя не затвори след Момчил вратата, а свита одве, стоя на прага, докато не заглъхнаха тежките мъжки стъпки. Изсвири пак рог, рогът на Момчила – тя позна. Затропаха конски копита, задрънчаха оръжия. Това пък остана в нейната памет.

13
СЧУПЕНИЯТ МЕЧ

Огледа ми равни бели друмове:
задали ми се мъгли и прахове –
обколисват го люде обръжени...

Силен пестничен удар по масата спря гъдуларя дядо Кузман и песнопоя Добромир.

– Махай се с песента, казвам ти! – завика един заповеднически глас. – Де пък ще обколисат Момчила сред поле! Знае Новак Момчила, малко ли сме шетба шетали из Долна земя! Ех, юнак бе ти, Момчиле, а сега си стръв на червеи!

– Затова и песен има за него, а не за твоя милост, да се помни човекът и поменува до век – издума изтежко и оскърбено дядо Кузман, като сложи старата гъдулка на коленете си.

От онова време, когато Хубавела го изпъди от горницата си при Големия изкоп, той изглеждаше съвсем грохнал, па и къшеи навярно не пълнеха вече торбата му, защото божекът бе измършавял и заприличал на живи мощи.

– Ти дръж думите си под езика, старо-харо! Па пий!

Божекът повдигна зачервените си мигливи очи към говорещия, ала тъкмо в това време през комина нахлу силен порив вятър и дим напълни малката ниска стая, която изглеждаше изоставена отколе: от вратата подвяваше, а на няколко места от тавана капеше дъжд. В огнището пращяха вършини и мокри съчки, защото бе влажно и студено. Есенният вятър тъй и свиреше из всички цепнатини и дупки, а когато преставаше да духа в стаята, отвън идваше многогласен, подземен шум: там бучеше гората. Едва когато димът се прибра в комина, божекът зърна през синкавата мъгла на пушека необичайно дебел и едър човек, тъй че изглеждаше чудно как е влязъл през тясната врата. Той нито седеше, нито лежеше на нисък одър до огнището, където ровеше с голия си меч и току плюеше в жаравата. Когато припламваше някоя суха съчка, пламъкът огряваше безусото му подпухнало лице, прилично на едра гулия, и малките живи пъргави очи, които щукаха между надвисналото като подмол чело и изпъкналите бузи. Зад дебелия стояха прави двама души, които изглеждаше да са негови люде, защото, когато викаше той на дяда Кузмана, обаждаха се и те. А Добромир песнопоят стоеше облегнат на стената до самата врата.

– Ти шетба си шетал с Момчила, бог да прости юнака, а пък аз на трапезата му съм бивал в Ксантия, в крепостта, и все такива юнашки песни съм му пял. На тебе милост е сторил Новак Дебели, а на мене чест е било за старостта ми и злочестината – бавно отвърна с гъгнивия си глас дядо Кузман. Па като отмести чашата си отпреде, додаде: – Не ща да пия! От Момчиловото вино съм пил, от твоето не ща!

Дебелият човек жлъчно се засмя:

– Ако ти дам две-три перпери, друго ще приказваш. И на моята трапеза ще седиш, и песни ще ми пееш до зори, а, старо куче, искаш ли? На! – И той бръкна в пазвата си, па после протегна към божека своята шепа – там наистина блестяха няколко едри нови-новенички златици. – Ха де!

Просякът погледна парите продължително и нещо заигра в скулите му, сякаш си преглъщаше слюнките.

– Не ща, не ми трябват – и той ги бутна с ръка, – кръв човешка ги е нацапала... И да е на купец някой, на болярин изедник, просто да ти е, а то, я скъ

тани пари, я невестино вено. Гуди си ги ти в пазвата да ти топлят.

Тия думи просякът изрече с малко слаб глас, не твърдо. Па се изправи на крака и заприбира гъдулката и лъка.

– Пò ми са сладки коравите къшеи, дето ми дават хората. Бог ще прати роса да ги размекне.

– Стой, стой тука! – извика пак заповеднически Новак и смигна на единия от хората си. Този се опря на вратата. – И тъй да бъде! Скътани пари, невестино вено, а? Та що, що от това? Светът се е обърнал, е, дъното му се провижда! Мене окото ми е на земята, надолу гледам и ушите ми са на четири. Ако не си добре на този свят, на онзи – никак. И в рая без риза не се отива. Ти питай за това най-вече болярите и властелите. Сещат те, че бъчвата се е пукнала, виното телче, та окото им на имане. Та ще вземе Новак Дебели пет златици и девет коня, голяма работа! Някой щял да плаче, някой щял да мре, да не съм аз, туйто! Да не бе и Момчил напускал хусарство, и досега главата му щеше да си седи на плещите. А той с Кантакузин се кара, татба и хусарство почна да гони, света ще оправи. Оправи себе си в – гроба!

И той сърдито плю в огъня. Дебелото му тяло се тресеше като невтасало тесто в нощви.

– Ала и аз имам кого да тача, имам ей, гъдуларино, и ти, песнопойко – извика гръмко разбойникът и пак удари с пестница по масата. – Такъв и онакъв, ама Новак има душа, има сърце. За Момчила жаля, мъка ми е. Дал бих и златици, и коне, и дреха да му се върнеше животът. Как загина тоя човек, как му се скъсиха дните отведнъж, а, казвайте де! Не ща песни, не ща измислици! Говори ти, песнопое, беше ли там? Беше ли под Перитор, кога се с душа раздели Момчил?

– Бях – отвърна Добромир, – без малко и мене не ми се скъсиха дните.

И песнопоят понечи да разправи повечко, когато към вратата се приближиха нечии стъпки и се чу боязлив и уплашен глас:

– Добромире, ей, Добромире!

– А, Калин! – измърмори Добромир. – Що има, Калине? – попита той, като открехна вратата. Вятърът сякаш бе чакал на прага и се вмъкна вътре, като напласти по ъглите цяла кривача мокри пожълтели листа. – Войхна каза... бързо... Райко пак... – достигнаха откъслечни думи.

– Райко ли? Че къде е Райко, жив ли е? – попита живо дебелият разбойник и стана от одъра колкото можеше по-бързо, така че дъските запращяха и заскърцаха. Той се запъти към вратата.

– Де е Райко, какво прави? – повтори въпроса Новак, като се обърна към Добромира.

– Щом искаш толкова да знаеш – рече песнопоят с угрижено лице, – ела с мене! Не го бива сиромахът, ей вече два-три месеца става. Ту плаче, ту себе си кълне, а понякога и огница го разтриса. Види се, не може да прежали чича си. Сега лежи в сенника.

– Ще дойда, ами я кажи още, де отивате по тая лапавица?

– Да ти кажа – отвърна Добромир, като видя, че Новак нямаше да го пусне така лесно – с широкия си гръб той натискаше вратата и вятъра зад вратата. – Отиваме в Търново при един Момчилов побратим, болярина Игрил. Чул Райко, че болярinът събирал юнаци бой да се бие с агарянци, дето палят сега из Тракия, и с него иска да върви. Агарянците на Умура я изядоха главата на Момчила при Перитор! Да не бяха те, ние щяхме да се разправим как да е с Кантакузина.

– Агарянци, думаш, тъй е, те ще стрижат вече вълната – продума дебелакът ни на себе си, ни на другите и поклати глава. После се отдръпна от вратата

и вятърът сам я отвори. Излезе той ребром и дори поприсви с ръка корема си. Вънка ги забръска ситен есенен дъжд, вятърът подвя клашниците им. Новак повика едного от своите хора и взе нещо да му разправя, та затова настигна Добромира едва в двора, като цапаше с дебелите си крака сред самите локви, които не можеше да прескочи. До тях достигнаха два гласа, които като че се караха, пък чуваше се и шум от боричкане. Шумът и гласовете идваха от дъното на мръсния и разкалян двор, обрасъл с бурени като старо гробище. Там имаше сенник, но от сено нямаше и помен. На едната страна се гушеше нещо като ратайска стая, скърпена от дъски и колове, ала с врата. Тая врата се отвори сега под носа на Добромира и Новака, като че ли блъсната от силна ръка, и на прага се появи Райко, а подир него, като го дърпаше за ножницата на меча, който Райко вървешком закопчаваше, ала все не намираше дупката на пояса – и Войхна.

– Стой, Райко, стой бе, братко, къде по тоя дъжд? – викаше старият хусарин, разпъхтян и раздърпан. Личеше си, че дълго се бе борил с Момчиловия братанец.

Новак Дебели се хвана с едната ръка за рамката на вратата и с цялото си едро и пълно тяло заприщи изхода на Райка. Двамата се опряха гърди срещу гърди, нос с нос. Ала колко този Райко се различаваше от предишния! Той се бе смалил наполовина, лицето му бе пожълтяло и седеше някак сбръчкано, само очите му светеха, ала и то като у човек при силна огница. Не позна ли Новака в полутъмнината, или пък не искаше да отстъпи, Райко не се сдаде изведнъж: дръпна се назад и посегна да вади меч. Ала в това време Войхна можа да го преграбчи през кръста, Добромир го перна по ръката, а пък Новак Дебели, без дори да мръдне пръст, само като плътно натискаше противника си, вкара Райка в стаичката и го принуди да седне на нещо като одър, постлан с гнила слама и вехтории. Па успя и да му отнеме оръжието, което тури по-надалеко в ъгъла.

– Тъй, сега добра среща, Райко – рече Новак Дебели, малко запъхтян, – па сполай за тупаницата! Тъй ли се пресреща стар другар?

Райко не си и вдигна очите. Както седеше, тъй си и остана на мястото, загледан надолу.

– Райко – подзе след малко вече Войхна, – не ставай дете. Гост ти е дошъл, пък ти мълчиш като пукал.

Най-сетне Райко помръдна глава и погледна към Новака с мътен поглед.

– Що ме държите запрян, що ме мъчите? Пуснете ме да ида, дето съм намислил – завика той хрипкаво.

– Нека спре дъждът, ще те пуснем, заедно ще тръгнем всички за Търново – заговори Войхна кротко и убедително като на болно дете. – Не виждаш ли, че си болен? Огница имаш.

– Седи, седи, Райко братко – допълни и дебелакът, – има какво да си поговорим, па и виж – Новак Дебели загледа към вратата, защото там се почука, – виж какво нося!

Неговият човек бутна вратата и сложи сред стаята един немного голям вързоп, здраво пристегнат с въжета надлъж и нашир. По даден знак на Новака той си излезе.

– Добромире – рече пак Новак, – ти си по-млад, по-пъргав, развържи въжето, та да види Райко, па и ти с Войхна да видите що има вътре. И още да разберете, че и за Новака Момчил е бил нещо.

Тези последни думи разбойникът произнесе гордо и обърнат с лице към Райка. Щом чу Момчиловото име, Райко се извърна към Новака. Сякаш той едва сега го позна. По устните му се мярна усмивка.

– Добра среща, Новак – продума Райко ниско, – и

прощавай, че тъй те посрещнах. Болен съм, болен, нещо ми гори в душата. Момчила не мога да прежаля.

Райко замлъкна отведнъж и челото му пак се набръчка, той сякаш отново забрави за другите. Мина така доста време, докле той вдигна очи към дебелия разбойник.

– Не само дето не мога да прежаля чича си, съм болен, Новак – почна пак Райко със същия нисък глас, – ами и друго: чини ми се, че с нищо не помогнах Момчилу, с вразите му се побратимих. На смъртния му час с него не бях: или заедно да умрем, или на душата му да помогна, та по-леко да отлети...

– Я мълчи, Райко, пак ли тая стара песен започна? – скара му се Войхна, като същевременно дърпаше със зъби и нокти един възел – старият хусарин бе клекнал до вързопа и помагаше Добромиру. – Какво си крив ти, че сам Момчил те прати в Перитор с петдесетина конници, па те изпрати, защото сам мислеше да се скрие в крепостта. Перитори чакаха да видят кой ще надделее и тогава да отворят портите. Затуй ни Момчила пуснаха, ни на тебе позволиха да излезеш. Дърпай, дърпай сега, а тъй! – обърна се той към Добромира.

– Може и така да е за тебе, Войхна, и за тебе, Новак, и за всички, само не е за мене тъй просто – продължи Райко с някаква мрачна упоритост. – Аз вече знаех, от по-рано знаех, че така ще стане.

– Бре, че яко си стегнал въжетата, побратиме! – измърмори Войхна, като се зае сега с последния възел. – За къде си готвил тоя вързоп? За саракинската ли земя, дето е зад девет морета?

– Че отде пък знаеш това, Райко? – попита разбойникът, като следеше с едното око Райка, а с другото поглеждаше и към вързопа.

Райко като че ли пак не чу питането, само поклати глава:

– Като се качих на periторските стени и погледнах долу, някакъв глас ми пошъпна на ухото: „Свърши се то, свърши се с Момчил!“ – също тъй, както някога в Чуйпетльово се бе присънило на Съба, на Момчиловия побратим: че уж де, че Момчила вредом са обиколили врази, а ни той, ни аз можем в помощ да му идем, краката ни сякаш камък тежат. Чакай, що е това, Войхна, що е това? – пресече приказките си Райко, като втренчи погледа си във вързопа, който Войхна съвсем развърза и вадеше нещо от него.

Райко стана бързо от одъра и стремително се хвърли към вързопа. Старият хусарин държеше в ръце един дълъг тежък скъп меч, загнезден в ножницата. Райковата десница хвана здраво ръкохватката и силно дръпна желязото. В ръцете му остана само мечът, наполовина пречупен.

– Момчиловият меч! – изкрещя Райко с все сила и като хвана оръжието с две ръце, приближи се до открехнатата врата и взе да го разглежда при външната светлина. Мечът бе пречупен точно на половината и бе вече доста ръждясал, ала освен ръжда по него и досега личеха черни съсирени петна кръв.

Райковите ръце взеха да треперят, очите му се наляха със сълзи.

До Райка се доближиха и Войхна, и Добромир. Техните лица също се помрачиха.

– Че как го намери, Новак? – попита тихо Войхна, като си бършеше окото.

Дебелият разбойник гордо се усмихна:

– Намерих го от тоз, от онзи, малко пари не потроших, като е за Момчилова памет. Ами я бръкни още по-надолу и друго ще извадиш! Пък виж какво прави Райко. Съвсем му се взе умът.

Наистина, Райко, както държеше меча, седна на одъра и сложи оръжието на скута си. Колкото и едри

да бяха Райковите колена, колкото и малко парче да бе останало от Момчиловия меч, той все си личеше: предишната хала. Райко заби глава надолу и с мътен поглед гледаше желязото, сякаш то бе трупче на малък покойник. Устните му шъпнеха нещо несвързано.

– Че това пък са Момчиловите ботуши, същите, ей и мечия калпак – провикна се в това време Войхна и наистина измъкна от дъното на вързопа едни ботуши и един калпак, такива големи, че само на Момчила можеха да се хванат. На ботушите дрънчеха тежки шипове, малко поизкривени и ръждясали, а калпакът си беше здрав и запазен, като че ли току-що бе свален от Момчиловата глава.

– За меча дадох що дадох, ала за тия работи позлатих проклетия му агарянец. Сам Умурбег ги беше взел, та...

Райко скокна.

– Умурбег ли? – завика той, а очите му гневно заблестяха. – Кажи ми де е сега агарянецът, да го настигна и със самия Момчилов меч да го съсека.

И Райко отново се запъти към вратата, като стискаше в десницата пречупения меч. Ала Новак и този път му прегради пътя.

– Стой, стой, побратиме, първо, мечът не е твой, а на Момчиловата вдовица и на сина му, тям се пада. Какво си мислиш – и Новак горделиво изпъчи корема и гърдите си напред, – затова ли съм дал толкова злато и сребро на Умурбега, та сега всичко това да се попилее? Не, братко, не! Ето на, затова съм тръгнал по тая лапавица: като помине дъждът, ще ударим с моите хора през гората, та право при деспотица Елена в Цепино. Чух, откак Кантакузин заел Ксанти, тя с детето си се прибрала при Момчиловата сестра, игуменката. Тъй ли е, Войхна, ти най-добре ще знаеш, в крепостта теб оставил Момчил? – обърна се разбой-

никът към еднооkия хусарин, а в това време и меча взе от Райковите ръце – за почуда, Райко съвсем не се възпротиви, остави оръжието мирно и тихо.

– Така е, Новак – продума Войхна, като вдигна насълзеното си око от вещите. – Кантакузин и Умурбег сами дойдоха в Ксантия, с чест и почит навестиха болярката и я отпуснаха без откуп с всичкото ѝ добро за България.

Войхна въздъхна и си отри очите с ръкава.

– Ех, пък какъв плач, какви сълзи бяха, кога деспотицата се научи за Момчиловата смърт! Да не бе дошла Ефросина, кой знае дали нямаше и ръка да наложи на себе си! Ала пред византиеца и агарянеца излезе със сухи очи, ни клетва изрече, ни жалба пророни. Нали е щерка на велик болярин и царева кумичка!

– Тя – огън и той – огън, приличаха си – рече след малко разбойникът замислено, – добре съм сторил, значи, че ней ще предам Момчиловия меч и Момчиловите дрехи. Май дъждът престана, време е да се стягаме – добави той и хвърли поглед навън през едно малко прозорче под самата стряха. Наистина, беше се поразведрило.

– Ами ти, Райко, в Търново ли? Райко – повтори той, – какво се унесе пак?

Като предаде на Новак Дебели счупения меч, Райко се дръпна до одъра. Какво говореха разбойникът и Войхна, той сякаш и не чу, а ту гледаше ботушите и калпака на чича си, ту съвсем се забравяше в някаква безпокойна мисъл, защото мърмореше нещо под нос и поприхващаше своя меч, също такъв голям и тежък като счупения. Изведнъж той се изправи. Очите му светеха ярко, ала не вече с предишния болнав нефел вид. Сякаш му се върна и здравето, и силата, дори нещо се бе изменило у него в по-хубаво: бе предишният юначен, добър и предан Райко, ала по-сдържан, по-умъдрен. Бо-

лестта и мъката по Момчила го бяха състарили и това проличаваше сега в малката мръсна стаичка на изоставената кръчма.

– Слушай, Новак, слушайте, Войхна, и ти, Добромире – заговори Райко, – сам виждам, че е смешно да гоня Умура с тоя счупен меч и с тая още нефела ръка. Ала дò ще време, Бог ще ми помогне и тоя Умур и неговите агарянци ще опитат що е остър меч и здрава десница. Мина ми огницата, няма ми нищо, няма и сълзи да видите в очите ми. Да плачат и да се вайкат жените, а ние другояче да смисляме Момчила и паметта му.

Райко бързо изтегли меча си.

– Кълна ти се, Момчиле – рече той бавно, като сложи своя меч над Момчиловия меч, над калпака иботушите на своя чичо, – смъртта ти ще помня, на Умурбега и агарянците кръвта ще пролея!

– Кълнем се и ние! – изрекоха заедно Войхна и Добромир.

– Кълнете се, кълнете се. Момчил се лесно не прежалва, само от мене клетва за кръв не искайте – издума Новак. – Искайте ми пари, ще ви дам, ако трябва, за меч не ми приказвайте. Изгубих меча си, ръждяса. Ала що чинат триста клетви, когато човекът отиде? Ще ли върнеш ти Момчил, ако на Умура изпиеш кръвта? Ех, ти Райко, друго, друго кажи! Как загина Момчил, как му се скъсиха дните отведнъж, та го няма на тоя свят! Говори, кажи де! Каква е била кончината му и що ли си е помислил той на смъртния час?

. . . .

А ето каква бе кончината на Момчила:

Като счупи оръжието си, Момчил се обърна нагясно и сграби първия по-тежък меч, който му подадоха. И отново се хвърли в сечта, която, както винаги, бе най-гъста тъкмо тук, пред него. Ала дали защото агарянците се уплашиха от неговите удари, или тъкмяха нещо друго, отпреде му поредя, жълтите чалми се отдалечиха. И това бе добре дошло за Момчила: да си отдъхне за миг и да разгледа бойното поле – как са, що са неговите хора. От седлото на единия си кон той хвърли поглед наоколо: отвред го обколисваха обръжени люде, редиците им – ту прави, ту разбъркани – личеха върху равното поле. Само отзад го пазеше Перитор. Крепостта му се виждаше тъй близка, че да посегне с ръка, ще хване кулите ѝ, отрупани с хора. „Ах, Райко, Райко, какво стана ти, що не отвори портите!“ – въздъхна Момчил и бързо мина през ума му, за десети път може би, мисълта, че Райко е минал към врага, стои сега върху стените на Перитор и гледа как мрат неговите другари. Ала веднага сам си отговори: „Не, не е такъв Райко, ами периторци се боят да ме пуснат – който победи, той ще влезе вътре.“

Откъм агарянците заби на редки, но отсечени удари тъпан. „Работата тука не е добре, ами да видя другаде как е!“ – реши Момчил и препусна коня си нагясно право срещу езерото. „Как е, братя, как е, побратими?“ – запитваше той всеки, който му попадneше под очи. „С гърците сме добре, ала с агарянците – лошо. Налитат синковците като пияни.“ Лицата бяха угрижени. „Не върви и тука – въздъхна Момчил. – Къде е Нистор?“ „Убиха Нистора, войводо, убиха и Богдан богомила, а на Саздана отрязаха главата, на прът я набучиха...“ Дотърча Раденко: „Побратиме, напират все повече проклетите безверници, ще ни откъснат май и от града.“ Изведнъж префучаха град стрели край тях, чалмите взеха да никнат наблизо. Момчил погледна пак угрижените лица на околните.

„Слушай, Раденко – рече той, – на конете вече не може да се бием, тясно е, ами пешком и дръжте близо до Перитор. Може Райко да ни отвори! Щом сляза от коня си, и вие ще слезете, па напъдете добичетата

към агарянците. Те ще се спуснат да ги гонят, а ние ще се съберем по-назад!" И така стана. Когато Момчил видя, че първата редица на агарянците се приближи тъй, че и лицата им се виждаха, той пръв се смъкна от коня. Ала преди да го напъди, Момчил целуна между ноздрите добичето, което досега му бе служило вярно и предано. Същото сториха и момчиловците – заслизаха от конете си и се простиха със своите шарковци и белчовци, па ги напъдиха към врага, като ги шибнаха силно по корема. Понесоха се конете бясно към вражеските редици и такава пушилка се вдигна, че полето и хората се удавиха в прах. И докато агарянците ловяха конете и не виждаха какво става оттатък, Момчил събра колкото бяха останали още живи момчиловци и ги поведе назад към града, тъй близо, че и лицата на хората вече личеха по стените. Ала ни Райко, ни някой друг се виждаше по кулите и вратите си стояха затворени. Сви се сърцето на Момчила за пръв път от толкова години. „Тука хора ще мрат, не добичета, а те гледат от стените като на позорище. А че ще се мре, ще се мре, нищо няма да ни спаси. Другари и братя – рече той високо на събралите се, – не ни ли отворят напокон вратите на Перитор, тука ще сложим кости. А докле е време, който иска да се спасява, да се спасява: я на Кантакузина да се предаде, я в езерото да се хвърли и да го преплува..." Издигна се общ вик: „Не, войводо бащице, с тебе живяхме, с тебе ще мрем, имаме още сили, тече още юнашка кръв в жилите ни!" „Добре, добре, дръжте се, не ме оставяйте, а падна ли, бъдете освободени от клетвата, волни сте да правите каквото искате."

Едва бе довършил думите си Момчил, и взеха отново да долитат стрелите на агарянците. Прахът се вдигна нагоре към небето, което тежеше над перитор-ското поле и над хората, които се биеха, като сив огромен корем на някакво животно. На места облаците се събраха на грьмулки, удължиха се и виснаха надолу, прилични на едри пълни вимета, от които сякаш ей сега щеше да зацърка влага. Преди да влезе в сечта, Момчил хвърли поглед напред. Само за миг той се спря на враговете и отдели християните – гърците от агарянците; едните напредваха под гора от копия, с лъскави шлемове, под тежки доспехи, а другите отдалече още натягаха кривите си лъкове, крещяха и виеха като жадни чакали. Кривите им ятагани блещяха в ръцете, жълтите чалми се търкаляха насреща като жълта свила, навита за разпридане. Над тях, над полето, където ечаха бранни викове, погледът му подири Родопа, родната планина. Планината се синееше на север, огъната към Перитор и морето като острие, натиснато с коляно. „Не цар в Търново, не базилевс в Цариград, а в Родопа..." – прошумяха в главата му думите на Сьба.

„Свърши се то, свърши се, Сьбо!"

„Войводо, побратиме, деспоте" – викаха вече отвред момчиловците и ловяха неговия поглед.

Момчил погледна наоколо си. Последният бой започваше. Той размаха меча над главата си, за да го видят отвсякъде, и дружни викове му отвърнаха. После Момчил се хвърли там, където агарянците се бяха вече сплели с неговите хора, като клони, сключени от буря.

По-нататък всичко се сливаше в главата му. Той беше вече сам, откъснат от другарите си. Отгоре му се трупаха агарянци като кучета около ранен звяр. Устните му лепнеха от кръв, която се струеше откъм челото, а десницата си и не сещаше – тя се махаше като дървена, самоволна. Ала отведнъж нему се стори, че земята под него се мръдна, като че ли бе поледица, и краката му се подлъзнаха, върху очите му падна мрак. Някой го издигна високо във въздуха, а после с все

сила го удари в земята. Когато се опомни, лежеше на гръб, а наоколо цареше тишина. Сякаш никога не бе имало сеч, нито викаха и стенеха ранени, нито ехтеше земята от тропота на конски копита. Под него пръстта бе топла и влажна и той сещаше как кръвта му изтича и се попива от жадната земя. „Душа бера, умирам" – си каза Момчил, но, чудно нещо, не му дожаля, сякаш някой друг вместо него лежеше на земята и умираше. На пресекулки и някак далечни като сенки върху гъста мъгла се редяха пред него хора, случки, места – някои от които разпознаваше, други оставаха непознати, чужди нему. Ала тогава, когато дори по име можеше да назове лицето, нищо не трепваше в сърцето му и той потъваше в такава сладостна истома, че не му се щеше да напрегне паметта си, да спре мисъл върху някакъв спомен. Изведнъж образът на Елена изплава отнякъде дълбоко, порасна с неимоверна бързина и изгони всички други: видя я за миг, надвесена над пеленачето под оная трептяща светлина на кандилото, когато фитилът почна да пращи. В същото време в сърцето му замърда тъпа болка и колкото образът ставаше по-ясен, толкова и болката растеше и с нея си отиваше сладостната истома. Болката стана толкова остра, че той поиска да я изгони, като надвие слабостта си, и се надигна над своето кърваво ложе.

За кратък миг очите му видяха две неща, които го върнаха в живота: далечната безкрайна верига на Родопа, която сякаш идваше към него и се надвесваше над умиращия като майка над своя рожба, и агаряните, които го обграждаха, както преди смъртния удар. И планината, и враговете събудиха сега някаква нова непоносима смъртна мъка и образите на Елена и на детето се стопиха като восъчни изваяния, допрени до пламък. За пръв път го доболя за себе си, дожаля му. „Защо умирам сега? Защо тъй рано? Нали само добро видяха хората от мене? Кой ще пази тая земя?" От вълнение или от това, че кръвта зашуртя по-силно от раните, зави му се свят, прилоша му. Той се отпусна на меката влажна пръст, ала преди да заклопи очите си завинаги, видя надвесени над себе си две човешки лица: едното на възстар сух човек, когото позна – Йоан Кантакузин, – другото на иноземец, на агарянец. „Умур-бег" – мина му мисъл. И двамата му се кланяха. Устните на византиеца се размърдаха и Момчил разбра почти от движението на устните – звук не чу, защото в ушите му биеха сякаш всички агарянски тъпани, – че императорът каза: „юнак, юнак!" Но в отслабналата памет на Момчила тая дума отекна като празен звук – той я повтори, но не я разбра. Онази предишна болка отново го хвана здраво и заедно с телесната заклопиха очите му. Едно видение озари предсмъртната мрачина: оня орел, който кръстосваше над родопското деспотство някога, над неговото деспотство. Но орелът се килна във въздуха, преметна се, като че невидима стрела счупи неговите криле, и полетя с глава надолу към пропастта, а заедно с орела полетя и той някъде дълбоко-дълбоко вдън земя – и това бе краят му.

14
ИСКРИ

На Болярски рът, както самото име тълми, рядко излизаха простолюдини – отроци или технитари, – па дори и граждани от долния град. Тая тясна продълговата ливада, която почваше отсам последната порта на Царев друм и цяла бе обърната към Царевец, се тъпчеше най-вече от нозе, обути в червени ботуши, и от копитата на едри коне, окичени или подпръгани за

лов или за война. Докато в големи празници отсрещната, Света гора гъмжеше от шумна навалица, която не жалеше ни краката си, нито гърлото, тук излизаха на кон или пеша великите боляри с челядта си, па понякога и сам царят обичаше да се поразтъпче тук и да погледа на своята престолнина не от кулите на царевецкия палат, а от зелената хубава морава. Тя се пресичаше по това време от добър, утъпкан път, който идеше от Царевец и се губеше под сянката на вековните столисти дъбе, които ограждаха като стена Търново откъм Марно поле. Ала малко преди да се мушне в дъбравата, пътят отделяше едно разклонение, което кривеше по ребрата на ръталината, преминаваше на светогорския хълм по един мост на Етъра.

Тука, към тоя кръстопът, откъдето се виждаха като на длан двете твърдини, Света гора и части от долния град с кулите и стените, с къщите, над които се влачеше димът от комините, и с църквите, чиито оловени кубета блещяха като лъскави войнишки шлемове, захвърлени от някоя великанска ръка, прииждаха хора една сутрин през 1351 лято.

Макар и да бе още рано, та едрата есенна роса блестеше като разпилян маргарит по тревата, навалицата нарастваше непрестанно, като че ли хората бързаха за нещо предварително оповестено. Идваха хора от различни посоки: от левия път на етърския мост, откъм Марно поле, а мнозина излизаха направо от гората, сякаш там бяха прекарали нощта. И докато първите изглеждаха по-сдържани, по-мирни, па и бяха облечени като граждани, от гората излизаха само селяни с рунтави калпаци или гологлави и рошави, с големи тояги в ръце. Сборището на пръв поглед приличаше на панаир, ала никъде не се виждаха ни купци, ни стока, па и никаква особена врява нямаше. Глъчка правеха само ония рошоглавци, които идеха направо от гората.

Те и по-високо приказваха, и по-буйно се откликваха, щом виждаха познати или роднини. А негли хубавият есенен ден, топлото слънце, което дори почваше да прижуря, пожълтелият листак на дъбравата, която приличаше на огромна презряла дюля, търкулната до валога на ръталината, и онова дълбоко синьо небе, поръбено с кенара на планинските върхове наоколо, бяха изкарали хората навън от хижите и кулите по тая все още зелена присойна полянка. Ала никой, изглежда, не виждаше ни слънцето, ни планините. Дори когато над гората се разнесоха притъпените гракания на ято жерави, които отлитаха вече на юг, малко очи се издигнаха нагоре, да проследят правилните редици на птиците. Главите на всички бяха обърнати към града. Тези, които бяха близо до Царев друм, виждаха добре трите порти на каменния език. Портите бяха затворени, копията на стражите стърчаха от малките кули над тях. Слънцето биеше право в очите, та мнозина си държаха сянка с ръка над веждите. Изведнъж множеството се размърда и някаква глуха врява пролази от единия край до другия. Един далечен глас извика:

– Идат! Идат!

Навалицата се люшна като по нечия заповед наляво и надясно и опразни пътя, който пресичаше билото на рида, и докато по-старите хора, жените и недъгавите гледаха да намерят камък или бугор пръст, за да стъпят и гледат по-добре, младите се изкатериха бързо на дърветата и с провисени крака над главите на другите зрители загледаха отвисоко Царевец. И те първи видяха как се отвориха една по една портите на трите кули на Царев друм и как падна подвижният мост на Сечената скала пред Великата порта. Ала колкото и да се навеждаха хората да гледат в открилия се ходник, виждаха се само войници, които се нареждаха край стените, и царски ратаи да под-

митат в пропастта на реката насеяните жълти листа. В крепостта засвириха дружно тръби и комай едновременно с това в дъното на Царев друм зашаваха конници, зачу се тропот от конски копита по каменната настилка. Навалицата се люшна сега към пътя и него щяха да задръстят любопитни и немирни малчугани, ако първен не излязоха от Великата порта царски телохранители, едни едри мъже, възседнали на такива също едри коне. Конниците се понесоха в лек бяг по рида и пътят скоро се очисти наново.

Едва тогава на Болярски рът се изсипа нова купчина конници, облечени в скъпи пъстри дрехи, със скъпи, охранени, с различен косъм коне, които, щом се видяха на по-широко и усетиха под копитата меката земя на моравата, заиграха, запреплетоха краката си и опънаха до скъсване поводите си. Ония, които бяха по-близо, па и по-зорките и далекогледи, зърнаха веднага цар Йоан-Александър в средата, а наляво от царя едно четиринайсет-петнайсетгодишно момче, пълничко, руменичко, с издути бузки, сякаш бе налапало две ябълки, което така много приличаше на Йоана-Александра, че всеки можеше да каже само едно за тях: баща и син. И наистина, това пълно момче, което яздеше малко черно конче и не знаеше как да се нарадва на червената си къса дреха, обшита с видрови кожи като у царя, и на жребчето, което играеше под него, бе наймалкият царев син – Йоан Шишман, – Сариното дете. Момчето, изглежда, бе така унесено в своята жива играчка, тъй бе доволно от себе си, от хубавото слънце и от хората, които все него гледаха и си го сочеха с пръст, че не забеляза как то изпревари баща си и конника от дясната страна на царя. Когато Йоан-Александър говореше нещо на своя съсед, който по дрехите, по несвойското си държане и по това, че само той вървеше с царя, личеше да е знатен царев гост и чужденец, а

заедно с тях и цялата върволица от наперени боляри, войводи и телохранители изминаха половина път и наближиха кръстовището до гората, от навалицата излязоха трима възстари, добре облечени хора и коленичиха бързо в праха на пътя така, че челата им опряха земята на две-три крачки от кончето на Йоана Шишмана. Животното, уплашено от това ненадейно появяване, рязко се дръпна назад и издигна нагоре главата си, като пръхтеше. Малкият царев син, който гледаше все наляво от пътя и махаше весело с ръка на хората, се килна на седлото и поводите се изплъзнаха от неговите ръце. От навалицата уплашено завикаха:

– Пада, пада! Дръжте коня! Божичко, помогнете бе, хора!

Кое сам, кое подпомогнат от няколко здрави ръце, царевият син скоро улови поводите и се намести добре на седлото, па и хрисимото конче се съвзе от уплахата, престана да пръхти и да се дърпа назад и сякаш всичко мина незабелязано. Само Йоан-Александър, изглежда, друго видя и друго почувства към тия трима непознати, заради които неговият син не тупна в праха за срама и за глума пред очите на всички. Царят доближи коня си до черното конче на Шишмана и като се наведе към момчето, попита го нещо тихо. Йоан Шишман само поклати глава и погледна уплашено баща си. Царевото лице между белите коси, които висеха на кичури изпод самурената шапка, бе червено и ядосано.

– Найдене, Нягуле – рече царят високо, като обърна глава към някого зад себе си, – дигнете тия непрокопсаници от пътя, та – в тъмница, да се научат как се спира цар и царев гост и как се напада царев син.

– Татко – боязливо се обади Йоан Шишман, – те само...

Червените бузи на момчето още повече се зачервиха, сякаш ей сега щеше да капне кръв от тях.

– Не са те, essentially кончето се уплаши и аз... – пак така страхливо продължи царевият син и пак не довърши.

В това време двама души с бичове в ръце се приближиха до легналите ничком граждани.

– Хайде, вдигайте се от пътя, царят и царските хора вас чакат, или... – рекоха те сърдито и изплющяха волските жили над главите им.

Ала стана сега нещо съвсем неочаквано и невидено: докато Нягул и Найден се канеха вече да зашибат здравата по гърба ония трима вироглавци, които сякаш се залепиха за земята, ни глава вдигнаха, ни дума продумаха, изведнъж отляво и отдясно започна да се шушука, отначало ниско и страхливо, после все по-високо и по-смело, и ето: редиците се скъсаха и на купчини, на купчини, по трима, по четирима, като се подканяха и охрабряваха един друг, притичваха хора и лягаха и те на пътя зад първите. Царевецкият път от онова място, дето се бяха запрели царят и болярите, та чак до самата гора, се изпълни с хора, които лежеха ничком или коленичеха с наведени вратове, гологлави. Те приличаха на скакалци, нападнали някоя натежала нива, и като тях нищо не можеше да ги спре или да ги вдигне от земята. Изглежда, същото усетиха и хората, и животните, пред чиито нозе лежеше тоя орляк. Нягул и Найден се спогледаха объркани, до едно време уж викаха, плющяха камшиците по вятъра, па най-сетне вдигнаха ръце и безпомощно загледаха царя в очите: „Що можем да сторим срещу хилядите, царю, когато и тримата не се уплашиха ни от викове, ни от бич!“ Конете дори започнаха да пръхтят уплашено и да ровят с предните си копита пръстта на моравата. Йоан-Александър, чието лице се бе наляло с кръв до пукване, размени няколко думи със своя гост и с двама-трима боляри, които вървяха отзад, па изведнъж подкара белия си едър жребец до самия жив синор. Той вдигна десницата си за мълчание, защото наистина, откак стана това, навалицата не стоеше вече мирна: ропот, откъслечни думи, викове и възклицания жулеха във въздуха, па и всякой се тикаше и буташе, за да види и чуе всичко по-добре.

– Що искате, хора, що ви е довело днес на Болярски рът, та спирате царя си и неговия висок и прелюбезен гост кир Мануил Тарханиот, пратеник на император Йоан Кантакузин? – изрече бавно и гръмко цар Йоан-Александър, като се въртеше наляво и надясно върху седлото според движението на своя кон, който непрекъснато си местеше краката и кривеше задницата си.

Тези цареви думи сякаш развързаха устата на легналите и съвсем разбуниха тълпата. Отвред зачаха дружни викове:

– Да живее царят, да живее Йоан-Александър, да дълголети!

– Да е жива и челядта му!

– Малкият, малкият Шишман да е жив!

– Да живее и Кантакузин!

– Да живеят християните и Бог да им помага!

– Добре, добре – продума примирително царят, когато виковете утихнаха, а неговото лице все повече се отпускаше. – Сега говорете какво има, какво ви трябва?

Тогава едва от ничком легналите се издигнаха ония първи трима, които бяха уплашили кончето на Йоана Шишмана, ала пак съвсем не изправиха вратовете си, не погледнаха царя в очите, а след тях взеха да се надигат и всички останали.

– Царю – изви се един силен развълнуван глас от първите редици, – слушай! Не сме ние дошли да просим правдини и царски милости да търсим. Ние сме хилядите, царю, безвестните и безвластните, ти един

над нас по Божие повеление поставен. Под небето си, Бог само ти е владика и твоето око зре само отвисоко. Царю, царю, дошъл е ден ние, хилядите, да кажем: погледни на юг, отправи зорко око натам, наостри ухото си, за да видиш и чуеш това, що ние чухме и видяхме. Ако сме лъгали и клеветили, ако напразно сме спирали твоите стъпки, прати войниците си да избодат очите ни и наистина же в тъмница ще ни бъде стоението. Ако ли пък не, тогава кажи ни, царю, със словата на пророка Йеремия: „Възсядайте коне и припкайте с колесници, юнаци, въоръжени с щит, и вие, които държите и опъвате лъкове, защото тоя ден е за Господа Бога Саваот ден на мъст..." Укрепи десницата си, самодръжниче, против Агар, докле е време, за да не се сбъднат и други слова Йеремиеви: „И ще дойде, и ще порази египетската земя – който е за смърт, ще бъде предаден на смърт, който е за плен, ще отиде в плен и който е за под меч – под меч..." Царю, не ни мисли със зло, чрез мен говорят хилядите. По-близо сме до земята от теб, по-ясно чуваме и виждаме що се върши по нея. Слушай! Силен е Агар, а е сам, много са християните, а са слаби. Царю, царю, слаби са, че са несговорни. Бъди ти пръв Йоане-Александре, подай ръка за сговор. Щом Кантакузин е сега против Агар, подкрепи го, за да държи Великия брод у християнски ръце, да отбива Антихрист от Божията земя, да порази и попилее Агаровата сила. Амин!

Тези думи бяха изречени с такава пламенност, че за някое време никой не можа да продума нещо, сякаш те още кънтяха в ушите на всекиго. Сам Йоан-Александър не се мръдна от седлото на коня и едва когато се спомена името на Кантакузин, той се наклони към своя гост и му пошъпна нещо. Мануил Тарханиот видимо се обрадва и докато по-рано гледаше наоколо си с високомерно любопитство, сега отведнъж

се промени: по-другояче загледа и по-добре заслуша. А малкият Йоан Шишман с честито и разрумено лице гледаше ту говорещия, ту баща си и му се щеше сякаш да скочи от кончето и да прегърне и единия, и другия. Момчето наистина не удържа в края. То се прекръсти набожно с насълзени възторжени очи и повтори високо: „Амин, амин!" А щом мина първото вцепенение и от навалицата, пък и откъм болярите, които се тълпяха зад царя, се разнесоха нови гръмки викове и пожелания, то взе също да вика и да маха с бялата си ръка, обърнато към баща си. Тогава Йоан-Александър втори път вдигна десницата си за мълчание.

– Сполай, сполай, добри хора, дано Бог послуша пожеланията ви – заговори той пак високо, като изричаше всяка дума отделно и натъртено, – дадохме ние нашата царска дума на прелюбезния наш гост кир Мануила – и тук Йоан-Александър се обърна пак към госта и понаведе малко главата си към него, – че ще помогнем с щото ни е дадено и позволено, на пресветлия и премъдрия наш съсед император Йоан Кантакузин, както е било и в прежни времена и при други случаи.

– Царю – изви се пак предишният глас, още по-силен, по-развълнуван, дори някак дръзко и повелително пое веднага след царевите думи, – не както в прежни времена и при други случаи, не! Дай Кантакузину като че на себе си даваш, на децата си, на внуците и на правнуците. Не се скъпи, докле е време. Отвори широко своята съкровищница и нека ръката ти бъде щедра, царю. Защото горко ти, ако Агар надделее! Горко и теб, Търново-Цариграде! Ще те изличи Агар от лицето на земята и ще кажат заради тебе, както е казано: „Горко ти, Вавилоне, граде крепкий!"

Дали защото думите вещаеха някаква прокоба, която живееше във всички сърца, или пък гласът сам по себе си подчиняваше душите със своята пламенна

откровеност, и тоя път последва общо мълчание. Само лицето на царя не вещаеше нищо добро, то се наля отново с кръв от едва сдържания гняв. Той наистина помълча, не каза нищо, ала отведнъж рязко стегна поводите на коня и заби златните си шипове в корема му. Конят заигра на мястото си, заиграха и запръхтяха и всички други коне. Навалицата, която сама сещаше, че нямаше какво да прави на пътя, почна да се разотива. Ала и сега стана нещо неочаквано и не в ред.

На опразненото място на пътя, чийто прах още носеше следи от многобройни ръце и колена, се появи като изневидело висок сух човек, облечен в някаква дълга, предълга дреха с налепени по нея жълти листа, мъртви гранки, бодили и тръне, па и паяжина дори, сякаш идеше той кой знае от какви пустогория, та бе обрал по пътя си всичко, което се е изпречило отпреде му, а така окичени бяха и дългите му коси, и брадата, и увисналите въси. А до него от лявата му страна вървеше една също такава суха, пустала кучка с прекършен сякаш гръб и набъбнали бозки, които се триеха в праха, и отдалеч се виждаше, като да пълзи по земята с изплезен остър език. Човекът и животното така си приличаха един на друг и тъй самотни и сиротни се усещаха всред тия хора, които ги заграждаха, че те изглеждаха слети в едно тяло, с една обща сянка. Личеше си наистина, че никой не ги знаеше защото хората се обръщаха и ги сочеха с пръст. Възползван от бъркотията, непознатият бързо се приближи до малкия Шишман и улови поводите на коня с костеливата си, жълта като у мъртвец ръка. Essentially Кончето отново се уплаши и рязко дръпна главата си, дори малко повлече странника. Като държеше все тъй здраво поводите, той вдигна сега и лявата си ръка нагоре срещу царя, срещу болярите и навалицата, която отново нахлу връз пътя, за да види и чуе това ново чудо. Тая мършава и восъчна ръка над

главите на пешаците и под разпенените ноздри на конете сочеше нещо невидимо в небето.

– Во велико бдение пребъдвах... нощ беше... звезда се появи на юг... и от нея капеше кръв... – заеча сега неговият глас, такъв особен, сякаш и звукът идваше от това далечно пустогорие и по него се бяха налепили хиляди листа и тръне, та му пречеха да рукне свободно и ясно – кръв... над твоята глава, сине на юдейка... И чут бе глас от небото: „Горко ти!... Горко ти, Шишмане!“

А заедно с него и кучката, клекнала на задницата, вдигна муцуната си към небето и зави зловещо, както вият кучетата при смъртник. Ала това не трая дълго. Нягул и Найден дотърчаха отново с бичовете си, па и сам Йоан-Александър с някои боляри обиколиха мигом изплашеното и пожълтяло като смин момче. Кучката първа спря воя си и като заквича жално, сви се в краката на господаря си, но и там волските жили не я оставиха на мира. Няколко силни ръце откъснаха безумеца от Шишмана и го отвлякоха далеч от пътя, макар той и да продължаваше да вика и да проклина някого с глас, приличен на виене. Пътят най-сетне се очисти и Йоан-Александър, като поуспокои изплашеното момче, даде знак за тръгване. Скоро царската дружина се проточи на дълга върволица сред облаци прах, изпратена пак от викове и пожелания, ала пореdки, по-слаби, защото голяма част от навалицата бе отишла с Найдена, Нягула и безумния странник. Па и викаха най-вече за Шишмана, сякаш малкият царев син спечели сърцата на всички след оная невнятни и тъмни слова.

15
ПОСЛЕДНИ ЛЪЧИ

„Когато хората се разделят със свои близки, те ги оставят на „Св. Троица" и целувайки свидните им десници, призовават с плач неземната сила на помощ. Ето и аз сега плача, Господи, очите ми се мрежат от сълзи, ала не с живи души е раздялата ми, а от бездиханни места и вещи си вземам сбогом. Колко пъти са услаждали те омрачения ми от земни грижи разсъдък, с колко сладки радости са съпътствували битието ми в Парорийската пустиня! Смирено те умолявам, св. Троице, ако не е редно да се иска здраве и живот за камъни и дървеса, направи тъй, че и други очи и уши да се услаждат и отморяват от тях, и отстрани от бездушните си творения, както и от живите, прикосновението на Лукавия."

С такива жарки горестни слова в сърцето си шествуваше бавно Теодосий по нагорнището на оня рид, откъдето много години назад той зърна за пръв път Парорийската обител, на която сега обръщаше гръб. Така, като се прощаваше отначало безмълвно и кротко с вещите и местата, той бе отминал малката китка стари дъбове пред манастира, рибния вир на Доброромана и самата бълболива рекичка, през която някога добрият монах го бе пренесъл на гръб. После, следвайки течението ѝ, пое склона на рида и във всяко дърво, и във всеки крайпътен камък започна да вижда сякаш приятел и сподвижник, когото оставя на произвол и на зла слука. Сълзи избликнаха в очите му и мълком изхлипа той тая молитва. А с него заедно възлизаха хълма и други парорийски монаси и по техните лица лежеше същата печал. Наистина, като отвръщаше погледа си от вещите, Теодосий виждаше цялата обител около себе си – от ратаите и послушниците, та до найстарите немощни безмълвници. Един само не достигаше в това тежко преселение, един и най-първият. Ала Теодосий често поглеждаше напред към челото на върволицата, където един тесен черен ковчег се люлееше над главите и рамената на четирима калугери. Ако и бездиханен, Григорий Синаит водеше пак своето паство. Но накъде, защо?

Когато най-после върволицата се изкачи на билото, там, където се редяха ония бели камъни, прилични на кости от давно умрели животни, Теодосий приседна да си отдъхне, а след него насядаха и другите – кой където свари. И първото нещо, което потърси погледът му, беше оная китка дъбове. И нему се стори, че явствено чу думите на Лука послушника: „Спусни се в дола, а после по рекичката, по рекичката, та до ония хе... дървета, зад тях е манастирът." Ала зад горичката не се издигаше, както в първия ден на неговото идване тука, струйка дим – сега плътна димна пелена се стелеше на кръгозора, а през това тъмно було гледаше с помътен, безжизнен зрак вечерното слънце. И сякаш нощният мрак стоеше стълпен наоколо и чакаше само да се закрие клепката на това умиращо око, за да обвие земята и нейните твари. Окото все още стоеше будно и неговите последни лъчи трепереха по лицата на хората,които седяха по камъните като спасени от корабокрушение. От умора или от мъка всички мълчеха и всред тая безлюдна и дива местност, където едничкото живо нещо бе вятърът, който подвяваше расата им и рошеше дългите им бради, можеше да ги вземе човек и за истукани, изправени край пътя от памтивек. Сякаш всичко умираше около тях бавно и безмълвно и те сещаха тази смърт на нещата да преминава и в тях, като че ли външното беше свързано с техните съдби като майка с детето им. „Горко

ни, превали денят и падат вечерните сенки – помисли си пак Теодосий, следейки с око умиращото светило, – а къде ще сложим главата, де ще бъде нашата нощна стоянка, Господи?“

И нему се видя, че досега бяха стояли на тоя рид и време бе да се върви, пък и видът на пожара и на познатите местности усилваше скръбта му. Теодосий се канеше вече да почука с игуменската си патерица на камъка, където бе седнал, когато в полите на същото нагорнище, което те току-що бяха изминали, се появиха десетина въоръжени конници и поеха бързо нагоре по хълма. От падащия здрач и от далечината не можеше още да се разбере какви бяха тия хора, но за наплашените и измъчени безмълвници и това стигаше. „Агарянци! Агарянци!“ – взеха да се чуват гласове и преди още Теодосий да стане от мястото си, всички монаси се изправиха и заприбираха вързопчета и патерици. Ала колкото суетнята и уплахата ставаха по-големи у тях, толкова по-спокойно и ведро изражение добиваше неговото лице. Теодосий се изправи. Той сякаш отведнъж израсна и надвиши всичките, а нему самия се стори, че в гърдите му се разкри кухина и като птички, подгонени от ястреб, десетки и десетки човешки сърца се наредиха там и затуптяха отмерено и бодро, както бодро и отмерено отбиваше неговото собствено сърце, и като пастир, който размахва кривака си, за да разгони вълка от своите овце, Теодосий простря патерицата над главите на скупчените около него безмълвници. Гласът му покри воплите и виковете на уплашените.

– Уповавайте се и дерзайте, братя – рече той, – ако ни е съдено да умрем от меча на неверните, нека приемем смъртта с Божието име в уста!

И той запя със силен глас Давидовия псалом, който сам бе пял много пъти в часове на горест и униние:

„Гласът ми е към Бога и ще викам; гласът ми е към Бога и той ще ме чуе. В деня на скръбта си търся Господа. Ръката ми нощем е простряна и се не уморява, душата ми се отказва от утеха. Спомням си за Бога и треперя, помислям и духът ми изнемогва. Ти ми не даваш да затворя очи, потресен съм и не мога да говоря. Размислям за стародавни дни, за годините на минали векове; припомням си моите песни нощем, беседвам със сърцето си и духът ми изпитва: нима Господ завинаги ме е отхвърлил и няма да благоволи? Нима завинаги е престанала неговата милост и неговото слово се е пресекло от род в род? Нима Бог е забравил да милува, нима в гнева си той е затворил своите щедрости?“... И погледът на Теодосия, и словата на псалома така отвлякоха бедните монаси от мисълта за агарянци, че когато непознатите конници изкачиха рида и се приближиха на хвърлей стрела, ничий поглед не се обърна към тях. Всички очи гледаха тъмнеещото небе, всички уста додяляха Давидовите слова: „Видяха те, Боже, водите, видяха те водите и се уплашиха и бездните затрепериха. Облаците изливаха вода, черните облаци издаваха грън и твоите стрели летяха. Гласът на тоя гръм се носеше в небесния кръг; светкавици осветяваха вселената; земята трепереше и се тресеше. Твоят път е в морето, твоите пътеки в големите води и твоите следи са незнайни...“ Ала стана нещо чудно: щом конниците видяха монасите, те се спряха смутени и объркани, па взеха сами бърже да снемат шапки и да се кръстят, както не подобава на агарянци и безверници. Така, гологлави и смирени, като подеха конете си за поводите, непознатите се приближиха до паройските безмълвници и дълбоко им се поклониха. Измежду тях излезе на предно място един едър космат мъж, в когото едва можеше да се познае някогашният наперен и важен Игрилов коняр и крагуяр Стаматко,

така бе той обхтан, изпустял, мръсен и кървав – а такива бяха и всичките му съратници: и хора, и животни. Стаматко се повтренчи в Теодосия и унилото му лице светна от радост:

– Отче, отче Теодосие, ти ли си, твоя милост? Даде Бог пак да се видим. Ти май не ме позна, па и как ли ще ме познаеш такъв одрипавял и брадясал! Стаматко, Панчовият коняр.

– Не те познах, чадо – рече Теодосий тихо, – не познахме ни теб, ни твоите другари. Та ние комай ви взехме за агарянци.

Стаматко скръбно се усмихна.

– Агарянци! – въздъхна той. – Проклето да им е името! И ние от агарянци бягаме. Дни и нощи не сме виделе почивка и топло ядене, камъните и седлата ни са възглавье и с диви зверове делиме ложе. А тия хора, отче, виждаш ли ги? Ето що остана само от дружината на болярина Игрил след боя при Димотик.

– А де е самият болярин, назад ли остана? – запита Теодосий и сам обходи с поглед човек след човек, сякаш търсеше да зърне пак онова червенобузесто палаво момче с малкия лък, което той някога спаси от царевия гняв.

– Бог да спаси добрия болярин, загина в бой – прошъпнаха неколцина от дружината и наведоха глави.

– Тъй, тъй, отче – добави Стаматко тъжно, – представи се пред Господа Бога болярин Игрил и войводата Йончо с него, представиха се и болярите Семир и Драгомир, и Иваница, а и колко прости и юначни люде оставиха кости по Тракийското поле! Едного ти сам негли знаеш: Райко, невгашен хусарин, Момчилов братанец. Умряха всички като юнаци заради Христово име и българска слава.

– Господи! Господи! Спаси и съхрани християните! – възкликнаха наоколо монасите, като се кръстеха.

– Не е само това, отци и братя – изви глас Стаматко и в очите на тоя едър мъжага заблестяха сълзи, – свърши се християнската сила, иде край, предел... Много зле патихме, много премеждия видяхме, а ето дойде и най-лошото: чухме вест – паднал в агарянски ръце Великият брод и неверникът вече спи на християнска земя. Все също, че той си е в къщи: нашето небо му е покрив, нашата земя – ложе.

Стаматковият глас се скъса отведнъж като натегната нишка. И що можеше да каже някогашният весел и наперен отрок, чиято ръка така грижливо знаеше да отглежда жребци за бран и соколи за лов и утеха? Клюмна той глава надолу към сухата, пепелна земя и всички други загледаха не небето, което слезе ниско и похлупи малката купчина хора, а земята: „Ето нà – сякаш всекиму мисълта редеше тия слова, – дом и огнище ставаш ти, земьо, на неверника, а нас де ще прикъташ, де ли ще ни отредиш гроб и място упокойно?“

Само Теодосий остана с вдигната глава към небето, сякаш той още очакваше оттам упование и надежда, ала и нему стана ясно: небесната книга беше обърнала последната страница. И в неговата душа затътна оня глас от Сарината сватба и същите прокобни слова започнаха да идват от далечините на кръгозора: „Мне отмщение и Аз воздам.“ Този път наистина идеше край и божието милосърдие бе изчерпано. Той не намери ни една светла искра в себе си и когато обзря за миг живота си, който бе дал за хората, горест и горчивина имаше там. „Посях аз пшеница, а поженах къклица – продума си той, – слязох в Града, за да раздам своите богатства, а като че на камъни говорех, на луди помагах, на слепи показвах пътя.“ Сърцето му не издържа и колкото и справедливо да му се виждаше небесното наказание, той горко зарида.

Развълнуван глас извика до него:

– Гледай, отче! Гледайте, братя и добри люде, белия елен, поличбения!

Наистина, всички очи скоро забелязаха на отсрещния връх на края на полянката, с която свършваше гората, един необичайно едър и стар елен, съвършено бял. Той бе навел главата си, сякаш душеше нещо. Последните слънчеви лъчи огряваха разклонените му големи рога и от това те изглеждаха златни.

– Боже, Божичко! Същият елен, дето някога царят и песящите гониха, познах го – обади се още поразвълнуван и изплашен предишният глас. Отче Теодосие, братя, добри люде, не е то на добро, зла поличба носи!

Еленът ненадейно вдигна главата си и няколко пъти избрехтя продължително и силно, тъй че ехото повтори и потрети гласа му. После той зави назад и се изгуби под тъмните клони на леса.

И сякаш еленът бе отнесъл със себе си последния слънчев лъч – нощта падна изведнъж.

1927–1931 г.

ДУМИ ЗА СТОЯН ЗАГОРЧИНОВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Стоян Загорчинов е роден на 3 декември 1889 г. в гр. Пловдив. Първоначално и основно образование получава в родния си град, след което постъпва като кадет във Военното училище в София. Поради непоносимостта му към казармената обстановка го напуска преждевременно и завършва средното си образование в една от столичните гимназии. През 1908 г. записва история в Софийския университет „Св. Климент Охридски", но две години по-късно се отправя за Швейцария, където следва история и филология в Женевския университет.

След избухването на Балканската война 1912–1913 г., обхванат от патриотичен порив, прекъсва следването си в чужбина, завръща се в България и се включва като доброволец в българската армия. Изживява с голяма радост победата на България и нейните балкански съюзнички над Османската империя, довела до премахването на петвековното иго и над Македония и Тракия (до линията Мидия–Енос). С поражението на страната ни в Междусъюзническата война 1913 г. и последвалата първа национална катастрофа, радостта е заменена от дълбока покруса, тъй като значителни територии, населени с преобладаващо българско население, по силата на Букурещкия и Цариградския договор (1913), остават вън от пределите на Отечеството.

Завърнал се от бойното поле, Ст. Загорчинов продължава следването си в Софийския университет, където през 1915 г. завършва висшето си образование по история и френска филология. Едва-що отдъхнал си от напрегнатото следване, през есента на същата 1915 г. той трябва отново да облече военната униформа и да се отправи за втори път на бойното поле, където остава до есента на

1918 г. Повторното поражение на България в световния конфликт отново го хвърля в дълбока покруса.

Демобилизиран, търси каквато и да е работа, за да си изкарва прехраната. Така неусетно се озовава в крайморска Варна, където постъпва като банков чиновник. Заради участие в Транспортната стачка от декември 1919 г., прераснала и в обща политическа, като държавен служител е уволнен от земеделското правителство и отново се озовава на улицата. За щастие, през 1920 г. успява да получи преподавателско място в Морското машинно училище във Варна, където преподава история до 1925 г. След това се премества в София и противно на нежеланието му да работи във военно учреждение, е принуден да стане лектор по история и френски език във Военното училище, на която длъжност остава до пенсионирането си (1949).

Интересите му към литературата се зараждат у него още от ученическата и юношеската му възраст. Първите му литературни изяви обаче датират след края на Първата световна война, когато е в зряла жизнена възраст. През 1926 г. излиза повестта му „Легенда за света София", която веднага привлича вниманието на литературната ни общественост. Макар че и до тогава сътрудничи на някои от столичните периодични издания, след появата на повестта му, за него отварят широко страниците си и някои от добре известните по онова време литературни списания – „Хиперион", „Изкуство и критика" и пр.

Повестта „Легенда за София" бележи началото на трайния интерес на писателя към миналото на българския народ и особено към епохата на Средновековието. На тази тематика са посветени романът му „Празник в Бояна", основен герой на който е един безимен майстор на стенописите на Боянската черква, изградена със средствата на севастократор Калоян и изографисана за пръв път още през 1259 г., както и романите му „Пленникът от Мундрага" и „Ивайло".

Най-висок творчески ръст писателят постига в романа си „Ден последен – ден Господен" – трилогия, появила се през 1931–1934 г. и претърпяла няколко нови издания (1943, 1949, 1960 и 1974).

С историческите си романи Ст. Загорчинов не само продължава една традиция, началото на която е поставено от патриарха на българската литература – Иван Вазов, но я издига и на нов, още по-висок етап.

В последните години на живота си авторът обръща поглед към изминалия си житейски и творчески път и пише мемоарното си съчинение „Един живот в сянка. Книга на спомени" (1966).

МИЛЕН КУМАНОВ

СТОЯН ЗАГОРЧИНОВ

Той не се натрапваше никому. Така, изглежда, е било винаги, а с появата му обликът на българския исторически роман се измени. Загорчинов намери богат епичен тон за възсъздаване на миналото. Той оставя в творбите си един аналитичен отпечатък, различаващ го от малкото му предходници. Историческият роман придоби значението на модерна, осъвременена биография на народното ни битие. В него пулсира преживяното през важни епохи, открива се етнологията на българина – знанието за бита и културата ни, – концепцията на народа за своя лична съдба. Това се долавя още в първите книги на Загорчинов.

Загорчинов е от авторите, чиято художествена мисъл е сложна амалгама от двете начала – индивидуалното и обществено-актуалното. Ако непосредствено след Освобождението Вазовият и Петко Славейковият тип беше твърде народностен, ако интелигентът от типа на Пенчо Славейков и Яворов беше понякога прекалено индивидуалистичен, то сега Загорчинов се откроява като творец, който и се откъсва донякъде от Вазовите и Петко Славейковите традиции, и се освобождава от затворените кризисни състояния на индивидуализма.

Книгите му имат значение освен като художествено откровение, но и с това, че създават активно обществено настроение. В тях се появява историческа сюжетност с обратно захранване – от текущия ден. Художникът, който потъва предимно в себе си, който е твърде вглъбено индивидуален, дири и дълбоките движения на отминали епохи, социално-историческата предопределеност, изразена в тях. Като се запазва в своя откъснат кабинетен свят на колекционер на исторически факти, той става тълкувател и на днешния ден. През чувствата и изживяванията му на византолог и българовед медиевист се открояват универсалните сходства на преминалото със съвременността.

Творческото му дело е укрепвало бавно. Когато излиза първата му значителна творба „Легенда за света София“ (1926), той отдавна е надхвърлил 30-те години. Дадеността му като творец не вибрира като лек божи дар, не увлича бързо духа му. Той създава чрез промислена дейност, с упорита работа, с разумно разгръщане на творческата сила. Строи, след като здраво е стъпил върху терена на чуждата цивилизация или на почвата на другата, отдалечената от него епоха.

Възпитаник е на френската класика. В неговия вкус личат следи от френско изящество. У него броди дирещата общественото френска мисъл. И то по-скоро с овладяването на ранни, философско ренесансови и разумни векове, водени от Монтен, с вкуса и изяществото на Анатол Франс, отколкото с ускорените социални тълкувания на Балзак или с ярките представи за човешко несъвършенство на Мопасан. Особено му е чужда социално-биологичната идея на Зола за господството на инстинкта над човека. Неговите видения са изчистени напълно от земна първичност. Те са даже донякъде иконообразни, наситени дори с мистиката и с увлечението по религиозния авторитет („Легенда за света Софѝя“). Нагонът, като могъща сила у мъжа и жената, го интересува повече във философски, отколкото в грубо биологичен смисъл. Така писателят и се съгласува духовно с френската традиция, и се отдалечава от нея, като следва свои, вече домашни насоки на мисълта.

Сюжетите на Загорчинов, доста отдалечени от текущото, го поставят в особено положение. Той е като някакво рядко и непривично цвете в тогавашната ни литература – цвете, което расте по високи и често недостъпни места. Не всеки може да го достигне, не всеки може да заживее с вътрешния свят на героите му, да почувства и разбере духовния свят на аскетичната Софѝя. Оттук и особената изолираност на Загорчинов още през 30-те години и малката му известност даже и по-късно. За това допринася освен оригиналността на сюжета му още и високата понякога абстрактност на мисълта му.

Проповедническата поза не го привлича, както е привличала Антон Страшимиров. Той поддържа извисения идеен патос чрез проблемността в творчеството си. По-близо е като естет до Йовков, вече безспорния класик на българската литература, който дири предимно общата морална теза и човещината и е представител на интелигента съзерцател. У Йовков няма революционни набези, няма даже постоянен афинитет към критическо изобразяване на действителността. Тоя художник, с опората си у народа, се намира в променлива връзка със съвременността, тъй като отрича онова, което руши живота, което е изпълнено с нагона на вълчия морал, без да воюва – само защищава патриотичното си верую и поддържа идеята за открита и честна обществена етика. Стоян Загорчинов обаче, като е близо до Йовков по затворената си етика и духовна изолираност, е по-изострен от него. Той гравитира и към другата страна. Като запазва нещо от нравствено-естетичния свят отпреди войните, има ясни идеи за днешен, за осъвременен дълг към народа. Влекат го далечни епохи с универсалното, с онова, което е в близост по черти със съвременността. Археологическата разкопка на забравените исторически времена и техните тайни го довеждат до аналогии с текущото. Значенията на миналото му говорят за разумността на делата, ставащи в сегашния ден.

Още с първата си значителна творба – повестта „Легенда за света София“ – Загорчинов разгръща свое оригинално историческо дарование. Той изследва като художник потайните духовни мъчения на човека. И постепенно навлиза в дълбочината на историческите движения. При съпоставяне на „Легенда за света София“ с по-късни творби като „Ден последен – ден Господен“, „Празник в Бояна“, „Ивайло“ проличава сложното му развитие, откъсването от индивидуалистичните навеи под влиянието на все поукрепващ народностен светоглед.

В „Ден последен – ден Господен“ и „Ивайло“, за разлика от „Легендата“, действат еднакво и мисълта на автора, неговото въображение, и народните маси с техните реални исторически значения. Придобиват равна стойност и общите социално-исторически и конкретните човешки закони. Така под костюма на историята излизат с интимните си тайни рицарите на мъчителната средновековна борба за народно щастие.

Всяка следваща творба на писателя е пак пътуване през времето, пак глас на отделна човешка истина. Във всяка следваща творба пак личи, че освен наблюдения над историята съществуват и лични художествени правила, които го управляват. Романистът обаче не е вече същият. Той значително се отдалечава от света на „Легендата“, от априорността на въображението. Той насочва историческия ни роман от преднаучния към неговия научен стадий. Той допълва субективния си опит със социално-исторически схващания. Така се ражда най-значителната творба на Загорчинов, неговата епика „Ден последен – ден Господен“.

Еволюцията изглежда замайваща. Как така след мистичния свят на Софѝя писателят открива съвсем ново човешко съзнание, и то съзнание, освободено от религиозни норми, от кастови и съсловни предразсъдъци. Защо тръгна по нови пътища въображението, защо извайва сега душата на бунтовника и рисува хусарите, излезли из сред тъмната народна маса.

Очевидно като историограф Загорчинов е сложна личност. Личните художествени правила у него се менят от социално-мирогледни влияния – от възхита и отвращение, одобрение и отричане на една социална съвест. След „Ден последен“ може вече определено да става дума за мироглед, който подменя романтично-интуитивното и психологическото тълкуване на историята с реалистично социологическото.

Разбира се, лесно е да кажем, че в „Ден последен – ден Господен“ авторът прави социален разрез, че разлага на съставките му вътрешно-противоречивото феодално общество. Че открива извори на зародили се всред народните маси утопични мечти. Въпросът обаче е в това, че се касае не за категории, а за човешка психика. Изпъкват вече реални характери с по-друга философия и с по-други дела от вече изобразените в „Легендата“.

Не случайно като историограф Загорчинов напуска завинаги любимата му доскоро епоха на късната античност (VI век). Той се насочва към българското средновековие. То предлага повече социални експлозии и „научни истини“. Потенциалната динамика на епохата избухва на интервали, замъчена в грозни болки да роди нещо друго, различно от себе си.

Погледнато повърхностно, през средните векове не може да се открие развит разум, разум, който би могъл да носи по-общи идеи и да гони по-далечни цели. Но Загорчинов се е откъснал от повърхността и е направил своето голямо откритие. Той разбира, че истината на историята е всякога скрита, усложнена, противоречива. През епохата, в която човешкият разум привидно гледа повече в аскетичните образи, изписани по иконите, отколкото в очите на реалния, на земния живот, героите на романа отхвърлят предразсъдъците. Те вярват в социалната си мечта. Те даже са ослепени от тази мечта, станала двигател на могъща народна воля.

Така именно в „Ден последен – ден Господен“ може да става дума за обратното захранване – на миналото от съвременността, – за което вече споменах. Вгледаният в себе си, в своите видения историк е усетил бунта на своето собствено време и е намерил – чрез него – ключа към тайните на миналото. Делата на днешния, Загорчинов ден, като „превелика благодат“ са осенили душата и на Момчил. Писателят, като се приобщава към реалността на другия исторически свят, в който действат чувствата и тъмните инстинкти на плебейската средновековна маса, дири заедно с нея брод и днес към бъдещето.

Немного популярният в историческите хроники герой, носещ хубавото, прославено от хайдути име Момчил, се родее в универсалната си мечта за спасение на народа с нашето време. В неговата отдалечена епоха Загорчинов открива кълнове на исторически разум, открива дълбоки тайни, еднозначни – в универсален план – борби с тия на новите дни. Това не е случайна аналогия, а е достойнство на разказвача, знак за негова смелост и за негово ново, чес-

тно тълкуване на историята. Не може да не отбележим, че официалната литературна критика се стъписа пред откритията на Загорчинов и пред промените в неговия стил. С една рецензия, печатана в сп. „Златорог“ (г. XIII, кн. 5–6, 1932), Ал. Филипов отрече всякакви достойнства на първата част на романа. Той отминава образа на Момчил и сочи стойности във втория дял „Иноци“. „По-сръчен някак и по-убедителен е тъкмо тоя втори дял, дето г. Загорчинов показва проникновено познаване на човешката душа. Естеството на разказваната материя се е отразило и върху разказа. Докато в „Отроци“ разказът е сравнително бавен, разлат, пръснат на няколко страни, в разнообразието на широка външна картина, удължен с подробности и описания, вторият дял „Иноци“ е значително по-интересен, постегнат в своето развитие и единство, по-увлекателен и дълбок. Тук, в душата на Теодосия, който сочи да бъде централната фигура, героят на романа, се кръстосват предчувствията на бъдното, настроенията на времето и намират в съзерцанията, молитвите и блянoвете на тоя инок своето най-ясно въплъщение.“ Лъжливият дитирамб на тоя откъс от рецензията е очевиден. Както за болярите в двора, както за черковната върхушка някога Момчил е бил опасен, така и сега той смущава като парещо въгленче останало от отдавна угаснало минало. И Филипов е усетил опасността. Писателят историограф, превърнал романа си в народностна биография, насочва към бъдното, към битие, по-различно от сегашното. Разбира се, raison contemporain – съвременният разум – владее най-общо мисълта на Загорчинов. Неуместни биха били всяко преувеличаване и всяка идеализация. Но писателят променя радикално насоката на творчеството си. До „Ден последен“ българската историография не познаваше водач на народни маси с пълно очертана психология на бунтовник, със социално предопределена мисъл. Скритото и неясното в средновековието е дешифрирано. Момчил, този хусар, воин и разбойник от XIV в., имащ нещо от нрава на по-късните хайдути, вече подсказва зрялата органична връзка на историческото ни съществуване: социално робство и грозна на моменти борба

за освобождение, осенена от светъл социален идеал. Това единство на борбата, в която националното не е отчуждено от социалното, е голяма сполука на Загорчинов. В нея, в тази борба, е универсалността на историческото ни битие.

Привидно откъснат от живота, увлечен като че ли само във великата тайнственост на чужди светове, авторът изведнъж изменя на традиционната си линия. Дава ни психология, хуманни общочовешки проблеми и идеология, национални и социални всечовешки едновременно. И както никога преди, той е близо до конкретната, до многопланова-та сложност на живота. В събитийната хроникалност на „Ден последен" изпъква единството между емпирична, житейска истина и идеализация. Художникът решава вече въпроса за своя жанр: миналото не трябва само да се реконструира, то трябва и да се изследва, и да се приобщава към съвременността с героичните си черти. Това е своеобразно споразумяване на художника с историята. Въображението на историографа не е само археолог, който разкопава миналото, за да извади наяве неговите скрити следи. То създава и модела на събития, които сближават епохите. И то без да се модернизират виденията, без да се изпълват събитията с онова, което им е чуждо, без да се прави романа един театър на съвременността със стара само костюмировка.

Писателят се потапя в екзотиката на миналото. Той е обърнат изцяло към неговата „вътрешност". Той пътува из глъбините му, потъва в неговите истински човешки дебри – в неговото безмълвие, в неговия необуздан ропот. Писателят живописно рисува битието на героите, следи грубите им страсти и наклонности, възсъздава интериора на типичния средновековен живот. Но не само психологията и екзотиката вълнуват въображението му. Той вижда и пътищата не предопределението, гигантските усилия на оскърбените и потиснатите за постигане на свобода, необикновените за средновековието надежди. Оттук и цялата сложност на жанровата структура на романа. Костюмировката е важна – без нея са немислими странните средновековни характери. Но главното са тенденциите, които разрушават средновековната структура. Времето, доказва Загорчинов, е наложило свои „разумни" форми, то ги и чупи под яростния напор на плебейската маса. Така се създава онази историческа романтика, която има освен емоционални и образни страни, но и скрити идеологически достойнства – и то при пределна близост до психологията на човека от тогавашното време.

Пред автора е стояла трудната задача да създаде епоса на действителния средновековен живот, да изследва неповторимите средновековни страсти и щения, да осветли тяхната тъмна сила. Средновековният човек се бори за себе си по-иначе от човека на новото време. Дистанцията е и във формите, и в характера на поведението. Тогава на първо място е стояла всекидневната жестока проблема за прехраната. Запаси и сигурност, търговци на храни почти не са съществували. Нерядко безимотните пàрици са се хранили и по веднъж на ден и очите им са били всякога вперени в онова, което е чуждо и издава апетитен дъх. Героите на Загорчинов са груби, земни люде, често пъти твърде невъздържани в лакомия, неразделящи се от кратунките с вино.

В Средновековието човек се е самозащищавал. Присъдата, със спазване на юрисдикцията, е била рядка възможност. Затова и всеки е трябвало да следва закона на своята самозащита. Това изпълва с независимост онези люде, които са далече от двора, които са скрити всред горите, които не се съобразяват с волята на царя или с капризните игри на феодала, наречени местен закон или обичай. В средновековието мисълта се е борела с черната магия на предразсъдъците, с внушенията, с властната ръка на дявола, с представата за ада, подсказана и от самата действителност. В тази жестока борба мисълта е залагала свободата си, запазвала е невидимата си жизненост.

Дистанцията между Средновековието и по-късните епохи е явна у Загорчинов, при все че в романа му има и нещо подсказано от следващите времена. По-късни черти личат в поведението на хората, събрани около Момчил – делата им, напомнящи български хайдути от XVIII и XIX в. В света на горските разбойници, земните татове и войни хусари има и нещо ново, различно от характерния отпечатък на Сред-

новековието, но се запазва и неговата тъмна патина. Загорчинов е колкото археолог на факти, толкова и психолог с въображение, доловило освен реалното още и условното. Той изкопава отделни факти, индивидуални особености, изследва процеси, в които изпъкват отношенията между двете паралелни социални сили: боляри, велможи и пàрици, отроци, горски разбойници и хусари. Стъпил на почвата на тяхното поведение, той открива онова, което е недокоснато и неразрушено от схемата на историческата наука.

Всред един свят, представящ различни, воюващи морални позиции, стои главният герой. Той е изразител на историческото чудо на епохата и е неин творец. Неговата воля не е обременена от страха, не е скована от закона и обичая. Момчил е свободен като горски дух. Той води и своите разбойници, и историята, тласкан от тежките си преживелици, от мечтата и надеждата на хората около него. Той е излязъл извън сънливата сянка на неподвижното съществуване на отрока, откъснал се е от тъмната и инертна народна маса. Станал е водач с усилието си да заличи границата между своята и бъдните епохи, с новото, народностното разбиране за добро и зло. Идеализиран до известна степен, той стои над възможностите на своето време и в това е и красотата му, и трагичната му драма. Момчил еволюира. В началните страници той е само разбойник, който, озовал се всред лесове, недокосвани от топор, изпитва радостното опиянение от намерената независимост. Вече по-късно, събрал около себе си масите, осенен от идеите на Събо, той мечтае за справедливо царство без царе и господари, за победа над болярската знатност. Той израства в деец на историята със свой идеал.

Всичко това – и като психология, и като тълкуване на средновековната реалност – е ново за българската историография. То усложнява и творческата биография на Загорчинов, тъй като тук не доминира като в „Легендата“ един метафизичен въпрос за отношението между епоха и общочовешки черти, а се разиграват свободно самите живи сили на историята. Не случайно тук има и една множественост на съзнанията, които се срещат, сблъскват, преплитат.

Става дума освен за масата, за народа, за хусарите, бродещи из горите и край пътищата, или за благодетелния и мечтаещия правдата Събо и за отношението към тия хора на Момчил, а и за усложненото религиозно-философско съзнание на епохата, за Теодосий инока, заел своето място в общата картина наред с отроците и юнаците. Никой от тези герои не се развива само в себе си като Софѝя. Те са част от движението на множеството, капка от засилилата се да извиси гребена си социално-психологическа вълна на епохата. Те са експанзията на времето и неговата задържаща сила. Всеки се бори и със себе си, и в себе си, и с външната среда, с времето, с възприетото – възгледи, привички, въобразявани страшилища, реалност. Само вътрешна свобода не е достатъчна нито за Събо, нито за Момчил. Те размислят над нещастията си, осъзнати като народни беди. Така психологическото е общочовешко и конкретно, типично за епохата. Героите са активни с онези си черти, които са израз на общи тенденции, на исторически стремежи.

Колкото и да изглежда невероятно, но прототипът на романа „Ден последен – ден Господен“ е в романа „Под игото“ на Вазов. Това се долавя освен в свободомислието на писателя, освен в българската атмосфера на творбата, но и в структурата ѝ, даже в стила на изображението. Романът на Загорчинов, освен че дава идеалното у главния герой, но е раздвижен и от много външни сцени: срещи в гората, сборища на хора в стражница, живот и на хайдути скитници, и на боляри, и на въглищари в планината, и на селяни отроци. Тук външното движение има значение като своеобразен знак на събитията, като техен код. В романа е получило своето изображение нашироко текущото, характерното за многогласата народна маса. Тя шуми около Момчил, тласка го към подвизи, движи невидимо събитията, както по-рано в „Под игото“. Чувствата, страстите, щенията на тая маса – специфично средновековна, тъмна, неразбрана, жестока и все пак човечна – изпълват с живот творбата. Авторът не пълни ушите ни с шума на красноречието, както в „Легендата“. Той ни вълнува с обикновени житейски истини, с романтиката на народния живот, с моралния сми-

съл на ставащото. По лицата на героите му – вече различни по епохалните си черти от Вазовите – блестят бронзовите отблясъци на силата. В душата им нахлуват големи патриотични и социални идеи – и ги понасят към върха. Тук логиката на неестествената, на романтичната приповдигнатост е неизбежна. По начало Загорчинов е твърде логичен писател и в неговата романтика се осезава всякога и живият разум на реалното. Но в „Ден последен – ден Господен“ тази авторова особеност е донякъде притъпена.

Още в първите страници, в които разказва за пътуването на царската свита към Търново, авторът рисува образите на сурови и корави хора, които бродят из горите, водени от Момчил. Те не познават разкоша, нито живеят със средновековни видения, с мускі-икони на гърдите със свети мистични лица. Те са първични, кьс от здравата и сурова природа край тях. Те са облечени в смесени и разностилни облекла „или много тесни, или твърде къси за широките им плещи и за дългите исполински снаги“. „На гърбовете им стърчаха колчани със стрели, двама бяха препоясали дълги мечове и един висок и дълъг като върлина носеше само дебела тояга, на чийто връх тежеше желязна топка.“ Тия хора ловуват, за да се прехранват. Вадят от торбите си убит дивеч, едър заек с претрошени крака, още жив, желва, която си мъчи да допълзи до гъстата трева. На тях не е присъща напълно божествената доброта. За тях даже адът, мрачното създание на средновековната фантазия, е нещо нестрашно и недействително. Това личи и от обръщенията им към духовника, когото водят със себе си и с когото не се церемонят. На тях прилича и водачът им. Чужди са му освен велможното величие, освен религиозния екстаз и обожаването на богове в икони и идоли още и разтапящата се в благочестие човечност. Между тия хора изключение е само Събо, у когото е заговорила съвестта, у когото е изплувала дълго потаявана мъка по доброто и човечното. Но и у Събо преломът настъпва, когато вижда ръба на бездната, на смъртта, когато губи силата си, когато гледа на живота от другия, отвъдния бряг. Така в движение – по-различно естествено от това в романа на Вазов – израства героичният епос на народа.

Отдалеченото и епично виждане на един голям, отминал свят е по-затруднено от представянето на онова, което е близо, било е твой дом, което познаваме откъм всички краища, откъм всички страни – както Вазов е познавал своите герои. С едно настойчиво въображение, което не отстъпва пред трудността, авторът ни кара да узнаем миналото, да узнаем това, което е неповторимо, което от разломени остатъци израства в цялост. На избягалите от господарите си парици и отроци, събрани около Момчил, авторът приписва като достойнство верността към техния водач. Всички ги е събрала изменята на реда – те не зачитат друг закон освен силата си. Второто им качество е мъжката стойка, издръжливостта, коравината, с която влизат в боя и посрещат жестоките гърчове на смъртта. Без да крие недостатъците им, средновековните им черти, суровостта и грубостта им, Загорчинов ги издига до пиедестала на историята.

Ако съпоставим „Ден последен“ с някои западни исторически хроники и романи, ще проличи изведнъж съдържателно структуралната разлика. Не става дума само за художествена организираност и за художествена сила – предимства, каквито биха имали безспорно чуждите автори, – а за цялостното откриване на света. В западните романизувани хроники а la Цвайг на първо място изпъква личността. Чрез нейния свят, чрез нейната нравствена и философска мисъл изплува образът на историческата епоха. Загорчинов е дал нужното предимство и на народа. Той, освен че вижда неговата творческа роля, познава и индивидуалния му свят, страстите му, възможностите му, упоритата му воля. Той се отказва от средновековната тайна, от догмата, от чистото религиозно чувство, за да стигне до психологията му. Светът на средновековието, според Загорчинов, грандиозен в своето епично движение, разкъсва и стопява онова, което е прекалено индивидуално, което би ограничило Момчил като Софѝя в тясно личен свят. Момчил като темперамент и воля е въплъщение на силните черти у своите полухайдути, полухусари. Цялата му духовна енергия, неговият нравствен потенциал – идват от органическата му връзка с тях. Той се слива с масите, преди да израс-

не и да се извиси над тях. Душевният му живот е по-богат от този на хората около него – не случайно само неговата любовна драма е намерила място в романа. Но като се издига над хората си, той е в някакъв сложен вътрешен диалог с тях, чува в себе си техните груби, нестройни, жални гласове, замисля се върху историческия им опит, става прорицател на идеята за царство без боляри и без господари. В неговия незабулен от мистика разсъдък се промъкват още непознати освободителни идеи, за които загива. И това създава вече другия, героическия белег в жанра на романа.

Както и да се разгръща в композицията си като структурално единство от противоречиви интереси и борби, както и да се сплитат тайните на сърцето с тайните на историята, творбата запазва своя цялостен, *героично*-епичен тон. От устрема напред се движат светлите и тъмните дела на тия хора, които, събрани от Момчил, шумят около него като весела и нестройна карнавална маса. Момчил има своя лична драма, но тя не засеня неговия героичен приказен живот, богат на подвизи и страдания. Даже в любовта си той е освен човечен, но и героичен. В съзнанието му на влюбен протича разкрепостяването на личността, освобождаването ѝ от натиска на съсловните предразсъдъци. Защо хубавата болярка да не принадлежи на него, довчерашния отрок? Защо да не се изравни с нея, когато хубостта му, осанката му раждат тревожна тръпка в сърцето ѝ. Необичайното в случая поддържа героичния тон в сказанието за Момчил. Мечът му е разсякъл съсловните йерархии, а сърцето му по други закони се е отказало от тях. Момчил е воин – и за справедливост, и за човешките права на чувството. Той е изцяло нов и модерен за времето си дух на историята, мислител, любовник и герой, който твори във всички сфери свободни отношения. Всичко у него е героично: привързаността към народа, тщеславието да покаже силата си, страстта му към болярката. Във всичко той е устойчив – с плебейско-демократичната, бунтовната си кръв. Появява се с хората си в тишината на манастирските скитове, всред болярските сборища като буря и гръм. А делото му е подготвено тихо и мълчаливо от историята. Най-висшите форми на неговото битие са борбата и войната, той е роден от вековното диво търпение на изстрадалия народ. На коня, по друмищата или замислен в крепостта, пазен от своите хусари, той отглежда посятото в душата зърно: с воля и дело да създаде волното и широко царство на народоправието. Хората си повежда и срещу болярите, и срещу турците нашественици, мълниеносен във вдъхновението си, смел в своите големи планове. Притежава освен чара на народен водач още и военен гений – уви, обезсилен от малкото, с което е разполагал. Вникването в психиката на Момчил, откриването на органичната му връзка с духовността, със специфичната историческа атмосфера на епохата е вече едно ново прочитане на историята, от което води началото си и по-късният ни исторически роман, наистина по-модерен в средства, но все така философски вглъбен, исторически аргументиран като „Ден последен – ден Господен“.

*

Отделният литературен персонаж е част от цялото. Той е елемент от сложното и органично художествено единство на творбата. Той обаче не я покрива. Като образ на едно време и замисъл на една художествена индивидуалност той има значение в цялото, в сцеплението и с другия художествен материал. Оттук и значението на целостта. Чрез нея издава себе си и авторът.

Така личността на Загорчинов разкрива себе си и чрез втория главен герой на романа – послушника Теодосий. Ако Момчил е символ на хусарска героика, ако той е изповед на страсти, при които душата и тялото са в хармония, то Теодосий е другото, чисто духовното начало. Той е, бих казал, средновековната представа за духовност извън историческото битие, сама в себе си. Той е екстазно религиозно съзнание, извоювано с борби и със страдания, образ на иконообразната човешка чистота. Теодосий е обречен да среща Дявола: като разюздана плът, като разпаднал се социален порядък, като голямо всенародно нещастие, идващо от турските нашествия. Но той не дири резултат в борбата с него извън себе си. Не се втурва в живота – не само защото му липсват чертите и критическата сила на Момчил, а и защо-

то неговият възглед за живота е друг – духовен, затворен в себе си, всред истините на един втори, паралелен със земния идеален порядък. Той потъва във вечното духовно и Божествено битие. За него то е всепоглъщащо, освобождаващо от коварството на света и от земните радости и блага. Така в романа са се оплели в една взаимосвързаност, в една висока художествена организираност двете начала. Средствата за съдържателно изображение са същите – Теодосий е носен на вълната на случайността и той преживява авантюристичната всекидневност на Средновековието. Но той е извън света, няма грижи за себе си, чист като агнец, свободен като водата, която тече и отразява в себе си само небето. Чужди са му и коравата душа на воина, и подземното, жестокото понякога варварство на средновековния човек. Но в епоха като тази на XIV в., когато турците шетат по границите ни, поведението на Теодосий също придобива историческа значимост. Може ли да бъде силен народ, да отстоява земята си, когато го учат, че човекът е случаен пътник на земята, че трябва да се стреми само към дълбочината на духа, към възторзите на религиозния екстаз, към тайните на съзнанието и да отхвърля другото? Добрият, милият Теодосий, той е носител на две сили: на едната, която ни къпе в светлината на духовното сияние, и на другата, която ни отслабва, която ни огъва в изнемога. Той стои фактически на пътя на Момчил. И бихме могли елементарно да прочетем така романа в органичната му цялост: първа част – думата на отроците, втората – на иноците, третата – на юнаците. Последният ден настъпва и с терзанията и надеждите на Теодосий.

Момчил живее предимно из горите, в които се крият люде, напомнящи дивите мечки, той шета в сражения, докато Теодосий странства по скитове и манастири. Нему, на Теодосий, е предписано да срещне порока, разврата, робството и унижението всред духовните си братя и да ги извиси с лирическата си екзалтация. Ангелът обаче, който се стреми към прекрасното, възбужда непрекъснато и противодействия. Около него се събират странници и скитници, като него предани на Бога, но и те издевателстват над Теодосий.

Структурно романът на Загорчинов се разполовява от разказа за житието на монаха. Но този разказ засилва и интереса към трагичната драма на епохата. Теодосий, който иска да постави върху всичко Божествения печат, да превърне света в градина на велика духовна хармония, не съществува сам за себе си. Той носи мечтата за свобода и равенство по-иначе от Момчил. Той ни води в лоното на духовното, в света на най-общата истина като предшественик на исихазма – едно учение, което в недържавно съсловните си черти също е бунт срещу времето. Теодосий също е носител на бъдещето като представител на неофициалното отечество.

Когато идва трета част, авторът ни казва: все пак историята е подкрепяла повече Момчил, отколкото Теодосий. Двамата са спорили като две верски начала, като две съвести, като два извора, срещнали се с водите си: кой да даде посоката на народната река? Те са за различни народни права и за различни пътища към спасение. Спорът им пряко не е намерил място в романа, той се усеща в контекста на общата структура. Различни са човекът на меча и послушникът, вдъхвал вяра в силата чрез слабостта. Обединява ги само общата обич към хората, благородната и чистосърдечната жертвоготовност. Романът е триединен освен композиционно, но и по историческа логика: на отроците е отсъдено страданието, на иноците – абстрактната мечта, на героите-юнаци – делото, прекършено, уви, от безсилие. Всички тях – отроци, иноци, юнаци – ги обединява общото, българското.

В „Ден последен – ден Господен" особено значение придобива националната атмосфера, създавана от образа на социалния и религиозния живот и от описанията на природата. Героите са немислими извън тази атмосфера. Тя е в представите за селото, за къщата на българина, за различните обществени институции. Тя е в отношението на човека към природата, в диалога му със свръхестествения свят, овладял съзнанието.

Всеки детайл в „Ден последен – ден Господен" носи атомите на историческото и националното. Те определят кондензирането на образите, разместванията и определенията. Ако Емилиян Станев ще търси във всеки философс-

ki спор, в пластичния детайл противопоставянето между природа и култура, между това, което е духовно, и другото, даденото като природно начало, то Загорчинов се увлича предимно от свръхличната характеристика на епохата и от битовите ѝ черти. По правило, потъвайки в индивидуалните отношения, той дири свръхличното, онова, което е метонимия на историческото като социално движение. Сложните философски тълкувания на съотношенията между природа и култура Загорчинов изоставя след „Легендата" и те се появяват отново и обогатени в едно по-късно време – с историографията на Емилиян Станев. Но затова пък на Загорчинов и на „Ден последен – ден Господен" дължим откритието за биографията на героите като неотделима част от жизнеописанието на историческата действителност и от нейната организираща цялото атмосфера. В този смисъл Загорчинов е историчен даже и когато в главните социални структури не преснема достатъчно социалното или философското.

Той не оставя само тук-там „архаични" петна, а улучва навсякъде скритата целокупност на български белези, въвежда ни в състоянието на нещата, прави разбираемо отчужденото и отдалеченото. Авторът добре знае и технологията на домашния живот, и вида на социалните отношения, и отпечатъка на средновековното върху нравите на човека. Романът притежава повече от качествата на историческата хроника, тъй като авторът е скъсил дистанцията между факта и неговата непосредна поетичност. Писателят като етнограф на епохата не изпада в описание на домашни форми, трудов бит и облекло. Той дири една тоналност в образа на бита, една непрекъснатост в цялостната атмосфера.

И езикът със средновековната си багра е повече от *средство* за комуникативност и информация – той има своя реалност, той става структурна връзка в разказа за събитията, сам претендира да представя епохата, сам носи нейни черти. В нашето съзнание са се наложили думите „война", „знак", „долчинка", в историческия роман на Загорчинов ги заменят словата „бран", „поличба", „рудина", и то не като синоним на позната реч, а като думи с по-

друга, със своя историческа семантика. Те говорят конкретно за общи и частни страни на битието, за психологически състояния, за облекло на мисълта, присъщо на отминалото време. В тях е отразена духовност, изживяла своята вечност и своята неизменност. Загорчинов има не само вкус, а и „природен" афинитет към тази особеност на словото, чрез която уплътнява отдалеченото и затвореното в битността си време. Той схваща различието между билото и съвременното тъкмо чрез отликата на съвременната от архаизираната реч. Така се създава живата „езикова реалност" на романа.

Писателят използва понякога и фолклорни елементи за словесна орнаментика и за израз на настроение. Тук-там избликват в равни интервали струите на емоционалната ритмичност на фолклора. Твърде чести са повторимите, дублетните форми. Болярите са „господаре, боляре", песовете „хърти загари". „От гората изскочиха около двайсетина господаре боляре все на коне", „Златни ли им бяха рогата, господарино болярино", „Па и всички други господаре боляре, и песящите с бичовете и ратниците, дето носеха лъкове, ме наобиколиха". Тези преповторения не са от книжовната реч, те са отглас от наивната фолклорна реч. Срещаме ги особено при човешка характеристика: „Защо се кръстиш, овчарче яловарче?" Под влиянието на именната дублетност: „хубавелке кръчмарице", са възникнали и двуединните синтактични форми. Писателят се приближава до фразеологичния строй и лексиката на древнобългарски ръкописи. Често изплуват старобългарски думи, които ни оставят впечатление за двугласие – едно впечатление от връзката на речта със съвременна представа, друго от старинността на словото. Мустаците са все „въси", войната е все „бран", дяволът е все „тат". Зазвучават приповдигнати църковнославянски, ораторски интонации. Калугерката Ксения е „богоневеста сестра Ксения". Нейната душа е обладана „от гордост и от пустословие". Някои изрази ни отпращат към най-първоначалните текстове на евангелическата реч. „Твоето сърце люби, а не алкае", „със слово в уста ще влезеш в града, за да раздадеш там своето богатство". Приповдигнатият слог, архаизираната евангелическа фразеология се усещат особе-

но във втората книга – „Иноци“. Там ще срещнете и характеристика на благородни чувства и на страсти, направена изцяло в стила на черковнославянско четмо: „сладкото безмълвие“, „блажен трижди“, „безмълвникът, който се приближава до Бога“. На места и направо е внесена в текста архаизираната черковнославянска реч: „Люби мира сего вражда Богу ест“. В речта се долавя атмосферата на онази историчност, която скрепява романа в единно цяло. В нея е и вечността, и неизменността на средновековното, превърнато в напълно съвременно езиково-поетическо съобщение. Забележете, че тоя езиков материал е не само търсен с труд от писателя, който е трябвало да събере езикови паметници, да ги проучи, а идва на мястото си от художествения усет за въздействие – като фон и атмосфера на собствената душа на художника, озвучена и пренесена на хартията. За историографите след Загорчинов е вече по-лесно да узнават миналото и да попадат в тон с неговата музика, да го рисуват колоритно с негови средства. Но Загорчинов почти не е имал предшественици в многогласовото представяне на миналото: и чрез характерите, и чрез фабулата, и чрез езиковата озвученост.

*

Настъпва време, когато интересът към Загорчинов – този свит и страняц от писателските сборища творец бил дълго настрана и от текущите литературни разговори – ще нараства. Това е обяснимо. Ражда се все по-богата съвременна историография, в чието начало до голяма степен стои нашият мълчаливец. И то не само с разрешаването на проблема за отношение между историчесkи литературен образ и съвременност в този труден жанр, а с разработването на „чисто“ литературните страни на жанра. В историята Загорчинов търси индивидуално човешкото като образ на дълбоко историческото – и то в българската му изява. Историческият конфликт за този автор е и вековна нравствена проблема, и момент от българското битие, и проява на българска героика и на българска хуманност. Загорчинов не превръща реалността в символ, но води мисълта ни до голям синтез, до идеята за сложността на доброто и злото в изключителната, зависимата от времето си жизнена ситуация. Всичко това създава философската осмисленост на неговия роман.

В жанра на Загорчинов историческото варира в много аспекти – и като лирично-героично, и като сатирично. И тъкмо оттук тръгва и нашата по-късна, нашата съвременна историография. Тя се отказва от примитивността, от наивната героизация, за да се гмурне във философската тайна на историческото и човешкото ни битие. Тази нова историография разгръща някои от сюжетните ходове, подсказани от Загорчинов – и върви нататък, към нови решения. Тя е оригинална и в приключенското, авантюрното начало, и в притчовата народностност. Новото обаче, което сега ни вълнува, не засенчва чара на първия голям историограф от 20-те и 30-те години. Той ни държи до късно край нощната лампа и сега, когато препрочитаме творбите му с бележник и перо. Приковава ни към един роден свят, вълнуващ сърцето и мисълта. Събужда у нас пламенното въображение на юношата и ни държи под властта на своята специфична художествена синтетичност, епична образност, психологизъм, социална логика, национален смисъл на ставалото. Загорчинов чрез достоверност и вживяване ни е дал живи образни вести от античността и от далечното средновековие, изпълнени с борба и напрежение, богати с екзотика, драматизъм и пориви към човечност, слагайки първия здрав камък на едно голямо начало. И в това е трайното му значение като художник в българската проза.

ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ

СЛЕДОБЕДНИ ЧАСОВЕ

Не бих и могъл да изрека иначе тия записки за Стоян Загорчинов. Не помня да сме се виждали по друго време.

Желателно е да бъда точен. От Загорчинов нямам ни писма, ни други свидетелства за близко или делово познанство. Два автографа върху първи и втори том на избраните му произведения, които ми подари през 1968 г., пазя с голяма благодарност. И още един – върху книжката на Екатерина Станишева за него. Той харесваше очерка ѝ.

Срещи никога не сме си насрочвали. Те бивaха случайни. Няколко у тях, когато съм отивал без нарочна покана. По-често у нас, на „Оборище“ 9, където той също идваше без предизвестие. И множество пъти в квартала около Докторската градина. Понякога в ресторанта на Чехословашкия клуб на ул. „Полянов“.

Останали са ми кратки записи върху впечатления от разговори с него. Но малко на брой. Бяха повече, но другите не ги намерих. Причина е неизвинимото отсъствие на особен вид дарба.

Просто не си водя, не съм и водил дневници в истинския смисъл, макар и нееднократно да съм опитвал. А така – бележки. Но, може да се каже, от дъжд на вятър. Това е причината.

И признавам, че почти нищо не бях чел от Загорчинов, когато за пръв път отидох у тях. Вероятно в началните дни на март или в края на февруари 1962 г. Позвъних и дваж, и триж, но никой не отваряше.

Беше ми редакционна задача.

Във в. „Литературни новини“, където работех, с поезията и прозата от български автори се занимаваше Радой Ралин. Мен сигурно са ме пратили, защото Загорчинов живееше недалеч от нас, в стръмния отрязък на ул. „Априлов“, до самото училище.

Струваше ми се, че макар и да не ми отварят, има някой вътре. Той даже ходи из апартамента и напряга слух, за да разбере дали неканеният посетител е още на стълбището.

Силно се изкушава да му отвори. Но по-добре да не отваря. Ще трябва иначе задължително за възпитания човек да каже защо не е отворил досега.

И всеки път, когато съм отивал, все същото се повтаряше. И същите неща си мислех. И винаги по същия начин Загорчинов, след като дълго се бавеше, отваряше най-сетне.

И винаги изглеждаше кротко недоверчив и сърдит малко, че е склонил да отключи, а сякаш десет, ако не и повече години, не е правил това.

Тия подробности са паметни за мен. Чрез малките неща съм почнал да схващам и характера му сетне, и привичките му, тъй странни понякога, които съм и предусещал, и виждал, и за които съм и слушал от самия него.

Той ме покани в антрето, като ме остави аз да прихлопна въпросната врата, и ме въведе в малък хол. Настани ме в старобитно, ниско за мен кресълце, а самият се отпусна в ъгъла на канапето. Но близо насреща ми, защото се усетих притеснен и обезсърчен сега заради моята настойчивост и ония звънци, които нагло бях натискал отвънка.

Ругаех се наум и си казвах, че трябва час по-скоро да съобщя за какво съм дошъл, и да си обирам пешовете. Но това не стана. Нито пък Загорчинов ме попита веднага за какво съм дошъл. Сякаш имаше време за губене. Аз бях дошъл да го помоля за откъс от романа му „Ивайло“, сложен вече под печат.

Попита ме как се казвам, какво работя и къде съм учил преди това. Пиша ли. Почерпи ме с бонбони.

Движенията и речта му бяха плавни, с необичайна, пестелива естественост, без нотки на превъзходство. Темата, която от онзи час, а по-късно и във всичките ни разговори, стана обща наша тема и дори увлечение, той налучка някак изведнъж и неусетно за мен.

Това бе Ленинград, където съм и живял, и учил. Или

по-точно някогашният Петербург. Някогашните писатели, които литературно и житейски са свързани с него.

Но, повтарям, направи това неусетно. Или бях изтървал увода.

Загорчинов ме смая с романтичното си въображение за града, за улиците и къщите, описани в „Бедни люде“ и „Бели нощи“, в петербургските повести на Гогол и в „Пикова дама“. Интелигентен и сдържан, възрастен вече и много самотен, той беше, нека избързам да кажа, мечтателен човек. И също, че повече, струва ми се, отколкото внушенията на други писатели за Петербург, нему допадаха представите, които е създал Достоевски.

Бих могъл и за себе си да кажа същото, но по-важно е да подчертая разликата.

По-възвишено, старомодно и затова по-красиво, отколкото аз, филолога и отчасти петербургчанина, бе възприел той задочно и тълкуваше фантастиката на душите, слети с действителността на пейзажа. По-съзерцателно и почти мистично – дотолкова, че когато се сещам за Загорчинов, мисля и за повестите на Достоевски. Дори зная защо – освен поради всичко друго.

В идеализация трудно мога да изпадна. Пък и няма нужда.

Предполагам, че и други ще си спомнят особената, забележима и в портретите, сребриста светлина от очите и лицето на Загорчинов. Подсилваше я сиянието на белите, късо подстригани коси и мустаци: светлина без сенки, както в петербургските бели нощи, която струеше към събеседника му с уравновесена и прозорлива, старческа, месечинна печал.

Подир два-три дена отидох, за да взема, а след още десетина – за да върна, но вече отпечатан във вестника ни, уговорения откъс, в който размирните Ивайлови люде Станчо и Петър отвличат болярския коч.

Така започна познанството ни, което и в прекия смисъл се запази през няколкото години напълно безоблачно: Загорчинов не излизаше в лошо или неприветливо време. Не съм го виждал поне. Боеше се от простуди. Мъките по смъртта на жена му, за които ми е говорил, удвояваха сигурно тоя страх от поболяване в самота.

Имал направо фобия, така ми казваше. Но твърде не го разбирах. Смятах това за преувеличение.

Забелязвах само, че явленията на фобиите сериозно го занимаваха и доста се впускаше да говори за тия страхови състояния: на самотата, на безсъниците, на старостта, на материалното и здравословно самочувствие у хората.

Едва ли не цяла теория си беше създал и крайно занимателно я излагаше. Също и за особени социални фобии. Според него емиграцията на Бунин се дължала на безобидна фобия, породена от съсловна гордост, а не на омраза към революцията и съветите.

У дома веднъж пиехме кафе. Поднасях го във филджани, което Загорчинов много харесваше. Бе напреднал и разговорът. Но тъкмо в разгара гостът случайно погледна през прозореца и скочи. Видя му се, че небето е примрачняло и ще завали.

Не можах да го разубедя по никакъв начин да остане. С никакви доводи: че близко живее, че няма да вали, че имам чадър. Че даже и да запръска, това ще бъде кратък летен дъжд. Беше юли месец. Загорчинов припряно се завтече през хола и по стълбите. Не изчака дори обувките си да нахлузя и да го изпроводя до къщи.

В хубавите следобедни часове го срещах да върви бавничко и винаги сам по ул. „Шипка“, по „Шейново“ или „Полянов“. Ходеше да обядва „при чехите“. Там всички сервитьори, особено Пешо и Кирчо, се отнасяха с голямо уважение към него. И понеже ни виждаха от време на време заедно, винаги питаха „какво става с другаря Загорчинов“, ако се случваше да не идва по-дълго.

София преди петнайсетина години беше все още тиха, домашна. Тиха бе и гостилницата на чехословашкия клуб, обиталище главно на хората от квартала. Имаха си обичайни маси, даже и местата си знаеха. Не ти надничаше никой в чинията – санким яж по-бързо, че да се разположи той.

Идилично бе още. За да каже колко редки са повърхностните, еднопосочни, по израза му, хора, Загорчинов ги

сравняваше с незначителния брой на еднопосочните улици в София.

В клуба той идваше само на обяд, и то по-късничко. Не съм го никога заварвал на вечеря, нито пък да е на чашка в компании.

Заемаше място в най-отдалечения ъгъл на салона. Понякога го виждах да седи там с Невена Розева, известната преводачка от френски, английски и руски. Те бяха тънки познавачи на френската литература и водеха интересни и подробни разговори, на които можех да бъда само любознателен и ням слушател.

Ясно е, че с мен Загорчинов не говореше за литературата на французите освен малко за есеистиката им. Наша тема бе руската проза, понякога и поезията.

Негов обичан руски поет беше Блок. Не Пушкин, когото ценеше повече като „новелист".

Казваше за Блок, че притежавал магическа чувствителност към света. Много преди революцията я предчувствал като неизбежност и затова я приел. Но в библейски, в митологичен мащаб, не толкова като руски класов процес.

Със Загорчинов, когато развиваше възгледите си за литература и писатели, избягвах да споря. Не ми липсваха доводи, нито пасувах от малодушие. Не. Не ми е такъв и характерът.

Предпочитах да го слушам. У него представите се свързваха не всякога логично, чрез факти, а с неподражаема одухотвореност. Тя ми допадаше повече от академичните възражения, с които на места лесно можех да го оборя. При това без опасение, че ще се засегне. Той беше изключително внимателен към чуждите мнения.

Не искам и да кажа, че съм седял със зяпнали уста. Възразявал съм, но предпазливо, за да не преча на картините, които нахвърляше с езика на типичен майстор от по-старата школа и с нежните жестове на акварелист.

Досадно е наистина, когато някои от нас, по-младите колеги, вземе да се перчи пред по-възрастния писател. Демек – виж ме кой съм. Като че ли някой ти възбранява да се изприкажеш на друго място, по друго време и повод.

Винаги има какво да научим дори от ония възрастни писатели, които са надживели значението си в литературата. Какво ли пък да речем за личности като Загорчинов?

Не съм се чувствал никога пренебрегнат в нашите следобедни беседи, а обогатен и доволен от себе си тъкмо тогава, когато съм повече слушал, отколкото приказвал.

Добродетел е, че ония теми, които по-възрастните развиват устно или писмено, са плод на продължително усвояване, а не назобани оттук-оттам.

Загорчинов разсъждаваше за Блок и Бунин като за писатели с различни съдби, но с една и съща обществена и литературна закваска. Изводите за тях бе изживял, дори изстрадал в съпоставка със собствения си творчески път. Разбрах това не когато ми е говорил може би, а след като прочетох неговото есе „Мост".

Написа го, мисля, по молба на редакцията за новогодишния брой, но за новата 1964 г. даже и не се споменаваше в него. И навярно с умисъл, със съзнанието, че това не е съчинение по повод. Сега, когато го препрочетох, напълно ми прозвуча като изповед. Не зная само дали достатъчно ѝ обърнаха внимание тогава. Пък и по-късно.

„Мост" е размишление за писателя изобщо и за времето, което го принуждава да се промени. Ако може, разбира се.

Загорчинов набеляза участи на различни писатели, които по един или друг начин успяват да минат моста от днешния към утрешния ден. И говори за разнообразни други случаи, когато писателят тъпче на място, изпада в кризи и фобии, без да намери спасителен брод.

Колкото по-значителен е писателят, казва той, толкова по-малко неговото изкуство е функция на таланта и битието му. Изкуството му е талант и битие плюс идеи и мисли, натрупани при общуване с други автори или получени от обществената среда, в която живее. Това е неговата култура, която подхранва корените на творчеството му.

Загорчинов я нарича и духовен климат – понятие все още неизтъркано тогава от употреба за щяло и нещяло.

Понякога ни липсва историзъм, памет за противо-

речията през еди-кои си години. Бяхме иначе забелязали, че за разлика от мнозина набедени теоретици през известния период Загорчинов е схващал сложността на отношението между личност и социална действителност. Особено при писателя, при интелигента – „най-странният продукт на епохата".

Кризата на писателя, която се подразбира в есето и като криза, преживяна от самия Загорчинов, не е била подклаждана само от дребнобуржоазни предразсъдъци в мирогледа му. Усложнявали са я други неща. Би трябвало да си спомним, че в устата на някои уважаеми типове думата „интелигент" беше ругатня. Че Вазов бе отричан като народен писател, а творчеството на други реалисти бе подлагано на тесногръда, но адски внушителна критика.

С ироничен каламбур Загорчинов си спомняше преживения страх, че и неговите романи е можело да станат предмет на „пресата".

И несъмнено това е забавяло събарянето на преградите между оформения му духовен климат и новата действителност. Той беше сред „поизостаналите", чиито имена се изреждаха по-назад.

Опитвам се да си спомня дали го огорчаваше подобно обстоятелство.

Не съм го чувал никога да се оплаква от непризнание – болест, която подяжда дори прекалено изтъквани и хвалени автори. Беше скромен и достоен, когато говореше за себе си и за своите книги. Пък и правеше това много, много рядко.

Предпочиташе да говори за нещо, което в момента го занимаваше като писател. С известен ищах се изказваше само за есеистичната си книга „Бразди".

Годините на кризата, която бе прекарал, не смяташе изгубени. Пише го и в есето: че младите с по-бърза крачка минават по моста на времето, а по-възрастните, към които броеше и себе си – с по-бавна.

Понякога ми се струваше, че е точно обратното. Загорчинов ми казваше например, че се е учил от класиците, но това било въпрос на гимназиалната възраст. И добавяше: „Кой сега ще седне да се учи от „Под игото" или от Пенчо Славейков?"

Дълбоко в себе си бях съгласен с това, но бих сметнал, че е преждевременно да го кажа или напиша някъде. Че може да ме изкарат „малко така". И сигурно биха ме изкарали.

Сега, след години, ми е все едно. Защото какъв поет е наистина Пенчо Славейков. С изключение на две-три стихотворения, които може да минат за нещо средно макар, другото е пародия на поезия – тромаво, скучно, безинтересно. Измъчено и като стих, и като мисъл.

Същия ден отворих дума пред Загорчинов за романите му. Разхождахме се край Докторската градина. Той ме прекъсна с учудващото признание, че не му се пишат вече исторически романи: „Струва ми се лесно, затова не ми се пишат."

И по-нататък в същия разговор: „Ако мечтая да пиша нещо, това е само есета."

Няколко пъти съм чувал тия думи от него и тъкмо тази употребяваше – „мечтая".

Мисля и сега за причините на подобно предпочитание. Не намирам, че са достатъчно изяснени. Не съм и чел някой да се е занимавал с тях.

Но наскоро препрочетох романа „Ден последен". Това е високо ниво на художествена проза, която съчетава историческото познание за епохата на XIV столетие с белетристично проникване в характера, нравите и социалните противоречия на тогавашното българско общество. И все пак...

Несъмнено е, че Загорчинов има съществена роля в развитието на българския исторически роман. Това му се признава от такива видни изследователи и критици като Г. Цанев, П. Динеков, Б. Делчев.

Но предимно в развитието според мен. Ще се поясня: развитие, което от петнадесет години насам претърпя, както виждаме, изключителен тласък в посока на документализма. Това предизвика някак и промени във възрастовата градация на читателските интереси.

Предполагам, че сега романите на Загорчинов отговарят на ония питания, които възникват в съзнанието

на младия човек, склонен към романтично изживяване на историческата тема. И в по-малка степен задоволяват изкушения житейски, образования възрастен читател.

Изводът е, че преди това се променяше жанроусещането на самите писатели за изобразяване на историята. На самия Загорчинов. Дали същото е подразбирал – своя маниер на писане, – когато казваше, че работата над исторически романи в предишния дух му се струва лесна и затова не му се ще да ги пише?

Не ми е говорил повече по този въпрос.

Вероятно есеистиката го привличаше с възможности за изповед и по-реалистичен, пряк подход към действителността.

Може би като начин за овладяване на съвременна тема. Защото успоредно през тия месеци на 1967 г. ми разказваше за нов роман, който пишел. Действието се развивало през годините 1922–1923. Време, на което е бил свидетел. Романът се наричаше „Есенна любов".

Няколко дена подир срещата ни край Докторската градина пак се видяхме. Загорчинов дойде у нас. Било е 27 август, неделя.

Той така идваше обикновено. В съботен или неделен ден, в горещите следобедни часове, които смятаме не съвсем подходящи за разходка или гости.

Само че сега ролите се размениха.

В тия часове обичах да чета в леглото и да поспивам. Докато се надигна, докато навлека някоя дрешка, той трябваше да стои на площадката, както аз чаках да ми отваря у тях. Случваше се и моята физиономия да бъде сърдита. По-сърдита от неговата.

Не защото предполагах, че може да е той. Загорчинов не идваше често. Нито ме дразнеха посещенията му. Звънеше почти редовно по такова време една г-жа Колушева, сбръчкана и мустаката старица. Страдаше от силна склероза. Но помнеше, че е била министерша, „съпруга на бившия ни пълномощен министър в Истанбул". Предполагам, че по земеделско време. Диреше свой някогашен познат – богослов и професор. Диреше го и след като почина. Звънеше най-напред у нас да се осведоми за етажа му и се връщаше по два-три пъти, защото по стълбите нагоре или надолу забравяше обясненията ми. Връхлиташе и до спалните помещения, когато вратите отваряше момченцето ни, а в други случаи ме уверяваше, че е поканена от господарката ми на чай. Караше се, че не я пускам и крякаше: „Не ви е срам! Отношение! Възпитание!"

Така че наистина физиономията ми биваше понякога зверска. И дори се принудих веднъж да обясня на Загорчинов защо е така. В следващия момент се подплаших да не би да го засегна, че идва „по колушево време". Но той се поусмихна и каза: „Да, да. Мисля, че я знам." И дори после, когато му отварях, се шегуваше: „Аз съм, аз съм, не е госпожа Колушева."

Остана и като синоним в речника ни за никое време понятието – „колушево време".

За отбелязване е, че чувството му за хумор се проявяваше само при добро настроение. Не го избиваше никога на мрачни шеги. Не беше и смешлив – да прихне с глас.

Обичайната ни хумористична тема бяха неколцина графомани, закоравели в професията и стари познайници на Загорчинов. Разправяше ми например за някои си Св. К-ров – автор на стотина драми, които не предлагал ни в театрите, ни за печат, а ги държал подредени и заключени в дървен сандък. В ракла де, която Загорчинов наричаше и с народната дума „ковчег". Смеех се от сърце и нарочно го подкачах да ми разказва, когато ми се виждаше по-ведър.

Как наскоро се срещнали с драматурга и как той му се похвалил, че сто и първата драма е вече в надеждното скривалище. Но и нея никому нямал намерение да покаже. Уверен бил в безсмъртието на своето дело и в задгробната почуда и съжаления на потомството. Защото предпочитал да бъде открит след смъртта си. И само веднъж, струва ми се, при среща с проф. Г. Цанев изразил недоумението си, че не е включен в историята на българската литература.

Тези анекдоти Загорчинов не разказваше злъчно и подигравателно, а някак добродушно и дори съчувствено, с което предизвикваше у мене още по-буен смях.

Но не можех да се сдържам. И особено когато виждах, че гръмогласният ми отклик почваше да смущава Загорчинов и да пробужда в душата му свенливо чувство за вина спрямо тия комични клетници, които зад гърба им си позволяваше да осмива.

Него ден, в неделята, пак е ставало дума за графоманите.

Беше у дома и Христо Берберов, най-близкият ми приятел, филолог и кинокритик, който внезапно и безвременно почина подир няколко месеца, в края на декември.

Със Загорчинов се познаваха бегло. Мисля, че аз ги бях запознал у дома, но Загорчинов казваше, че познавал семейството и бащата на Христо, архитекта Христо Берберов.

Заприказваха се за съвременна литература, за романа. За „Иван Кондарев", който Загорчинов много харесваше. Правеше му дори известен разбор, за да покаже колко напред е отишъл нашият, българският роман – и като техника, и като художество. Отбелязал съм, че му се нравят и книгите на Вера Мутафчиева.

Сетне останахме насаме и той доста подробно започна да ми говори за „Есенна любов". Надяваше се, че докъм две седмици ще го завърши.

Беше ми казвал преди, че действието частично се развива във Виена и се чувства затруднен, тъй като не е ходил в този град.

Както ми описваше, романът бе история на отношенията между млада жена, която живее в България, в Пловдив, и сравнително по-възрастен човек, също българин, търговец във Виена.

Но това бе по-скоро лиричен, отколкото любовен роман. Казваше ми, че прототип на героинята била Катя Станишева. Романът имал две части. Втората – в писма.

Обърна ми пак внимание на обстоятелството, че това ще бъде първият епистоларен роман в българската литература и се впуснахме в разсъждения за предимствата на тази форма.

Учудваше се, че никой у нас не е правил опит да напише подобно произведение. Говорихме за традициите в други литератури, естествено и за „Бедни люде" на Достоевски.

Спомням си, че тъкмо тогава стана дума за възрастта на Макар Девушкин. Казах на Загорчинов, че Девушкин всъщност съвсем не е толкова стар и според мои пресмятания по текста на романа трябва да е бил около четиридесетте. Но твърде съсипан и физически, и нравствено. Пък и самият Достоевски, едва двадесет и три годишен, е имал представата, че да си на четиридесет, е доста напреднала възраст.

Тогава Загорчинов отбеляза, че и Балзак е имал същото усещане за Вотрен – като за възрастен, много опитен и препатил човек, а той също е бил четиридесетгодишен.

Разговаряли сме около три часа. Загорчинов внезапно си е тръгнал, както и дойде. Пак му се е сторило, че ще вали.

Срокът, който си назначаваше, за да завърши „Есенна любов", не можа да бъде спазен. И още няколко пъти през следващите месеци говорихме за романа и за трудностите на формата му.

Смъртта на Христо Берберов беше страшно потресение за мен. Може би най-страшното, което досега съм преживявал. И не е минал нито един ден оттогава, без да си спомня за Христо. Беше много умен, много нежен. Беше моето второ аз и дълго време се чувствах вцепенен и духом, и тялом.

Не ми се излизаше, не ми се общуваше с никого.

Но казах, че със Загорчинов срещите ни бивaха случайни. Също и тези няколко – през последната година от живота му. Здравословното му състояние се беше силно влошило. Не се разхождаше, а креташе и предпочитахме да седим в градината при Докторския паметник.

Разговаряхме на обичайните наши теми. Прибави се още една.

Бях почнал да събирам материали за Народния съд и за буржоазните правителства през Втората световна война. Като преподавател по френски във Военното училище, Загорчинов бе имал допир с някои от по-известните висши офицери и ми разказваше за тях житейски работи, както и битови подробности от онази епоха. Но впечатленията му бяха бедни. Той е бил доста чужд на тия среди. Както и на политическите.

Късно следобед срещу Новата 1969 г. седях у дома пред разтребеното голо писалище. Другите от семейството спяха и аз се чувствах съвсем сам в тишината, в безделното време, което нямаше с какво да запълня, и в особено, предпразнично и сякаш умиротворено състояние – но и някак напрегнато, не зная защо.

Изведнъж си спомних за Загорчинов и някаква сила ме тласна към него – светкавично и непреодолимо желание да го видя в тоя зимен, самотен, дрезгав преди свечеряване час, още по-самотен за истински самотните хора.

Този път ми отвори не Загорчинов, а синът му Севар. С него не бяхме близки, но той знаеше, струва ми се, че се виждам с баща му, и веднага ме покани да вляза.

В полумрака Загорчинов отначало не ме позна и с леко раздразнение попита Севар защо, без да предупреди, е въвел г о с п о д и н а.

Когато пристъпих към него, каза успокоен: „А, вие ли сте? Извинете, че съм така..."

В късия си домашен халат бе полегнал на широката спалня. До слабата нощна лампица лицето му изглеждаше отчуждено и призрачно. Онази сребриста светлина, която преди излъчваше, бе станала восъчна и немощна като цялата му измършавяла и смалена фигурка.

– Защо носите това?... – каза той за бонбоните и гризините, които непохватно държах и се чудех какво да ги правя. – Стомахът ми нищо не приема...

В стаята седеше и една жена, възрастна и с палто, която ми представи като своя далечна роднина. Тя само веднъж се намеси, за да го успокои, когато ми разказваше страданията си, но той не обърна внимание на думите ѝ.

Самият аз нямах сили да го утешавам. Седях до постелята му, слушах го и виждах, че е много зле, че сигурно е смъртно болен. Какво можех да кажа, без да си кривя душата? Грях е може би. Но и не знам дали в такива минути човек не се нуждае повече от мълчаливо съчувствие и състрадание, отколкото от слова, които са все едни и същи, които изричаме тромаво и машинално, и после се срамуваме от тях.

Лично аз бих предпочел да не ме утешават и да бъде тихо.

Той сам промени темата. Попита ме как съм, как върви работата с моя роман и каза:

– „Възмездието" е сполучливо заглавие, тази дума не значи о т м ъ щ е н и е, а о т п л а т а.

Чувствах, че разговорът, и без това вял и разсеян, го изморява. Когато се разделяхме, Загорчинов се опита да ми стисне ръка и тихичко каза: „Пак елате... нищо че съм болен... скоро ще излезе третият том... да ви го подаря..." И добави: „... макар че едва ли ще го дочакам..."

На вратата Севар ми каза, че положението е безнадеждно.

Мислех да ида през някой от следващите дни, но заминахме с жена ми за Мальовица. Върнахме се в една неделна утрин. Вечерта отидохме на гости у Христо Радевски. Говорихме за разни работи, които бяха станали в мое отсъствие, и Радевски изведнъж каза: „Вчера погребахме Загорчинов..."

Каза още някои неща, но в уплахата си не можах да ги схвана.

Не съм суеверен човек. Такъв съм по природа. Дори малко завиждам и леко ревнувам, когато ми разказва някой за свое необяснимо и сякаш свръхчовешко изживяване. За подобни случаи с мене аз винаги мога да намеря естествени и логични предпоставки. Но искам да кажа защо се изплаших тогава.

Предния следобед в хотела на Мальовица бях сънувал, че отивам при Загорчинов. Че звъня, но никой не отваря. И че по едно време усетих как той пристъпи до вратата. Но сетне пак се отдалечи. И някъде от дълбочината на стаите, съвсем тихо, но сякаш откъм огромна, еховита карстова пещера чух думите: „Пак елате... пак елате..."

Било е случайно съвпадение, че съм сънувал това тъкмо в следобедните часове, когато са погребвали Загорчинов. Но самият сън, разбира се, не е бил случаен. Тежкото впечатление от последната ни среща се беше загнездило у мен и няколко пъти в планината го споделях с жена ми. Към това се прибавяше и угризението, че не отидох поне

веднъж още да видя угасващия, предсмъртно болен, самотен човек.

Не можах и да го изпратя до мястото на последното му уединение.

След време почнахме да се виждаме със Севар Загорчинов. Да разговаряме по малко. И мисля, че сега сме приятели, макар и да се срещаме много рядко.

Питах го за романа „Есенна любов". Исках да го прочета. Но Севар ми каза, че според него не бил сполучен. Даде ми друг ръкопис на Загорчинов. Също роман – „Враг на своята кръв".

Проф. Цанев, който отпечатал през 1939 г. глава от него, съобщава сега в спомените си, че през 1943 г. Загорчинов му дал завършения роман.

Те били доста разговаряли за характера и съдържанието му, но Г. Цанев казва, че тъкмо тогава имал неприятности, бил и много зает през Втората световна война и не сколасал да го прочете.

По-късно Загорчинов си прибрал машинописа. Междувременно е бил работил още над романа си, но казал с известна ирония: „За времето преди Девети септември бе твърде социален и бунтарски, а сега е недостатъчно революционен."

Бил е още в началото на моста и някои неща не се съгласували с духовния му климат на писател. Романа си така и не предложил за печат.

Благодарение на Севар Загорчинов имах възможност да го прочета. Действието, както пише и проф. Цанев, наистина се развива през годините 1924–1925. Но за атентата в черквата „Св. Неделя" не се разказва. Повествованието е по-скоро за настроенията, които витаят из обществото и вълнуват главния герой, скъсал с интересите на своята буржоазна класа и готов да ѝ се противопостави със средствата на тероризма.

За документална основа на този роман в никой случай не може да се говори. Но той е несъмнено реалистичен, защото вярно пресъздава, доколкото можах да преценя, духа на събитията. Дух на разочарование от националната катастрофа, от погрома на земеделците и Септемврийското въстание, без да ги описва пряко. И в същото време дух на жестока съпротива, който е спаднал в социалните слоеве, но не угасва в отделните личности.

Действително трудно е било този роман да се публикува и да бъде правилно схванат веднага след Девети. Други бяха задачите на деня и остротата на изискванията към писателя и политическите сюжети. Сега, когато работите се мерят с по-широк мащаб, „Враг на своята кръв" ще бъде дори уместен сред разнообразието на българската художествена проза.

Трябва да се издаде този роман. А може би заедно с „Есенна любов". Не ми се ще да вярвам, че тия произведения трябва да останат в архивите. А проф. Цанев споменава и за друг роман, над който се е трудил Загорчинов.

Съдбата му не зная. Критикът Нешо Давидов ми даде да прегледам едно тефтерче, в което има откъс от тия „Подземни води". Пояснен е с молив като „продължение". По-нататък е писано с мастило, но началните страници не са обозначени като глава.

Следват VII, VIII глави, десетина реда от IX. Пак с химически молив е нахвърляна гл. XVI, но незавършена, ако съдим по текста.

В тефтерчето има и други записи – частично от битов и две-три страници на края от литературен характер.

Нужно е да се проучи всичко това. Надявам се, че Нешо Давидов, който има опит с ръкописи на писателя, направи и публикация на негови дневници, ще го стори.

Може би в заключение на бележките си трябва да напиша това, с което исках да ги започна: паметта на Стоян Загорчинов ми е много скъпа.

Понякога имам измамното, но и простимо чувство, че минавайки по същите улици, пак ще го зърна като преди. Веднъж един човек ми заприлича на покойния, когото не видях мъртъв, и аз повървях след познатия непознат в следобедния час на спомените, които нахлуха у мен. Полека се изравних с минувача и го погледнах за миг.

Не беше, разбира се, Загорчинов...

1974 *ИВАН ПАУНОВСКИ*

ЖИВОТЪТ НА ИСТОРИЯТА

Кой ще твърди, че хората са се променили особено много в своето дълголетно историческо развитие. Пред човека стоят едни и същи битийни проблеми – различни са само формите и проявленията на тези проблеми, различен е моралът, който определя поведението. Затова е непресекващ интересът към историята. Човек търси потвърждение на своя опит, търси опора и морално оправдание за постъпките си днес.

В това му помага и изкуството на писателя Стоян Загорчинов.

Историческата проза на Загорчинов не възстановява миналото, не решава историческите проблеми чрез прецизиране на фактите. Тя повествува за това, как човекът някога е чувствал, как е мислил, как е любил, страдал, умирал. Защото и днес му се налага да изтърпява подобни неща...

„Легенда за Света София", „Ден последен – ден Господен", „Празник в Бояна", „Ивайло", драмите, есетата, очерците и статиите са стъпалата на едно прогресиращо познание, което все повече се усложнява, за да се изгради стройна концепция за човешкия дух, за възможностите на човека да владее себе си и своето битие и да го преобразява според идеалите си и потребностите на своята лична природа. Загорчинов винаги се е придържал най-строго към достоверността в бита и душевността на епохата, към конкретните особености на човека в онова време. Но тази истина не е само историческа. Тя е преди всичко общочовешка, защото в центъра на творчеството са страстите и проблемите, а не доказването на една или друга възможност в трактуването на историята. Иначе защо с било нужно на писателя да ни описва любовта на младата византийка София към непокорния езичник Хилвуд? Само за да ни покаже каква сложна душевност е имал човекът на ранното средновековие? Или защо да ни занимава със съдбата на зографа Илия, омагьосал стените на Боянската църква? За да ни разкаже как е станало всичко? Или пък кому е нужно да потъва в дебрите на събитията от времето на Второто българско царство?... Историческата проза е изкуство, а не илюстрация; откровение, а не наука.

Ако в „Легенда за Света Софѝя" и „Празник в Бояна" писателят се стреми преди всичко да проникне в тайните на личността, която се мъчи да се саморазгадае чрез любовта и изкуството, то в „Ден последен – ден Господен" и „Ивайло" виждаме по какъв начин обществото функционира, променя се или се самоунищожава и каква е ролята на отделния човек в този сложен процес. Писателят е направил важна крачка в своето творческо развитие, като си е поставял все по-сложни и по-трудни творчески задачи. Но за да осъществи този явен преход, нему е било нужно да си отговори най-напред на въпроса какво е човекът. За Загорчинов човекът във всички епохи е сложно явление; в него се борят „душата на ангел и демон", бушуват страсти и разкаяния, надежди и жестокост. Жителката на ранното средновековие София („Легенда за Света Софѝя") ще се разкъсва между повелите на религиозната догма, изискваща смирение и разкаяние, и пробуждащата се в нея жена. Тя знае какво да иска и към какво да се стреми в живота, има цел и я следва, но въпреки всичко не е в състояние да се противопостави на себе си, на новата Софѝя, която се е появила с годините. От дете Софѝя е възпитавана в духа на установения морал; пример за подражание са били онези, които са пренебрегвали плътските желания и удоволствия и са се отдали на молитви и лишения. Победата над злото и човешките слабости е върховно щастие и Софѝя е убедена, че трябва да го постигне. Ала познава ли човек себе си и може ли винаги да бъде уверен, че ще побеждава. Животът не е само норма – моралът може само да нарече влечението на плътта скверно, но няма да успее да го елиминира. И София се предава. Тя става настъпателна, алч-

на, непримирима и неотразима. Съзнанието за грях не е вече регулатор на поведението ѝ. За нея съществува една цел, един човек и той има образа на мъж. И никоя вяра вече не е в състояние да я спре. Героинята обаче не претърпява внезапно преображение. Тя далеч не е така праволинейна в предишното си поведение. Властна и горда, жестока и всеотдайна, Софѝя усеща, че е по-важно как изглеждаш, а не какво мислиш и какво изпитваш. Страданието не е очищение, а път към слава и награда. Демагогията на догмата е разкрита, но лицемерието ще бъде отхвърлено едва когато се появят неотразимите мотиви. В изграждането на образа на Софѝя Стоян Загорчинов е вложил умението си на майстор-психолог и художник и е постигнал първия си творчески успех. По-късно той ще докаже, че е майстор не само на психологическия етюд, но и че умее да решава социалните конфликти.

В „Ден последен – ден Господен" покрай видимия конфликт между народа и официалната власт (на който ще бъде противопоставена хармонията между масата и народната власт) има един скрит – между Теодосий и Момчил. Двамата са олицетворение на два типа характери: на съзерцанието и на действието. Кой е двигателят на историята и на обществото: активната политическа личност или пасивният съзерцател? Не целостта на догмата или на отвлечената идея защитава Теодосий (този роден брат на Альоша Карамазов), а за целостта и неприкосновеността на човешката душа е загрижен той. За него е ясно, че хлябът не е достатъчен, за да бъде човек доволен и щастлив. Мир и спокойствие му трябват, красота и добрина са му нужни, за да живее хармонично. Хората трябва да бъдат братя, да се разбират, да се обичат – враждата ги погубва и разрушава. Идеите на Теодосий, смирени и разлагащи, са всъщност продължени от Момчил, чиято борба прераства в борба за социално равенство. Почти винаги социалните движения се раждат благодарение съзерцанията и съпротивата на мислителя срещу злото и насилието; те са благодатната почва, върху която покълват революциите. Бягството от обществото не е ли несъгласие, макар и безобидно, докато е случайно и единично. Затваряйки се в себе си, изолирайки се от шума и суетата на другите, отшелникът бавно, но решително разклаща системата, доказва нейната несъстоятелност и което е най-важното, нейната уязвимост. Слабата точка в нея ще бъде по-късно прицелът на революционера; той ще използва (като преобрази) пасивното недоволство и пасивната съпротива в неудържима борба. Теодосий не е по-малък поддръжник и реален сподвижник на Момчил, отколкото неговите постоянни верни приятели.

Споменах за недоволството и искам да подчертая механизма на неговото преобразуване от стихийна реакция в осъзнат необходим мотив на движението. Този механизъм е видян и показан от Загорчинов в двата му романа. Момчил късно разбира смисъла на действията си – в началото той е просто заслепен от омразата си към сторилия му зло владетел. Личната обида го прави гневен, но той още не е справедлив. Много са като него и те лесно намират общ език и обща основа за еднодействие. Увлечени от личните си мотиви, те трудно получават опората на масите, ако не открият обединяващия принцип. Той трябва да бъде едновременно възвишен и разбираем, достъпен и възбуждащ към действие. В това е първата особеност на гения на революцията. После нещата приемат неочаквани и трудно понятни обрати. Изградената система започва да функционира според своите собствени закони и престава да бъде във властта на един човек. Втората особеност на гения на революцията е да умее да се нагоди сам към тези закони. В противен случай ще бъде смазан и изхвърлен. Момчил и Ивайло следват усета си и побеждават. Едно препятствие е премахнато. Но тогава изниква нов проблем – огромен и страшен: властта.

Пътят към властта е покрит с жертви, но това са жертви физически. Самата власт поставя нравствено-философски проблеми, а те най-трудно се решават.

Обществената пирамида вече предполага известно неравенство, което облагодетелства стоящия на върха. Дори когато раздава справедливост и ред, той отделя себе

си от поданиците си, за да си остави облагите, а на другите да даде само милостта си. За него всички са слуги – дори и творецът съществува единствено за да го обезсмърти чрез изкуството. За севастократор Калоян този ред е нормален: душевната развратеност се е превърнала в демагогски принцип (или принципна демагогия) и не предизвиква драма. С победата си над царя и двореца обаче Ивайло ще бъде разколебан. Произлизащ из средата на потиснатите и принадлежащ ѝ напълно, той изведнъж се оказва на най-горното стъпало в йерархичната стълба. И изведнъж той трябва да решава: за власт ли се е борил, или заради справедливост. Поставен на чуждо място, Ивайло е разколебан и безсилен. Той заменя предишния цар, без да разруши предишната система, без да осъществи онова, за което е повел селяните. Победителите са се разложили, опиянени от славата и почестите. Оръжието ръждясва, ако не се употребява, душата загрубява, когато не страда.

Момчил е добрият властник, осъществил една вечна утопия. Загорчинов не ни говори за социалните проблеми на Момчиловата държава, защото те не са така остри. Момчил е идеал, олицетворение на една вековечна мечта на човека да господства безконфликтно и в съзвучие с добрия разум. При него няма демагогия, а само мъдрост и прозорливост и хората го обичат с цялото си сърце. Можем да оспорим достоверността на подобен образ, макар и отлично да разбираме нравствения патос, вложен в него от писателя...

Ние свикнахме да виждаме в Загорчинов само романиста. А той е и драматург, и още повече – есеист. Струва ми се, че в есетата си той поставя и решава много повече (понякога и по-успешно, и по-задълбочено) въпроси на битието и духа на човека. Пример за това са есетата за Ивайло, за боянския майстор, за Левски и Неофит Рилски, за Иван Вазов и Ангел Кънчев. Редица идеи на романиста са доизяснени в есетата, както и есеистични находки са послужили за основа на белетристично или драматургично произведение. Такова съчетание на художник с мислител е, общо взето, рядкост в нашата литература. Способността за трезв анализ е приятно изключение за българския писател и ние трябва особено да го ценим. Вярвам, че ще дойде денят за един пространен критически коментар на есеистиката на Стоян Загорчинов, който ще ни открие цялата прелест на неговия удивителен творчески мир.

Тези бележки върху делото на Стоян Загорчинов са само опит да се прочетат по новому идеите на писателя съобразно моя личен духовен опит. А това означава, че завръщането ми към писателя всеки следващ път ще бъде обогатявано от ново познание. В едно обаче съм сигурен – българската литература притежава един своеобразен и достоен свой писател, който познаваше и обичаше човека. Дарбата му на художник даде нов живот на историята. И тя го прие завинаги.

ПАНКО АНЧЕВ

БЕЛЕЖКИ

за малко известни думи, изрази, значения и граматични форми

агарѝнец, агарѝнци – неверник, нехристиянин, турчин
аксамѝт – кадифе
алагàтор – 1. началник на конницата в Средновековна България; 2. началник на конюшните
алкàя – желая силно, жадувам
Антихрист – Сатана, Дявол
анàтема – проклятие
байламà – тамбура
бàщинà – 1. наследство, имот, наследен от бащата; 2. татковина, отечество
бѐгли – изглежда, може би
без бòдка – без нищо (бодка – най-дребната старинна монета)
безỳс – мъж, който няма мустаци (ỳси); кьосав
биляр – човек, който лекува с билки; знахар, лечител
близнà – бразда
блях (блех) – метална плочка за украса (обикн. на коне)
бòжек, бòжеци – просек
бран – битка, бой, война
брàнище – запазена от сеч гора
вѐдома – знание, съгласие
Велиàр – Сатаната
велик прàктор, велик прàхтор – висш държавен чиновник – финансов министър
велик болярин – титла на висш държавен сановник – член на царския съвет
велик домѐстик – висша длъжност във военното, политическото и църковното управление
вѐпър, вѐпри – глиган
вѐстник – пратеник, който носи вест; вестител
вехà (катранена) – факла

вѐщер – 1. вампир, зъл дух; 2. лош, зъл човек
вѝтез кон – буен, породист кон
владѝщина – годишен данък, който владиката събира от всяко семейство в епархията си
властѐл – властелин, господар
власянѝца – груба дреха от козина, която отшелниците носят върху голо тяло; власеница
возѝлница – голяма продълговата бъчва за вино, мед и др., която се превозва с кола
войстина – наистина
вощенѝца – восъчна свещ
вòяк, вòяци – войник, войници
вражалѐц – гадател, врач
врàница – лодка, ладия
все също – все едно че
въздàм – да дам заслуженото (възнаградя или накажа)
вѐси *мн.* – мустаци
геѐна – ад, пъкъл, преизподня
глỳма – шега, закачка
гонѐц – 1. човек, който носи и съобщава вести; гончия, вестоносец; 2. човек, който гони дивеча при лов; гончия
гòрница – горен етаж
грàнка – тънка клонка, вейка
Григорий Синаит – гръцки монах, създал с покровителството на цар Иван-Александър в Парория манастир, където проповядвал идеите на исихазма
гудѐние на камбана – кънтеж, ехтеж
ден Господен – моментът на Божията намеса за наказание на греха; Второто пришествие на Христос
дѐнѐси – тия дни
десѐтник – началник на войскова част от десет души
десятък – натурален данък в размер на една десета част от земеделското производство
дѝмнина – данък за царството, събиран от всяко домакинство
дѝскос – метален поднос, който се използва в черква при освещаване на хляб или за събиране на парични подаяния от богомолците

догадя – досетя се
дукс – благородническа титла – военен управител на погранична област
дългѝ *мн.* – вълни
елѐйни похвали – благи, ласкави, любезни, угоднически
ѐрес – отклонение от догмите на официалната църква
еретѝци – последователи на някоя от ересите (в православието: адамити, ариани, богомили, жидовствуващи, манихеи, месалианци, павликяни, теодорити)
Естѝр – еврейката Естир се омъжва за персийския цар и успява да предотврати изтребването на евреите в Персия (в романа се прави аналогия между Сара, която се омъжва за Иван-Александър и Естир)
жакерѝя – селско въстание
жѐлва – костенурка
жид – евреин
жѝдовски – еврейски
забѝн – къса дреха без ръкави
застъпник (светец) – покровител
златѝца – жълтица
знахàр – човек, който лекува с билки; лечител
зевгàр волове – две двойки волове (четворка) за превозване на много тежки товари; дживгар
Зерзевỳл – Сатана
зилòти – партия, движение на бедните в Солун през XIV век с антифеодални позиции
изд꙼явам се – подигравам се, присмивам се
изцелѐние – излекуване
инòк – монах, калугер
исихàсти-безмълвници – привърженици на исихазма, духовно учение в рамките на православието, което се стреми към извисяване на душата към Бога чрез така наречената умна молитва т.е. молитва не с думи, а с помисли; в безмълвие.
калѐсвам – каня с бъклица (обикн. за сватба)
кастрофилàкт – управител, началник на крепост
каталàнци – испански авантюристи, разбойници по нашите земи през Средновековието

катафрактàрий – щитоносец
катепàн – административна длъжност управител на област
кефалѝя – 1. началник на гарнизон; 2. областен управител
килѝйник – мъж, който живее в килия; монах
клàдна, клàдня – 1. висока и дълга копа сено, дърва, въглища и под.; 2. клада
клашнѝк – плащ, наметало
кòзни *мн.* – злонамерени, коварни замисли; интриги
Св. Костадин и Елена – Константин Велики – римски император. По време на своето управление той не преследвал християните, дал право на свободно изповядване на християнството. Царица Елена има заслуги за разпространението на християнството, както и за откриване на кръста, на който е бил разпънат Исус Христос.
копидàн – горска теменуга
кошàрнина – данък, който плащали овчарите на държавата
крагуàр – дресьор на соколи за лов; соколар
купѐц, купцѝ – търговец
лàкът – стара мярка за дължина, равна на 65 см
левѝт – еврейски свещеник (потомък на Леви, третият син на Яков)
левѝца – лявата ръка
логотѐт – 1. висш държавен чиновник във Византия и в Средновековна България, който ръководи отделен клон на управлението; помощник на царя в двореца; министър-председател; 2. в църквата – висш чиновник (пази печата, завежда канцеларията, архива и отчетността)
лòже – легло
лепѐн – растението жълт лопен
любѝ мира сего вражда Богу ест – който обича този свят, не е мил на Бога
лю̀дие каковѝ лѝбо – всякакви хора
магѐрница – манастирската кухня, готварница
мàламен – златен или позлатен
мàли боляри – всички боляри, които не са членове на царския съвет

малкхỳт (евр.) – царство
манихѐи *мн.* – последователи на манихейството – религиозно учение, създадено в Персия през VII век и оказало влияние за възникване на павликянството и богомилството у нас.
метовя̀нин, метовя̀не – крепостни селяни, които обработват манастирските земи (от метох – сграда на манастир)
мзда небесна – отплата, възмездие
милостта ти (му) – учтиво обръщение главно към духовно лице
мир – свят
мних – монах, калугер
му̀дрий и вѐщий сѐрдцем – с голямо и чисто сърце
навождѐние – призрак, привидение
намѐтък – данък в натура в Средновековна България
на мнòгая лѐта – за много години
напокòн – после, най-после, след това
нàркис – нарцис
насѐлници *мн.* – крепостни селяни
наспрòти – спрямо
нàфора – малки рязани хапки от осветен на литургия хляб, които се приемат обикн. след причастие
невѐд – невежа
невя̀м – може би
нѐжеща топлина – топлина, която те кара да се отпуснеш, да изпиташ нега; разнежваща
нелюдѝм – неприветен, необщителен
несповедѝм (несповедими са пътищата Божии) – неизказан, неизразим
нестежàние – бедност, непритежаване на нищо материално
нефѐл – болнав, немощен, недъгав
низвѐргна – изхвърля, отхвърля
нѝчком – 1. по очи; 2. ниско до земята
нишанджѝ (тур.) – стрелец
новопредстàвен – човек, който е починал, умрял; покойник
ногàвица – козя или друга кожа, която се превързва на краката отпред, за да предпазва от студ, нараняване и под.

обѝтел, обителтà – манастир
обколѝсват – заобикалят
обрòк – дар, който се посвещава,обрича на някого
оврàг, оврàзи – дълбока падина със стръмни склонове
òгница – тежка болест с много висока температура
осѐл – магаре
отпущѐние – опрощаване, опрощение, прошка на греховете
отрòци – крепостни селяни, които нямат право да напускат земята, която обработват
очищѐние – очистване, пречистване (обикн. в нравствено отношение – за грехове)
пàлица – 1. пръчка; 2. жезъл
палòмник – поклонник
пàрици – крепостни селяни с малко повече свобода от отроците
пàстря – икономисвам, спестявам
Парòрия – Местност недалеч от Ямбол, може би в Манастирските възвишения, където през XIV век Григорий Синаит, под покровителството на цар Иван-Александър, основал манастир и проповядвал исихазма. Сред многобройните му ученици е и българинът Теодосий Търновски, продължил делото му и допринесъл за изграждането на много български манастири.
патерѝк – връхна монашеска дреха
пѐрпер, пѐрпера – старинна златна или сребърна пара
пѐрперица – пъдпъдък
перчѐм – дълъг кичур коса на върха на ниско остригана или бръсната глава, характерен за старите българи, кумани и др. племена
пѐсяци – гледачи на кучета (обикн. за лов)
побагровя̀ – почервеня
побàщим – настойник
погàнци – неверници, нехристияни; лоши хора
погостя̀ – погостувам
подобострàстно – раболепно, угоднически
подпръг, подпръга – широк ремък под корема на кон или магаре, който крепи седлото
подрàсник – дреха във вид на риза, обикн. черна, която се носи от духовниците под расото

пòдстриг – подстригване (обикн. за свещеник или монах)
позовѝ – повикай
позòрище – зрелище
поклòнници – християни, които посещават манастир (обикн. на някакъв празник), като носят дарове и се изповядват
покрòв – плат, с който се покрива тялото на покойник
поморенял – посинял, станал морав
пòприще – мерна единица за дължина - около 200 метра
послушник/послушница – човек, който живее в манастир според манастирските правила и се подготвя за монашески живот, но все още не е дал монашески обет
посòха – тояга, патерица
пòстник – монах, отдаден на пост и молитва
прàктор – данъчен агент
превезлò – извита дръжка на кошница, котел и др.
предстòйник – началник
презрѐчник – дълга кърпа, която се опъва открай до край върху скутовете и се използва като салфетка от всички на дадена трапеза
преподòбен (съкратено преп.) – название на светец, който е бил монах
преподòбие – титла (обръщение) на духовник
препоясам – препаша, опаша
престòл – 1. място за сядане на видна, високопоставена личност – цар, патриарх, владика; 2. символ на властта; 3. място в олтара на църквата, където се поставя разпятието
приd – чеиз на булка; зестра
прѝкя – чеиз на булка; зестра
примикюр – висш държавен чиновник при двора, който отговарял за церемониите
прѝнос – 1. донесен подарък; 2. принасяне
присѐлица – данък
прѝтвор на храм – предверие
прищурени очи – присвити, примижали (обикн. поради силна светлина)
прòсура – малко хлебче за литургия; просфора

протовестиàрий – 1. висш сановник в Средновековна България, който завеждал царското съкровище; 2. началник на императорския (царския) гардероб
протогèр – селски глашатай
протокелѝот – титла на придворен болярин, който отговаря за сигурността на царските покои
протопòп – първи свещеник; протоиерей
протосевàст – една от най-висшите длъжности в Средновековна България; главен севаст
протоспатàр – началник на императорската гвардия
протостратòр – 1. началник на част от дворцовата гвардия; 2. главнокомандващ на действаща армия в даден период
пряпорец – знаме
псàлми – религиозни песни за възхвала на Бога
псàрщина – данък върху кучетата
пустогòрие – пуста, безлюдна гора или планина
пъси син – кучи син
раввѝ (равин) – еврейски духовник, законоучител
ràзпус от венчило – развод
разпѝтие – кръст
ràзница – разлика
рат – война
ràтници – мъже, които водят рат, които се бият; бойци, войници
рвѐние – 1. усърдие; 2. свада, спор
рудинà – горска поляна, планинско пасище
рухо – дреха, облекло
сами сме си боляри – сами сме си господари
самодръжец, самодържец – цар
самодръжница всем блъгаром и гръком – царица на всички българи и гърци
самострѐл – капан
сафиянен ремък – ремък от обработена козя кожа; сахтиянен
Светите Безсребърници – Братята Козма и Дамян – лечители, които лекували болните без пари или други дарове

свобо̀дници – свободни (некрепостни) селяни
сева̀ст – титла на български болярин
се грядѝ, Господи, оса̀нна – ето иде Господ, да Го възславим
сефира̀ *ж.* (евр.) – според юдейската религия – първото нещо, което Бог е сътворил.
синовете на Агар – агарянци (Агар е египтянка, робиня на Авраам, която родила от него син Измаил, но била прогонена от Сара, неговата съпруга. Арабите и другите мюсюлмани се смятат нейни потомци)
скит – малък уединен манастир
ску̀фа – монашеска шапка
смятѐние – смущение, тревога, паника
спѝтен – смачкан (направен на пита)
спола̀й – благодаря
спро̀ти – съобразно, като
ста̀нянница – странноприемница (където се станува); хан
старосва̀тец – най-близкия до младоженеца по-възрастен женен мъж; стари сват, побащим
сто̀тник – военен началник на войскова единица от сто души
страстотерпцѝ – мъченици
стратио̀т – войник
стратиотѝя – земя на стратиот
стяг – знаме
су̀лица – вид копие за хвърляне
съо̀бщник – съучастник
със̀ъд – съд
Таво̀рска светлина – светлината при преображението на Исус Христос, станало (може би) на планината Тавор, към която се стремят исихастите като върховно прозрение и единение с Бога
таламба̀с (тур.) – барабан, тъпан
тат – крадец
та̀тба – кражба
Теодосий Търновски – Български монах, ученик на Григорий Синаит в идеите на исихазма, разпространил го в България чрез школата си в Килифаревския манастир. Негов последовател е и последният български патриарх – Евтимий Търновски

тѐтрев – див петел; глухар
тѝсящи – хиляди
тѝферет (евр.) – красота
тлака̀ – безплатен труд
трѐби – всички видове богослужения, които не са включени в богослужебния цикъл на църковния календар, като: кръщене, сватба, помен, погребение, молитви за здраве, освещаване на къщи и храмове и др.
трем – отворено помещение пред стаите на къщата; пруст
тугѝн – чужденец
тумѝми *мн.* (евр.) – според юдейската религия – ангелите на тъмнината
тъдѐс – тук някъде, наоколо
тълмя̀ – обяснявам, тълкувам, гадая, предсказвам
уакѝнф – скъпоценен камък
уда̀рно момче – момче, което се труди, полага усилие
узнавам – познавам
уразумѐние – разбиране
уразумя̀вам – разбирам
урѝми *мн.* (евр.) – според юдейската религия – ангелите на светлината
Усекновѐние – църковният празник Отсичане главата на Йоан Кръстител
ханджа̀р – голям нож или кама; кинжал
херувѝми – ангели
хлев – обор
хѐтериарх – 1. командир, началник на гвардейско отделение във Византия; 2. водач, ръководител на търговско или занаятчийско сдружение
хоратня̀ – разговори, приказки
хуса̀р – горски разбойник
худоро̀ден – неблагороден, с прост произход
худоу̀мен – малоумен, глупав
хърти-зага̀ри – ловджийски кучета; хрътки
цвол – 1. стрък, стъбло; 2. растението шуша̀н, което се готви на супа, яхния или се прави от него салата
цѐвница – овчарска свирка

чад – дим
чèлник – началник, главатар, мъж, който е начело
царска чèляд – 1. царската свита; 2. царското семейство
чернокàпец – монах, калугер
чернорѝзец – монах
шар – кълбо, топка
шѐтам – ходя, обикалям
шилтѐ – малък дюшек за миндер
шу̀ле – неголям глинен съд за ракия или вино
Юлиан Отстъпник – Римски император, племенник на Константин Велики. Отрекъл се от християнството, възстановил езичеството.
я̀ко – 1. че, защото; 2. като, както, когато; 3. за да

СЪДЪРЖАНИЕ

Стоян Загорчинов
ДЕН ПОСЛЕДЕН

Съставителство
ИВАН ГРАНИТСКИ
Послеслов
ПАНКО АНЧЕВ
Биографични бележки
МИЛЕН КУМАНОВ
Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ
Коректор
ГИНКА ДЮЛГЕРОВА
Предпечатна подготовка
ЕТ „ПолиКАД“

Формат 32/84/108
Печатни коли 39,5
Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
в 120 тома
2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР
26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ

27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЙ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев – ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешеков – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеньо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

60. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
61. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
62. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
63. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
64. Ангел Каралийчев – РЪЖ
65. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
66. Никола Вапцаров – МОТОРНИ ПЕСНИ
67. Тодор Влайков – ПРЕЖИВЯНОТО
68. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
69. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
70. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
71. Йордан Йовков – АКО МОЖЕХА ДА ГОВОРЯТ
72. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
73. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
74. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
75. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
76. Антон Страшимиров – ХОРО
77. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
78. Ст. Л. Костов – ГОЛЕМАНОВ
79. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
80. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
81. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
82. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
83. Чудомир – НАШЕНЦИ
84. Йордан Йовков – АЛБЕНА
85. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
86. Васил Пундев – ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
87. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
88. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
89. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
90. Георги Кирков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
91. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
92. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
93. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
94. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
95. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ

96. Христо Радевски – ПУЛС
97. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
98. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
99. Александър Вутимски – СИНЬОТО МОМЧЕ
100. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
101. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
102. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
103. Валери Петров – СБОГУВАНЕ С МОРЕТО
104. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
105. Емилиян Станев – АНТИХРИСТ
106. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
107. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
108. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
109. Павел Матев – ПРЕОБРАЖЕНИЯ
110. Андрей Германов – ОЦЕЛЕЛИЯТ ПРИ ТЕРМОПИЛИТЕ
111. Петър Динеков – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
112. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
113. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
114. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
115. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
116. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
117. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
118. Павел Вежинов – ЗВЕЗДИТЕ НАД НАС
119. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ
120. Дончо Цончев – ЧЕРВЕНИ СЛОНОВЕ